ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

1939-1944

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΚΑΙ ΚΕΙΜΕΝΑ

ΑΘΗΝΑΙ 1964

Π Α Ρ Ο Ρ Α Μ Α Τ Α

Μιὰ πρόχειρη ματιά, τὴν ὁποίαν ἔρριψα εἰς τὰ ἐκτυπωθέντα πρῶτα δεκαεξασέλιδα, συνέλαβε τὰ ἀκόλουθα τυπογραφικὰ λάθη:

α) Εἰς τὸν πρῶτον στίχον τῆς σελίδος 37, νὰ ἀντικατασταθοῦν αἱ πρῶται τρεῖς λέξεις « νὰ μοῦ ἀπεκάλυπταν » μὲ τὰς λέξεις : « νὰ μοῦ ἀποκαλύψουν ».

β) Εἰς τὴν σελίδα 57 ὑπάρχουν εἰς τὸ κείμενον δύο ἀστερίσκοι παραπομπῶν, ἐνῷ ἡ κάτω τοῦ κειμένου ὑποσημείωσις εἶναι μόνον μία. Ὁ δεύτερος ἀστερίσκος (εἰς τὸν τελευταῖον στίχον τοῦ κειμένου) ἀναφέρεται εἰς τὴν περὶ τοῦ Ἱεροῦ Λόχου ὑποσημείωσιν τῆς ἀμέσως ἑπομένης σελίδος 58.

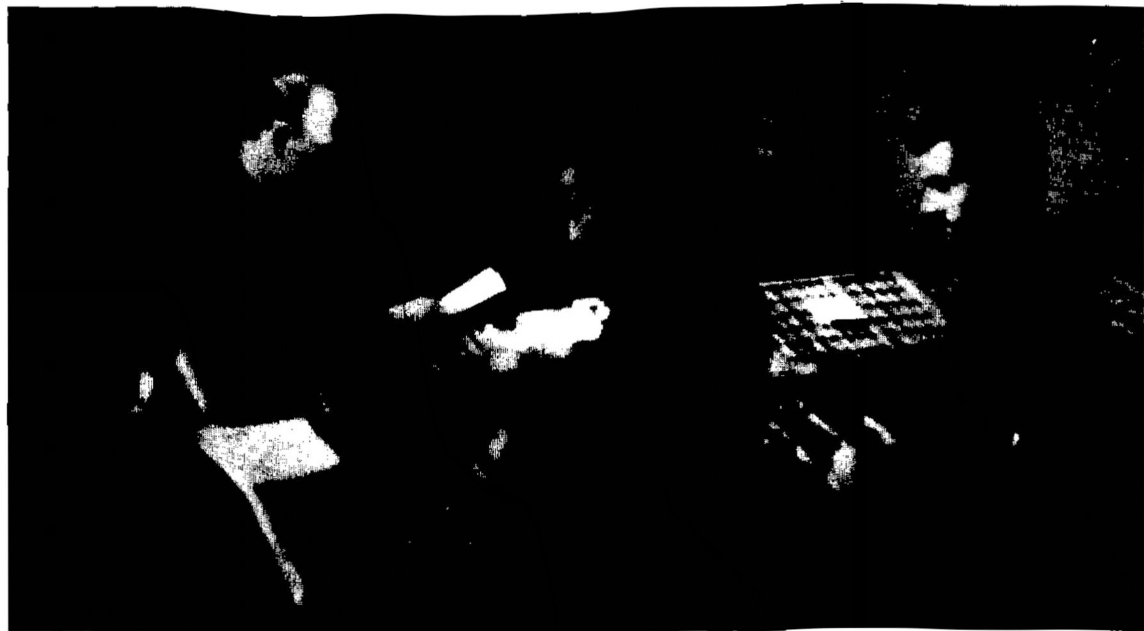
Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Ὁ Π. Κανελλόπουλος μὲ τὴν σύζυγόν του εἰς τὴν Κάρυστον, τὸν Ἰούνιον 1939, ὅταν συνέτασσε τὸ δημοσιευόμενον εἰς τὸ παρὸν τεῦχος πρῶτον ὑπόμνημά του πρὸς τὸν Ἰωάννην Μεταξᾶ ἐπὶ τῆς διεθνοῦς καταστάσεως καὶ τῆς θέσεως τῆς Ἑλλάδος ἔναντι τῶν ἐπερχομένων γεγονότων.

Εἴμαστε ἕτοιμοι γιὰ ὅλα

Ἡ πρώτη σελὶς τοῦ φύλλου τῆς «Ἀχρίδος» τῆς 15ης Μαρτίου 1941. Τὸ κύριον ἄρθρον, γραφὲν ἀπὸ τὸν Π. Κανελλόπουλον, προετοιμάζει τοὺς ἀναγνώστας πολεμιστὰς διὰ τὴν ἐπερχομένην εἰσβολὴν τῶν Γερμανῶν.

6 Ἀπριλίου 1941. Ὁ Π. Κανελλόπουλος μὲ τοὺς συναδέλφους του στρατιώτας (στοιχειοθέτας) Μιχαὴλ Γιαννούλην, Παῦλον Φιλιππίδην καὶ Στυλιανὸν Φερεντῖνον, εἰς τὴν Κορυτσὰ (εἰς τὸ τυπογραφεῖον Εὐαγγέλη) τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν, μετὰ τὴν συνταρακτικὴν εἴδησιν, ὅτι εἰσέβαλον οἱ Γερμανοὶ εἰς τὸ Ἑλληνικὸν ἔδαφος, ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ τελευταῖον (ἔκτακτον) φύλλον τῆς «Ἀχρίδος» τὸ ἄρθρον: «Ἡ Ἑλλὰς θὰ νικήση! Ἡ Ἀνθρωπότης θὰ θριαμβεύση»!

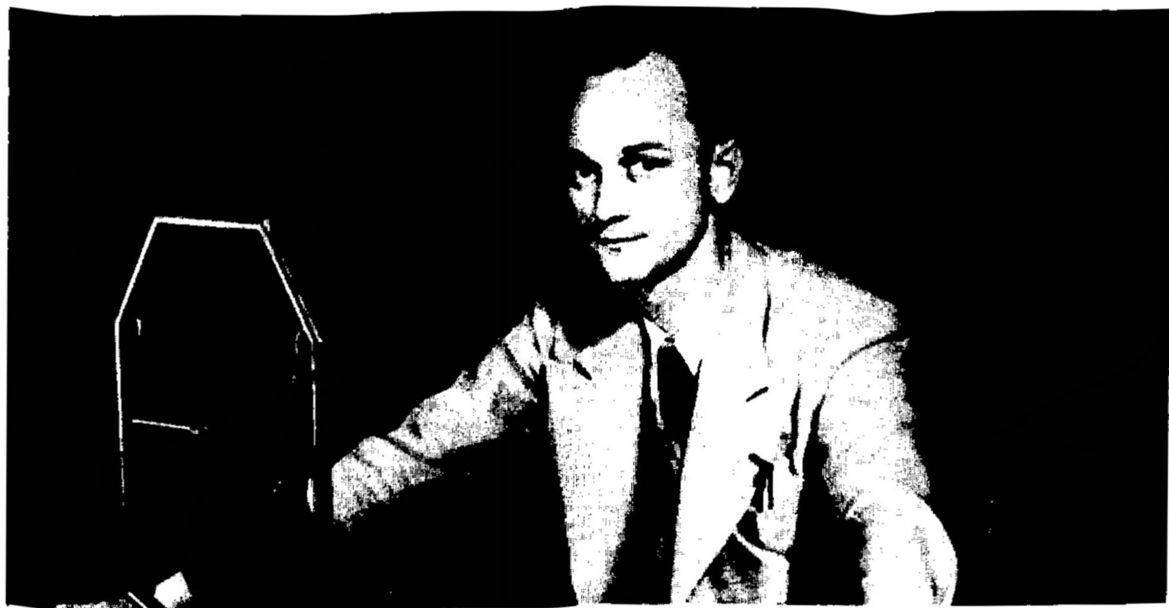
ΑΧΡΙΣ

Η ΕΛΛΑΣ ΘΑ ΝΙΚΗΣΗ!
Η ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΣ ΘΑ ΘΡΙΑΜΒΕΥΣΗ!

Ἡ πρώτη σελὶς τοῦ φύλλου τῆς «Ἀχρίδος» τῆς 6ης Ἀπριλίου 1941, ἡμέρας εἰσβολῆς τῶν Γερμανῶν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν ἔδαφος. Τὸ ἄρθρον ἔγράφη ἀπὸ τὸν Π. Κανελλόπουλον.

21 Ἀπριλίου 1941. Καθήμενος ὁ ἀντιστράτηγος Ἰ. Πιτσίκας. Ὀρθοὶ ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά : ὁ Π. Κανελλόπουλος, ὁ ἔφ. ὑπολοχαγὸς (δικηγόρος) Λεωνίδας Πιτσίκας καὶ ὁ τότε λοχαγὸς Ἠλίας Παπαγιαννόπουλος (νῦν ταξίαρχος πολεμικῆς καταστάσεως, λόγῳ τοῦ σοβαροῦ τραυματισμοῦ του, τὸν Δεκέμβριον 1947, εἰς τὴν Κόνιτσα, νομάρχης ἀπὸ τοῦ 1960, διατελέσας διευθυντὴς τοῦ στρατιωτικοῦ γραφείου τοῦ Π. Κανελλοπούλου ὡς ὑπουργοῦ Ἐθνικῆς Ἀμύνης ἀπὸ Νοεμβρίου 1952 μέχρις Ὀκτωβρίου 1955). Ἐπὶ μιᾶς μαούνας ἐκκινοῦν ἀπὸ τὴν Ναύπακτον μὲ κατεύθυνσιν τὸν Ψαθόπυργον. Κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην γερμανικὰ ἀεροπλάνα ἐβομβάρδιζον τὸν λιμένα τῶν Πατρῶν.

Ὁ Π. Κανελλόπουλος, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Λαὸν τῆς κατεχομένης Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ ραδιοφωνικοῦ σταθμοῦ τοῦ Καΐρου τὴν 2αν Ἰουλίου 1942, ὅταν ἐθεωρεῖτο ἐπικειμένη καὶ σχεδὸν ἀναπόφευκτος ἤ ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν εἴσοδος τοῦ Rommel εἰς τὴν Αἴγυπτον. Εἰς τὴν ὁμιλίαν του αὐτὴν ἐπανέλαβεν ὁ Π. Κανελλόπουλος τὴν φράσιν ἡμερησίας διαταγῆς (τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω ἡμέρας) τοῦ ἀρχιστρατήγου Sir Claude Auchinleck : « Ἡ μάχη δὲν ἔληξεν ἀκόμη· δὲν θὰ λήξῃ πρωτοῦ νικήσωμεν τὸν ἐχθρόν ».

21 Αὐγούστου 1942. Ὁ Winston Churchill μὲ τὸν Π. Κανελλόπουλον εἰς τὸν ἐξώστην τῆς κατοικίας τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς Μεγάλης Βρετανίας εἰς τὸ Κάϊρον. Ἡ φωτογραφία αὐτή, ἐκτυπωθεῖσα εἰς δεκάδας χιλιάδων ἀντιτύπων, ἐρρίφθη ἀπὸ καταδιωκτικὰ ἀεροπλάνα τῆς R.A.F. εἰς διάφορα σημεῖα τῆς κατεχομένης Ἑλλάδος (ἓν ἀπὸ τὰ ριφθέντα ἀντίτυπα φυλάσσεται εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Π. Κανελλοπούλου Ἀναστασίου), ἀνεδημοσιεύθη δὲ — μὲ ἐσφαλμένην χρονολογίαν «Αὔγουστος 1943» — εἰς τὸ θαυμάσια γραμμένον βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge Sir Ernest Barker, τὸ ὁποῖον, ὑπὸ τὸν τίτλον «Winston Churchill», ἐξεδόθη ἐν Λονδίνῳ κατὰ τὸ ἔτος 1945.

Ὁ Π. Κανελλόπουλος μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς Μεγάλης Βρετανίας Sir Miles Lampson (νῦν Λόρδου Killearn), ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς Lady Lampson καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ Βρετανικοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου (μετέπειτα στρατάρχου) Sir Alan Brooke, εἰς τὸν ἐξώστην τῆς κατοικίας τοῦ πρεσβευτοῦ εἰς τὸ Κάϊρον, τὴν 21ην Αὐγούστου 1942, ἡμέραν, καθ' ἣν ἀνέμενον, πρὸ τοῦ προγεύματος, τὴν ἄφιξιν τοῦ Churchill. Εἰς τὸ πρόγευμα παρεκάθησαν, ἐκτὸς τοῦ Ἕλληνος ἀντιπροέδρου, ὑπουργοῦ Ἐθνικῆς Ἀμύνης, μόνον Βρετανοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ στρατηγὸς (μετέπειτα στρατάρχης) Λόρδος Wavell (κληθεὶς ἐξ Ἰνδιῶν). ὁ στρατηγὸς (μετέπειτα στρατάρχης) Λόρδος Gort (κληθεὶς ἐκ Μάλτας), ὁ πτέραρχος (μετέπειτα ἀρχιπτέραρχος) Λόρδος Tedder καὶ ὁ μόνιμος ὑφυπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Sir Alexander Cadogan.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ
1939 - 1944

'Από καιρό εἶχα σκεφθῆ, ὅτι ἔπρεπε νὰ παραδώσω εἰς τὴν δημοσιότητα μερικὰ ὑπεύθυνα κείμενα ἐκφράζοντα τὴν στάσιν μου ἀπέναντι τῶν μεγάλων γεγονότων ποὺ συνεκλόνισαν τὴν ἀνθρωπότητα— καὶ τὴν Ἑλλάδα— ἀπὸ τὸ 1939 ἕως τὸ 1945. Τὸ χρέος αὐτὸ ἐσκεπτόμην νὰ τὸ ἐκτελέσω— καὶ τὸ πράττω σήμερα— χάριν τῶν νεωτέρων γενεῶν, ποὺ θὰ εἶναι χρήσιμον νὰ πληροφορηθοῦν, ποίαν στάσιν ἐτήρησαν, κατὰ τὴν δραματικὴν ἐκείνην περίοδον, ὅσοι ἐζήτησαν νὰ ἀναγνωρισθοῦν ὡς ἡγετικοὶ παράγοντες εἰς τὴν χώραν μας.

Περὶ τῆς στάσεως τῶν πολιτικῶν, στρατιωτικῶν καὶ πνευματικῶν ἡγετῶν τοῦ τόπου κατὰ τὰ ἔτη τῶν μεγάλων διλημμάτων ἔχει γίνει πολὺς— πρὸ πάντων δημοσιογραφικὸς— λόγος ἐκ τῶν ὑστέρων, δηλαδὴ ὅταν ἐφρόντισεν ἡ ἴδια ἡ ἱστορία νὰ παραμερίσῃ, μὲ τὸ αἷμα καὶ τοὺς στεναγμοὺς ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, τὰ διλήμματα. Καί, ἀνάλογα μὲ τὴν σκοπιμότητα τῆς μεταπολεμικῆς προπαγάνδας, προβάλλεται ὁ ἐνεργὸς πατριωτισμὸς ἢ καὶ ὁ ἀκραιφνὴς ἀντιφασισμὸς ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι τότε εἶχαν σιωπήσει, καὶ ἀποσιωπᾶται ἡ ἀνεπιφύλακτος κατὰ τοῦ ναζισμοῦ στάσις ἄλλων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ὁμιλήσει πρὶν κἂν ἐκραγῆ ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος. Πολλοὶ ἐμφανίζονται ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς ἀκολουθήσαντες τὴν ὀρθὴν γραμμὴν ἢ καὶ προβλέψαντες τὰ πάντα. Χρήσιμον, ὅμως, εἶναι νὰ ἀναζητήσουν οἱ ἴδιοι— ἢ οἱ φίλοι των (αὐτοὶ ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ τὸ πράξουν, ἐὰν ἐκεῖνοι ἔχουν λείψει)— τὰ οἱαδήποτε κείμενα, ἐπιστολάς, ὑπομνήματα, ἄρθρα, ποὺ νὰ ἀποδεικνύουν, χωρὶς κανένα μεταγενέστερον «κτένισμα», τὸ πῶς ἐσκέπτοντο καὶ τὶ εἶχαν πράξει τότε...

Ναί, τότε! Πρέπει νὰ γνωρίζουν οἱ νεώτεροι, ὅτι ἡ κατάστασις, τότε, δὲν ἦτο διόλου ἁπλῆ διὰ τὴν συνείδησιν ἐκείνων ποὺ— εἴτε ἦσαν εἰς τὴν ἐξουσίαν, εἴτε ἦσαν ἐκτὸς αὐτῆς καὶ μάλιστα, ὅπως ἐγώ, ἐξόριστοι, ἐκτοπισμένοι εἰς ἕνα νησὶ— ᾐσθάνοντο τὸν ἑαυτόν τους ὑπεύθυνον. Πρέπει ὁ σημερινὸς κριτὴς νὰ ἀγνοήσῃ πρὸς στιγμὴν ὅσα συνέβησαν μετὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1939 ἢ μετὰ τὴν μάχην τῆς Ἀγγλίας (τὴν ἐνδοξοτέραν ὥραν τοῦ βρετανικοῦ λαοῦ ὡς συνόλου) ἢ μετὰ τὴν 28ην Ὀκτωβρίου τοῦ 1940 ἢ μετὰ τὸ Ἀλαμέϊν καὶ τὸ Στάλινγκραντ, ἐὰν θέλῃ νὰ κρίνῃ, μὲ σχετικὴν δικαιοσύνην, τὰς πράξεις ἢ σκέψεις τῶν ἡγετικῶν στοιχείων τῆς χώρας πρὶν ἀπὸ ἑκάστην τῶν ἀνωτέρω ἱστορικῶν ὡρῶν.

Ἂς σκεφθῇ ὁ σημερινὸς κριτής, ὅτι, ἀφοῦ ὁ Χίτλερ εἶχε ἤδη καταδιώξει μυριάδας Ἑβραίων, ἀφοῦ εἶχεν ἐκτελέσει ἢ δο-

λοφονήσει διαφωνοῦντας πρὸς αὐτὸν ἢ ἁπλῶς ἀνεπιθυμήτους Γερμανούς, ἀκόμη καὶ στρατηγούς, ἀφοῦ εἶχεν εἰσβάλει εἰς τὴν Αὐστρίαν καὶ καταλύσει τὴν Τσεχοσλοβακίαν ὡς ἀνεξάρτητον κράτος, οἱ πρωθυπουργοὶ τῆς Μεγάλης Βρετανίας καὶ τῆς Γαλλίας ἔσπευδον εἰς τὸ Μόναχον διὰ νὰ τὸν συναντήσουν καί, ἐπιστρέφοντες εἰς τὰς πρωτευούσας των, ἐγίνοντο δεκτοὶ ἀπὸ τὰ παραληροῦντα πλήθη τῶν συμπατριωτῶν των ὡς σωτῆρες καὶ νικηταί !

Ἂς σκεφθῇ ὁ σημερινὸς κριτής, ὅτι, τὸν Αὔγουστον τοῦ 1939, ἐνῷ οἱ ἐλεύθεροι λαοί, ἀγωνιῶντες, ἀνέμεναν νὰ πληροφορηθοῦν, ὅτι θὰ εὐωδοῦντο αἱ διαπραγματεύσεις Ἄγγλων καὶ Γάλλων εἰς τὴν Μόσχαν, εἶδαν ξαφνικὰ νὰ ὑπογράφουν σύμφωνον φιλίας ὁ Μολότωφ καὶ ὁ φὸν Ρίμπεντροπ, καὶ ὅτι, ὀλίγας ἑβδομάδας ἀργότερον, τὴν φοβερὰν καὶ ἀπάνθρωπον εἰσβολὴν τοῦ Χίτλερ εἰς τὴν Πολωνίαν τὴν συνεπλήρωνεν ἡ εἰσβολὴ τῶν σοβιετικῶν δυνάμεων ἐξ ἀνατολῶν ὡς συμμάχων τοῦ Χίτλερ ἐν πολέμῳ.

Ἂς σκεφθῇ ὁ σημερινὸς κριτής, ὅτι, πρὶν κλείσῃ τὸ ἔτος 1939, ἡ Σοβιετικὴ Ἕνωσις ἐπετέθη ἀναιτίως κατὰ τῆς Φιλλανδίας καὶ ἐσημειώθη τὸ παράδοξον καὶ σχεδὸν ἀνεξήγητον φαινόμενον τῆς ἐπιτυχοῦς ἀντιστάσεως τοῦ ἀναγεννηθέντος Δαυὶδ κατὰ τοῦ τερατώδους εἰς ὄγκον καὶ δύναμιν Γολιάθ.

Ἂς σκεφθῇ ὁ σημερινὸς κριτής, ὅτι, ὅταν ἄρχιζε νὰ φωτίζῃ ἡ ὑπέροχη αὐγὴ τῆς 28ης Ὀκτωβρίου τοῦ 1940, οἱ Ἕλληνες κομμουνισταὶ ἐσκέφθησαν πρὸς στιγμήν, ὅτι ἐδικαιοῦντο καὶ αὐτοὶ νὰ εἶναι αὐθόρμητοι Ἕλληνες. Καὶ αὐτὸ τοὺς τιμᾷ ὡς ἀνθρώπους. Ἀλλὰ δὲν ἐπέρασαν παρὰ ἐλάχισται ἡμέραι καὶ ὑπεχρεώθησαν νὰ εἰποῦν— κατ' ἀρχὰς ψιθυριστὰ καὶ μὲ βαρειὰ καρδιά, ἀργότερα ὅμως μὲ τυφλὸν πάθος καὶ μὲ παρανόμους προκηρύξεις—ὅτι ὁ ἐκραγεὶς παγκόσμιος πόλεμος, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχεν ἐμπλακῆ καὶ ἡ Ἑλλάς, δεχθεῖσα καὶ ἀντιμετωπίσασα ἡρωικῶς τὴν ἐπίθεσιν τοῦ ἰταλικοῦ φασισμοῦ καί, ὕστερα, τοῦ γερμανικοῦ ναζισμοῦ, ἦτο ἔργον τοῦ δυτικοῦ καπιταλισμοῦ.

Ἂς σκεφθῇ ὁ σημερινὸς κριτής, ὅτι, τὸ καλοκαίρι καὶ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1941, ὅταν ἡ Σοβιετικὴ Ἕνωσις ἐδέχθη καὶ ὑφίστατο (κατά τι καθυστερημένην, λόγῳ τῆς ἑλληνικῆς ἀντιστάσεως, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον τελικῶς ἔσωσε τὴν Μόσχαν) τὴν φοβερὰν ἐπίθεσιν τῶν γερμανικῶν δυνάμεων καὶ παρέδιδε τὰ ἐδάφη καὶ τοὺς πληθυσμούς της εἰς τὴν βίαν τοῦ χθεσινοῦ συνεταίρου της, ἡ Οὐάσιγκτων δὲν εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἐπιβληθῇ ἐπὶ τῆς ἀμερικανικῆς κοινῆς γνώμης καὶ νὰ προχωρήσῃ πέραν

τῆς ἐξ ἀρχῆς ἐκδηλωθείσης εὐμενοῦς ἔναντι τῶν ἐχθρῶν τοῦ Χίτλερ οὐδετερότητος, καὶ ἔπρεπε νὰ ἐπιχειρήσῃ ἡ Ἰαπωνία τὸν τραγικὸν αἰφνιδιασμὸν τοῦ Πέρλ - Χάρμπορ διὰ νὰ ἀποφασίσουν αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι νὰ λάβουν μέρος εἰς τὸν πόλεμον.

Ἂς σκεφθῇ , τέλος, ὁ σημερινὸς κριτής, ἐὰν θέλῃ νὰ εἶναι πραγματικὰ ἀντικειμενικός, ὅτι— ἐνῷ εἶχαν συμβῆ τὰ ἀνωτέρω καὶ ἡ Σοβιετικὴ Ἕνωσις ἐδέχετο τὸ ἀπαραίτητον διὰ τὴν σωτηρίαν της ἀμερικανικὸν πολεμικὸν ὑλικόν, τοῦ ὁποίου ἐστερήθησαν, χάριν αὐτῆς, οἱ Βρετανοὶ εἰς τὴν Δυτικὴν Ἔρημον — οἱ κομμουνισταὶ εἰς τὴν κατεχομένην Ἑλλάδα καὶ εἰς τὰς μαχομένας ἑλληνικὰς δυνάμεις τῆς Μέσης Ἀνατολῆς προεκάλουν, μὲ μέσα βίαια καὶ αἱματηρά, ἐθνικὴν διαίρεσιν, ἡ ὁποία ἦτο φυσικὸν καὶ ἀνθρώπινον νὰ δημιουργήσῃ εἰς τὴν ψυχὴν τῶν ὑφισταμένων τὰς βαρβάρους μεθόδους ἐξολοθρεύσεως (εἰδικῶς εἰς τὴν κατεχομένην Ἑλλάδα, ὅπου, πέραν τῆς ἐλεγχομένης ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Ναπολέοντος Ζέρβα περιοχῆς, ἔμεναν ἀπολύτως ἀπροστάτευτοι) τραγικὰ διλήμματα. Τῶν διλημμάτων τούτων ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ προσέλευσις Ἑλλήνων, ποὺ εἶχαν πολεμήσει εἰς τὴν Ἀλβανίαν καὶ δὲν ἦσαν διόλου φίλοι τοῦ κατακτητοῦ, εἰς τὰ Τάγματα Ἀσφαλείας.

Αἱ παρατηρήσεις αὐταὶ ἐπιβάλλουν εἰς τὸν σημερινὸν κριτήν, ὁ ὁποῖος κρίνει ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς, προσοχὴν μεγάλην, σεβασμὸν τῆς ψυχῆς τῶν εὑρεθέντων ἐνώπιον τραγικῶν διλημμάτων, ἀκόμη καὶ κατανόησιν ἢ καὶ ἐπιείκειαν. Εἰς τὴν ὑπόδειξιν αὐτὴν προβαίνει ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος— ὅπως θὰ διαπιστώσῃ ὁ ἀναγνώστης τῶν κειμένων τοῦ παρόντος τεύχους— εἶχε ταχθῆ ἀνεπιφύλακτα καὶ φανατικά, παρὰ τοὺς νεανικοὺς δεσμούς του μὲ τὸ γερμανικὸν πνεῦμα, κατὰ τῆς χιτλερικῆς Γερμανίας, προέβλεψε τὸν πόλεμον πρὸ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1939, ἐθεώρησε τὴν ἐμπλοκὴν τῆς Ἑλλάδος ὄχι μόνον ἀναπόφευκτον, ἀλλὰ καὶ ἐπιθυμητήν, δὲν ἐκάμφθη καὶ δὲν ἔπαυσε νὰ πιστεύῃ εἰς τὴν νίκην οὔτε εἰς τὰς σκοτεινοτέρας ὥρας τοῦ πολέμου. Ὅταν ὁ στρατάρχης Πεταὶν (Pétain) ἐπίστευσεν ὅτι ἡ Γαλλία εἶχεν ἡττηθῆ ὁριστικῶς, καὶ συνεβιβάζετο μὲ τὸν Χίτλερ, ἔλεγα μέσα μου, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς νὰ εἶναι συνειδητὰ προδότης. Ἦτο ἁπλῶς κουρασμένος ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἐπλανήθη βαρύτατα καὶ ἐνόμισεν ὅτι θὰ ἔσωζε βιολογικῶς τὸν λαόν του, συμβιβαζόμενος μὲ τὸ κράτος ποὺ εἶχεν ἄλλοτε ὁ ἴδιος ἡρωικὰ ἀντιμετωπίσει καὶ ποὺ τώρα τὸ ἐθεώρει ἀήττητον.

Χωρίς, λοιπόν, νὰ χρειασθῇ νὰ θεωρήσω μέσα μου προδότην τὸν ἥρωα τοῦ Βερντέν, ἐθαύμασα ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τὸν στρατηγὸν Ντὲ Γκὼλ (Charles de Gaulle), διότι ἐπῆρε καὶ διέσωσε μαζί του, εἰς τὴν κιβωτὸν τῶν Ἐλευθέρων Γάλλων, τὴν δόξαν τῆς αἰωνίας Γαλλίας καὶ ὑπεχρέωσε τὸν δύσπιστον καί, παρὰ τὸ κλασικὸν μειδίαμά του, δύστροπον Φραγκλῖνον Ροῦσβελτ (Franklin Roosevelt) νὰ τὴν σεβασθῇ. Καὶ ὑπῆρξα εὐτυχὴς καὶ ὑπερήφανος, ὅταν— ἀφοῦ διέφυγα ἀπὸ τὴν κατεχομένην Ἑλλάδα, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1942, καθ' ἣν ὥραν οἱ Γερμανοὶ ἐπεκράτουν ἀκόμη εἰς ὅλα τὰ μέτωπα— μὲ ἔφεραν εἰς ἐπαφήν, τὸν Αὔγουστον τοῦ 1942, μὲ τὸν ἀδάμαστον Ντὲ Γκὼλ ὁ σεβαστός μου φίλος στρατηγὸς Κατροῦ (Georges Catroux) καὶ ὁ ἀείμνηστος φίλος μου βαρῶνος ντὲ Μπενουὰ* (Baron Louis de Benoist).

Ὅπως ὁ θαυμασμός μου διὰ τὸν Ντὲ Γκὼλ δὲν μὲ ὤθησε νὰ θεωρήσω προδότην τὸν στρατάρχην Πεταίν, ἔτσι καὶ ἡ ἀνένδοτη προσωπική μου στάσις δὲν μ' ἔκαμε νὰ σκεφθῶ — ὅσον καὶ ἂν διεφώνουν πλήρως πρὸς αὐτούς— ὅτι δικαιοῦμαι νὰ καταδικάσω ἠθικῶς μέσα μου ὅσους ὑπῆρξαν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐνδοτικοὶ ἢ εἶχαν ταχθῆ— ὅπως ὁ ἀπὸ τοῦ 1935 σεβαστὸς συνεργάτης μου στρατηγὸς Ἀλέξανδρος Μαζαράκης**, ὁ παλαιὸς ἐργάτης ἐθνικῶν ἐξορμήσεων καὶ πολύτιμος στρατιωτικὸς σύμβουλος τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου— ὑπὲρ τῆς ἀποχῆς ἀπὸ κάθε ἀντιστασιακὴν δρᾶσιν. Ἀκόμη καὶ ἀπέναντι ἐκείνων ποὺ ἐσχημάτισαν κυβερνήσεις κατοχῆς ἐθεώρησα καθῆκον μου νὰ δείξω— ὅταν, μετὰ

---

* Ὁ βαρῶνος ντὲ Μπενουά, πρόεδρος τῆς ἑταιρείας τοῦ Σουέζ, εἶχεν ὁρισθῆ διπλωματικὸς ἀντιπρόσωπος τῶν Ἐλευθέρων Γάλλων εἰς τὸ Κάϊρον.

** Μετὰ τὴν αὐτοκτονίαν τοῦ Ἀλ. Κορυζῆ (τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν τοῦ 1941), ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος, πρὶν ἀναθέση τὴν πρωθυπουργίαν εἰς τὸν Ἐμμ. Τσουδερόν, ἐκάλεσε τὸν Ἀλ. Μαζαράκην. Δυστυχῶς — καὶ τοῦτο εἶναι, ἐπίσης, χαρακτηριστικὸν δεῖγμα τῶν ἱστορικῶν του δισταγμῶν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του — ὁ Μαζαράκης ἐξήρτησε τὴν ἀποδοχὴν τῆς τιμῆς, ὅπως, ἐν ὥρᾳ ἐσχάτου κινδύνου, ἀναλάβη ὡς πρωθυπουργὸς νὰ ἐκπροσωπήση τὸ Ἔθνος, ἀπὸ τὴν δυνατότητα περαιτέρω ἀποτελεσματικῆς ἀντιστάσεως τοῦ στρατοῦ μας. Τότε, κατόπιν ὑποδείξεως τοῦ Μαζαράκη, ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ Βασιλέως εἰς τὰ Ἰωάννινα ὁ στρατηγὸς Σέργιος Γυαλίστρας, ὁ ὁποῖος, ἀνακληθεὶς εἰς τὴν ἐνέργειαν (εἶχεν ἀποστρατευθῆ, δύο ἔτη προηγουμένως, λόγῳ διαφωνίας του πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου Ἀλ. Παπάγον) ἔφθασεν εἰς τὸ στρατηγεῖον τοῦ Ἰω. Πιτσίκα κατὰ τὴν τραγικὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα (20 Ἀπριλίου) τοῦ 1941. Ὀρθότατα πράττων ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος, ἐγκατέλειψε τὰς μετὰ τοῦ Ἀλ. Μαζαράκη διαπραγματεύσεις καὶ ὥρκισε πρωθυπουργὸν τὸν Τσουδερὸν καὶ ἀντιπρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως τὸν ναύαρχον Σακελλαρίου.

τὴν ἀπελευθέρωσιν, ἐδικάσθησαν καὶ ἐκλήθην νὰ καταθέσω ὡς μάρτυς κατηγορίας* — ἠθικὴν προσοχήν, ἐπιβαλλομένην ἀπὸ τὴν κατανόησιν τῶν δραματικῶν διλημμάτων, ἐνώπιον τῶν ὁποίων εὑρέθησαν. Ἐσκέφθην, ἁπλούστατα, ὅλα ἐκεῖνα ποὺ ἐμνημόνευσα ἀνωτέρω καὶ ποὺ καλῶ καὶ τὸν σημερινὸν κριτὴν νὰ ἐκτιμήσῃ. Καὶ ἐπῆγε ὁ νοῦς μου — πρᾶγμα ποὺ μὲ ἔσωσεν ἀπὸ ἀδίκους σκέψεις — εἰς πολλὰς περιστάσεις τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 21.

Ἀπολύτως ἀκατανόητος μοῦ εἶχε φανῆ μόνον ὡρισμένων κορυφαίων ἀνδρῶν τοῦ πνεύματος ἡ διαγωγή. Πῶς δὲν συνεκινήθη ὁ Κνοὺτ Χάμσουν (Knut Hamsun) ἀπὸ τὴν ὠμὴν εἰσβολὴν τοῦ Χίτλερ εἰς τὴν χώραν του καὶ ἀπὸ τὸν ἡρωισμὸν τῶν συμπατριωτῶν του Νορβηγῶν; Καὶ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τίνος ἰδεώδους καὶ ποιᾶς ψυχικῆς ἀνάγκης ἔστρεψαν τὸ πνεῦμα των ὁ ἔξοχος καὶ τόσον τιμημένος Ἀμερικανὸς ποιητὴς Ezra Pound καὶ ἕνας-δυὸ διακεκριμένοι Γάλλοι συγγραφεῖς πρὸς τοὺς ἐχθροὺς τῆς χώρας των; Ἡ περίπτωσις τῶν ἐξόχων αὐτῶν πνευμάτων μοῦ φαίνεται καὶ σήμερα ἀνεξήγητη. Μόνον μέσα εἰς τὴν φοβερὰν εἰκόνα τῆς ἠθικῆς συγχύσεως, τῆς ὑλικῆς συμφορᾶς καὶ τῆς ἀνθρωπίνης τραγῳδίας, ποὺ ἐχαρακτήρισαν τὴν πρωτοφανῆ ἐκείνην περίοδον τῆς ἱστορίας, εἶναι δυνατὸν — καθαρὰ σκηνοθετικὰ — νὰ γίνῃ συλληπτὴ ἡ στάσις τῶν πνευμάτων τούτων. Ἂς προσέξῃ, ὅμως, ὁ σημερινὸς κριτὴς καὶ τὴν παρουσίαν αὐτῶν ἐπὶ τῆς σκηνῆς.

Καὶ ἂς προσέξῃ, κυρίως, τὴν ἀπουσίαν πολλῶν — πολ-

---

* Βλ. τὰς ἀπογευματινὰς ἐφημερίδας « Ἔθνος » καὶ « Ἑστία » τῆς 8ης Μαρτίου 1945, τὰς πρωϊνὰς ἐφημερίδας « Καθημερινή », « Ἀκρόπολις », « Ἐμπρὸς » καὶ « Ἑλληνικὸν Αἷμα » τῆς 9ης Μαρτίου 1945, ὡς καὶ (λόγῳ πενθημέρου διακοπῆς τῆς δίκης, μετὰ τὴν ὁποίαν συνεχίσθη ἡ ἐξέτασίς μου ὡς μάρτυρος) τὰς ἀπογευματινὰς ἐφημερίδας « Ἀθηναϊκὰ Νέα » καὶ « Ἑστία » τῆς 14ης Μαρτίου 1945. Ἡ ἐκτενεστέρα περιγραφὴ τῆς κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν καταθέσεώς μου εὑρίσκεται εἰς τὴν « Ἀκρόπολιν » τῆς 9ης Μαρτίου. Ἡ « Καθημερινὴ » τῆς 9ης Μαρτίου, ὑπὸ τὸν τίτλον « Στιγμιότυπα ἀπὸ τὴν δίκην τῶν δοσιλόγων », ἔγραφε, μεταξὺ ἄλλων, περὶ ἐμοῦ: « Καὶ εἶναι αἱ ἐρωτήσεις ποὺ τοῦ ὑποβάλλονται καὶ αἱ ἀπαντήσεις ποὺ δίδονται ἀπὸ τὸν ἀκούραστον αὐτὸν μάρτυρα τόσον γενικαὶ καὶ ἐνδιαφέρουσαι, ὥστε λησμονεῖ καὶ ὁ προεδρικὸς κώδων » (πρόεδρος ἦτο ὁ τότε ἀρεοπαγίτης Καλέλης) « τὰς εἰς ἄλλας μαρτυρικὰς καταθέσεις συνηθισμένας του διακοπάς ».Ἡ ἐφημερὶς « Ἐμπρός », σχολιάζουσα τὴν κατάθεσίν μου, ἔγραφε τὴν 9ην Μαρτίου: « Μὲ τὸν γνωστόν του φρασεολογικὸν πληθωρισμὸν καὶ εἰς παραστατικὰς εἰκόνας ἔδωκεν ὅλο τὸ τετραετὲς δρᾶμα τῆς φυλῆς. Ἀπὸ τῆς Κορυτσᾶς μέχρι τοῦ Καΐρου καὶ τοῦ Λονδίνου. Καὶ ἀπὸ τοῦ Λονδίνου μέχρι Γαργαλιάνων καὶ Ἀθηνῶν... Διὰ τοὺς φιλοδίκους ἦτο μία ἀπόλαυσις ».

λῶν πολιτικῶν καὶ πνευματικῶν ἡγετῶν— πού, ἐνῷ ἦσαν ὀνομαστοὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1939, ἐσιώπησαν καὶ ἀπεσύρθησαν εἰς τὰ ἰδιωτικὰ διαμερίσματα τῆς ζωῆς των κατὰ τὰ φοβερὰ ἔτη τῆς παγκοσμίου κρίσεως, καὶ ἐνεφανίσθησαν πάλιν— φρέσκοι - φρέσκοι, τιμηταὶ τῶν πάντων, ὄχι μόνον τῶν συνεργασθέντων μὲ τὸν ἐχθρόν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀναπτυξάντων ὑπεύθυνον δρᾶσιν ἐναντίον του— μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς χώρας των. Αὐτοί, νομίζω, εἶναι (μετά, βέβαια, τοὺς ἀξίους ἐμπτυσμοῦ οἰκονομικοὺς κερδοσκόπους τῆς δουλείας καὶ τῆς συμφορᾶς τῆς χώρας των ποὺ ποζάρουν, δυστυχῶς, καὶ σήμερα εἰς τὸ προσκήνιον τῆς κοινωνίας) οἱ μᾶλλον ἀσυγχώρητοι *. Μὲ διαφόρους προφάσεις — ἐδῶ, εἰς τὴν Ἑλλάδα, μὲ τὴν ... ἀνετωτάτην πρόφασιν, ὅτι δὲν ἐννοοῦσαν νὰ ἀναγνωρίσουν τὸν βασιλέα Γεώργιον — ἔμειναν μακρὰν πάσης εὐθύνης καὶ ἀπέφυγαν κάθε κίνδυνον, εἴτε τὸν κίνδυνον νὰ διωχθοῦν ἀπὸ τὸν ἐχθρὸν ἤ, ἀποπειρώμενοι νὰ διαφύγουν εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν, νὰ συλληφθοῦν πρὶν φθάσουν εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Τουρκίας ἢ νὰ ἀντιμετωπίσουν, φθάνοντες ἕως ἐκεῖ, ἄλλας δοκιμασίας καὶ νὰ διαπράξουν, λόγῳ τῶν συνθηκῶν, λάθη καὶ νὰ ἀτυχήσουν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ὑπευθύνου ἐθνικοῦ ἔργου των, εἴτε τὸν κίνδυνον νὰ θεωρηθοῦν συνεργαζόμενοι μὲ τὸν ἐχθρὸν καὶ νὰ καθήσουν, μετὰ τὴν ἧτταν τοῦ Χίτλερ, εἰς τὸ ἑδώλιον τοῦ κατηγορουμένου.

Ἰούνιος 1939 — Ὀκτώβριος 1940

Ἂς ἔλθω τώρα εἰς τὰ κείμενα πού, μὲ τὸ τεῦχος τοῦτο, παραδίδω εἰς τὴν δημοσιότητα. Τὰ κείμενα αὐτά, τὰ ὁποῖα ἐδιάλεξα μέσα ἀπὸ πλῆθος γραπτῶν στοιχείων ποὺ μαρτυροῦν τὴν στάσιν

* Οἱ κομμουνισταί, οἱ ὁποῖοι προεκάλεσαν τὴν φρικτοτέραν ἠθικὴν ἀναστάτωσιν καὶ αἱματηρότατα δράματα εἰς τὴν κατεχομένην Ἑλλάδα, ἐξετίθεντο τοὐλάχιστον οἱ ἴδιοι εἰς προσωπικοὺς κινδύνους καὶ ἦσαν φορεῖς ὡρισμένης ἰδεολογίας, ἀπαραδέκτου εἰς ἐμὲ καὶ βαρύτατα ἐπικινδύνου διὰ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ Γένους μας ὡς γνησίως ἑλληνικοῦ, ἀλλ' ἀνταποκρινομένης εἰς παροδικὸν αἴτημα τῆς ἱστορίας. Ὅσοι ἔμειναν μακρὰν παντὸς κινδύνου, αὐτοὶ ἀνταπεκρίθησαν μόνον εἰς τὸ συμφέρον τοῦ σαρκίου των καὶ εἰς τὴν φωνὴν τοῦ φόβου. Ἀνθρώπινος εἶναι, βέβαια, καὶ ὁ φόβος καὶ κανένας δὲν δικαιοῦται νὰ εἰπῇ, ὅτι ἀπέφυγεν εἰς τὴν ζωήν του τὸν φόβον. Ἐκεῖνοι, ὅμως, οἱ ὁποῖοι ἐγνώρισαν τὸν φόβον ὡς τὸ μόνιμον καθεστὼς τῆς ζωῆς των καὶ ἐπέρασαν ὁλόκληρον τὴν περίοδον τῆς κατοχῆς, ἀποφεύγοντες κάθε εὐθύνην ποὺ θὰ τοὺς ἐξέθετεν εἰς κίνδυνον οἱασδήποτε μορφῆς, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ γίνουν μετὰ ταῦτα τιμηταὶ οἱουδήποτε ἄλλου, οὔτε τῶν κομμουνιστῶν. Θὰ ἔπρεπε, μάλιστα, νὰ ἰδιωτεύσουν καὶ νὰ σιωπήσουν καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, ὅπως εἶχαν ἰδιωτεύσει καὶ κατὰ τὴν κατοχήν.

μου, ἀνήκουν εἰς τρεῖς περιόδους καὶ πρέπει, ἑπομένως, νὰ καταταγοῦν εἰς τρία κεφάλαια.

Τὸ πρῶτον κεφάλαιον περιλαμβάνει κείμενα τῆς περιόδου τῆς ἐξορίας μου, ἡ ὁποία ἄρχισε — μετὰ τὴν σύλληψίν μου* καὶ τὴν ἐπὶ τρεῖς ἑβδομάδας ἀπομόνωσίν μου εἰς τὴν Γενικὴν Ἀσφάλειαν Ἀθηνῶν — τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1937 καὶ ἔληξε πέντε ἡμέρας μετὰ τὴν 28ην Ὀκτωβρίου τοῦ 1940. Ἑνάμισυ ἔτος τὸ ἐπέρασα εἰς τὴν Κύθνον. Μετὰ τὸ ἀποτυχὸν κίνημα τῆς Κρήτης (τέλη Ἰουλίου 1938), εἰς τὸ ὁποῖον ἐθεωρήθην ἐμμέσως ἀναμεμιγμένος (καὶ πράγματι ἐγνώριζα, ὅτι προητοιμάζετο), ὁ σημερινὸς φίλος καὶ συνεργάτης μου Κώστας Μανιαδάκης, ὑπουργὸς τότε τῆς Ἀσφαλείας, διέταξε, τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1938, νὰ μεταχθῶ εἰς τὴν Καλὴ - Ράχη τῆς Θάσου. Μετὰ τὴν εἴσοδον τῶν Ἰταλῶν εἰς τὴν Ἀλβανίαν καὶ τὴν μεταγωγήν μου εἰς τὰς Ἀθήνας διὰ λόγους ὑγείας, ἀπεστάλην, περὶ τὰ τέλη τῆς ἀνοίξεως τοῦ 1939, εἰς τὴν Κάρυστον. Παρὰ τὰ αὐστηρὰ μέτρα, ποὺ εἶχαν ληφθῆ, διὰ νὰ μὴ ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν μαζί μου κανένας ἄνευ εἰδικῆς ἀδείας (μεταξὺ ἐκείνων ποὺ μὲ ἐπεσκέφθησαν, κατόπιν ἀδείας, ἦτο ὁ ἀλησμόνητος Ἄγγελος Σικελιανός), ἡ διαμονὴ τῆς γυναίκας μου καὶ ἐμοῦ εἰς τὴν Κάρυστον ὑπῆρξεν ἡ σχετικῶς ἀνετωτέρα. Τὴν 28ην Ὀκτωβρίου τοῦ 1940 ἐθεώρησα καθῆκον μου— τὸ αὐτὸ ἔπραξαν καὶ ἄλλοι ἐξόριστοι — νὰ στείλω ἕνα τηλεγράφημα εἰς τὸν Ἰωάννην Μεταξᾶ, τοῦ ὁποίου ἡ ἐξόχως ἑλληνικὴ στάσις κατὰ τὴν νύκτα ἐκείνην τῆς μεγάλης ἱστορικῆς εὐθύνης μὲ ἔκαμε νὰ παραμερίσω μέσα μου τὴν οἱανδήποτε ἀπέναντί του ἰδεολογικὴν ἀντίθεσιν ἢ προσωπικὴν πικρίαν, παρακαλῶν νὰ διατάξῃ, ὅπως ἐπιτραπῇ ἡ ἐπιστροφή μου εἰς τὰς Ἀθήνας. Τέσσαρας ἡμέρας ἀργότερα μοῦ ἐδόθη τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιστρέψω. Μόλις, μετὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰς τὴν Κορυτσά, ἐπετράπη ἡ προσέλευσις ἐθελοντῶν, ἐθεώρησα καθῆκον μου νὰ σπεύσω νὰ καταταγῶ στρατιώτης**. Ὅταν ἐξημέρωσε τὸ βροχερὸ πρωινὸ

---

* Ἡ σύλληψίς μου ἔγινε μιὰ νύχτα τοῦ Φεβρουαρίου 1937. Ἐπέστρεφα ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου (ὁδὸς Κυδαθηναίων) καὶ κατηυθυνόμην πεζῇ εἰς τὸ σπίτι μου (ὁδὸς Ἀρδηττοῦ 20). Μαζί μου ἦτο ἡ γυναίκα μου καὶ μᾶς συνώδευαν οἱ παλαιοὶ μαθηταί μου καὶ φίλοι Παναγῆς Παπαληγούρας (ὁ νῦν βουλευτὴς καὶ τέως ὑπουργός), Κώστας Χοϊδᾶς (ὁ νῦν διευθυντὴς τοῦ Πολιτικοῦ Γραφείου τοῦ Βασιλέως, πάρεδρος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας) καὶ ὁ ἀείμνηστος Δημήτριος Καπετανάκης. Ἡ σύλληψίς μου ἔγινε εἰς τὴν παλαιὰν γέφυραν τοῦ Μέτς.

** Ἡ συμβολή μου ὡς ὁπλίτου εἰς τὸ μέτωπον ἦτο, ἴσως, ἀσήμαντη καὶ

τῆς 30ῆς Νοεμβρίου τοῦ 1940 (τῆς ἑορτῆς τοῦ πολιούχου τῆς γενετείρας μου Ἀποστόλου Ἀνδρέα), ἐνετάχθην εἰς φάλαγγα 1200* ἀνδρῶν. Προορισμός της ἦτο τὸ βόρειον ἀλβανικὸν μέτωπον. Τὸ τμῆμα τῆς φάλαγγος, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκα, ἐνίσχυσε τὴν 13ην Μεραρχίαν, τῆς ὁποίας διοικητὴς ἦτο ὁ συμπολίτης μου στρατηγὸς Σωτήριος Μουτούσης**.

δι' αὐτὸ κρίνω, ὅτι ἦτο πολὺ τὸ ὅτι — μετὰ ἐπιεικῆ πρότασιν τοῦ ἐπιτελάρχου τῆς 13ης Μεραρχίας ἀντισυνταγματάρχου Σωτ. Ἀναγνωστοπούλου (νῦν ὑποστρατήγου ἐ.ἀ.), πρότασιν υἱοθετηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Μουτούση, διὰ τὴν ὁποίαν εἶμαι εἰς ἀμφοτέρους εὐγνώμων — μοῦ ἀπενεμήθη ὁ πολεμικὸς σταυρὸς (τετάρτης τάξεως, δηλαδὴ τῆς τάξεως ποὺ ἀντιστοιχοῦσεν εἰς τὴν ἰδιότητά μου ὡς ἁπλοῦ στρατιώτου). Εἶμαι, βέβαια, ὑπερήφανος διότι δικαιοῦμαι νὰ τὸν φέρω. Ἀλλὰ ἡ συμβολή μου, τὸ ἐπαναλαμβάνω, ὡς ὁπλίτου (πέραν τῆς εὐθύνης μου διὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς «Ἀχρίδος») ἦτο — παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τοὺς δύο πρώτους μῆνας τῆς ἐκστρατείας καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὴν φοβερὰν σύμπτυξιν τοῦ Ἀπριλίου 1941 μετέσχον τῶν ταλαιπωριῶν, κινδύνων καὶ δοκιμασιῶν τῶν ἁπλῶν στρατιωτῶν — ἀσήμαντος. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ, ὅμως, νὰ εἴπω, ὅτι ἡ ἠθικὴ καὶ συμβολικὴ σημασία τῆς ἐθελοντικῆς μεταβάσεώς μου εἰς τὸ μέτωπον ὑπῆρξεν οὐσιώδης. Πολλαὶ ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες ἐχρησιμοποίησαν τὴν πρᾶξιν μου αὐτὴν (χωρὶς διόλου νὰ παρεμποδισθοῦν ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ) διὰ τὴν διατήρησιν καὶ ἐνίσχυσιν τοῦ ἐθνικοῦ ἐνθουσιασμοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ (τότε, ἀκριβῶς, συνεδέθην μὲ τὸν διακεκριμένον δημοσιογράφον Κ. Ζαφειρόπουλον, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἔλθει εἰς τὸ μέτωπον καὶ ἔγραψε περὶ ἐμοῦ). Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὰς χώρας τῶν μεγάλων μας συμμάχων, ἐθεώρησαν σκόπιμον καὶ χρήσιμον νὰ προβάλουν τὸ παράδειγμά μου πολλοὶ ξένοι δημοσιογράφοι, ἀκόμη καὶ συγγραφεῖς βιβλίων. Βλ. π.χ. Clare Hollingworth, There's a German just behind me, London 1942, σ. 218 (τὸ βιβλίον αὐτό, κυκλοφορῆσαν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου, δὲν ἀναφέρεται εἰδικῶς εἰς τὴν Ἑλλάδα) καὶ William Hardy McNeill, The Greek Dilemma, Philadelphia and New York 1947, σ. 41.

* Πρὶν ἐκκινήσῃ ἡ φάλαγξ ἀπὸ τὸ Γουδὶ διὰ νὰ κατευθυνθῇ, παρελαύνουσα ἀπὸ τὰς κεντρικὰς ὁδοὺς τῶν Ἀθηνῶν, εἰς τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν τοῦ Ρούφ, μὲ ἐπλησίασεν ὁ τότε ἔφεδρος λοχαγὸς (ὑπουργὸς τῆς Κυβερνήσεως Μεταξᾶ καὶ Δήμαρχος Ἀθηναίων μετὰ τὸν πόλεμον) Κωνσταντῖνος Στ. Νικολόπουλος καὶ μοῦ εἶπεν, ὅτι ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς τὸν εἶχεν ἐξουσιοδοτήσει νὰ μοῦ διαβιβάσῃ τὰς εὐχάς του.

** Ἡ 13η Μεραρχία (τοῦ Ἀρχιπελάγους) — ἡ μονὰς 1380 — εἶχε μεγάλην ἀνάγκην ἐνισχύσεων, διότι εἶχε λάβει μέρος εἰς κρισίμους ἐπιχειρήσεις καὶ εἶχεν — ἰδίᾳ λόγῳ σοβαροῦ ἀτυχήματος, ἐπισυμβάντος τὴν 18ην Νοεμβρίου 1940 — ὑποστῆ πολλὰς ἀπωλείας. Ὁ στρατηγὸς Σωτ. Μουτούσης ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν μετὰ τὸ ἀτύχημα, διαδεχθεὶς τὸν μέραρχον, ὁ ὁποῖος εἶχε θεωρηθῆ ἐμμέσως ὑπεύθυνος δι' αὐτό, ὁ δὲ συνταγματάρχης Κυβέλος ἀνασυνεκρότησε, μὲ τὴν συνδρομὴν καὶ τοῦ ἀντισυνταγματάρχου Νικ. Παπαδάκη (ὡς ὑποδιοικητοῦ) τὸ 23ον Σύνταγμα ποὺ εἶχεν ὑποστῆ τὸ πλῆγμα. Μὲ τὸ ἀτύχημα τῆς 18ης Νοεμβρίου συνεδέθην ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅταν ἤχθη ἐνώπιον ἐκτάκτου στρατοδικείου ὁ διοικητὴς τοῦ 23ου Συντάγματος συνταγματάρχης Εὐστ. Ρόκκος, ὁ ὁποῖος ἐθάχθη νὰ πληρώσῃ καὶ τὰ

Ἡ ἐπιτροπὴ ἀσφαλείας ἀπεφάσισε, τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1937, τὴν ἐκτόπισίν μου, διότι ἀντέδρασα δημοσίᾳ εἰς τὴν

σοβαρὰ λάθη τῆς Μεραρχίας. Τὸ περιστατικὸν ὑπῆρξε βαρύτατον καί, ἰδία χάριν τῆς δικαιοσύνης ἔναντι τῆς μνήμης τοῦ Ρόκκου, θεωρῶ ἀναγκαῖον νὰ ἀντιγράψω ἀπὸ τὸ πρόχειρον Ἡμερολόγιον τῆς ἐκστρατείας, ποὺ ἐφρόντισα νὰ τηρήσω, τὰς ἀκολούθους περικοπάς :

« 24.12.1940.—Παραμονὴ Χριστουγέννων στὸ Ποτγκορίε. Τὸ μεσημέρι μὲ εἰδοποιεῖ ὁ βασιλικὸς ἐπίτροπος τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου » (ὁ ἔφεδρος λοχαγὸς τῆς Στρατιωτικῆς Δικαιοσύνης Χρύσανθος Δελαρόκας, νῦν ἐφέτης, δικαστικὸς ἄριστος, ἐπιδείξας, κατὰ τὴν ἐκστρατείαν, ἦθος γενναῖον) « ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπερασπισθῶ τὸν συνταγματάρχη Ρόκκο ποὺ ἡ δίκη του θ' ἄρχιζε τ' ἀπόγευμα στὶς 5. Θεωρῶ ἱερὸ χρέος μου ν' ἀναλάβω τὴν ὑπεράσπιση. Τὸν συνταγματάρχη Εὐστ. Ρόκκο, ποὺ ἦταν διοικητὴς τοῦ 23ου Συντάγματος, τὸν βαρύνει μιὰ πολὺ βαρειὰ κατηγορία. Κατηγορεῖται ὅτι " ἔξωθι χωρίου Χότσιστε - Ἀλβανίας, τὴν νύκτα τῆς 18ης Νοεμβρίου 1940, πρῶτον, ἀπολέσας ψυχραιμίαν καὶ καταληφθεὶς ὑπὸ πανικοῦ, προεκάλεσεν εἰς φυγὴν τὸ στράτευμα..., καὶ δεύτερον, παρέβη δοθεῖσαν αὐτῷ στρατιωτικὴν ἐντολήν... ". Ὁ Στρατιωτικὸς Ποινικὸς Νόμος προβλέπει γιὰ τὸ πρῶτο σκέλος τῆς κατηγορίας θάνατο. Τὰ πνεύματα τῶν ἀξιωματικῶν δυσμενέστατα. Ἡ κοινὴ γνώμη τῶν στρατιωτῶν ἐναντίον τοῦ Ρόκκου » (οἱ στρατιῶται ἦσαν προκατειλημμένοι εἰς βάρος του, διότι ἦτο πολὺ σκληρὸς ἡγήτωρ). « Ἡ ὑπόθεση ἀρκετὰ πολύπλοκη καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς πολεμικῆς τακτικῆς καὶ ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη. Μέσα σὲ τρεῖς ὧρες πρέπει νὰ συνεννοηθῶ μὲ τὸν κατηγορούμενο καὶ νὰ κατατοπισθῶ καὶ στὴ δικογραφία. Στὶς 5 τ' ἀπόγευμα ἀρχίζει ἡ δίκη στὸ Τζαμὶ τοῦ Ποτγκορίε. Πρόεδρος τοῦ Ἐκτάκτου Στρατοδικείου ὁ συνταγματάρχης Εὐστ. Λιώσης, διοικητὴς πεζικοῦ τῆς 1380 Μονάδος. Μέλη, ὁ συνταγματάρχης τοῦ πυροβολικοῦ Μουκανάκης καὶ οἱ ταγματάρχαι Βασίλογλου, Γιαννατᾶς καὶ Ἰω. Τσάτσος. Ἡ δίκη διαρκεῖ ὥς τὸ μεσάνυχτα, ὥς τὰ " Χριστιανικὰ Μεσάνυχτα ". Περνοῦν πολλοὶ μάρτυρες, ἀνώτεροι καὶ κατώτεροι ἀξιωματικοί. Οἱ καταθέσεις ὅλων ἐπιβαρυντικές. Ἡ ἐπέμβασή μου σ' ὁλόκληρη τὴ διαδικασία ἔντονη. Ἀποσπῶ μερικὲς ἐλαφρυντικὲς φράσεις ἀπὸ τοὺς μάρτυρες. Σχεδὸν ὅλοι ἀναγκάζονται νὰ καταθέσουν ἢ καὶ μόνοι τους πρόθυμα καταθέτουν ὅτι ὁ κατηγορούμενος δὲν εἶναι δειλὸς καὶ ὅτι, ἂν ἔφταιξε σὲ πολλά, πάντως δὲν ἐζήτησε, τὴν κρίσιμη ἐκείνη νύχτα, νὰ προφυλάξει τὸν ἑαυτό του. Βεβαιώνομαι πὼς ὅ,τι ἔπαθε ὁ κατηγορούμενος τὄπαθε ἀπὸ ἀνεπάρκεια » (ὁ Ρόκκος, τοποθετημένος μέχρι τῆς ἐνάρξεως τοῦ πολέμου, ἐὰν ἐνθυμοῦμαι καλά, εἰς τὴν Γεωγραφικὴν Ὑπηρεσίαν τοῦ Στρατοῦ, δὲν εἶχε πεῖραν διοικήσεως), « ἀλλὰ κι' ἀπὸ πταῖσμα τῆς προϊσταμένης στρατιωτικῆς ἀρχῆς, καὶ ὄχι ἀπὸ δόλο ἢ δειλία... Ἂν δὲν ἐβεβαιωνόμουν γι' αὐτό, δὲ θὰ μποροῦσα νὰ ὑπερασπισθῶ τὸν κατηγορούμενο, ὅπως τὸν ὑπερασπίσθηκα. Ἡ ἀγόρευσή μου ἔπιασε ἀρκετὴ ὥρα. Ἂν καὶ πρόχειρη, φαίνεται ὅτι ἔκαμε κάποιαν ἐντύπωση (τὸ συνάγω ἀπὸ τὴ φυσιογνωμία τῶν στρατοδικῶν...). Ὅπως εἶχα προειδοποιήσει καὶ τὸν κατηγορούμενο, δὲν ἔκαμα καμμιὰ προσπάθεια νὰ καλύψω τὴν διοικητική του ἀνεπάρκεια. Ἡ προσπάθειά μου ἀπέβλεπε πρὸ πάντων στὴν ἀπόκρουση τοῦ δόλου, τῆς δειλίας..., καθὼς καὶ στὴν ἀναζήτηση ἐλαφρυντικῶν ποὺ τὰ βρῆκα κυρίως στὶς ἀλλεπάλληλες ἀντιφατικὲς διαταγὲς ποὺ εἶχε λάβει ὁ Ρόκκος ἀπὸ τὴ Μεραρχία. Στὸ τέλος τοῦ λόγου μου εἶπα ὅτι ἡ Μονὰς 1380 — μιὰ Μεραρχία μὲ μεγάλο παρελθὸν ποὺ σημειώνει σήμερα

δικτατορίαν τῆς 4ης Αὐγούστου, κυκλοφορήσας « παρανόμως » εἰς χιλιάδας ἀντιτύπων τὸ κατ' αὐτῆς στρεφόμενον ὑπόμνημα

ἕνα ὡραῖο παρὸν καὶ ποὺ προετοιμάζει ἕνα ὑπέροχο μέλλον — δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἐξιλαστήρια θύματα, ὅτι ἡ ὥρα τοῦ πολέμου δὲν παύει νὰ εἶναι καὶ ὥρα Δικαιοσύνης, ὅτι ἐπομένως οἱ σκοπιμότητες, ὅποιαν ἀξία καὶ νάχουν, δὲν πρέπει νὰ ἐπηρεάζουν τὴν κρίση τῶν στρατοδικῶν ποὺ μὲ τὸ ὅτι εἶναι φορεῖς ἐκτάκτου δικαιοσύνης, δὲν παύουν νὰ εἶναι δικασταί. Οἱ τελευταῖες μου φράσεις ἦταν οἱ ἑξῆς : " Ὁ ἀστήρ, ὃν εἶδον οἱ μάγοι ἐν τῇ ἀνατολῇ, ἵσταται, κύριοι στρατοδίκαι, κατὰ τὴν στιγμὴν αὐτὴν ὑπεράνω τῶν κεφαλῶν σας. Τὸ φῶς, τὸ ὁποῖον ἐκπέμπει, εἶναι ἡ Χάρις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ Χάρις αὐτὴ ἀπευθύνεται εἰς τὰ πνεύματά σας καὶ εἰς τὰς χεῖρας σας. Εἰς τὰ πνεύματά σας διὰ νὰ τὰ φωτίσῃ. Εἰς τὰς χεῖρας σας διὰ νὰ τὴν παραλάβουν καὶ νὰ τὴν προσφέρουν εἰς τὸν ἀτυχήσαντα συνάδελφόν σας".Τὸ στρατοδικεῖο ἀποσύρεται. Λίγο ὕστερ' ἀπὸ τὰ μεσάνυχτα τῆς 24ης πρὸς τὴν 25ην Δεκεμβρίου ἀνακοινώνεται ἡ ἀπόφαση. Τὸ πρῶτο σκέλος τῆς κατηγορίας πέφτει. Ἡ ἀπόφαση κρατιέται στὸ δεύτερο, ἀναγνωρίζει μάλιστα καὶ μετρία σύγχυση. Ὁ κατηγορούμενος καταδικάζεται μόνο σὲ τρία χρόνια φυλακή. Ζητῶ ἀναστολή. Ἀπορρίπτεται. Ὁ Ρόκκος μοιάζει πολὺ ταραγμένος. Οἱ ἀξιωματικοὶ τῆς στρατονομίας μὲ παρακαλοῦν νὰ τὸν συνοδεύσω ἐγὼ στὸ σπίτι, ὅπου θὰ κρατηθεῖ, γιὰ ν' ἀκολουθοῦν οἱ χωροφύλακες » (τότε δὲν ὑπῆρχεν ἀκόμη ἡ ΕΣΑ), « χωρὶς νὰ φαίνονται στὸ σκοτάδι. Εὐγενικὴ ἡ σκέψη τοῦ μοιράρχου Σοφ. Κουτσουρέλη » (ἀνδραγαθήσαντος εἰς τὸ Πόδραδετς τὴν 30.11.1940, νῦν ὑποστρατήγου ἐ.ἀ., τοῦ ὁποίου ἔγινα παράνυμφος μετὰ τὸν πόλεμον), « τοῦ ὑπομοιράρχου Ἀγγέλου Μαρκοπούλου » (νῦν συνταγματάρχου ἐ.ἀ.) « καὶ τοῦ ἀνθυπασπιστοῦ Σηφάκη. Συνοδεύω τὸν Ρόκκο — μαζὶ μὲ τὸν ἔφεδρο ἀνθυπολοχαγὸ τοῦ πεζικοῦ Δημ. Εὐαγγελινὸ » (ἀγαπητὸν ἔκτοτε φίλον μου, ἀσκοῦντα τὴν δικηγορίαν εἰς τὴν Μιτυλήνην) « ποὺ μ' ἐβοήθησε στὴν ὑπεράσπιση, ἀλλὰ ποὺ δὲν ἐθεώρησε ἀναγκαῖο ν' ἀγορεύσει μετὰ τὴ δική μου ἀγόρευση. Ἂν καὶ τὸ σπίτι, ὅπου θάμενε ὁ Ρόκκος, ἀπεῖχε ἀπὸ τὸ Τζαμὶ μόνο μερικὰ βήματα, μένουμε ἀπάνω ἀπὸ μισὴ ὥρα βουτηγμένοι στὰ χιόνια καὶ στὸ σκοτάδι » (ὁ Ρόκκος ἐσταματοῦσε σὲ κάθε βῆμα). « Προσπαθοῦμε νὰ πείσουμε τὸν Ρόκκο ὅτι τὸ δικαίωμα τῆς ἀναστολῆς » (ποὺ, ἂν ἐδίδετο, θὰ εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἐξακολουθήσῃ ὑπηρετῶν μέχρι τέλους τοῦ πολέμου) « τὸ ἔχουν καὶ ὁ Μέραρχος καὶ ὁ Σωματάρχης καὶ ὁ Ἀρχιστράτηγος, ὅτι ἐπομένως δὲν πρέπει ν' ἀπελπίζεται καὶ πρέπει ἀντίθετα νἄναι εὐχαριστημένος ποὺ γλύτωσε τὸ κεφάλι του. Ὁ Ρόκκος δὲν ἀκούει. Τἄχει χαμένα. Χτυπιέται. Μᾶς λέει σὲ μιὰ στιγμὴ ὅτι δὲ μπορεῖ νὰ ἐπιζήσει. Προσπαθῶ νὰ τὸν παρηγορήσω. Ἀδύνατον. Τὸν ἀποχαιρετοῦμε. Θλιβερὸ ἦταν τὸ χρέος μου τὴν Παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων. Θλιβερό, ἀλλὰ καὶ ταίριαζε μὲ τὸ πνεῦμα τῆς χριστουγεννιάτικης νύχτας. Τὸ ὅτι τὴν Παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων, ὡς ἀργὰ τὴ νύχτα, ζώντας στὸ Μέτωπο, δὲν ἤμουν ἀπασχολημένος μὲ ἔργα πολέμου, ἀλλὰ ὑπερασπίσθηκα ἕναν κατηγορούμενο καὶ παρηγόρησα ἕναν κατάδικο, τὸ βρῆκα σύμφωνο μὲ τὸ νόημα τῆς ζωῆς μου».

« 25.12.1940.—Ξημερώνει ἡ ἡμέρα τῶν Χριστουγέννων. Ἐκεῖ ποὺ ἑτοιμαζόμαστε νὰ πάρουμε τὸ πρωινὸ μας ρόφημα, μπαίνει ὁ ὑπομοίραρχος Μαρκόπουλος καὶ μᾶς ἀναγγέλλει ὅτι ὁ συνταγματάρχης Ρόκκος αὐτοκτόνησε. Κάθε κρίση μου περισσεύει ».

Μετὰ τὴν ἐπιστροφήν μου εἰς τὰς Ἀθήνας, κατὰ τὸν δεύτερον ἢ τρίτον μῆνα τῆς Κατοχῆς, ἐζήτησε νὰ μὲ ἐπισκεφθῇ — εἰς τὸ σπιτάκι τῆς ὁδοῦ

πού εἶχα ὑποβάλει, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1937, εἰς τὸν ἀείμνηστον βασιλέα Γεώργιον. Τὸ μακρότατον αὐτὸ ὑπόμνημα δὲν τὸ ἀναδημοσιεύω εἰς τὸ τεῦχος τοῦτο, διότι ἀναφέρεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν δικτατορίαν καὶ εἰς τοὺς βασικοὺς λόγους πού μὲ ἔκαμαν ἀνέκαθεν νὰ πιστεύω εἰς τὸ δημοκρατικὸν καθεστώς. Μόνον ἐμμέσως σχετίζεται τὸ κείμενον τοῦτο μὲ τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικήν. Τὴν βαθεῖαν ἀντίθεσίν μου πρὸς τὰ καθεστῶτα τοῦ Χίτλερ καὶ τοῦ Μουσολίνι τὴν ἐκφράζει εὐθύτατα καὶ ἐντονώτατα, ἀλλὰ μόνον παρεμπιπτόντως*.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάστασίν μου εἰς τὴν Κύθνον ἀπηύθυνα πρὸς τὸν βασιλέα Γεώργιον δύο ὑπομνήματα ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, τὸ πρῶτον τὴν 2αν Μαρτίου τοῦ 1937 καὶ τὸ δεύτερον τὴν 29ην τοῦ αὐτοῦ μηνός. Τὰ ὑπομνήματα αὐτὰ ἦσαν προϊὸν τῆς ἀνησυχίας πού μοῦ εἶχεν ἐμπνεύσει τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Κυβέρνησις τῆς 4ης Αὐγούστου ὄχι μόνον δὲν εἶχεν ἀντιδράσει εἰς τὸ τότε συναφθὲν σύμφωνον αἰωνίας φιλίας μεταξὺ τῆς Γιουγκοσλαυίας καὶ τῆς Βουλγαρίας, ἀλλ' ἐφάνη πλήρως ἱκανοποιημένη ἀπὸ τὰς δοθείσας, εἰς τὴν συνελθοῦσαν ἐν Ἀθήναις σύνοδον τοῦ συμβουλίου τῆς Βαλκανικῆς Συνεννοήσεως, ἐξηγήσεις ἐκ μέρους τοῦ πρωθυπουργοῦ καὶ ὑπουργοῦ τῶν ἐξωτερικῶν τῆς Γιουγκοσλαυίας Στογιαντίνοβιτς. Ἐπέκρινα ἐντονώτατα, εἰς τὰ δύο ὑπομνήματά μου, τὴν στάσιν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐχαρακτήρισα, βάσει σειρᾶς ἐπιχειρημάτων, τὸ σύμφωνον Βουλγαρίας καὶ Γιουγκοσλαυίας ὡς ἔχον αἰχμὴν κατὰ τῆς Ἑλλάδος (καὶ μόνον κατ' αὐτῆς). Τὰ δύο αὐτὰ ὑπομνήματα ἐπεδόθησαν ἐκ μέρους ἐντεταλμένου πρὸς τοῦτο φίλου μου εἰς τὸν διευθυντὴν τοῦ πολιτικοῦ γραφείου τοῦ Βασιλέως καθηγητὴν Θεόδωρον Ἀγγελόπουλον, ἀλλά, ὅπως μοῦ εἶπε ἀργότερα, εἰς τὸ Κάϊρον, ὁ ἀείμνηστος Γεώργιος Β΄, δὲν ἔφθασαν ποτὲ εἰς τὰ χέρια του. Δὲν θέλω οὔτε

Ἀρδηττοῦ — μιὰ κυρία. Τὴν ἐδέχθηκα. Εἶχε ἀξιοπρεπεστάτην ἐμφάνισιν. Ἦτο ἡ μητέρα τοῦ συνταγματάρχου Εὐστ. Ρόκκου. Τῆς ἐφίλησα τὸ χέρι.

* Βλ. σχετικὰ μὲ τὴν σύλληψιν καὶ ἐκτόπισίν μου, ὡς καὶ μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ ὑπομνήματός μου πρὸς τὸν Βασιλέα: Γρηγορίου Δαφνῆ, Ἡ Ἑλλὰς μεταξὺ δύο πολέμων (1923 – 1940), Τόμος Δεύτερος, Ἀθῆναι 1955, σ. 442 – 443. Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Γρ. Δαφνῆ εἶναι ὑπὸ πᾶσαν ἔννοιαν ἄρτιον. Ὁ συγγραφεὺς προσεπάθησε νὰ εἶναι ἀντικειμενικός. Καὶ — καθ' ὃ μέτρον ἦτο τοῦτο ἀνθρωπίνως δυνατὸν εἰς ἀντιπρόσωπον γενεᾶς προελθούσης ἀπὸ τὸν ἐθνικὸν διχασμὸν τοῦ 1915 — τὸ ἐπέτυχε. Τὸ ἔργον του εἶναι πολὺ καλὰ θεμελιωμένον, δὲν παραλείπει τίποτε τὸ οὐσιῶδες καὶ εἶναι τὸ ψυχραιμότερον πού ἦτο δυνατὸν νὰ ἀφιερωθῇ εἰς τὴν περίοδον, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται.

μὲ τὰ κείμενα αὐτὰ νὰ κουράσω τὸν ἀναγνώστην τοῦ παρόντος τεύχους. Ἔχουν μόνον ἔμμεσον σχέσιν μὲ τὰ ἀπὸ τοῦ 1939 ἐξελιχθέντα φοβερὰ γεγονότα.

Ἔτσι, ὡς πρῶτον κείμενον δημοσιεύω ἐδῶ τὸ βασικώτερον ὑπόμνημα ποὺ ἔχω γράψει εἰς τὴν ζωήν μου ἐπὶ τῆς διεθνοῦς καταστάσεως καὶ τῆς θέσεως τῆς Ἑλλάδος ἔναντι αὐτῆς. Τὸ διετύπωσα εἰς τὴν Κάρυστον — δὲν εἶχα συμπληρώσει ἀκόμη τὰ τριανταεπτὰ χρόνια τῆς ζωῆς μου — ἀπὸ τῆς 13ης μέχρι τῆς 16ης Ἰουνίου τοῦ 1939. Ἀπηυθύνετο πρὸς τὸν πρωθυπουργὸν Ἰωάννην Μεταξᾶ, ἀλλ' ἐπεδόθη εἰς τὸν διευθυντὴν τοῦ γραφείου του, λόγῳ διαφόρων δυσκολιῶν ποὺ παρουσιάσθησαν, τρεῖς περίπου ἑβδομάδας ἀργότερον. Τὸ δακτυλογραφημένον ἀντίγραφον ποὺ ἔχω εἰς χεῖρας μου (καὶ τὸ ὁποῖον ἀνήκει καὶ θὰ ἐπιστραφῇ εἰς τὰ ἀρχεῖα ποὺ ἔχει ἐπιμελέστατα καταρτίσει ὁ ἀδελφός μου Ἀναστάσιος) ἔχει, κατόπιν παραβολῆς πρὸς τὸ χειρόγραφόν μου, ἰδιοχείρους διορθώσεις — πρᾶγμα ποὺ μὲ συγκινεῖ βαθύτατα — τοῦ μαθητοῦ καὶ φίλου μου Δημητρίου Καπετανάκη, ὁ ὁποῖος, ὀλίγας ἡμέρας ἀργότερα, ἔφυγε διὰ τὴν Ἀγγλίαν, ὅπου ἀνεδείχθη ὡς ποιητὴς καὶ δοκιμιογράφος εἰς τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν, καὶ ἀπέθανε νέος (ἀφοῦ τὸν εἶδα πάλιν δυὸ φορὲς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου εἰς τὸ Λονδῖνον) τὸν Μάρτιον τοῦ 1944*.

Διὰ τὸ κείμενον αὐτὸ τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1939 θὰ εἶμαι πάντοτε ὑπερήφανος. Περιέχει, βέβαια, καὶ μερικὲς ὑποθέσεις — εἰς ἐπουσιώδη σημεῖα — ποὺ δὲν ἐπαλήθευσαν, καθὼς καὶ ὡρισμένας ὑπερβολὰς εἰς τὴν φρασεολογίαν. Εἰς ὅλας, ὅμως, τὰς βασικάς του γραμμάς, τὸ ὑπόμνημα ἐκεῖνο προεῖπε ὅσα συνέβησαν. Ἐκφράζει τὴν βεβαιότητα, ποὺ μὲ κατεῖχε, ὅτι ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος ἦτο ἀναπότρεπτος, τὴν ἰσοδύναμον βεβαιότητα, ὅτι ἡ Ἑλλὰς θὰ ἐνεπλέκετο ὁπωσδήποτε, τὴν πεποίθησίν μου, ὅτι ἔπρεπε ἔκτοτε νὰ προσανατολισθῶμεν πλήρως εἰς τὴν Ἀγγλίαν καὶ τὴν Γαλλίαν, τὴν πρόβλεψίν μου, ὅτι «ἐὰν προσθέσωμεν εἰς τὸν Ἄξονα τὴν Ἰαπωνίαν, θὰ πρέπει νὰ προσθέσωμεν εἰς τὰς Δυτικὰς Δυνάμεις τὴν Ρωσίαν καὶ αὐτὰς

---

* Βλ. Demetrios Capetanakis (A Greek Poet in England), London 1947. Εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο δημοσιεύονται τὰ καλύτερα ἀγγλικὰ δοκίμια καὶ ποιήματα τοῦ Καπετανάκη, καθὼς καὶ δοκίμια περὶ αὐτοῦ γραμμένα ἀπὸ τὸν John Lehmann, τὴν Edith Sitwell, τὸν William Plomer καὶ ἐμέ. Βλ. σχετικῶς μὲ τὴν φωτεινὴν παρουσίαν τοῦ Καπετανάκη εἰς τὴν Ἀγγλίαν τὸν δεύτερον τόμον τῆς θαυμασίας αὐτοβιογραφίας τοῦ John Lehmann (Autobiography 2, I am my brother, 1960).

τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας», τέλος τὴν πίστιν μου — καὶ αὐτὸ τὸ εἶπα ἐπίσης ρητῶς — ὅτι «καὶ ὁλόκληρον τὴν ἠπειρωτικὴν Εὐρώπην ἐὰν κατακτήσῃ ὁ Ἄξων, ἐν τέλει θὰ ὑποκύψῃ». Εἰς τὴν φράσιν αὐτὴν ὑπάρχει καὶ ἡ σκοτεινὴ πρόβλεψις τῆς σχεδὸν πανευρωπαϊκῆς χιτλερικῆς κατοχῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀκράδαντος βεβαιότης μου περὶ τῆς τελικῆς νίκης. Δὲν γνωρίζω, ἐὰν ὑπάρχῃ ἄλλο κείμενον — εἰς οἱανδήποτε χώραν, γραμμένο ἀπὸ πολιτικὸν ἄνδρα — ποὺ νὰ εἶχε διερμηνεύσει, πρὸ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1939, τὰς ἀνωτέρω ἀληθείας πρὶν ἔλθῃ ἡ ἱστορικὴ πραγματικότης νὰ τὰς ἐπικυρώσῃ. Παρακαλῶ τὸν ἀναγνώστην νὰ μοῦ συγχωρήσῃ τὴν κάπως ἀλαζονικὴν αὐτὴν σκέψιν. Ἂς μοῦ ἐπιτραπῇ, τέλος, νὰ προσθέσω, ὅτι τὸ ὑπόμνημά μου τοῦ Ἰουνίου 1939 διέπεται — ὅπως θὰ διαπιστώσῃ ὁ ἀναγνώστης — καὶ ἀπὸ δύο ἄλλας βασικὰς ἀνησυχίας καὶ γραμμὰς σκέψεως. Πρῶτον, ἀπὸ τὴν ἀνάγκην ἐξασφαλίσεως, δι' ἐγκαίρων τολμηρῶν ἐκδηλώσεων καὶ πρωτοβουλιῶν, τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν ἐθνικῶν δικαίων μας. Καὶ δεύτερον, ἀπὸ τὴν ἀνησυχίαν ποὺ προεκάλει μέσα μου ἔκτοτε ἡ μεγάλη διπλωματικὴ πρωτοβουλία τῆς Τουρκίας, πρωτοβουλία, ἡ ὁποία εἶχεν ἐπισκιάσει σχεδὸν πλήρως τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἀνησυχία μου αὐτὴ ἀπεδείχθη ἐκ τῆς πολεμικῆς καὶ μεταπολεμικῆς ἐξελίξεως τῶν πραγμάτων ἀπολύτως δικαιολογημένη. Χωρὶς κἂν νὰ ἐξέλθῃ ἡ Τουρκία εἰς τὸν πόλεμον, ἐδέσμευσεν, εἰς πολλὰ σημεῖα θίγοντα τὴν Ἑλλάδα, τὴν Μεγάλην Βρετανίαν (ὅπως εἶναι πλέον τώρα γνωστὸν καὶ ὅπως εἰδικώτερα θὰ ἴδῃ ὁ ἀναγνώστης, ἐὰν διαβάσῃ ὅσα γράφω κατωτέρω σχετικὰ μὲ τὰς ἐν Μέσῃ Ἀνατολῇ καὶ Λονδίνῳ ἐμπειρίας μου). Φαντασθῆτε, λοιπόν, τί θὰ ἐπαθαίναμε, ἐὰν ἐξήρχετο ἡ Τουρκία ἐκ τῆς οὐδετερότητος παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν Συμμάχων! Ἐὰν ἐξήρχετο, δὲν θὰ μᾶς ἐδίδετο οὔτε καὶ αὐτὴ ἡ Δωδεκάνησος. Ἂς μὴ ἀποδώσουν, λοιπόν, οἱ δῆθεν σώφρονες ἀναγνῶσται τὰς τολμηρὰς συστάσεις, ποὺ περιλαμβάνει τὸ ὑπόμνημά μου, εἰς ἁπλοῦν καὶ ἄκριτον ἐνθουσιασμὸν ἑνὸς σχετικῶς νέου, τότε, πολιτικοῦ. Πρέπει νὰ εἴμεθα, χωρὶς ἄλλο, εὐγνώμονες εἰς τὸν Ἰωάννην Μεταξᾶ, διότι εἶπε, ὁλομόναχος εἰς τὸ σκοτάδι τῆς νυκτός, τὸ μέγα «Ὄχι». Λέγουν ὅσοι ἀντικρύζουν μὲ ἐμπάθειαν καὶ αὐτὰ τὰ ἀνάγλυφα γεγονότα τῆς ἱστορίας, ὅτι τὸ «Ὄχι» δὲν τὸ εἶπεν ὁ Μεταξᾶς· ὅτι τὸ εἶπεν ὁ Ἑλληνικὸς Λαός. Ναί, τὸ εἶπεν ὁ Ἑλληνικὸς Λαός, ἀλλὰ ἀφοῦ τὸ εἶχε εἰπῇ ὁ Μεταξᾶς. Ὁ ἀτυχὴς καὶ συμπαθὴς Emanuele Grazzi, ἐκτελῶν ἐντολὴν ποὺ δὲν τοῦ

ἄρεσε διόλου (βλ. τὸ βιβλίον του : Il principio della fine, Ρώμη 1945), ἐξύπνησε, τὴν 3ην πρωινήν, τὸν Μεταξᾶ καὶ ὄχι τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν. Ἐὰν ἔλεγεν ὁ Μεταξὰς « Ναί », πῶς θὰ ἔλεγεν « Ὄχι » ὁ Ἑλληνικὸς Λαός, ποὺ θὰ ἐξυπνοῦσε ἀργότερα ; Θὰ τὸ ἔλεγε, βέβαια, μέσα του καὶ θὰ τὸ ἐξεδήλωνε καὶ ἔμπρακτα, ὅταν θὰ ὠργάνωνε μυστικὰ τὴν ἀντίστασίν του, ἀλλὰ ἡ Ἀλβανικὴ Ἐποποιΐα δὲν θὰ ἐγράφετο ποτέ. Ἂς εἴμεθα, λοιπόν, τίμιοι ἀπέναντι τῆς ἱστορίας. Τὸ μέγα « Ὄχι » εἶναι πρᾶξις τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ. Ἀλλὰ οἱ ἱστορικοί του δισταγμοί* εἰς ὅλους τοὺς ἄλλους χειρισμοὺς μᾶς ἐστοίχισαν ἀρ-

* Οἱ ἱστορικοὶ δισταγμοὶ τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ καί, μετὰ τὸν θάνατόν του, ἐκείνων ποὺ μέχρι τῆς γερμανικῆς ἐπιθέσεως κατηύθυναν τὴν πολιτικὴν καὶ στρατηγικὴν τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰς μετὰ τῶν Βρετανῶν διαπραγματεύσεις περὶ στρατιωτικῆς βοηθείας, ὑπῆρξαν δυστυχῶς φαινόμενον συνδεόμενον γενικώτερον μὲ τὴν νοοτροπίαν σχεδὸν ὅλων τῶν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ὑπευθύνων Ἑλλήνων. Ὡς ἐμμέσως ὑπευθύνους πρέπει νὰ θεωρήσωμεν καὶ τοὺς πολιτικοὺς ἄνδρας ποὺ ἦσαν ἀντίπαλοι τοῦ Μεταξᾶ καὶ ἐκτὸς τῆς ἐξουσίας. Δὲν ὑπάρχει ἔγγραφος διαπίστωσις, οὔτε κἂν ἔνδειξις, ὅτι ἐσκέφθησαν κάτι τὸ τολμηρότερον. Δὲν πρέπει, λοιπόν, νὰ ἀποδώσωμεν τὴν « σωφροσύνην » καὶ τοὺς δισταγμοὺς τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ εἰς τὴν πολιτικήν του προέλευσιν ἀπὸ τὸν ἀντιβενιζελισμόν. Πολιτικοὶ ἄνδρες μαθητεύσαντες εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου εἶχον, πρὸ τοῦ 1939, συστήσει δι' ὑπομνημάτων πρὸς τὸν Βασιλέα Γεώργιον τὴν εἰδικὴν καλλιέργειαν τῶν ἑλληνοϊταλικῶν σχέσεων, ἐν μέρει (μέχρι τοῦ 1937) ὀρθῶς, παρασυρόμενοι κυρίως ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι αὐτὸς οὗτος ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του, εἶχεν ὑπολογίσει — ἀλλὰ πρὶν ἢ συγκροτηθῆ ὁ Ἄξων Βερολίνου-Ρώμης — εἰς τὸν παράγοντα τῆς Ἰταλίας τοῦ Μουσολίνι διὰ τὴν κατοχύρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ ἀπόψεως ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Τοῦτο εἶχεν ἐπηρεάσει κάπως καὶ ἐμὲ εἰς τὰ πρὸς τὸν βασιλέα Γεώργιον ὑπομνήματά μου τοῦ Μαρτίου 1937, ἰδίᾳ ὅταν ἐπληροφορήθην, ὅτι τὴν μετὰ τῆς Ἰταλίας στενωτέραν συνεργασίαν ὑπεστήριζεν ὁ Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος, τοῦ ὁποίου τὴν κρίσιν ἰδιαιτέρως ἐτίμων. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ 1939 ἕως τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1941 — ἐνῷ ἐμαίνετο ὁ πόλεμος — οὐδεὶς πολιτικὸς ἢ στρατιωτικὸς ἡγέτης (τοὐλάχιστον βάσει γραπτῶν κειμένων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ποὺ θὰ ἐδικαιοῦτο νὰ τὰ ἐπικαλεσθῆ ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅπως ἐπικαλοῦμαι ἐγὼ τὰ ἰδικά μου) συνέστησε πρωτοβουλίας τολμηροτέρας ἐκείνων ποὺ ἀνέλαβον ὁ Μεταξᾶς, ὁ Κορυζῆς καὶ ὁ Παπάγος, πρωτοβουλίας ἐπικινδύνους καὶ φαινομενικῶς « ἄφρονας », ἀλλ' ἐν ὄψει τοῦ ἀπωτέρου μέλλοντος εὐεργετικάς. Ὁ Γεώργιος Καφαντάρης, νοῦς ὀξύτατος καὶ χαρακτὴρ ἀγωνιστοῦ, ἔλεγε — μετὰ τὴν εἴσοδον τῶν Γερμανῶν εἰς τὰς Ἀθήνας — ὅτι ἡ ἐσφαλμένη ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ ὡδήγησεν εἰς τὴν πολεμικὴν ἐμπλοκὴν τῆς Ἑλλάδος. Τὸ εἶπεν εἰς ἐμὲ τὸν ἴδιον καὶ εἶμαι βέβαιος, ὅτι θὰ τὸ εἶχον ἀκούσει ἀπὸ τὰ χείλη του καὶ ἄλλοι. Ὁ Καφαντάρης ὑπεστήριζεν, ὅτι ἡ 28η Ὀκτωβρίου θὰ ἦτο ἴσως δυνατὸν νὰ εἶχε, διὰ καλυτέρων χειρισμῶν, ἀποτραπῆ, καὶ ὅτι ἡ ἐπίθεσις τοῦ Χίτλερ τὴν 6ην Ἀπριλίου 1941 θὰ ἦτο ὁπωσδήποτε δυνατὸν νὰ εἶχε προληφθῆ. Τὸ πῶς, δὲν τὸ καθώριζε. Φυσικά, δὲν ἦτο διόλου γερμανόφιλος καὶ ὡμίλει

κετὰ καὶ θὰ μᾶς ἐστοίχιζαν πολὺ περισσότερον, ἐὰν ἡ Ἄγκυρα ἐξήρχετο ἀπὸ τὴν οὐδετερότητα ἑκουσίως ἢ ἐὰν ὁ Χίτλερ ἐπετίθετο κατ' αὐτῆς.

Τὴν 6ην Δεκεμβρίου τοῦ 1939 ἔστειλα νέον ὑπόμνημα εἰς

ὁπωσδήποτε ὡς γνήσιος Ἕλλην πατριώτης. Ἀλλὰ ἐθεώρει καὶ αὐτὴν τὴν «σώφρονα» (μέχρι τῆς 28ης Ὀκτωβρίου ἔναντι Γερμανίας καὶ Ἰταλίας, μέχρι δὲ τοῦ Μαρτίου 1941 ἔναντι τῆς Γερμανίας) πολιτικὴν τοῦ Μεταξᾶ καὶ τῶν διαδόχων του ὡς ὑπερβολικὰ ἀπερίσκεπτον! Φυσικά, ὁ Μεταξᾶς — ὅπως ἔγραψεν ἕνδεκα ἡμέρας πρὸ τοῦ θανάτου του (29 Ἰανουαρίου 1941) πρὸς τὸν πρεσβευτὴν τῆς Ἀγγλίας Sir Michael Palairet — ἦτο ἀποφασισμένος νὰ ἀντισταθῇ εἰς γερμανικὴν ἐπίθεσιν, νὰ εἴπῃ τὸ δεύτερον Ὄχι, ἀλλὰ προσέθετεν ὅτι δὲν ἤθελε καὶ νὰ προκαλέσῃ τὸν Χίτλερ. Ὀφείλομεν, μάλιστα, νὰ ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι ὁ Μεταξᾶς — ἀκόμη καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν 28ην Ὀκτωβρίου — εἶχε ξεκαθαρίσει τὴν θέσιν του καὶ ἔναντι τῆς Γερμανίας. Εἰς τὴν περίφημον καὶ πράγματι ἀριστοτεχνικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς θέσεως, εἰς τὴν ὁποίαν προέβη ἐμπιστευτικῶς πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ Τύπου, δύο - τρεῖς ἡμέρας μετὰ τὴν ἐπίθεσιν τῶν Ἰταλῶν, ὡμίλησε — χωρὶς ἴσως νὰ συμφωνοῦν οἱ κυριώτεροι στρατιωτικοὶ ἐπιτελεῖς του — κατὰ τρόπον ἀποκαλύψαντα σαφῶς τὴν γενναίαν πρόθεσίν του νὰ ἀντισταθῇ καὶ εἰς τοὺς Γερμανούς. Ἀλλά, εἰς τὴν πρᾶξιν, ἀπέφυγε καὶ ἀπέφυγον ἔτι μᾶλλον οἱ διάδοχοί του νὰ ἐκτεθοῦν εἰς δῆθεν ἐπικινδύνους παραχωρήσεις ἔναντι τῶν ἀγγλικῶν προτάσεων βοηθείας. Ὅταν ἔγραφα καὶ ἐδημοσίευα εἰς τὴν «Ἀχρίδα», τὴν 15ην Μαρτίου 1941, τὸ κύριον ἄρθρον «Εἴμαστε ἕτοιμοι γιὰ ὅλα», ἐπιχειρῶν νὰ προετοιμάσω ψυχικῶς τοὺς συναδέλφους μου στρατιώτας τοῦ μετώπου διὰ τὸ ἐπερχόμενον βέβαιον εἰς τὴν σκέψιν μου γεγονὸς τῆς χιτλερικῆς ἐπιθέσεως καὶ πλευροκοπήσεως, οἱ ἐν Ἀθήναις ἰθύνοντες δὲν ἐπέτρεπον ἀκόμη εἰς τὸν Βρετανὸν στρατηγὸν Wilson νὰ ἐμφανίζεται δημοσίᾳ μὲ τὴν στολήν του (καὶ ὑπεχρεώθη οὗτος νὰ ἐγκατασταθῇ μὲ τὸ ψευδώνυμον «Mr. Watt»). Καὶ ὅμως, ὁ Γεώργιος Καφαντάρης ἐθεώρει, ἴσως, καὶ αὐτὸ — τὸ ὅτι περιεφέρετο ὁ Wilson μὲ πολιτικὰ εἰς τὰς Ἀθήνας ἢ ὅτι εἶχαν ἐπισκεφθῇ τὴν πρωτεύουσάν μας ὁ Eden καὶ οἱ στρατηγοὶ Dill καὶ Wavell — πολύ! - Ἀφοῦ ἔθιξα εἰς τὴν ὑποσημείωσιν αὐτὴν καὶ τὸ εἰδικώτερον θέμα, ἐὰν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ πολέμου ἐπεδείχθη δικαιολογημένη ἢ ἀδικαιολόγητος διστακτικότης ἔναντι τῶν Βρετανῶν πού, ἴσως, ἐπηρέασε δυσμενῶς, λόγῳ καθυστερήσεως τῆς προωθήσεως βρετανικῶν δυνάμεων (ἔστω καὶ ἀνεπαρκῶν) εἰς τὴν Ἑλλάδα γενικῶς καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα, τὴν ὅλην ἐξέλιξιν τῶν ἐπιχειρήσεων μετὰ τὴν 6ην Ἀπριλίου, ἂς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ προσθέσω ἐπ' αὐτοῦ ὀλίγας ἀκόμη σκέψεις. Δὲν τολμῶ, βέβαια, νὰ ἀναπτύξω προχείρως, εἰς μίαν ἁπλῆν ὑποσημείωσιν, τὸ μέγα τοῦτο θέμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐγράφησαν πολλὰ καὶ ἀνεπτύχθησαν αἱ μᾶλλον ἀντίθετοι ἀπόψεις. Τὴν δικαίωσιν τῆς Ἑλληνικῆς θέσεως ἐπεχείρησε — ὅπως ἦτο φυσικὸν — ὁ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μεταξᾶ κυρίως ὑπεύθυνος, ὁ στρατάρχης Ἀλ. Παπάγος, εἰς τὸ ἔργον του «Ὁ πόλεμος τῆς Ἑλλάδος». Ἡ εὐνοϊκωτέρα ἀπὸ βρετανικῆς πλευρᾶς ἑρμηνεία τῆς Ἑλληνικῆς θέσεως ἐγένετο ὑπὸ ἑνὸς τῶν ἐξοχωτέρων ἐπιτελικῶν ἀξιωματικῶν — νῦν ὑποστρατήγου ἐ.ἀ. — ποὺ παρέστη εἰς ὡρισμένας ἐν Ἀθήναις διαπραγματεύσεις, τοῦ Sir Francis de Guingand, εἰς τὸ βιβλίον του «Operation Victory» (ἐνάτη ἔκδοσις, Λονδῖνον 1963). Ὁ συγγραφεύς, ὁ ὁποῖος

τὸν Ἰωάννην Μεταξᾶ. Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχεν ἐκραγῆ ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, ἡ Σοβιετικὴ Ἕνωσις εἶχε συμπράξει μὲ τὴν Γερμανίαν τοῦ Χίτλερ εἰς τὸν διαμελισμὸν τῆς Πολωνίας (καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν σύμπραξιν τὴν εἶχα θεωρήσει πιθανὴν

διεκρίθη ὡς ἀρχηγὸς τοῦ ἐπιτελείου τῆς 8ης Στρατιᾶς, δηλαδὴ τοῦ Montgomery, κατὰ τὴν ἔνδοξον περίοδον 1942 – 1943, καὶ ὡς ἀρχηγὸς τοῦ ἐπιτελείου τῆς 21ης ὁμάδος στρατιῶν (καὶ πάλιν παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Montgomery) κατὰ τὴν ἐπίσης ἀποφασιστικὴν ἐν Γαλλίᾳ περίοδον 1944 – 1945, ἀφιερώνει εἰς τὸ σημαντικώτατον ἔργον του ὁλόκληρον κεφάλαιον (σ. 39 – 69) εἰς τὴν «Ἑλληνικὴν Περιπέτειαν», εἰς τὸ ὁποῖον ὁμιλεῖ μὲ θαυμασμὸν διὰ τὸν Βασιλέα Γεώργιον καὶ μὲ βαθὺν σεβασμὸν διὰ τὸν ἀρχιστράτηγον Παπάγον, ἐνῶ διατυπώνει ἀμφιβολίαν, ἐὰν ὡμίλησαν οἱ ἁρμόδιοι Βρετανοὶ (ἰδίᾳ ὁ Eden) μὲ ἀπόλυτον εἰλικρίνειαν πρὸς τοὺς Ἕλληνας, κατὰ τὰς κρισίμους συσκέψεις πρὸ τῆς ἀποστολῆς τοῦ συμμαχικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ δυσμενεστέρα — βαρυτάτη ἀκόμη καὶ διὰ τὸν Μεταξᾶ, ἀλλὰ ἰδίᾳ διὰ τὸν στρατάρχην Παπάγον — ἑρμηνεία τῆς στάσεως τῶν Ἑλλήνων ὑπευθύνων ἐγένετο ὑπὸ τοῦ ἀντιναυάρχου H. T. Baillie – Grohman, ὁ ὁποῖος, ὡς ὑποναύαρχος τότε, εἶχε μετάσχει, ἐπίσης, ὡρισμένων κρισίμων ἐν Ἑλλάδι διαπραγματεύσεων καὶ ἀνέλαβε μετὰ ταῦτα, κατ' ἐντολὴν τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ βρετανικοῦ στόλου τῆς Μεσογείου Cunningham, τὴν μεγάλην καὶ δυσχερεστάτην ναυτικὴν εὐθύνην τῆς νέας Δουνκέρκης, δηλαδὴ τῆς διασώσεως τῶν ὑπὸ τὸν Wilson βρετανικῶν, αὐστραλιανῶν καὶ νεοζηλανδικῶν δυνάμεων. Τὴν δυσμενεστάτην ἑρμηνείαν του περιέλαβεν ὁ ἀντιναύαρχος Baillie – Grohman εἰς τὸ ἐν ἔτει 1961 ἐκδοθὲν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον βιβλίον «Greek Tragedy», τὸ ὁποῖον συνέγραψε μαζὶ μὲ τὸν Anthony Heckstall – Smith ποὺ ἔζησεν ὡς κυβερνήτης ἑνὸς βυθισθέντος ἰδιοτύπου ἀποβατικοῦ πλοίου τὴν δραματικὴν περιπέτειαν τῆς ἐκκενώσεως τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὰς συμμαχικὰς δυνάμεις. Φρονῶ, ὅτι τὴν ἀντικειμενικωτέραν ἀνάλυσιν τῶν γεγονότων καὶ τὴν εὐνοϊκωτέραν κρίσιν σχετικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴν στάσιν εὑρίσκομεν εἰς τὸ καθ' ὅλα ἄριστον ἔργον τῆς Γερμανίδος Ehrengard Schramm – von Thadden ποὺ ἐκυκλοφόρησεν, ἐν ἔτει 1955, ὑπὸ τὸν τίτλον «Griechenland und die Grossmächte im zweiten Weltkrieg» ὡς ἔνατος τόμος τῶν ἐκδόσεων τοῦ ἐν Μαγεντίᾳ (Mainz) Ἰνστιτούτου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἱστορίας. Μεταξὺ τῶν ἀκραίων ἑρμηνειῶν ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀλήθεια ζητοῦν, νομίζω, νὰ ἀνοίξουν ἕνα δρόμον ἐνδιάμεσον. Αἱ ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς μεγάλαι προφυλάξεις πρὸ τοῦ Ἀπριλίου 1941 — ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν γερμανικῶν δυνάμεων διάβασιν τοῦ Δουνάβεως ποὺ ἐσημειώθη τὴν 1ην Μαρτίου — ἐμείωσαν χωρὶς ἄλλο τὴν δυνατότητα μιᾶς ἀποδοτικωτέρας ἀντιστάσεως τῶν συμμάχων μας κατὰ τῶν Γερμανῶν εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν, ἀλλ' ὀφείλομεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι καὶ ἡ ἀποδοτικωτέρα ἀντίστασις δ ὲ ν θὰ ἀπέτρεπε τὴν δραματικὴν ἔκβασιν τῆς ἐπιχειρήσεως. Τὴν εὐθύνην τῆς πράγματι ἱπποτικῆς αὐτῆς ἐπιχειρήσεως ἀνέλαβε — κατὰ ρητὴν ἐξουσιοδότησιν τοῦ Churchill — ὁ ἐπὶ τούτῳ ἀποσταλεὶς εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Ἑλλάδα Anthony Eden, ἐνισχυθεὶς καὶ ὑπὸ τοῦ ἀρχιστρατήγου Wavell, ὡς καὶ ὑπὸ τοῦ μεγάλου φίλου τῆς Ἑλλάδος στρατάρχου Smuts ποὺ ἔσπευσεν εἰς τὸ Κάϊρον. Εἶναι πρὸς τιμὴν τοῦ Wavell, ὅτι ἐδέχθη νὰ στερήσῃ τὴν Δυτικὴν Ἔρημον πεντήκοντα χιλιάδων καὶ πλέον ἀρίστων πολεμιστῶν, δι' ὧν θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ ἀποκτήσῃ ἐκεῖ τὴν

εἰς τὸ ὑπόμνημα τοῦ Ἰουνίου, παρατηρήσας ρητῶς, ὅτι δὲν θὰ ἦτο ἀσυμβίβαστος « οὔτε πρὸς τὰς ἀληθεῖς ἰδεολογίας τῶν δύο τούτων κρατῶν, οὔτε ἴσως πρὸς τὰ πραγματικά των συμφέ-

---

φήμην μεγάλου νικητοῦ, προλαμβάνων τὴν ὑπὸ τοῦ Rommel δρᾶσιν, μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ βοηθήσῃ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ ἔξοχος αὐτὸς στρατιώτης καὶ θαυμάσιος ἄνθρωπος (εἶχα τὴν τιμὴν νὰ τὸν γνωρίσω, τὸν Αὔγουστον τοῦ 1942, εἰς τὸ Κάϊρον, ὅταν τὸν ἐκάλεσεν ἐκεῖ ἐξ Ἰνδιῶν ὁ Churchill) εἶχε, βέβαια, μετὰ τὸν πόλεμον (βλ. London Gazette τῆς 2ας Ἰουλίου 1946) τὴν ἀτυχῆ, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἔμπνευσιν νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι ἡ ἐπιχείρησις ἐν Ἑλλάδι ἐχάθη κυρίως διότι ὁ Παπάγος δὲν συνέπτυξεν ἐγκαίρως ἐντεῦθεν τοῦ Ἀξιοῦ τὰς τρεῖς μεραρχίας ποὺ ὑπερήσπισαν ἔπειτα τὴν γραμμὴν Μεταξᾶ. Ἡ Ehrengard Schramm - von Thadden ἀπαντᾶ (ἔ.ἀ., σ. 186) εἰς τὸν Wavell, τονίζουσα, ὅτι « αἱ μεραρχίαι αὐταὶ ἦσαν στρατεύματα ὀχυρῶν, τῶν ὁποίων σχεδὸν ὅλα τὰ ὅπλα ἦσαν ἐμπεπηγμένα εἰς τὰ ἔργα τῆς γραμμῆς Μεταξᾶ, καὶ δὲν ἦτο ἑπομένως δυνατὸν νὰ μετακομισθοῦν, ἄσχετα μάλιστα καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι δὲν ὑπῆρχον καὶ διαθέσιμα πρὸς τοῦτο μεταφορικὰ μέσα ». Καὶ προσθέτει : « Διὰ πόλεμον κινήσεων δὲν εἶχον αἱ μονάδες αὐταὶ ἐκπαιδευθῇ καὶ ἔτσι εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τῆς γραμμῆς τοῦ Ὀλύμπου θὰ ἦσαν μόνον ὀλίγον χρήσιμοι ». Ὁ Παπάγος, κατὰ τὰς δραματικὰς συσκέψεις τοῦ Τατοΐου — ἐνώπιον τοῦ βασιλέως Γεωργίου καὶ τοῦ πρωθυπουργοῦ Κορυζῆ — μὲ τὸν Eden, τοὺς στρατηγοὺς Dill καὶ Wavell καὶ τὸν ἀντιπτέραρχον Longmore, πρὸ τῆς διαβάσεως τοῦ Δουνάβεως ὑπὸ τῶν Γερμανῶν, δηλαδὴ τὸν Φεβρουάριον 1941, εἶχε δεχθῇ νὰ συμπτύξῃ τὰς μεραρχίας τῆς γραμμῆς Μεταξᾶ, ὡς καὶ νὰ ἀποσύρῃ ἐξ Ἀλβανίας ὡρισμένας μονάδας διὰ τὴν ἐπάνδρωσιν τῆς γραμμῆς τοῦ Ἀλιάκμονος. Ἔκαμε, τάχα, λάθος, δεχθεὶς τοῦτο ; Εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ ἀποφανθῇ κανεὶς προχείρως, τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον — ὅπως λέγει ὄχι μόνον ὁ ἴδιος, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀντικειμενικὸς Sir Francis de Guingand (ἔ.ἀ., σ. 50) — ὁ Παπάγος ὑπεχώρησε μὲν τότε, ἀλλὰ ἀ φ ο ῦ εἶχεν ἐπισημάνει ὅσα γράφει, ἀπαντῶσα εἰς τὸν Wavell, ἡ Ehrengard Schramm-von Thadden σχετικὰ μὲ τὰς μεραρχίας τῶν ὀχυρῶν. Ἔκαμε, τάχα, ἄλλο λάθος, ὅταν ἀνεκάλεσε τὴν πρώτην του συγκατάθεσιν καὶ ἀπέκλεισε τὴν σύμπτυξιν, δηλώσας τοῦτο, μετὰ τὴν διάβασιν τοῦ Δουνάβεως ὑπὸ τῶν Γερμανῶν, κατὰ τὴν νέαν εἰς τὸ Τατόϊ σύσκεψιν μὲ τοὺς Βρετανοὺς τὴν 2αν Μαρτίου 1941 ; Οὔτε καὶ αὐτὸ τὸ θέμα δυνάμεθα νὰ τὸ ἀντιμετωπίσωμεν προχείρως. Βέβαιον εἶναι — καὶ εἶναι βέβαιον, διότι τὸ ἔδειξεν ἡ ἴδια ἡ ἱστορία — ὅτι, μὲ τὸ νὰ μείνουν τὰ ὀχυρὰ τῆς γραμμῆς Μεταξᾶ ἐπανδρωμένα, συνεπληρώθη ἡ ἐποποιΐα τῆς Ἀλβανίας μὲ μίαν ἄλλην, ὀλιγοήμερον μὲν καὶ κάπως ἀφανῆ, ἠθικῶς ὅμως (ἀλλὰ καὶ τακτικῶς) ἰσοδύναμον ἐποποιΐαν. Καθ' ὅσον γνωρίζω, κανένα βιβλίον συμμάχου μας δὲν ἔχει ἐξάρει τὴν ἔξοχον δρᾶσιν τῶν ὀχυρῶν μας εἰς τὴν Μακεδονίαν. Παλαιός, ἀντιθέτως, ἐχθρός μας — ἀξιωματικὸς τῆς Γερμανικῆς Wehrmacht — ἔπραξε τοῦτο, συγγράψας, μὲ αὐστηρῶς στρατιωτικὰ κριτήρια, τὸν τόμον 14 τῆς σειρᾶς « Die Wehrmacht im Kampf » ὑπὸ τὸν τίτλον «Der deutsche Griechenland - Feldzug (Operationen der 12. Armee 1941) ». Τὸ ὄνομά του εἶναι Alex Buchner καὶ τὸ βιβλίον του — ἕνα ἐξαίρετον σύγγραμμα πολεμικῆς ἱστορίας — ἐξεδόθη εἰς τὸ Heidelberg (1957). Ὁ Ἕλλην ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου τούτου αἰσθάνεται ὑπερηφάνειαν δι' ὅσα γράφει, ξηρὰ καὶ ἀντικειμενικά, ὁ χθεσινὸς ἐχθρός. Σημειώνει ὁ Buchner πλῆθος περιπτώσεων ἀποτυχουσῶν ἐνεργειῶν τῶν

ροντα »), ὁ Στάλιν εἶχεν ἐπιτεθῆ κατὰ τῆς Φιλλανδίας*, ἐνῷ ἡ Ἰταλία τοῦ Μουσολίνι ἔμενεν οὐδετέρα. Τὸ ὑπόμνημά μου τῆς

Γερμανῶν νὰ σπάσουν τὴν ἑλληνικὴν ἀντίστασιν. « Ἐκπληκτικῶς ἰσχυρὰν » τὴν ὀνομάζει εἰς τὴν σελίδα 25. « Οὐδαμοῦ παρεδόθησαν οἱ Ἕλληνες προώρως, ἐφ' ὅσον εἶχον ἀκόμη μέσα ἀντιστάσεως », γράφει εἰς τὴν σελίδα 110. Ἀκόμη καὶ ὅταν φθάνῃ εἰς τὸ ἐπεισόδιον τῆς ἀντιστάσεως σχηματισμῶν τῆς συμπτυσσομένης καὶ καταπεπονημένης 13ης Μεραρχίας (τοῦ στρατηγοῦ Μουτούση, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχα καὶ ἐγὼ ὑπηρετήσει) εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν, ὁμιλεῖ περὶ « ἰσχυρᾶς ἀντιστάσεως » (ἔ.ἀ., σ. 146). Εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν μου τῆς ἀλβανικῆς ἐκστρατείας (ἕνα βιαστικὰ γραμμένο Σημειωματάριο ποὺ εἶχα πάντοτε εἰς τὴν τσέπη τῆς χλαίνης μου) διαβάζω : « 26 Μαρτίου 1941. Ὁ Κ. Χατζαρούλας (ἀντισυνταγματάρχης τότε, διευθυντὴς τοῦ Γραφείου Ἐπιχειρήσεων τοῦ Τμήματος Στρατιᾶς τοῦ Τσολάκογλου, ἀποφασιστικὸς στρατιώτης, ἐπιτελικὸς ἀξιωματικὸς μὲ δημιουργικὸν πνεῦμα) μ' ἐρώτησε σήμερα τί θἄκανα ὡς κυβερνήτης στὴν κρίσιμη αὐτὴ ὥρα. Ἀπάντησα ἀμέσως ὅτι θὰ ὑπεράσπιζα, ἀδιαφορώντας γιὰ ὁποιαδήποτε θυσία, τὴν τιμὴ τῆς Ἑλλάδος. Μ' ἐρώτησε, ὕστερα, ἂν θὰ θεωροῦσα κατορθωτὴ τὴν ἐκκένωση τῆς Ἀλβανίας » (δηλαδὴ ἄνευ πιέσεως τῶν Ἰταλῶν, ὡς τακτικὴν σύμπτυξιν διὰ τὴν ἔγκαιρον κατάληψιν τῆς γραμμῆς τοῦ Ἀλιάκμονος). « Ἀπάντησα ὅτι κατορθωτὸ εἶναι καθετὶ ποὺ πρέπει νὰ γίνῃ ». Διαβάζω, ἐπίσης, ὅτι — τὴν 20ὴν Μαρτίου — εἶχα εἰπῆ εἰς τὸν ἀντισυνταγματάρχην Χατζαρούλαν (ἐὰν ἐνθυμοῦμαι καλά, τὴν ἐπανέλαβα λίγες ἡμέρες ἀργότερα καὶ ἐνώπιον τοῦ τότε ταγματάρχου, νῦν ἀντιστρατήγου ἐ.ἀ. καὶ Αὐλάρχου τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου Θεοδοσίου Παπαθανασιάδη, ἐξαιρέτου ἐπιτελικοῦ ἀξιωματικοῦ, τὸν ὁποῖον εἶχε στείλει ὁ ἀρχιστράτηγος μὲ εἰδικὰς ἐντολὰς εἰς τὸ μέτωπον) τὴν ἑξῆς φράσιν : « Οἱ Γερμανοὶ θὰ μᾶς ἐπιτεθοῦν ὁπωσδήποτε καὶ μάλιστα τ ὸ ἀ ρ γ ό τ ε ρ ο ὡς τὶς 15 Ἀπριλίου ». Καὶ εἰς τὴν ἐφημερίδα « Ἀκρόπολις » τῆς 9ης Μαρτίου 1945, διαβάζω, ὅτι — καταθέτων ὡς μάρτυς εἰς τὴν δίκην τῶν δοσιλόγων — εἶπα μεταξὺ ἄλλων : « Πρέπει νὰ τονίσω, ὅτι ὁ κ. Τσολάκογλου ἐπανειλημμένως ἐζήτει τὴν διαταγὴν τῆς συμπτύξεως, ἡ ὁποία ἦτο ἴσως ἐνδεδειγμένη. Δὲν γνωρίζω διατὶ ἡ Κυβέρνησις καὶ τὸ Ἐπιτελεῖον δὲν διέταξαν ἐγκαίρως τὴν σύμπτυξιν. Πρέπει νὰ ἀφήσω τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἀναπάντητον ἀπὸ στρατιωτικῆς πλευρᾶς. Φρονῶ, ὅμως, ὅτι καλῶς ἔπραξαν ποὺ δὲν διέταξαν τὴν σύμπτυξιν διὰ λόγους γενικοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος... Εἶναι ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ διλήμματα, τὰ ὁποῖα πολλάκις ἀντιμετωπίζουν τὰ Ἔθνη ... Πρόωρος σύμπτυξις θὰ ἐδημιούργει ζητήματα εἰς βάρος τῶν συμμάχων μας Γιουγκοσλαύων. Πρὸς τιμὴν ὅμως τοῦ Ἔθνους καὶ τοῦ Λαοῦ μας ὀφείλω νὰ ὑπογραμμίσω, ὅτι ὁ στρατός μας ἐμάχετο μέχρι τῆς τελευταίας στιγμῆς. Ὁ Τσολάκογλου ἔφθασεν εἰς τὴν Καλαμπάκαν τὴν 15ην Ἀπριλίου, ὕστερα ἀπὸ δραματικὴν διάβασιν (μέσῳ Δυτικῆς Μακεδονίας) ». Τὸ δίλημμα, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου εὑρέθησαν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις καὶ ὁ ἀρχιστράτηγος Παπάγος δὲν ἠθέλησε νὰ τὸ ἐκτιμήσῃ ὁ ἀντιναύαρχος Baillie – Grohman καὶ δι' αὐτὸ ἀποφαίνεται μὲ τόσην βιαιότητα εἰς βάρος τοῦ Ἕλληνος ἀρχιστρατήγου ποὺ πρὸς στιγμὴν ἐδέχθη τὴν σύμπτυξιν ὡρισμένων τμημάτων ἀπὸ τὴν Ἀλβανίαν (ὡς καὶ τῶν μεραρχιῶν τῶν μακεδονικῶν ὀχυρῶν) καί, ὕστερα, μετέβαλε γνώμην. Πῶς ἦτο δυνατὸν νὰ δώσῃ ἡ Ἑλλὰς τὸ σύνθημα τῆς ἀπομονώσεως τῆς Γιουγκοσλαυίας ; Ἀρκοῦμαι εἰς τὰς παρατηρήσεις αὐτὰς ποὺ τελειώνουν μ' ἕνα ἐρωτηματικόν.

* Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1939, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς συγκινήσεως ποὺ

6ης Δεκεμβρίου τοῦ 1939, δευτερευούσης σημασίας, δὲν τὸ δημοσιεύω εἰς τὸ παρὸν τεῦχος. Ἀρκοῦμαι νὰ ἀναφέρω ἐδῶ μίαν χαρακτηριστικὴν περικοπήν. Ἔγραφα τότε εἰς τὸν Ἰω. Μεταξᾶ:

«Πιθανὸν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις νὰ ἔχῃ χαράξει τὴν ἀπολύτως ὀρθὴν — δηλαδή, τὴν ἀνταποκρινομένην πρὸς τὸ ἐθνικὸν συμφέρον καὶ πρὸς τὸ συμφέρον τῆς ἀνθρωπότητος — πολιτικήν. Πιθανὸν νὰ πρόκειται ἡ πολιτικὴ αὐτὴ νὰ ἐκδηλωθῇ συντόμως καὶ δημοσίᾳ κατὰ τρόπον σαφῆ καὶ ἐνεργόν. Εὔχομαι ὡς Ἕλλην καὶ ὡς ἄνθρωπος νὰ ἔχουν τὰ πράγματα ἔτσι. Πάντως δὲν ἠμπορῶ νὰ κρύψω ἀπέναντί σας καὶ τὰς ἀνησυχίας μου, τὰς ὁποίας προκαλεῖ τὸ γεγονός, ὅτι ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ πολέμου αἱ δύο μ ο ν α δ ι κ α ὶ ἐμφανεῖς χειρονομίαι τῆς Ἑλλάδος ἦσαν χειρονομίαι φιλίας πρὸς τὴν Ἰταλίαν» (μολονότι εἶχε μείνει ἕως τότε οὐδετέρα, ἐθεώρησα τοῦτο λάθος) «καὶ ὅτι — ἐνῷ εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς χώρας τοῦ κόσμου, καὶ αὐτὰς τὰς βαλκανικάς, ἐγένοντο, ἂν ὄχι ἐκ μέρους τῶν κυβερνήσεων, ἐκ μέρους τοῦ Τύπου καὶ τῆς κοινῆς γνώμης ὡραῖαι καὶ ἰσχυραὶ ἐκδηλώσεις ὑπὲρ τῶν ἡρώων τῆς Βαρσοβίας, ὑπὲρ τῶν μαρτύρων φοιτητῶν τῆς Πράγας καὶ τέλος ὑπὲρ τῆς ὑπερόχου Φιλλανδίας — εἰς τὴν Ἑλλάδα, δηλαδὴ εἰς τὴν χώραν, ἡ ὁποία κατὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ 1821 εἶχε τὴν δικαίαν ἀξίωσιν νὰ συμμερίζωνται ὅλοι οἱ ξένοι τὰ ἡρωικά της παθήματα καὶ εἶδεν ἱκανοποιουμένην τὴν ἀξίωσιν αὐτήν, ο ὐ δ ε μ ί α μ έ χ ρ ι τ ῆ ς σ τ ι γ μ ῆ ς ἐ π ε τ ρ ά π η ν ὰ ἀ κ ο υ σ θ ῇ φ ω ν ὴ ὑ π ὲ ρ τ ῆ ς δ ι κ α ι ο σ ύ ν η ς κ α ὶ τ ῆ ς ἀ λ η θ ε ί α ς. Καὶ θὰ γνωρίζετε, βέβαια, ὅτι ἡ ψυχὴ ὁλοκλήρου τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἁγνὴ καὶ ἀνδρικὴ εἰς τὸ βάθος της, ἔχει συγκλονισθῆ ἀπὸ τοὺς ἡρωισμοὺς τῆς Βαρσοβίας, τῆς Πράγας καὶ τῆς Φιλλανδίας». Τὰς ἀνωτέρω μὲ ἀραιὰ γράμματα διατυπωμένας λέξεις τὰς εἶχα ὑπογραμμίσει εἰς τὸ κείμενον ποὺ εἶχα στείλει, τότε, εἰς τὸν Πρωθυπουργόν.

Τὸ δεύτερον κείμενον, ποὺ δημοσιεύω εἰς τὸ παρὸν τεῦχος,

εἶχε γεννήσει μέσα μου ἡ ἀντίστασις τῶν Φιλλανδῶν, ἀλλὰ καὶ ὁ ἡρωισμὸς τῶν Πολωνῶν, ὅταν εἰσῆλθον εἰς τὴν Βαρσοβίαν οἱ Γερμανοί, ἔγραψα τὸ ἀκόλουθον ἔμμετρον ἐπίγραμμα:

Στὴ Φιλλανδία
ξανάρθε στὸν κόσμο ὁ Θεός...
Καὶ τὴν παρατημένη ἀπὸ καιρὸ Δημιουργία
ξανάβαλε μπρός.
Ἀκούστε πῶς σπάζει τὸ χάος καὶ πῶς τρίζουν
τῆς νύχτας οἱ ὦμοι κ' ἑτοιμόρροποι ὄγκοι...
Τὰ δάχτυλα τοῦ Ὑψίστου πλάθουν, ἀγγίζουν
καινούργιους ἀνθρώπους. Ὑπέροχοι φθόγγοι
καινούργιας λαλιᾶς τὴ ζωὴ πλημμυρίζουν.
Καὶ χαίρονται οἱ λίμνες, τὰ βράχια καὶ οἱ λόγγοι.
Κ' οἱ μύγες τοῦ χάους, νικημένες, σαστίζουν...
Τὸ ξέρουν — τὸ ξέρουν πὼς δὲν τὶς ὁρίζουν
τὶς χῶρες καὶ πόλεις ποὺ πάνω τους βουΐζουν.
Ἀνάγγιχτοι, ἀμόλυντοι μένουν οἱ φθόγγοι:
Φιλλανδία — Βαρσοβία — Μεσολόγγι.

εἶναι τὸ ἑπόμενον ὑπόμνημα, τὸ ὁποῖον ἔστειλα εἰς τὸν Ἰωάννην Μεταξᾶ τὴν 26ην Αὐγούστου τοῦ 1940, δηλαδὴ μετὰ τὸν ἄνανδρον τορπιλλισμὸν καὶ τὴν καταβύθισιν τοῦ καταδρομικοῦ μας « Ἕλλη » ποὺ ἐσημειώθη, τὴν 15ην Αὐγούστου, εἰς τὴν Τῆνον. Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο τὸ ἀρχίζω μὲ τὰς λέξεις: « Ἡ στιγμή, τὴν ὁποίαν ἐφοβούμην καὶ προέβλεπα, ἔφθασεν ἢ εἶναι ὁπωσδήποτε ἐγγύς, ἐκδηλωθέντων ἤδη ὅλων τῶν γνωστῶν συμπτωμάτων, τὰ ὁποῖα σημαίνουν ἄμεσον, αὐριανὴν ἢ ἔστω ὀλίγον ἀπωτέραν, προσβολὴν τῆς ἐθνικῆς μας αὐτοτελείας καὶ ἀκεραιότητος ». Εἶμαι ὑπερήφανος, διότι εἰς τὸ ὑπόμνημα τῆς 26ης Αὐγούστου προέβλεψα τὴν δυνατότητα ἀποτελεσματικῆς ἀντιστάσεως εἰς τοὺς Ἰταλούς, τονίζων ρητῶς : « Ἀποκλείονται ὅμως ἀρά γε καὶ ἐξελίξεις ... εὐνοϊκώτεραι εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἄμεσον ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐνόπλου ἀντιστάσεώς μας πρὸς τὴν Ἰταλίαν; Ὄχι μόνον δὲν ἀποκλείω τὰς τοιαύτας ἐξελίξεις, ἀλλὰ καὶ δὲν τὰς θεωρῶ κἂν ἀπιθάνους». Καὶ ἐξηγῶ ἀμέσως περαιτέρω τοὺς λόγους, ποὺ μὲ ἔκαναν νὰ μὴ θεωρῶ διόλου ἀπίθανον τὴν νικηφόρον ἀντίστασίν μας εἰς τὸν ἐπιδρομέα. Ἂς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ μνημονεύσω τὸ περίεργον γεγονός, ὅτι τὴν 27ην Ὀκτωβρίου τοῦ 1940 — χωρὶς νὰ ἔχῃ σημειωθῇ τίποτε ποὺ νὰ ἔδειχνε, ὅτι, ὅταν θὰ περνοῦσαν τὰ μεσάνυχτα, θὰ ἡτοιμάζετο ὁ Ἰταλὸς πρεσβευτὴς νὰ μεταβῇ εἰς τὴν Κηφισιά, νὰ ξυπνήσῃ τὸν Μεταξᾶ καὶ νὰ τοῦ ἐπιδώσῃ τὸ τελεσίγραφον — ἐκυριεύθηκα ἀπὸ ἕνα ἰσχυρότατο προαίσθημα, ποὺ μ' ἔκαμε νὰ γράψω δύο χαρακτηριστικὰ ἔμμετρα ἐπιγράμματα ἀφιερωμένα στὴν πατρίδα μας τὴν Ἑλλάδα (βλ. Π. Κανελλοπούλου, Ὁ κύκλος τῶν σονέττων, Ἀθῆναι 1946, σελ. 38 καὶ 39). Φαίνεται, ὅτι ἡ μοναξιὰ τῆς ἐξορίας ἐντείνει τὴν ἐπαφὴν τῆς ψυχῆς μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἱστορίας *. Ὅταν, λίγες ἡμέρες ἀργότερα, μοῦ ἐπετράπη νὰ ἐπιστρέψω εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐδιάβασα τὰ δύο ἐπιγράμματα εἰς τοὺς φίλους μου Κωνσταντῖνον Τσάτσον καὶ Γιῶργο Σεφέρη. Καὶ ἐδημοσιεύθησαν, τότε, εἰς τὸ περιοδικὸν « Νεοελληνικὰ Γράμματα » (9 Νοεμβρίου 1940).

---

* Τὸν ἴδιον, ἐπίσης, Ὀκτώβριον τοῦ 1940 ἔγραψα εἰς τὴν Κάρυστον τὸ ἰδεολογικὰ προγραμματικὸ δοκίμιόν μου « Θὰ σᾶς πῶ τὴν ἀλήθεια », ὅπου κτυπῶ ταυτόχρονα τὸν κομμουνισμὸ καὶ τὸν ἐθνικοσοσιαλισμὸ καὶ διακηρύσσω τὴν μοιραίαν ἀποτυχίαν τῆς χιτλερικῆς κοσμοκρατορίας. Τὸ δοκίμιον αὐτὸ τὸ ἐτύπωσαν μυστικὰ καὶ τὸ ἐκυκλοφόρησαν, μὲ κίνδυνον τῆς ζωῆς των, οἱ φίλοι μου κατὰ τὴν κατοχὴν καὶ ἀνεδημοσιεύθη μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1945.

6 'Απριλίου 1941

Τὸ δεύτερον κεφάλαιον τοῦ παρόντος τεύχους περιλαμβάνει τρία κείμενα.

Τὸ πρῶτον κείμενον εἶναι ἄρθρον ποὺ ἐδημοσιεύθη, τὴν 6ην 'Απριλίου 1941, εἰς τὸ περιοδικὸν « 'Αχρίς », ὄργανον τῆς 13ης Μεραρχίας (τῆς μονάδος 1380). Ἡ « 'Αχρὶς » ἐξετυποῦτο εἰς τὴν Κορυτσά. Τὴν σκέψιν τῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ — τῆς μοναδικῆς, ἂν δὲν κάνω λάθος, « ἐντύπου » ἐφημερίδος ποὺ ἐξεδόθη εἰς τὴν παροδικῶς ἀπελευθερωθεῖσαν Βόρειον Ἤπειρον — συνέλαβε, μόλις μὲ εἶδεν, ὁ συμπολίτης μου διοικητὴς τῆς 13ης Μεραρχίας. Ὁ στρατηγὸς Μουτούσης μοῦ παρεχώρησε τρεῖς καλοὺς στοιχειοθέτας καὶ πιεστὰς ποὺ ὑπηρετοῦσαν εἰς τὴν Μεραρχίαν του. Οἱ τρεῖς — τὰ ὀνόματά των εἶναι Μιχαὴλ Γιαννούλης, Παῦλος Φιλιππίδης καὶ Στυλιανὸς Φερεντῖνος — ἀπεσπάσθησαν μονίμως εἰς τὴν Κορυτσά, ἐνῷ ἐγὼ — ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἔκδοσιν καὶ συντάκτης τῶν κυρίων ἄρθρων — κατέβαινα ἐκεῖ ἀπὸ τὴν Γκραμποβίστα ἢ τὴν κοιλάδα τοῦ Πόγραδετς * κατὰ δεκαπενθήμερον, καὶ συνεργα-

---

* Ὅταν, τὸν 'Οκτώβριον τοῦ 1942, ἐκλήθην ἀπὸ τὸν Eden εἰς τὸ Λονδῖνον καὶ ἔμεινα ἐκεῖ ὀλίγας ἡμέρας, ἔγραψα καὶ παρέδωσα εἰς τὸν φίλον μου John Lehmann ἕνα δοκίμιο ἢ μᾶλλον « σκίτσο », ὅπου ἐμφανίζω τὴν μυστηριώδη πολίχνην τοῦ Πόγραδετς, ὅπως ἦτο, ἐγκαταλελειμμένη ἀπὸ τοὺς κατοίκους της, ὡς ἀκραία ἑλληνικὴ θέσις, κατὰ τὸ διάστημα τοῦ πολέμου. Τὸ δοκίμιον αὐτό, μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Δημήτριο Καπετανάκη, ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ « New Writing and Daylight », Winter 1942 – 1943, London, σ. 21. κ.ἑ. — Εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Πόγραδετς συνήντησα διὰ πρώτην φορὰν τὸν μετέπειτα φίλον μου καὶ σήμερα συνεργάτην μου βουλευτὴν Ἡρακλείου 'Εμμανουὴλ Κεφαλογιάννην, ὑπηρετοῦντα τότε εἰς τὸ 23ον Σύνταγμα. Ὑπῆρξε καὶ ἐκεῖ γενναῖος, ὅπως καὶ ἀργότερα, κατὰ τὴν Κατοχήν, εἰς τὴν Κρήτην. Εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Πόγραδετς ἦλθε καὶ μ' εὑρῆκε, τὴν 1ην 'Ιανουαρίου 1941, διὰ νὰ ἑορτάσῃ τὴν Πρωτοχρονιὰ μαζί μου, ὁ ἔφεδρος ἐκ μονίμων ἀξιωματικὸς τῆς 'Αεροπορίας Κωνσταντῖνος Περρῖκος, ὁ πολύτιμος ἀπὸ τὸ 1935 συνεργάτης μου εἰς τὴν πολιτικὴν ποὺ ἐτυφεκίσθη ὑπὸ τῶν Γερμανῶν ὡς ἥρως τὸν 'Ιανουάριον 1943. Τὸ μεσημέρι τὸ ἐπεράσαμε εἰς τὴν Ζερβάσκα, εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ διοικητοῦ πεδινῆς πυροβολαρχίας Φιλιππίδου (νεωτέρου ἀδελφοῦ τοῦ τότε συνταγματάρχου 'Αγ. Φιλιππίδου), γενναίου ἀξιωματικοῦ, ὁ ὁποῖος, ὀλίγον χρόνον ἀργότερα, ἔπεσεν εἰς τὸ πεδίον τῆς τιμῆς. Εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν πόλιν τοῦ Πόγραδετς συνεδέθην ἀργότερα (τέλη 'Ιανουαρίου), ὑπὸ τὰ ὄμματα τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἐνῷ συνεχὴς ἦτο ἡ δρᾶσις τῶν ἰταλικῶν πολυβόλων καὶ ὅλμων, μὲ δύο ἀρίστους νεαροὺς πολεμιστάς, τοὺς τότε (μονίμους) ἀνθυπολοχαγοὺς Θεόδωρον Πετρίτην καὶ 'Ιωάννην Λύχνον. 'Αμφότεροι ἐτραυματίσθησαν εἰς τὸ Πόγραδετς βαρέως. Ὁ πρῶτος — ἀνεψιὸς τοῦ ἀντιστρατήγου Δημ. Πετρίτη καὶ υἱὸς τοῦ συνταγματάρχου τῆς Χωροφυλακῆς Μιχαὴλ — δὲν ἀντέσχε, κατὰ τὴν κατοχήν, εἰς τὰς συνε-

ζόμην μαζί τους είς τήν έκτύπωσιν. Άπό τά τέλη Φεβρουαρίου τοῦ 1941, κατόπιν διαταγῆς τοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ, τὸ ὁποῖον μετωνομάσθη, περίπου τότε, εἰς Τμῆμα Στρατιᾶς, ἀπεμακρύνθην ἀπὸ τὴν 13ην Μεραρχίαν, τοποθετηθεὶς εἰς τὸ Γραφεῖον Ἐπιχειρήσεων τοῦ Σώματος*. Τὴν 6ην Ἀπριλίου εἰσέβαλον εἰς τὴν χώραν μας αἱ μηχανοκίνητοι φάλαγγες τοῦ Χίτλερ. Ἤμουν τόσον βέβαιος, ὅτι ἐπέκειτο ἡ εἰσβολὴ καὶ ἡ προσπάθεια τῶν Γερμανῶν νὰ ἀποκόψουν ἢ πλευροκοπήσουν τὸν νικηφόρον εἰς τὴν Ἀλβανίαν στρατόν μας, ὥστε καὶ ἄρθρα προειδοποιητικὰ εἶχα δημοσιεύσει (τὴν 15ην Μαρτίου τὸ ἄρθρον «Εἴμαστε ἕτοιμοι γιὰ ὅλα»), καὶ ἕνα μεγάλο ἐμψυχωτικὸν ἄρθρον εἶχα ἑτοιμάσει, τὸ ὁποῖον — τὸ ἴδιο ἐκεῖνο θολὸ καὶ παγωμένο πρωινὸ τῆς δραματικῆς 6ης Ἀπριλίου — ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησεν ὡς τελευταῖον, ἔκτακτον, φύλλον τῆς «Ἀχρίδος». Χάριν τῆς ἀληθείας καὶ τῆς δικαιοσύνης, πρέπει νὰ εἰπῶ, ὅτι τὸ ἄρθρον μου ἢ μᾶλλον τὸ ἐθνικὸ αὐτὸ κήρυγμα θυσίας ἀνταπεκρίνετο ἀπόλυτα εἰς τὸ πνεῦμα καὶ τοῦ στρατηγοῦ Μουτούση, διοικητοῦ τῆς 13ης Μεραρχίας, τῆς ὁποίας ὄργανον ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἡ «Ἀχρίς», καὶ τοῦ διοικητοῦ τοῦ τμήματος Στρατιᾶς στρατηγοῦ Τσολάκογλου. Μόνον μετὰ τὴν 16ην Ἀπριλίου — ἀφοῦ πλέον ἡ σύμπτυξις τῶν μονάδων μας, μέσῳ Δυτικῆς Μακεδονίας, παρὰ τὴν ἡρωικὴν ἀντίστασιν ὡρισμένων σχηματισμῶν πεζικοῦ καὶ πυροβολικοῦ τῆς μεραρχίας τοῦ γενναίου στρατηγοῦ Μουτούση, εἶχε ἀρχίσει, ὑπὸ τὰ πλήγματα τῶν Στούκας καὶ μὲ τὴν βιαίαν προώθησιν ἰσχυρῶν μηχανοκινήτων μονάδων τοῦ στρατάρχου Λίστ, νὰ προσλαμβάνῃ τὴν μορφὴν μιᾶς μοιραίας διαρροῆς πρὸς τὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλίας** — ἐκάμφθη ὁ στρα-

---

πείας τοῦ τραύματός του καὶ ἀπέθανε, ἐνῶ ὁ Λύχνος (νῦν ἀντισυνταγματάρχης πολεμικῆς καταστάσεως) ἔχασε τὸ ἕνα του μάτι.

* Ὁ διοικητὴς τοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ — καὶ μετ' ὀλίγον χρόνον τοῦ Τμήματος Στρατιᾶς — ἀντιστράτηγος Τσολάκογλου, μέχρι τοῦ ὁποίου ἔφθασα παραπονούμενος διὰ τὴν αἰφνιδίαν ἀπομάκρυνσίν μου ἀπὸ τὴν 13ην Μεραρχίαν, μοῦ ἐνεπιστεύθη, ὅτι ἡ διαταγὴ εἶχε προέλθει ἀπὸ τὰς Ἀθήνας, ἀπὸ τὸ Γενικὸν Στρατηγεῖον.

** Τὴν δραματικὴν ἐκείνην σύμπτυξιν τὴν ἔζησα — ὡς ἁπλοῦς στρατιώτης μεταξὺ στρατιωτῶν — ἀπὸ τῆς 12ης Ἀπριλίου, ὁπότε ἀνεχώρησα ἀπὸ τὴν Κορυτσά, μέχρι τῆς Καλαμπάκας. Ἐνῷ αἱ περισσότεραι μονάδες, ἀκαθοδήγητοι πλέον, ἔφευγαν πρὸς Νότον, δύο συνάδελφοί μου (ὁ δικηγόρος Μανώλης Μενεγάκης καὶ ὁ Τάκης Χατζηϊωάννου, ἀνεψιὸς τοῦ Ι. Μεταξᾶ) ἐπέρασαν μ' ἕνα αὐτοκίνητο, μ' ἐπῆραν μαζί τους, κ' ἔτσι εὑρέθημεν τὸ βράδυ τῆς 16ης τοῦ μηνὸς εἰς Ἰωάννινα. Ἐγὼ παρουσιάσθηκα ἀμέσως, τῇ μεσολαβήσει τοῦ φίλου μου Ἐπαμ. Τσέλλου, εἰς τὸν ἀρχηγὸν τοῦ ἐπιτελείου τῆς

τηγὸς Τσολάκογλου. Καὶ τότε ἐπρωτοστάτησεν εἰς τὴν συνθηκολόγησιν, ἐν ἀγνοίᾳ καὶ παρὰ τὰς ἀντιθέτους διαταγὰς τοῦ

Στρατιᾶς στρατηγὸν Πλατῆ καί, ὕστερα, εἰς αὐτὸν τὸν ἀρχηγὸν τῆς Στρατιᾶς στρατηγὸν Πιτσίκα, ὁ ὁποῖος καὶ μὲ ἐκράτησε πλησίον του. Ἐγνώρισα, ἔτσι, ἀπὸ πολὺ κοντὰ (μετασχών, ἂν καὶ ἁπλοῦς στρατιώτης, ὡς μόνος διαθέσιμος ἐκεῖ πολιτικὸς καὶ καθηγητής, μερικῶν κρισίμων συσκέψεων) τὸ μέγα ἠθικὸν δρᾶμα τῶν τελευταίων ὡρῶν τοῦ ἐνδόξου καὶ ἡρωϊκοῦ στρατοῦ μας, καθὼς καὶ τὴν τραγωδίαν τῶν βομβαρδισμῶν τῆς ἀνυπερασπίστου ἔναντι ἀεροπορικῶν ἐπιδρομῶν πόλεως τῶν Ἰωαννίνων. Διεπίστωσα ἐκεῖ τὴν ἄκαμπτον θέλησιν πρὸς συνέχισιν τοῦ ἀγῶνος, ἡ ὁποία διέκρινε τὸν στρατηγὸν Πιτσίκαν, τὸν τότε συνταγματάρχην (νῦν ἀντιστράτηγον ἐ.ἀ. καὶ πρώην ἀρχηγὸν τοῦ ΓΕΕΘΑ) Θ. Γρηγορόπουλον, τὸν τότε ἀντισυνταγματάρχην (ἀποθανόντα πρό τινων ἐτῶν ἀντιστράτηγον) Ἀνδρ. Μπαλοδῆμον, ἀλλὰ καὶ τὸν φίλον μου Ἐπαμεινώνδα Τσέλλον (συντάξαντα τὴν τελευταίαν ἐμψυχωτικὴν ἡμερησίαν διαταγὴν τοῦ διοικητοῦ τῆς Στρατιᾶς), καθὼς καὶ συναδέλφους μου στρατιώτας, ὡς ὁ διακεκριμένος πολιτευτὴς καὶ δημοσιογράφος Κωνστ. Βοβολίνης, ὁ ἐκλεγεὶς ἐπανειλημμένως μετὰ τὸν πόλεμον βουλευτὴς Πειραιῶς, καὶ ὁ συμπολίτης μου (υἱὸς ἀδελφικοῦ φίλου τοῦ πατέρα μου) Πάνος Ἰωάννου Παπαρροδόπουλος (νῦν συνταξιοῦχος ὑπάλληλος τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος). Πρὶν ἀπὸ τὰ ἐξημερώματα τῆς 21ης Ἀπριλίου, ἀφοῦ (παρὰ τὴν ἀντίθετον διαταγὴν τοῦ Πιτσίκα) εἶχε πραγματοποιηθῆ ἡ συνθηκολόγησις τοῦ Τσολάκογλου καὶ ἐπέκειτο ἡ εἴσοδος εἰς τὰ Ἰωάννινα μονάδων τῆς περιφήμου ὑπὸ τὸν Sepp Dietrich μεραρχίας S S – Leibstandarte « Adolf Hitler », μὲ παρέλαβεν ὁ στρατηγὸς Πιτσίκας μαζί του, ὅταν ἀνεχώρησε, μὲ δύο αὐτοκίνητα, διὰ τὰς Ἀθήνας. Ὁ στρατηγὸς Πιτσίκας, ἀσθενήσας, παρέμεινεν εἰς τὴν Κορινθίαν, ἐνῷ ἐγὼ (κατ' ἐντολήν του) ἔφθασα τὸ βράδυ τῆς αὐτῆς ἡμέρας εἰς Ἀθήνας (τὸ αὐτοκίνητον ὡδήγει ὁ Κωνστ. Βοβολίνης), παρουσιάσθην πρὸ τοῦ μεσονυκτίου ἐνώπιον τοῦ Βασιλέως Γεωργίου, εἰς τὸ ξενοδοχεῖον τῆς Μεγάλης Βρετανίας, καὶ ἀνέφερα εἰς αὐτὸν τὰ γεγονότα. Παρίσταντο, ὅταν προέβην εἰς τὴν δραματικὴν ἀναφοράν μου, ὁ Πρωθυπουργὸς Τσουδερός, ὁ Βρετανὸς ὑποστράτηγος Heywood καὶ ὁ Βρετανὸς ὑποναύαρχος Turle. Αὐτὴ ὑπῆρξεν ἡ πρώτη μου ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀείμνηστον Βασιλέα Γεώργιον, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ ἐπιτρέψῃ νὰ καθίσω. Ὅταν ἐζήτησα συγγνώμην διὰ τὴν ἐμφάνισίν μου (ἤμουν ἀξύριστος καὶ ἡ στολή μου ἦτο εἰς κακὴν κατάστασιν), μοῦ εἶπεν ὁ Βασιλεύς : « Φέρετε τὴν πιὸ τίμια στολὴ ποὺ ὑπάρχει ». Ἀργότερα — ἐνῶ εἶχα ἐξέλθει ἀπὸ τὴν αἴθουσαν, ὅπου μὲ ἐδέχθη ὁ Βασιλεύς, καὶ συνεζήτουν μὲ τὸν παλαιόν μου φίλον Ἀριστείδην Δημητρᾶτον (ὑπουργόν, τότε, τῆς Ἐργασίας) — ἦλθεν ὁ ἀρχιστράτηγος Ἀλ. Παπάγος, ὁ ὁποῖος ἐπεθύμει νὰ πληροφορηθῆ καὶ αὐτὸς ὅσα ἐγνώριζα περὶ τῆς αὐθαιρέτου συνθηκολογήσεως. Συνεζήτησα, ἐπίσης, τὴν τραγικὴν ἐκείνην νύκτα, μὲ τὸν Κώστα Μανιαδάκη. Μόλις τὴν 3ην πρωινὴν (τῆς 22ας Ἀπριλίου) ἔφυγα ἀπὸ τὸ ξενοδοχεῖον τῆς Μεγάλης Βρετανίας καὶ κατηυθύνθην εἰς τὸ διαμέρισμα (ὁδὸς Μηθύμνης), ὅπου ἔμεναν οἱ γονεῖς μου — ὁ ἀείμνηστος πατέρας μου Κανέλλος, τὸ μέγα δι' ἐμὲ πρότυπον καλωσύνης καὶ τιμιότητος, καὶ ἡ μητέρα μου Ἀμαλία ποὺ εἶχε παρακολουθήσει ἄλλοτε ἀπὸ κοντὰ τὴν τραγωδίαν τοῦ ἀδελφοῦ της Δημητρίου Γούναρη —, ὡς καὶ ὁ ἀδελφός μου Ἀναστάσιος, καὶ ὅπου ἐφιλοξενεῖτο καὶ ἡ σύζυγός μου Νίτσα. Ἐκεῖ, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, μὲ ἀνέμεναν (εἶχα τηλεφωνήσει, ἅμα τῇ ἀπροσδοκήτῳ δι' αὐτοὺς ἀφίξει μου εἰς τὰς Ἀθήνας,

ἀκλονήτου στρατηγοῦ Πιτσίκα, εἰς τὸν ὁποῖον, ἀπὸ τῆς 16ης Ἀπριλίου, ὑπήχθη. Εἶναι, ὅμως, καθῆκον μου ἀπέναντι τῆς

ἀπὸ τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σόλωνος διαμέρισμα τοῦ ἰατροῦ Λεωνίδα Πολυμενάκου) καὶ ὁ Γεώργιος Καρανικολός, ὁ Ἰωάννης Κανελλόπουλος καὶ ἡ σύζυγός του Νάντια, ὁ Κυριάκος Τζαννίδης, ἡ πιστὴ οἰκογενειακὴ φίλη Κλειὼ Ἀντ. Καράμπελλα, ὡς καὶ ἡ ἀείμνηστη θεία τῆς συζύγου μου — μιὰ μορφὴ Ἁγίας — Δέσποινα Ν. Κοχολιάδου. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ, πέραν τῆς ἀνωτέρω οἰκογενειακῆς σκηνῆς ποὺ ἱεροὶ συναισθηματικοὶ λόγοι μοῦ ἐπέβαλον νὰ μνημονεύσω, νὰ ἀντιγράψω τώρα ἀπὸ τὸ πρόχειρον « Ἡμερολόγιον » τῆς ἐκστρατείας ὀλίγας χαρακτηριστικὰς φράσεις ποὺ ἀναφέρονται εἰς τὰς τελευταίας ὥρας τῆς ἐλευθέρας Κορυτσᾶς :

« 11 Ἀπριλίου 1941 ... Ἀπὸ τὸ πρωὶ στὶς 9 πέφτει χιόνι. Χιονίζει ἀκόμα ἀδιάκοπα. Τὸ στρῶμα τοῦ χιονιοῦ εἶναι ἤδη μέσ' στὴν Κορυτσὰ ἀρκετὰ παχύ. Ἴσως ἐκδηλώνεται καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ ἄμεση βοήθεια τοῦ Θεοῦ. Τὸ Πισοδέρι θάχει σχεδὸν κλείσει ». (Τὴν παρατήρησιν αὐτὴν τὴν ἔκαμα, διότι ἀπ' ἐκεῖ ἦτο δυνατὸν νὰ περάσουν οἱ Γερμανοὶ καὶ νὰ μᾶς ἀποκόψουν). « Ἐπίσης, ἡ ἐχθρικὴ ἀεροπορία παρεμποδίζεται κάπως στὸ ἔργο της... Πῆγα στὸ ταχυδρομεῖο καὶ βρῆκα τὸν διευθυντή του, τὸν ἀγαπητὸ φίλο Σακελλαρίδη, γιὰ νὰ τὸν παρακαλέσω νὰ στείλει ἕνα τηλεγράφημά μου στὴ Νίτσα (τὴ γυναίκα μου). Τὸ περιεχόμενο τοῦ τηλεγραφήματος ποὺ εἶχα ἑτοιμάσει εἶναι τὸ ἑξῆς : « Ζοῦμε ὧρες μεγάλες. Πίστις ὅλων μας ἀτράνταχτη. Ἡ Ἑλλὰς ἄφθαστη». Δυστυχῶς τὸ τηλεγράφημα δὲ μποροῦσε νὰ σταλεῖ. Ἡ γραμμὴ ποὺ περνάει ἀπὸ τὴν Κοζάνη καταστράφηκε. Ὑπάρχει, βέβαια, καὶ ἄλλη βοηθητική. Αὐτή, ὅμως, δὲν φθάνει οὔτε γιὰ τὰ ἀπολύτως ἀναγκαῖα τηλεγραφήματα... Σήμερα τὸ ἀπόγευμα ἔγιναν οἱ ὧρες πολὺ κρίσιμες. Ἡ ταξιαρχία μας ἱππικοῦ » (τοῦ μετὰ ταῦτα καλοῦ μου φίλου στρατηγοῦ Γ. Στανωτᾶ) « συναντήθηκε μὲ τοὺς Γερμανούς. Κ' ἔρχονται οἱ Γερμανοὶ ἀπ' ὅλες τὶς πλευρές. Γι' αὐτὸ διατάχθηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν σήμερα τὴν Κορυτσὰ ὅλοι οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι. Ἡ ἀναχώρηση ἀποφασίσθηκε ξαφνικά. Ἔτρεξα, μὲ τὸν ἔφ. ὑπολοχαγὸ Δ. Καρρᾶ » (συνταξιοῦχον, σήμερα, ἀνώτερον δασικὸν ὑπάλληλον τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας, λογοτέχνην καὶ τακτικὸν ἕως τότε συνεργάτην τῆς « Ἀχρίδος ») « στὸ Φρουραρχεῖο γιὰ νὰ τοὺς προφθάσω. Ἐνῶ τρέχαμε, ἡ σάλπιγγα ἐσήμανε τὴν ὑποστολὴ τῆς Σημαίας μας στὸ Δημαρχεῖο. Σταθήκαμε, ὅπως πάντα, προσοχή. Τὸ θέαμα ἦταν συγκλονιστικό. Πίσω μας ἦσαν μερικοὶ φαντάροι. Ἕνας ἀκούστηκε νὰ λέει μὲ στεναγμό : " Καημένη Σημαία» ! ... ".

Ἄς προσθέτω ἀκόμη ὀλίγας λέξεις ποὺ τὰς ἐπιβάλλει ὁ σεβασμός μου πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Κατὰ τὴν δραματικὴν σύμπτυξιν τοῦ στρατοῦ μας καὶ κατὰ τὴν τριήμερον διαμονήν μου εἰς τὴν Καλαμπάκα, ὅπου ἐβαρβαρδιζόμεθα σχεδὸν συνεχῶς ἀπὸ τὰ Στούκας, διεσταυρώθησαν τὰ βήματά μου μὲ ὡρισμένα πρόσωπα, τῶν ὁποίων ἐξετίμησα ἰδιαιτέρως τὴν ψυχραιμίαν καὶ τὸ ἀκατάβλητον ἠθικόν. Τὰ πρόσωπα αὐτὰ εἶναι : ὁ τότε ταγματάρχης (νῦν ἀντιστράτηγος ἐ.ἀ., τέως ἀρχηγὸς τοῦ ΓΕΕΘΑ, βουλευτὴς τῆς Ε.Ρ.Ε. καὶ πολύτιμος συνεργάτης μου) Ἀθ. Φροντιστής, ὁ τότε ταγματάρχης (νῦν ὑποστράτηγος ἐ.ἀ.) Ἰω. Παπαθανασίου, ὁ ἔφ. ὑπολοχαγὸς Νῖκος Ζαχαρέας (νῦν ἀνώτερος τελωνειακὸς ὑπάλληλος, μὲ τὸν ὁποῖον εἶχα συνδεθῆ ἀδελφικά, ὅταν ἤμουν ἐκτοπισμένος εἰς τὴν Κύρυστον, ὅπου ὑπηρέτει ὡς διευθυντὴς τοῦ Τελωνείου), ὁ ἔφ. ὑπολοχαγὸς Θεόδωρος Ἀνδρεάδης (δικηγόρος, στενὸς μετὰ ταῦτα συνεργάτης μου), ὁ τότε ταγματάρχης τῶν αὐτο-

μνήμης τοῦ Τσολάκογλου νὰ εἰπῶ εἰς τοὺς νεωτέρους Ἕλληνας, ποὺ δὲν ἔζησαν τὰ γεγονότα καὶ ποὺ δὲν γνωρίζουν ἴσως καλὰ τὴν ἔννοιαν ὡρισμένων λέξεων, ὅτι — ὅπως ἐτόνισα καὶ ὡς μάρτυς κατηγορίας εἰς τὴν δίκην τοῦ Μαρτίου 1945 * — ὁ

κινήτων (ἀείμνηστος) Ἰ. Μασταλούδης, οἱ ἀξιωματικοὶ τῆς Μοίρας του Κορδέλλας καὶ Χόρς, ὡς καὶ ὁ λοχίας τῆς αὐτῆς Μοίρας Αὐτοκινήτων Ἀναστασέλλης (ὅταν περνοῦσα ἀπὸ τὸ Μέτσοβο, κατευθυνόμενος πρὸς Ἰωάννινα, μὲ ἐφωδίασεν ὁ συμπαθὴς αὐτὸς συνάδελφος μὲ γαλέττες καὶ κονσέρβες), ὁ τότε διοικητὴς ἄλλης Μοίρας Αὐτοκινήτων ἔφ. ταγματάρχης Δημήτριος Παλαιολόγου, ὁ ὁποῖος εἶχε τὸ καλωσύνην νὰ ἐπιμείνῃ (εἰς μάτην), ὅταν μὲ συνήντησε κατὰ τὴ σύμπτυξιν, νὰ μὲ πάρῃ μαζί του, ὁ τότε διαγγελεὺς τοῦ Τμήματος Στρατιᾶς τοῦ Τσολάκογλου ἔφ. ἀνθυπίλαρχος Γεώργιος Παπαηλιόπουλος (δικηγόρος εἰς τὸ Αἴγιον καὶ ἀγαπητός μου φίλος), ὁ τότε μόνιμος ὑπολοχαγὸς Χρ. Παπαηλιοῦ (ὑπηρέτησεν ἀργότερα εἰς τὴν Ταξιαρχίαν τοῦ Ρίμινι), τὸν ὁποῖον εἶδα (ἔξω ἀπὸ τὴν Καλαμπάκα) νὰ ἐμψυχώνῃ καὶ νὰ ὁδηγῇ συντεταγμένον τὸ συμπτυσσόμενον τμῆμα του (τὴν 16ην Ἀπριλίου) καὶ ὁ τότε Βασιλικὸς Ἐπίτροπος τῆς 13ης Μεραρχίας Κ. Παπαμιχαλόπουλος (νῦν Νομικὸς Σύμβουλος τοῦ Κράτους, ἁρμόδιος διὰ τὸ Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Ἀμύνης). Ἐπαναλαμβάνω, ὅτι δὲν μνημονεύω παρὰ τὰ ὀνόματα ἐκείνων, τοὺς ὁποίους εἶδα, διασταυρωθέντων τῶν βημάτων μας, μετὰ τὴν ἀναχώρησίν μου ἐκ Κορυτσᾶς (12 Ἀπριλίου) καὶ μέχρι τῆς ἀφίξεώς μου εἰς τὰ Ἰωάννινα (βράδυ τῆς 16ης Ἀπριλίου).

* Βλ. τὴν ἐφημερίδα « Ἀκρόπολις » τῆς 9ης Μαρτίου 1945. Ἀντιγράφω τὴν ἑξῆς στιχομυθίαν μεταξὺ τοῦ τότε κατηγορουμένου τρίτου πρωθυπουργοῦ τῆς κατοχῆς, τοῦ διακεκριμένου ἀπὸ τῆς προπολεμικῆς περιόδου πολιτικοῦ ἀνδρὸς Ἰωάννου Δ. Ράλλη καὶ ἐμοῦ :

« Ράλλης : Εἴπατε, ὅτι αἱ Κυβερνήσεις Κατοχῆς ἔδιδαν τὴν ἐντύπωσιν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν Κυβερνήσεων Κουίσλιγκ. Κουίσλιγκ ἦτο ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Νορβηγίας, ὁ ὁποῖος πρὸ τῆς εἰσόδου τῶν Γερμανῶν εἰς Νορβηγίαν ἀνῆκεν εἰς τὴν πέμπτην φάλαγγα. Ἔχετε παρόμοιον δεδομένον γιὰ μᾶς ;

« Μάρτυς : Ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ Κουίσλιγκ καὶ Κυβερνήσεων Κατοχῆς ... Οὔτε σεῖς, οὔτε ὁ κ. Τσολάκογλου ὑπήρξατε Κουίσλιγκ ».

Πρέπει νὰ τονισθῇ μάλιστα καὶ τοῦτο. Ἐνῷ ὁ στρατηγὸς Τσολάκογλου ἀνέλαβε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς συνθηκολογήσεως, μετὰ ταῦτα δὲ καὶ τὴν ὑπὸ τὸ καθεστὼς τῆς κατοχῆς πρωθυπουργίαν, ὅταν οἱ Γερμανοὶ ἐθριάμβευαν εἰς ὅλα τὰ μέτωπα, ὁ Ἰωάννης Δ. Ράλλης ἐδέχθη νὰ γίνῃ πρωθυπουργὸς κατὰ τὴν κατοχήν, μετὰ τὰς φοβερὰς ἥττας τῶν Γερμανῶν εἰς τὸ Ἀλαμέϊν καὶ τὸ Στάλινγκραντ καὶ μετὰ τὴν ἀπόβασιν τῶν Συμμάχων εἰς τὴν Βόρειον Ἀφρικήν, ὅταν ἦτο εἰς ὅλους, ἄρα καὶ εἰς τὸν ἴδιον, φανερὸν ὅτι ὁ Χίτλερ ἔβαινε πρὸς τὴν συντριβήν του. Μὲ ἄλλας λέξεις, ἄλλαι σκέψεις (ἀδιάφορον, ἐὰν ὀρθαὶ ἢ μὴ) τὸν ὤθησαν εἰς τὴν ἀνάληψιν τῆς βαρείας εὐθύνης ποὺ τὸν ὡδήγησεν εἰς τὸ ἑδώλιον τοῦ κατηγορουμένου, καὶ ὄχι ὁ ὑπολογισμός, ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ ὠφεληθῇ προσωπικῶς (ἢ νὰ κάμῃ τὴν Ἑλλάδα νὰ ὠφεληθῇ) ἀπὸ τὴν νίκην τοῦ Χίτλερ ποὺ ἀπεκλείετο πλέον ἀπολύτως. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸν παλαιόν μου φίλον καθηγητὴν Νικόλαον Λούβαριν (ὑπουργὸν Παιδείας εἰς τὴν Κυβέρνησιν Ράλλη), ὁ ὁποῖος, ἐνῷ δὲν ἐδέχθη, πιεζόμενος ἀπὸ φίλους του Γερμανούς, νὰ γίνῃ ὑπουργὸς καθ' ὃν χρόνον ἐθριάμβευον αἱ χιτλερικαὶ φάλαγγες, ἐδέχθη (κατόπιν συστάσεως, ὡς λέγεται, τοῦ ἀρχιε-

μέχρι τῆς κρισίμου ἐκείνης ὥρας ἄκαμπτος στρατηγὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὀνομασθῇ « Κουίσλινγκ ». Ἐδέχθη, βέβαια, νὰ γίνῃ πρωθυπουργὸς κατοχικῆς κυβερνήσεως, ἀλλὰ δ ὲ ν εἶ χ ε προσυνεννοηθῇ, ὅπως ὁ Κουίσλινγκ, μὲ τὸν ἐχθρόν· δ ὲ ν εἶ χ ε βοηθήσει, ὅπως ὁ Νορβηγὸς προδότης, τὸν Χίτλερ εἰς τὴν αἰφνιδιαστικὴν εἰσβολήν του. Ὄχι μόνον δὲν ὑπῆρξεν ἀρχηγὸς πέμπτης φάλαγγος, ἀλλά, ἀφοῦ ἐπολέμησε τοὺς Ἰταλούς, ἐπέδειξε καὶ κατ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν 6ην Ἀπριλίου, ὅταν εἰσέβαλον εἰς τὴν χώραν μας οἱ Γερμανοί, πατριωτισμὸν καὶ ἀποφασιστικότητα*. Μὲ τὴν ἰδικήν του, ἀκριβῶς, ἔγκρισιν — καὶ μὲ

πισκόπου Δαμασκηνοῦ) νὰ ἀναλάβῃ τὸ ὑπουργεῖον, ὅταν ἦτο βεβαία ἡ συντριβὴ τοῦ Χίτλερ. Καὶ αὐτὸς ὁ C. M. Woodhouse — συνταγματάρχης Chris ἦτο τὸ ψευδώνυμόν του εἰς τὰ βουνὰ κατὰ τὴν κατοχὴν — ξεχωρίζει, εἰς τὸ ἐξαίρετον βιβλίον του « Apple of Discord » (τρίτη ἔκδοσις 1951), τὸν Ἰωάννην Ράλλην ριζικῶς ἀπὸ τοὺς δύο προηγουμένους πρωθυπουργοὺς τῆς Κατοχῆς, γράφων (σ. 27) : « ἀνέλαβεν ὑπηρεσίαν, ὅταν ἦτο ἤδη σαφές, ὅτι οἱ Σύμμαχοι θὰ ἐκέρδιζαν τὸν πόλεμον. Τὰ κίνητρά του, ἑπομένως, πρέπει νὰ ἦσαν διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ κίνητρα τῶν προκατόχων του. Ὑπελόγισεν, ὅπως φαίνεται, εἰς τὸ ὅτι οἱ Σύμμαχοι θὰ ἦσαν εὐγνώμονες πρὸς αὐτόν, διότι θὰ διετήρει τὸν μηχανισμὸν τῆς κυβερνήσεως ἐν κινήσει κατὰ τὰ τελευταῖα στάδια τῆς κατοχῆς, ὥστε κατὰ τὴν ἐπιστροφήν των νὰ εὕρισκον τὴν Ἑλλάδα μᾶλλον εἰς μίαν κατάστασιν παθητικῆς τάξεως παρὰ βυθισμένην εἰς ἕνα χάος, ἀπὸ τὸ ὁποῖον θὰ εἶχον νὰ ὠφεληθοῦν μόνον οἱ κομμουνισταί ». Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς ὅλους τοὺς συνεργασθέντας πολιτικῶς μὲ τὸν ἐχθρὸν (ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὸν Ι. Ράλλην), λέγει ὁ Woodhouse (εἰς τὴν αὐτὴν σελίδα τοῦ βιβλίου του), ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὀνομάζωνται « Κουίσλινγκ ». « Οὐδεὶς Ἕλλην ὑψηλοῦ ἀξιώματος διέπραξε τὸ ἔγκλημα τοῦ Vidkun Quisling », γράφει ὁ περίφημος γενναῖος ἀρχηγὸς τῆς συμμαχικῆς ἀποστολῆς εἰς τὰ βουνά, μέλος σήμερον τῆς βουλῆς τῶν Κοινοτήτων καὶ τῆς βρετανικῆς Κυβερνήσεως.

* Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐντύπωσις, τὴν ὁποίαν ἀφῆκεν ὁ Τσολάκογλου εἰς ἕνα τῶν εὐφυεστέρων Γερμανῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπέρασαν κατὰ τὴν κατοχὴν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Hermann Neubacher (Αὐστριακὸς) ἔγραψε — ὅταν τὸν ἀπηλευθέρωσαν οἱ Γιουγκοσλαῦοι (Νοέμβριος 1952), εἰς τοὺς ὁποίους τὸν εἶχαν παραδώσει οἱ Ἀμερικανοὶ — τὰ πολεμικὰ ἀπομνημονεύματά του ὑπὸ τὸν τίτλον : Sonderauftrag Südost 1940 – 1945 (Bericht eines fliegenden Diplomaten), Göttingen 1956. Εἰς τὸ βιβλίον του αὐτὸ — γραμμένο μὲ πολλὴν ἀξιοπρέπειαν, χωρὶς τὴν ἐλαχίστην προσπάθειαν νὰ ἐμφανίσῃ τὸν ἑαυτόν του ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς κατ' ἀνάγκην καὶ παρὰ τὴν θέλησίν του ὑπηρετήσαντα τὸν Χίτλερ — χαρακτηρίζει ὁ Neubacher τὸν ἀρχιεπίσκοπον Δαμασκηνὸν ὡς « τὴν ἰσχυροτέραν πολιτικὴν προσωπικότητα » ποὺ συνήντησεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τονίζει, ὅτι « ἐκινητοποιεῖτο » ὑπ' αὐτοῦ ἀδιάκοπα πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ τυφεκισμοῦ ὁμήρων (βλ. σ. 99). Διὰ τὸν Τσολάκογλου ἐκφράζεται μὲ ἰδιαίτερον σεβασμόν, κατατάσσων αὐτὸν εἰς τὴν σειρὰν τῶν Hindenburg καὶ Pétain, δηλαδὴ τῶν ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι « ἐν ὥρᾳ δυστυχίας τοῦ Ἔθνους τίθενται ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ Κράτους » (βλ. σ. 100). Παρὰ τὰς δοκιμασίας ποὺ ὑπέστη εἰς τὴν Γιουγκοσλαυΐαν, ὁμιλεῖ περὶ τῆς « εὐγενείας », μὲ τὴν ὁποίαν συμπεριεφέρθησαν ἀπέναντί του (καὶ ὅταν ἀκόμη

ἔγκρισιν τοῦ ἐπιτελάρχου του συνταγματάρχου Ἀθαν. Χρυσοχόου, ὁ ὁποῖος καὶ εἰδικώτερον ἐξήταζε πάντοτε τὸ περιεχόμενον ἑκάστου φύλλου — ἐκυκλοφόρησεν εἰς τὰς ὑπ' αὐτὸν μονάδας τὸ ἔκτακτον φύλλον τῆς « Ἀχρίδος » (εἰς ἐννέα χιλιάδες ἀντίτυπα, ὅσα μὲ τὴν πολύτιμον συνδρομὴν τῶν τριῶν συναδέλφων μου στοιχειοθετῶν καὶ πιεστῶν ποὺ καὶ κατὰ τὴν δραματικὴν ἐκείνην πρωΐαν ἔδειξαν ἀπόλυτον ψυχραιμίαν, κατώρθωσα νὰ τυπώσω) μὲ τὸ ἐμψυχωτικὸν ἄρθρον μου ποὺ ἀναδημοσιεύω εἰς τὸ παρὸν τεῦχος ὡς πρῶτον κείμενον τοῦ δευτέρου κεφαλαίου.

Τὸ πρῶτον ἔτος τῆς Κατοχῆς

Τὰ δύο ἑπόμενα κείμενα ἔχουν βασικὴν σημασίαν διὰ τὴν θέσιν ποὺ ἔλαβα κατὰ τὸ διάστημα τῆς κατοχῆς. Ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς εἶχα ταχθῆ ὑπὲρ τῆς ἀντιστάσεως. Ἤδη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1941 ἐνέκρινα τὴν σκέψιν τοῦ ἀπὸ τοῦ 1935 στενοῦ συνεργάτου μου Κώστα Περρίκου — τοῦ ἀειμνήστου ἥρωος ποὺ ἐξετελέσθη ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1943 (τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐξετελέσθησαν καὶ οἱ γενναῖοι συνεργάται ἐκείνου καὶ ἐμοῦ Γιάννης Κατεβάτης καὶ Ἀθανάσιος Σκούρας) — νὰ καταρτίσῃ ὁμάδα δράσεως κατὰ τῶν κατακτητῶν. Εἰς τὸν στενώτερον τῶν συνεργατῶν μου, τὸν Ἐπαμ. Τσέλλον, ἀνέθεσα, ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1941, τὴν ὀργάνωσιν ὑπηρεσίας* κατασκοπείας καὶ μεταβιβάσεως πληροφοριῶν εἰς τὸ Βρετανικὸν Στρατηγεῖον

τὸν κατεδίκασαν) οἱ Γιουγκοσλαῦοι (βλ. σ. 11 καὶ 16) καὶ διατυπώνει περὶ τοῦ στρατάρχου Τίτο προσωπικῶς, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὁποῖον διηύθυνεν οὗτος τὸν ἀγῶνα τῶν παρτιζάνων, κρίσεις ὀρθοτάτας ποὺ περιέχουν βαθεῖαν ἀναγνώρισιν ἢ ἀκόμη καὶ θαυμασμὸν (βλ. σ. 174 κ.ἑ.).

* Ἡ ὑπηρεσία αὐτὴ ἐξειλίχθη ἀργότερα εἰς τὴν περίφημον ὀργάνωσιν « Ὅμηρος », ἡ ὁποία ἐτέθη ὑπὸ τὴν ὑπεύθυνον ἡγεσίαν τοῦ τότε συνταγματάρχου Στ. Κιτριλάκη καὶ τοῦ τότε ἀντισυνταγματάρχου Κ. Δόβα, τῶν δύο ἐξαιρέτων αὐτῶν ἀξιωματικῶν ποὺ ἀνέλαβαν ἀργότερα διαδοχικῶς (μετὰ τὸ 1952, ἐπὶ πρωθυπουργίας τοῦ στρατάρχου Παπάγου, ὅταν ἤμουν ἐγὼ ὑπουργὸς τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης) τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου Ἐθνικῆς Ἀμύνης. Ἡ ὀργάνωσις « Ὅμηρος » ἦτο τμῆμα τῆς εὐρυτέρας ὀργανώσεως « Θέρος », ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ὁποίας, πλὴν τῶν ἀνωτέρω, ἦσαν καὶ ἄλλοι ἄριστοι συνταγματάρχαι καὶ γενναῖοι πολεμισταὶ τῆς Ἀλβανίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Παν. Σπηλιωτόπουλος (ὁ ἀντιστράτηγος καὶ ἀρχηγὸς τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου τοῦ Στρατοῦ κατὰ τὴν πρώτην κρίσιμον περίοδον τοῦ συμμοριτοπολέμου) καὶ ὁ Θρασύβουλος Τσακαλῶτος, ὁ διοικητὴς τῆς ἡρωικῆς Ταξιαρχίας τοῦ Ρίμινι, διοικητὴς σώματος Στρατοῦ κατὰ τὴν νικηφόρον ἔκβασιν τοῦ συμμοριτοπολέμου, ἀρχηγὸς τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου τοῦ Στρατοῦ ἀμέσως μετὰ ταῦτα, ὁ ὁποῖος ἐχρημάτισε καὶ πρεσβευτὴς τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ Βελιγράδι πρό τινων ἐτῶν.

Μέσης 'Ανατολῆς, ὑπηρεσίας, εἰς τὸ ἔργον τῆς ὁποίας ἐπρωτοστάτησε καὶ ὁ συνεργάτης μου δικηγόρος 'Αγησίλαος Βλάχος. Τὸν 'Οκτώβριον τοῦ 1941 συνειργάσθην μὲ τὸν ἀείμνηστον συνταγματάρχην Δημήτριον Ψαρρὸν — τὸν ἡρωικὸν μετὰ ταῦτα ἡγέτην ἀνταρτικοῦ σώματος, τὸν ὁποῖον ἐξετέλεσαν, κατὰ τὸν εἰδεχθέστερον τρόπον, οἱ 'Ελασῖται — καὶ τὸν ἐβοήθησα* νὰ μεταβῇ μυστικὰ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην διὰ τὴν μελέτην τῶν δυνατοτήτων ἀνταρτικοῦ ἀγῶνος. Εἰς τὸν ἀδελφικόν μου φίλον ἀείμνηστον Γεώργιον Θ. Καρανικολόν, ἀνήκοντα ἀπὸ ἐτῶν εἰς τὸ συντακτικὸν ἐπιτελεῖον τῆς ἐφημερίδος « 'Ελεύθερον Βῆμα », ἀνέθεσα τὴν ἔκδοσιν μυστικῶν ἐντύπων, ἔργον, τὸ ὁποῖον ἐξετέλεσε μὲ μεγάλην γενναιότητα. 'Ισοδύναμον γενναιότητα ἐπέδειξαν οἱ διακεκριμένοι δημοσιογράφοι Θ. Παπακωνσταντίνου, Γ. 'Ανδρουλιδάκης καὶ Κ. Ζαφειρόπουλος, οἱ ὁποῖοι — ὡς φίλοι τότε τοῦ 'Εθνικοῦ 'Ενωτικοῦ Κόμματος ποὺ τὸ εἶχα μεταβάλει ἐπὶ κατοχῆς εἰς μαχητικὴν μονάδα τοῦ 'Εθνους — ὑπῆρξαν, μὲ βοηθὸν εἰς τὴν ἐκτύπωσιν τὸν Κ. Κελπέκην, οἱ ἐμπνευσμένοι συντάκται τοῦ μυστικοῦ περιοδικοῦ ἐντύπου « Μαχομένη 'Ελλάς ». Εἰς τὸν συνεργάτην μου Θεόδωρον Χρηστίδην, ὁ ὁποῖος ἀπὸ πολλῶν ἤδη ἐτῶν εἶναι ὁ μόνιμος ἀντιπρόσωπος τῆς 'Ελλάδος (μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ πρεσβευτοῦ) εἰς τὸν Ο.Ο.Σ.Α. καὶ συνέβαλεν ἀποφασιστικῶς εἰς τὰς διαπραγματεύσεις διὰ τὴν σύνδεσιν τῆς 'Ελλάδος μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴν Οἰκονομικὴν Κοινότητα, ἀνέθεσα, τὸν 'Οκτώβριον τοῦ 1941, τὴν ὑπεύθυνον καθοδήγησιν τοῦ μαχητικοῦ τμήματος τῆς 'Ενωτικῆς Νεολαίας, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπρωτοστάτησαν κατὰ τὴν κατοχὴν — μαζὶ μὲ τὸν ἐκτελεσθέντα ἥρωα Δημήτριον Λόην — νέοι ποὺ ἀνεδείχθησαν μετὰ τὸν πόλεμον εἰς τὴν πολιτικὴν ἢ εἰς ἄλλους τομεῖς δράσεως**. Τομέα

---

* Τὰ στοιχειώδη οἰκονομικὰ μέσα ἐξησφάλισαν οἱ συνεργάται μου Κυριάκος Τζαννίδης, 'Ιωάννης Κ. Κανελλόπουλος, Κώστας Ζούβελος καὶ ὁ ἀείμνηστος Γεώργιος Διαμαντῖκος, οἱ ὁποῖοι, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς κατοχῆς, ἔπραξαν πολλαπλῶς τὸ καθῆκον των, ἐκτιθέμενοι συνεχῶς εἰς κίνδυνον. Μὲ τὸν συνταγματάρχην Ψαρρὸν δὲν εἶχα, μετὰ ταῦτα, συνεργασίαν. Ὅταν ὠργάνωσεν εἰς τὴν Παρνασίδα τὸ ἡρωικὸν «Σύνταγμα 5/42», εἶχα φύγει ἀπὸ τὴν 'Ελλάδα. Πολιτικῶς ἐνέπνευσε τὴν ἀνταρτικὴν δρᾶσιν τοῦ Ψαρροῦ ὁ ἀείμνηστος Γεώργιος Καρτάλης. Βλ. σχετικὰ μὲ τὴν δρᾶσιν τοῦ Ψαρροῦ καὶ τὸν θάνατόν του τὸ ἄρθρον τοῦ Θ. Παπακωνσταντίνου : «Τὸ εἰδεχθέστερον ἔγκλημα (εἴκοσι ἔτη ἔχουν παρέλθει ἀπὸ τὴν σφαγὴν τοῦ Ψαρροῦ καὶ τῶν ἀνδρῶν του χωρὶς οἱ ὑπεύθυνοι νὰ ψελλίσουν τὴν παραμικρὰν ἐξήγησιν τῆς πράξεώς των)» εἰς τὴν ἐφημερίδα «Μεσημβρινή», Σάββατον 18 'Απριλίου 1964. 'Η εἰκοσαετία ἀπὸ τοῦ τραγικοῦ γεγονότος συνεπληρώθη τὴν 17ην 'Απριλίου 1964.

** Οἱ νέοι, οἱ διακριθέντες κατὰ τὴν κατοχὴν εἰς ἐθνικὸν ἀγῶνα ὑπὸ τὴν

ἀντιστασιακῆς διαφωτίσεως εἶχεν ἀναλάβει καὶ ὁ συνεργάτης μου καὶ μετὰ ταῦτα βουλευτὴς καὶ ὑπουργὸς Κωνσταντῖνος Καλλίας, ἐνῷ παραλλήλως ὁ ἀδελφικός μου φίλος Κωνσταντῖνος Τσάτσος, καθηγητὴς ἀκόμη εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, ὕψωνε, κατὰ τὴν πρώτην ἐπέτειον τῆς 28ης Ὀκτωβρίου, τὴν ὡραίαν ἑλληνικὴν φωνήν του εἰς τὸ Ἀμφιθέατρον τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Προκαλέσας παραλήρημα ἐνθουσιασμοῦ ἑκατοντάδων φοιτητῶν, τοὺς ἔκαμε νὰ ψάλουν ὅλοι μαζὶ μὲ προκλητικὸν μαχητικὸν τόνον τὸν Ἐθνικόν μας Ὕμνον*. Καὶ ὁ ἐπίσης ἀδελφικὸς φίλος μου καθηγητὴς τῆς

καθοδήγησιν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἑνωτικοῦ Κόμματος, ἀνῆκον εἰς δύο κατηγορίας, πρῶτον εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ὡριμωτέρων νέων πού προήρχοντο ἀπὸ τὴν Ἑνωτικὴν Νεολαίαν τοῦ 1935 (οἱ περισσότεροι τούτων εἶχον περατώσει πρὸ τῆς κατοχῆς τὰς σπουδάς των) καὶ δεύτερον εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν καθ' αὐτὸ μελῶν τῆς Νεολαίας τῆς κατοχικῆς περιόδου. Ἡ ἐθνικὴ δρᾶσις τῶν νέων καὶ τῶν δύο χρονικῶς ἐγγύτατα εὑρισκομένων γενεῶν διεσταυρώθη ἢ καὶ συνυφάνθη πλήρως. Εἰς τοὺς διακριθέντας κατὰ τὴν κατοχὴν νέους ἀμφοτέρων τῶν γενεῶν ἀνήκουν οἱ μετέπειτα βουλευταὶ Χρῆστος Ἀθανίτης, Παν. Κλῆς, Πάρις Λιαροῦτσος, Ἀθανάσιος Μίχας, Τιμολέων Πάρης, Δημήτριος Ρεδιάδης, Νῖκος Ρηγόπουλος καὶ Δημήτριος Τσούμπας, οἱ ἀνώτεροι σήμερον διπλωματικοὶ ὑπάλληλοι τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν Δημήτριος Ἡρακλείδης καὶ Ρόδης Ροῦφος (ὁ τελευταῖος ἔχει διακριθῆ καὶ ὡς λογοτέχνης, λαβὼν καὶ τὸ βραβεῖον τῶν Δώδεκα), ὁ νῦν καθηγητὴς εἰς πανεπιστήμιον τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν Ἀμερικῆς Ἀλέξανδρος Ζαχαρᾶτος (χρηματίσας καὶ ἰδιαίτερος γραμματεύς μου κατὰ τὸ 1945), ὁ νῦν καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης Δημ. Εὐρυγένης καὶ ὁ ὑφηγητὴς τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν Πέτρος Κολακλίδης, ὁ νῦν Γενικὸς Διευθυντὴς τοῦ ΟΓΑ Λουκᾶς Πάτρας, οἱ νῦν εἰσαγγελεῖς Εὐ. Μουτσόπουλος καὶ Σπ. Κανίνιας, ὁ πρώην ὑπουργὸς Παιδείας καὶ Συγκοινωνιῶν Χριστόφορος Στράτος (πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας Ἑλληνικῶν Σπουδῶν) καὶ ὁ πρώην ὑφυπουργὸς Τύπου Δημήτριος Νιάνιας, ὁ νῦν νομάρχης (καὶ συγγραφεύς) Ἀνδρέας Ἰωάννου, οἱ Βύρων Σταματόπουλος (νῦν διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ «Διεθνὴς Ζωή»), Εὐάγγελος Κυριακόπουλος, Ζαφείρης Στάλλιος (συγγραφεύς, ἐμπορικὸς ἀκόλουθος), Μπάμπης Πρωτοπαπᾶς (δικηγόρος), Σπ. Νικολάου (οἰκονομολόγος), Νικόλαος Λαζαρίδης (νῦν διευθυντὴς τῶν Ταχυδρομικῶν Ταμιευτηρίων), Ὀρέστης Λαζαρίδης (δημοσιογράφος), ὁ ἀείμνηστος Παναγιώτης Κόττικας καὶ ἄλλοι. Ἀπὸ τοὺς γενναίους αὐτοὺς ἀγωνιστὰς πολλοὶ συνελήφθησαν ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς καὶ ὑπέστησαν βαρείας δοκιμασίας εἰς τὰς φυλακὰς (βλ. σχετικὴν ὑποσημείωσιν εἰς τὴν σελ. 42).

* Ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, μετὰ τὴν ἐκδήλωσιν αὐτήν, ὑπεχρεώθη, διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὴν σύλληψιν, νὰ κρυφθῇ εἰς τὸ σπίτι τοῦ φίλου δικηγόρου Γεωργίου Λάππα, ὅπου καὶ ἀμέσως, τὸ ἴδιο βράδυ, ἔσπευσα νὰ τὸν ἰδῶ. Ὁ Κ. Τσάτσος (ὅπως, ἄλλως τε, καὶ ὁ ἀδελφός του, ἐπίσης στενός μου φίλος Θεμιστοκλῆς Τσάτσος) δὲν ἔπαυσε, κατὰ τὸ διάστημα τῆς κατοχῆς καὶ μέχρι τῆς κατὰ τὸ 1944 διαφυγῆς του εἰς Μέσην Ἀνατολήν, νὰ ἐκτίθεται εἰς κινδύνους, δρῶν πατριωτικῶς. Τὸ αὐτὸ ἔπραξε καὶ ἡ ἀδελφική μου φίλη

Φιλοσοφίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος εἶχε γίνει μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ἐθνικοῦ ἀγῶνος τοῦ Ἑνωτικοῦ Κόμματος*, ἐκδηλώσας ἔντονον ὑπεύθυνον δρᾶσιν, ἰδίᾳ μετὰ τὴν διαφυγήν μου εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν.

Κατὰ τοὺς τελευταίους φοβεροὺς μῆνας τοῦ 1941, εἶχα τρεῖς συναντήσεις ποὺ ὑπῆρξαν δι' ἐμὲ ἀποφασιστικαί. Ἕνα βράδυ ὡδηγήθην, μὲ πολλὰς καὶ ἐξεζητημένας προφυλάξεις, εἰς ἕναν ἀνηφορικὸν δρόμον τῆς συνοικίας Γκύζη, ὅπου — εἰς ἕνα ἄγνωστο σπίτι — συνήντησα δύο ἀγνώστους κυρίους. Ἦσαν ἡγετικὰ στελέχη τοῦ Κ.Κ.Ε. καὶ μοῦ ἐπρότειναν νὰ συνεργασθῶ εἰς τὸ ἀπελευθερωτικὸν μέτωπον, τὸ ὁποῖον ἦτο τότε ὑπὸ κατασκευήν. Ὡς στοιχειώδη — λογικῶς καὶ ἠθικῶς αὐτονόητον — ὅρον διὰ νὰ δεχθῶ νὰ εἰσέλθω εἰς διαπραγμάτευσιν ἔθεσα τὸν ἀκόλουθον : καταστοῦν καὶ ἐκεῖνοι γνωστοὶ εἰς ἐμέ. Ἠρνήθησαν πεισμόνως

Ἰωάννα, σύζυγος τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, τῆς ὁποίας ἡ δρᾶσις, ἐπὶ κεφαλῆς τῆς « Ὑπηρεσίας Προστασίας Ἀπορφανισθεισῶν Οἰκογενειῶν » (τῶν ἐκτελεσθέντων, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν κρατουμένων) εἰς τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν Ἀθηνῶν, ὑπῆρξεν ἐθνικῶς καὶ ἀνθρωπιστικῶς ἔξοχη. Βλ. τὰ ὀνόματα τῶν γυναικῶν καὶ ἀνδρῶν ποὺ συνειργάσθησαν μαζί της, ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην ἡγεσίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Δαμασκηνοῦ, εἰς τὸ βιβλίον τῆς Ἰωάννας Τσάτσου, Ἐκτελεσθέντες ἐπὶ Κατοχῆς, Ἀθῆναι 1947, σ. 6. Τὸ βιβλίον τοῦτο, ποὺ περιέχει τὰ ὀνόματα τῶν ἐκτελεσθέντων καὶ πληροφορίας περὶ πολλῶν ἐξ αὐτῶν, ὡς καὶ περὶ τῶν ὅρων τοῦ μαρτυρίου των, ἀποτελεῖ ἐθνικὸν μνημεῖον καὶ θὰ ἔπρεπε, ἐκτυπούμενον ὑπὸ τοῦ Κράτους, νὰ κυκλοφορήσῃ εἰς ὅλα τὰ σχολεῖα τῆς Ἑλλάδος.

* Εἰς τολμηρὰς ἐνεργείας διεκρίθησαν καὶ οἱ ἑξῆς συνεργάται μου (μέλη, οἱ περισσότεροι τούτων, τῆς ἐπιτροπῆς ἀγῶνος τοῦ κόμματος) : ὁ ἀείμνηστος ἰατρὸς Νικόλαος Πρασσᾶς (γενναῖος πολεμιστὴς εἰς ὅλα τὰ μέτωπα τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου καὶ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, Μικρασιάτης Ἕλλην ὁ ἴδιος, Βουρλιώτης, σωτὴρ τραυματιῶν εἰς μίαν τῶν κρισίμων φάσεων τῶν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐπιχειρήσεων), ὁ ἀείμνηστος ἐξάδελφός μου δικηγόρος Σπῦρος Λιβανός, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐξ αἰτίας μου ἐκτοπισθῆ ἐπὶ διετίαν, κατὰ τὴν δικτατορίαν, εἰς νῆσον τοῦ Αἰγαίου, ὁ Ἰωάννης Κ. Κανελλόπουλος, οἱ δικηγόροι Ἄγγελος Τσουκαλᾶς (πρώην δήμαρχος Ἀθηναίων), Γεώργιος Μαγκάκης, Ἀπόστολος Παπαγεωργίου, Θεόδωρος Ἀνδρεάδης, Κωνσταντῖνος Χατζόπουλος, Θεόδωρος Σεργάκης, Δημήτριος Παπαμῆτρος, ὁ τότε ἀνώτερος ὑπάλληλος τῆς Ἐμπορικῆς Τραπέζης Δημήτριος Γαλάνης (ὁ νῦν ὑποδιοικητὴς τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος), ὁ ἀείμνηστος Νέστωρ Καλογερόπουλος καὶ ἄλλοι. Κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην τοῦ ἀγῶνος, συνεδέθην ἀδελφικῶς μὲ τὸν καθηγητὴν τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Νικόλαον Λοῦρον ποὺ ἐπροθυμοποιήθη νὰ ἀναλάβῃ οἱανδήποτε ἐπικίνδυνον ἀποστολήν. Συνέβαλον, ἐπίσης, εἰς τὸν ἀγῶνα οἱ διακεκριμένοι δημοσιογράφοι Ἀλέκος Θεοδοσόπουλος καὶ Ἰωάννης Μεταξᾶς, οἱ ὁποῖοι, μαζὶ μὲ τὸν ἀείμνηστον φίλον μου Παναγιώτην Κανδηλῶρον, ὑπῆρξαν — καὶ τοὺς ὀφείλω διὰ τοῦτο εὐγνωμοσύνην — πιστοὶ σύντροφοι τῶν γονέων μου κατὰ τὴν κατοχήν.

νὰ μοῦ ἀπεκάλυπταν τὰ πραγματικὰ ὀνόματά των οἱ δύο μυστηριώδεις κύριοι. Ἀφοῦ ἐγὼ ἤμουν εἰς αὐτοὺς γνωστός, ἔπρεπε νὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὸ αἴτημά μου — αἴτημα ὑπαγορευόμενον ἀπὸ τὴν στοιχειώδη ἰδέαν ἐθνικῆς ἀλληλεγγύης καὶ ἰσότητος κινδύνου ἐν ὥρᾳ ἀγῶνος — καὶ ἔτσι κάθε ἐπαφή μου μὲ τοὺς κομμουνιστὰς (καὶ δι' ἄλλους λόγους ποὺ ἐξήγησα εἰς τὸν ἐκφωνηθέντα εἰς τὸ συνέδριον τοῦ Λιβάνου λόγον μου) ἐσταμάτησε. Αἱ δύο ἄλλαι συναντήσεις ὑπῆρξαν θετικαί. Εἰς τὸ σπίτι τοῦ νεαροῦ, τότε, θαρραλέου πατριώτου Ἀλέξη Λαδᾶ συνήντησα, ἕνα βράδυ, τὸν λοχαγὸν τοῦ βρετανικοῦ στρατοῦ Φρὰνκ Μακάσκυ*, ὁ ὁποῖος εἶχε φθάσει ὡς κατάσκοπος εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ εἶχεν ἐπαφήν, μόλις ἀφίχθη, καὶ μὲ τὸν Σπῦρον Β. Μαρκεζίνην**. Ὁ γενναιότατος Ἄγγλος, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε νέος μετὰ τὸν πόλεμον, συνεννοήθη μαζί μου — συνηντήθην καὶ

* Ὁ λοχαγὸς (εἰς τὸ τέλος τοῦ πολέμου, ἀντισυνταγματάρχης) Frank Macaskie εἶχε συλληφθῆ αἰχμάλωτος ὑπὸ τῶν Γερμανῶν κατὰ τὸν μῆνα Μάϊον τοῦ 1941. Κατώρθωσε, ὅμως, νὰ δραπετεύση καὶ ἐπέστρεψεν ἀπὸ τὴν Μέσην Ἀνατολὴν μυστικά. Συνελήφθη πάλιν (ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς) δύο - τρεῖς φορὲς καὶ εἰς μίαν τῶν περιπτώσεων αὐτῶν ἐδικάσθη καὶ κατεδικάσθη εἰς θάνατον —, ἀλλὰ κατώρθωνε πάντοτε νὰ δραπετεύῃ. Τὴν τελευταίαν φοράν, μετὰ τὴν καταδίκην του, ἐσώθη λόγῳ τῆς Ἰταλικῆς ἀναχωχῆς, καὶ μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Δαμασκηνοῦ, μὲ τὸν ὁποῖον εἶχε στενῶς συνδεθῆ. Πρὸ τῆς ἀποχωρήσεως τῶν Γερμανῶν, ἔφθασε καὶ πάλιν εἰς τὰς Ἀθήνας, πεσὼν μὲ ἀλεξίπτωτον, καὶ παρηκολούθησε τὴν ἀποχώρησιν τῶν Γερμανῶν ἀπὸ τὸν ἐξώστην τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου.

** Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Προοδευτικῶν Σπῦρος Μαρκεζίνης μοῦ ἔδωσε τὰς ἀκολούθους πληροφορίας σχετικῶς μὲ τὴν πρώτην φάσιν τῶν περιπετειῶν τοῦ Frank Macaskie. Μετασχὼν οὗτος τῆς μάχης τῆς Κρήτης ὡς ὑπολοχαγός, συνελήφθη ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς καὶ μετεφέρθη εἰς στρατόπεδον αἰχμαλώτων εἰς τὴν Κοκκινιά. Ἀπ' ἐκεῖ κατώρθωσε νὰ δραπετεύσῃ καὶ κατέφυγε εἰς ἕνα νταμάρι, τοῦ ὁποίου ὁ ἰδιοκτήτης τὸν ἔκρυψε καὶ τὸν ἔφερεν εἰς ἐπαφὴν μὲ ἀνεψιόν του δρῶντα εἰς ὁμάδα Ἑλλήνων ποὺ ἐβοήθουν Βρετανοὺς αἰχμαλώτους. Τῆς ὁμάδος αὐτῆς τὴν ἡγεσίαν εἶχεν ὁ Γεώργιος Τρυπάνης, εἷς τῶν διευθυντῶν τῆς Ἑταιρείας Πάουερ, ὁ ὁποῖος καὶ ὠργάνωσε τὴν φυγάδευσιν τοῦ Macaskie πραγματοποιηθεῖσαν τὸν Αὔγουστον 1941. Τότε, πρὸ τῆς φυγαδεύσεώς του, ἐγνωρίσθησαν μετ' αὐτοῦ ὁ Σπῦρος Μαρκεζίνης καὶ ἡ κατόπιν συζυγός του, συνδεόμενοι στενῶς μὲ τὸν Γ. Τρυπάνην. Τὴν 22αν Σεπτεμβρίου 1941 ἐνεφανίσθη αἰφνιδίως πάλιν ὁ Macaskie εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ὑψηλάντου 9 ἰσόγειον διαμέρισμα τοῦ Γεωργίου Τρυπάνη καὶ εὗρεν ἐκεῖ, πλὴν τοῦ Τρυπάνη καὶ τῆς συζύγου του (τῆς Μπέσσης Ἀδοσίδου ποὺ ἀνέπτυξεν ἀρίστην δρᾶσιν κατὰ τὸν Ἀλβανικὸν πόλεμον καὶ τὴν Κατοχήν), τὴν κυρίαν Σπύρου Μαρκεζίνη, εἰδοποιήθη δὲ ἀμέσως καὶ ἔσπευσε νὰ μεταβῇ πρὸς συνάντησιν τοῦ Macaskie, ποὺ τώρα πλέον εἶχεν ἐπανέλθει ἀπὸ τὴν Μέσην Ἀνατολὴν ὡς κατάσκοπος, ὁ Σπῦρος Μαρκεζίνης. Ἔκτοτε, καὶ μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως, ὁσάκις ὁ Macaskie εὑρίσκετο εἰς τὰς Ἀθήνας, ἤρχετο εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸν Σπῦρον Μαρκεζίνην.

δευτέραν φορὰν μετ' αὐτοῦ εἰς τὸ σπίτι τοῦ φίλου μου Κυριάκου Τζαννίδη — διὰ τὴν ἀποστολὴν ἀσυρμάτου, μὲ τὸν ὁποῖον ἡ ὑπηρεσία, ποὺ ὠργάνωνε ὁ συνεργάτης μου 'Επ. Τσέλλος, θὰ μετέδιδε πληροφορίας εἰς τὸ στρατηγεῖον Μέσης 'Ανατολῆς *. Εἰς τὸ διαμέρισμα, τέλος, τοῦ φίλου μου ἰατροῦ Λεωνίδα Πολυμενάκου, ἀποφασιστικοῦ πατριώτου καὶ ἐντίμου συνεργάτου τῶν βρετανικῶν ὑπηρεσιῶν, συνήντησα τὸν γενναῖον Βορειοηπειρώτην 'Ιωάννην Λέκκαν, ὁ ὁποῖος εἶχε φθάσει, μὲ ἀγγλικὸ ὑποβρύχιο, ἀπὸ τὴν Μέσην 'Ανατολὴν ὡς ἀπεσταλμένος Βρετανικῆς ὑπηρεσίας, εἰς τὴν ὁποίαν εἰργάζετο ὁ συγγενής του καὶ φίλος μου Μίλτος Σπυρομήλιος. Εἶχε τὴν ἐντολὴν νὰ προτείνῃ εἰς τὸν 'Αλέξανδρον Μυλωνᾶ καὶ εἰς ἐμὲ νὰ μεταβῶμεν εἰς τὸ Κάϊρον διὰ νὰ μετάσχωμεν τῆς 'Ελληνικῆς Κυβερνήσεως. Αὐτὸ συνέβη τὸν Νοέμβριον τοῦ 1941. 'Απήντησα — καὶ ἡ ἀπάντησίς μου διεβιβάσθη μὲ ἀσύρματον — ὅτι, πρὶν ἢ συμπληρώσω τὸ ἔργον ποὺ εἶχα ἀναλάβει εἰς τὴν κατεχομένην 'Ελλάδα, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ σκεφθῶ τὴν μετάβασίν μου εἰς τὴν Μέσην 'Ανατολήν.

Αὐτὰ εἶχα ἤδη πράξει ἢ σχεδιάσει καὶ ἐπιχειρήσει, ὅταν — μετὰ δύο σχετικὰς πρὸς τὸ ἀμέσως κατωτέρω θιγόμενον θέμα συναντήσεις μου μὲ τὸν Γεώργιον Καφαντάρην (ἡ πρώτη ἐγένετο εἰς τὸ σπίτι του, ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ θαρραλέου κατὰ τὴν κατοχὴν φίλου μου Θεμιστοκλῆ Τσάτσου, καὶ ἡ δευτέρα εἰς τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ 'Αρδηττοῦ, ὅπου διέμενα) — ἐκλήθην ἀπὸ τὸν Θεμιστοκλῆ Σοφούλην νὰ ὑπογράψω τὸ πρωτόκολλον τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν, τὸ ὁποῖον ἐστρέφετο κατὰ τοῦ Βασιλέως Γεωργίου Β'. Ἔσπευσα νὰ ἐπισκεφθῶ τὸν σεβαστὸν ἡγέτην τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν 'Επαμεινώνδα Τσέλλον. Ὁ Σοφούλης εἶχε πλησίον του τὸν στρατηγὸν Θεόδωρον Μανέταν, στενὸν συνεργάτην του, ἀλλὰ καὶ τὸν στρατηγὸν 'Αλέξανδρον Μαζαράκην, γνωρίζων, ὅτι ὁ τελευταῖος, συνεργαζόμενος μαζί μου πολιτικῶς ἀπὸ τὸ 1935, μὲ ἐπηρέαζε. Ἡ συζήτησις ὑπῆρξε δι' ἐμὲ ὀδυνηρά, κυρίως διότι

* Ὁ ἀσύρματος ἀπεστάλη πράγματι μὲ ἀποδέκτην ἐμέ. 'Αντί, ὅμως, νὰ μοῦ παραδοθῇ, ἐδέχθην μίαν ἡμέραν (εἰς τὸ σπιτάκι τῆς ὁδοῦ 'Αρδηττοῦ, ὅπου διέμενα) τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ 'Αλεξάνδρου Σωκρ. Σεφεριάδη, ὁ ὁποῖος μοῦ ἀνεκοίνωσεν ὅτι, ἐνῷ ἔφθασεν ὁ ἀσύρματος εἰς ἕνα μυστικὸν ὅρμον τῆς 'Αττικῆς, ἐξηφανίσθη... ! Ὅπως ἔμαθα ἀργότερα, τὸν κατέσχον οἱ κομμουνισταί, οἱ ὁποῖοι εἶχον καταλλήλως εἰδοποιηθῆ ἀπὸ ὁμοϊδεάτας των ποὺ εἶχαν εἰσδύσει εἰς τὴν ἀπερίγραπτον ὀργάνωσιν πληροφοριῶν τῶν Ἄγγλων.

προεσήμανε τὴν διακοπὴν τῆς πολυτίμου δι' ἐμὲ συνεργασίας τοῦ Μαζαράκη. 'Αμέσως μετὰ τὴν ἄκαρπον συνάντησιν*,

---

* 'Ηρνήθην νὰ ὑπογράψω τὸ πρωτόκολλον κατὰ τοῦ βασιλέως Γεωργίου. 'Η ἄρνησίς μου αὐτὴ — ἰδίᾳ μετὰ τὴν διαφυγήν μου εἰς τὴν Μέσην 'Ανατολὴν — ἔκαμε τοὺς ἐν 'Αθήναις δημοκρατικοὺς ἀρχηγοὺς νὰ παρεξηγήσουν τὴν στάσιν μου. "Εφθαναν καὶ μέχρι τοῦ σημείου νὰ μὲ ὑβρίζουν. "Οταν, διαφυγὼν ἐκ τῆς κατεχομένης 'Ελλάδος, ἦλθεν εἰς τὸ Κάϊρον ὁ φίλος μου Γεώργιος Κριεμπάρδης, μοῦ διηγήθηκε, ὅτι ὁ Καφαντάρης ἔλεγε περὶ ἐμοῦ εἰς κύκλον φίλων του : « 'Ακοῦς ἐκεῖ τὸν μπεζεβέγκη ! 'Εμένα ἤθελε νὰ μὲ κάμη saboteur, κι' αὐτὸς πῆγε κ' ἔγινε ἀντιπρόεδρος » ! 'Η φράσις αὐτὴ ἦτο τοὐλάχιστον χαριτωμένη. 'Ελέγοντο, ὅμως, καὶ πολλὰ βαρύτερα λόγια ἐναντίον μου, ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ περικοπὴν ἐπιστολῆς ποὺ μοῦ ἔστειλεν ἀπὸ τὰς 'Αθήνας εἰς τὸ Κάϊρον ὁ ἥρως 'Ιωάννης Τσιγάντες, περικοπὴν ποὺ δημοσιεύεται εἰς ἄλλην ὑποσημείωσιν (βλ. σ. 73-74). 'Αντίθετος πρὸς τὴν ἀπέναντί μου στάσιν τῶν παλαιῶν δημοκρατικῶν ἀρχηγῶν ὑπῆρξε, τότε, ἡ ἰδική μου στάσις ἀπέναντί των. Μόλις, διαφυγὼν ἐξ 'Ελλάδος, κατώρθωσα, μετὰ βαρείας περιπετείας ποὺ συνεμερίσθη καρτερικώτατα ἡ σύζυγός μου, νὰ φθάσω εἰς τὴν Σμύρνην, παρέδωσα εἰς τὸν ἀείμνηστον F.N.C. Rees, πρόξενον τῆς 'Αγγλίας ποὺ εἶχε καλοὺς συνεργάτας εἰς τὴν ὑπ' αὐτὸν μυστικὴν ὑπηρεσίαν τοὺς Χρ. Ν. Γονατᾶ καὶ Χρ. Εὐστρατίου, ἔκθεσιν περὶ τῆς ἐν 'Ελλάδι καταστάσεως, τὴν ὁποίαν μοῦ ἐζήτησεν ὁ ἴδιος καὶ ἀπέστειλεν εἰς τὸ Λονδῖνον. Εἰς τὴν ἔκθεσίν μου ὄχι μόνον δὲν ἐσκέφθην νὰ ἐπωφεληθῶ τοῦ γεγονότος, ὅτι εἶχα ἀρνηθῆ νὰ ὑπογράψω τὸ πρωτόκολλον, ἀλλὰ ἔφθασα μέχρι τοῦ σημείου νὰ καλύψω πλήρως τὴν τοὐλάχιστον ἄκαιρον (ἂν ὄχι τίποτε ἄλλο) ἐνέργειαν ἐκείνην τῶν παλαιῶν πολιτικῶν ἡγετῶν. Καὶ ἔγραψα ἐπὶ λέξει : « "Ολα τὰ πολιτικὰ κόμματα ἐν 'Ελλάδι ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν αὐτὴν σκέψιν, τὴν νίκην τῶν Συμμάχων... Θὰ ἔφθασε, φυσικά, εἰς τὸ Λονδῖον ἡ πληροφορία, διαφημισθεῖσα ἄλλως τε ὑπὸ τοῦ Γερμανικοῦ ραδιοφώνου δι' εὐνοήτους λόγους, ὅτι ὡρισμένα κόμματα ὑπέγραψαν πρωτόκολλον καὶ ἐσχημάτισαν ἕνωσιν, τῆς ὁποίας σκοπὸς εἶναι ἡ ἀποτροπὴ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Βασιλέως Γεωργίου εἰς τὴν 'Ελλάδα. Δεδομένου, ὅτι παρηκολούθησα τὰς διαπραγματεύσεις, αἱ ὁποῖαι προηγήθησαν τῆς ὑπογραφῆς τοῦ πρωτοκόλλου, εἶμαι εἰς θέσιν νὰ βεβαιώσω — εἶμαι, μάλιστα, τοσούτῳ μᾶλλον ὑποχρεωμένος νὰ τὸ πράξω, καθ' ὅσον ἠρνήθην νὰ τὸ ὑπογράψω — ὅτι ἡ ἀπόφασις πρὸς ὑπογραφὴν αὐτοῦ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει μὲ τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν τοῦ Βασιλέως Γεωργίου... 'Οσονδήποτε καὶ ἐὰν διαφέρουν αἱ ἰδέαι μας ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν πολιτικήν, εἴμεθα ὅλοι ἀποφασιστικὰ προσηλωμένοι εἰς τὴν ταχίστην δυνατὴν ἧτταν τῆς Γερμανίας καὶ τῆς 'Ιταλίας ». 'Αντίγραφον ὁλοκλήρου τῆς ἐκθέσεώς μου, εἰς ἀγγλικὴν γλῶσσαν, εὑρίσκεται εἰς τὸ 'Αρχεῖον τοῦ ἀδελφοῦ μου 'Αναστασίου Κανελλοπούλου. Πρὸς τὴν στάσιν μου αὐτὴν ἔναντι τῶν παλαιῶν δημοκρατικῶν ἀρχηγῶν εἶχε διαφωνήσει, ὅταν ἔφθασα εἰς τὸ Κάϊρον καὶ ὡρκίσθην ἀντιπρόεδρος τῆς Κυβερνήσεώς του, ὁ ἀείμνηστος 'Εμμανουὴλ Τσουδερός. Σημαντικαὶ ἐπὶ τοῦ θέματος ἐπιστολαί του, ποὺ μοῦ ἔστειλεν ἀπὸ τὸ Λονδῖνον, φυλάσσονται εἰς τὸ 'Αρχεῖον τοῦ ἀδελφοῦ μου. 'Ο Τσουδερὸς ἀντέδρασε, μάλιστα, καὶ εἰς τὴν ὑπερβολικὴν ἐμπιστοσύνην, ποὺ ἔδειξα τότε ἀπέναντι τῶν ἀποτάκτων τοῦ 35, ἐπιχειρήσας — μὲ ἐξαιρετικὴν πάντοτε διακριτικότητα — νὰ μὲ διαφωτίσῃ. Τοὺς ἐγνώριζεν, ἄλλως τε, πολὺ καλύτερα ἀπὸ ἐμέ. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦ ἐθνικοῦ διχασμοῦ εἶχε ταχθῆ εἰς τὸ πλευρὸν τοῦ 'Ελευθερίου Βενιζέλου,

ἔλαβα μίαν πικρὰν ἐπιστολὴν τοῦ στρατηγοῦ Μαζαράκη, διὰ τῆς ὁποίας μοῦ ἐδήλωνεν, ὅτι — ἐὰν δὲν ἔπαυα νὰ εἶμαι ὀνει-

---

εἶχεν ἀναλάβει πολιτικὰς εὐθύνας, ἦτο συχνὰ εἰς τὸ προσκήνιον ἢ ἕδρα εἰς τὰ πολιτικὰ παρασκήνια. Καὶ ἔπρεπε τὴν δυσπιστίαν του ἀπέναντι ὡρισμένων ἀνθρώπων τῆς παρατάξεώς του — πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν — νὰ τὴν εἶχα προσέξει. Ἄνδρας ἀγνούς, ὅπως ὁ ἀείμνηστος στρατηγὸς Ἐμμ. Τζαννακάκης, τοὺς ἐχρησιμοποίησε. Ἄλλους, ὅμως, ἀποτάκτους τοὺς εἶχε παραμερίσει, ἔστω καὶ ἂν ἦσαν γενναῖοι. Ἐφοβεῖτο — διὰ τὸν Χρ. Τσιγάντε κακῶς, δι' ἄλλους ὀρθῶς — ὅτι θὰ ἀνεστάτωναν τὸν στρατόν. Ἡ ἀλήθεια εὑρίσκετο μεταξὺ τῆς ὑπερβολικῆς δυσπιστίας τοῦ Τσουδεροῦ καὶ τῆς ὑπερβολικῆς ἐμπιστοσύνης ποὺ ἔδειξα ἐγώ. Ἀντιδρῶν εἰς τὴν δυσπιστίαν του, δὲν ἔλαβα ὑπ' ὄψει καὶ τὰς ὀρθὰς συστάσεις του. Ὁ Τσουδερὸς ὡρμᾶτο ἀπὸ μεγάλην πεῖραν, ἀλλὰ δὲν κατώρθωσε νὰ τὴν καταστήσῃ σεβαστὴν εἰς ἐμέ, διότι τὴν συνεδύαζε μὲ ὑπερβολικὴν δυσπιστίαν πρὸς τοὺς περισσοτέρους, σχεδὸν πρὸς ὅλους — καὶ αὐτὸ προεκάλει τὴν ψυχικήν μου ἀντίδρασιν. Ἤμουν νέος, δὲν εἶχα καμμίαν πεῖραν εἰς τὴν ἄσκησιν ἐξουσίας καὶ εἶχα μόλις φθάσει ἀπὸ τὴν κατεχομένην Ἑλλάδα. Ἐπίστευα, ὅτι ὅλοι συνεμερίζοντο εἰλικρινῶς τὰ ἅγια πάθη τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Δὲν ἠμποροῦσα νὰ ἀνεχθῶ διακρίσεις μεταξὺ Ἑλλήνων. Καὶ εἶχα θεωρήσει τὸν ἑαυτόν μου τεταγμένον — ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι ἐπίστευαν οἱ ἐν Ἀθήναις παλαιοὶ πολιτικοὶ ἡγέται, ἰδίᾳ ὁ Γεώργιος Καφαντάρης — νὰ ἑνώσω τοὺς πάντας καὶ νὰ ἐκπροσωπήσω εἰλικρινῶς καὶ τιμίως καὶ αὐτοὺς τοὺς παλαιοὺς πολιτικούς, κατὰ τῶν ὁποίων (βενιζελικῶν καὶ ἀντιβενιζελικῶν) εἶχα ἄλλοτε ἐξεγερθῆ, ὅταν, τὴν 15ην Δεκεμβρίου 1935, ἵδρυσα τὸ Ἐθνικὸν Ἑνωτικὸν Κόμμα. Ἀφ' ἧς στιγμῆς ἔπεσεν ἡ Ἑλλὰς εἰς τὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν, εἶχα θεωρήσει καθῆκον μου νὰ ἐπιχειρήσω νὰ ἑνωθῶ καὶ ἐγὼ μὲ ὅλους τοὺς πολιτικούς, ὡς καὶ νὰ ἑνώσω τοὺς στρατιωτικοὺς τῶν δύο ἀντιθέτων μερίδων μεταξύ των. Πιστὸς εἰς τὴν γραμμὴν αὐτὴν — γραμμὴν πού, ὁσονδήποτε καὶ ἂν ἀπεδείχθη ἐσφαλμένη, εἶχε τὸ πλεονέκτημα, ὅτι ἦτο ἠθικῶς ἄψογος — ἀπηύθυνα εἰς τὸν Τσουδερόν, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1942, τηλεγραφικὰ μηνύματα, διὰ τῶν ὁποίων ἠξίουν, πρῶτον νὰ προσφέρῃ εἰς τὸν Σοφοκλῆ Βενιζέλον ποὺ εὑρίσκετο εἰς τὴν Ἀμερικὴν θέσιν εἰς τὴν Κυβέρνησιν, δεύτερον νὰ ἄρῃ τὰς ἀντιρρήσεις του εἰς τὴν χορήγησιν ἐλευθέρου διαβατηρίου εἰς τὸν ἐν Γαλλίᾳ διαμένοντα στρατηγὸν Νικόλαον Πλαστήραν, ὁ ὁποῖος ἐπεθύμει νὰ φύγῃ καὶ νὰ μεταβῇ εἰς Ἀμερικήν, καὶ τρίτον νὰ συμφωνήσῃ εἰς τὸν διορισμὸν τοῦ στρατηγοῦ τῆς Ἀεροπορίας Ρέππα (φανατικοῦ βασιλόφρονος καὶ ἀντιβενιζελικοῦ) καὶ τοῦ Βύρωνος Καραπαναγιώτη (φανατικοῦ δημοκρατικοῦ) ὡς ὑφυπουργῶν πλησίον μου. Εἰς τὸ θέμα Πλαστήρα ὑπερενίκησα μέσα μου κάθε ψυχικὴν ἀντίδρασιν ἀναγομένην εἰς τὴν τραγικὴν δοκιμασίαν τῆς οἰκογενείας μου τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1922, καὶ ἠξίωσα ἔντονα νὰ τοῦ δοθῇ ἐλευθερία κινήσεως ὄχι μόνον, διότι ἐν ὥρᾳ πολέμου δὲν ἐθεώρουν ὀρθὸν νὰ ἐμποδίζῃ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις τὴν ἐλευθέραν κίνησιν οἱουδήποτε Ἕλληνος, ἀλλὰ καὶ διότι μὲ παρεκάλεσαν σχετικῶς — καὶ ἤθελα νὰ τοὺς ἱκανοποιήσω διὰ νὰ ἀφιερωθοῦν, χωρὶς ψυχικὰς ἀναστολάς, εἰς τὸν Ἐθνικὸν ἀγῶνα — φίλοι τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1922, ὡς ὁ συνταγματάρχης Χατζησταυρῆς καὶ οἱ ἐν Βηρυτῷ διμένοντες Ἠλ. Καραπιπέρης καὶ Ὀθ. Παπαμαντέλος. Εἰς τὰ τηλεγραφήματά μου ἀπήντησεν ὁ Τσουδερός, τὴν 5ην Σεπτεμβρίου 1942, διὰ μιᾶς μακρᾶς ἐπιστολῆς, τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον εἶναι σημαντικώτατον. Ὁ Τσουδερός, μετὰ τὴν πτῶσιν του καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος, συ-

ροπόλος καὶ ξένος πρὸς πάντα ρεαλισμὸν — θὰ διέκοπτε τὴν συνεργασίαν του μαζί μου. Πρὶν τοῦ ἀπευθύνω τὴν ἀπάντησίν μου, ὑπεχρεώθην, καταζητούμενος ἀπὸ τὰς ἀρχὰς κατοχῆς, νὰ ἐγκαταλείψω τὴν ὁδὸν 'Αρδηττοῦ καὶ νὰ κρυφθῶ εἰς διάφορα σπίτια φίλων μου. 'Από ἡμερῶν εἶχε συλληφθῆ ὁ ἰατρὸς Λεωνίδας Πολυμενᾶκος καί, ἕνα βράδυ, κατώρθωσε νὰ εἰδοποιήσῃ ἀπὸ τὰς φυλακὰς 'Αβέρωφ τὴν ἀδελφήν του Ἔμμυ, ὅτι, ὅταν ἀνεκρίνετο, ἐδέχθη ἀπὸ τὸν 'Ιταλὸν ἀνακριτὴν ἐπιμόνους ἐρωτήσεις σχετικὰς πρὸς ἐμὲ καὶ εἶδε, ἐπάνω εἰς τὸ γραφεῖον του, φάκελλον ποὺ ἔφερε τὸ ὄνομά μου*. Ἡ Ἔμμυ Πολυμενάκου μοῦ

νειργάσθη πάλιν στενῶς μὲ τοὺς παλαιοδημοκρατικοὺς ἀρχηγοὺς (ἐν συνεργασίᾳ μετ' αὐτῶν συνέβαλεν εἰς τὴν πτῶσιν τῆς ὑπ' ἐμὲ Κυβερνήσεως τὸν Νοέμβριον τοῦ 1945), ἀργότερα δὲ καὶ μὲ αὐτὸν τὸν Νικόλαον Πλαστήραν. Εἶναι σχεδὸν φυσικόν, ὅταν εἶναι μακρὰ ἡ δρᾶσις τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν καὶ μάλιστα εἰς ἐποχὰς ποὺ εἶναι καὶ ἀφ' ἑαυτῶν ἀντιφατικαὶ καὶ ταραχώδεις, νὰ ἀναιροῦν οὗτοι κάπου - κάπου μὲ τὰς πράξεις των ὅσα ὑπεστήριζον εἰς προηγουμένας περιστάσεις. Καὶ εἶναι ἀνθρώπινον — πολὺ ἀνθρώπινον — νὰ κρίνουν πρόσωπα καὶ πράγματα, ἀτενίζοντες αὐτὰ ἀπὸ τὴν σκοπιάν, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκονται ἑκάστοτε. Ἄλλη ἦτο ἡ κρίσις τοῦ Τσουδεροῦ περὶ τῶν παλαιῶν πολιτικῶν ἡγετῶν, ὅταν ἦσκει καθήκοντα ὑπευθύνου πρωθυπουργοῦ τοῦ Βασιλέως Γεωργίου, καὶ ἄλλη ἦτο ἀργότερα, ὅταν ὁ Βασιλεὺς ὑπεχρεώθη νὰ τὸν ἀφήσῃ νὰ πέσῃ. Πάντως, ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Τσουδεροῦ τῆς 5ης Σεπτεμβρίου 1942, λαμβανομένη καθ' ἑαυτήν, εἶναι ἕνα σπουδαῖον κείμενον ποὺ δείχνει — ἄσχετα ἀπὸ τὴν ὀρθότητα ἢ μὴ τῶν ἐπὶ μέρους κρίσεων — τὴν δύναμιν τῆς σκέψεώς του.

* Ὅπως ἐξηκριβώθη ἀργότερα, ὁ Ἄγγλος ἀξιωματικὸς Ἄτκινσον, συλληφθεὶς καθ' ἣν στιγμὴν ἀπεβιβάζετο εἰς Ἑλληνικὴν νῆσον, δὲν ἐπρόλαβε νὰ καταστρέψῃ σημείωμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἦσαν γραμμένα τὰ ὀνόματα τῶν 'Αλεξάνδρου Ζάννα, πλοιάρχου Θεοδώρου Κουντουριώτη, 'Επαμεινώνδα Τσέλλου, Λεωνίδα Πολυμενάκου, ἐμοῦ καὶ μερικῶν ἄλλων. Ὁ Ἄτκινσον ἐξετελέσθη. Τὴν πρώτην πληροφορίαν, ὅτι ἐνδεχομένως θὰ συνελαμβανόμην ὑπὸ τῶν ἀρχῶν κατοχῆς, μοῦ τὴν εἶχε διαβιβάσει ὁ 'Αντ. Λιβιεράτος, ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης εἰς τὴν Κυβέρνησιν Τσολάκογλου. 'Αντιγράφω ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς δίκης τῶν δοσιλόγων (« 'Ακρόπολις », 9 Μαρτίου 1945) τὴν ἀκόλουθον χαρακτηριστικὴν στιχομυθίαν :

« Κ λ α π έ α ς (συνήγορος Λιβιεράτου) : Ὅταν θὰ ἐφεύγατε διὰ τὴν Αἴγυπτον ἐκινδυνεύσατε νὰ συλληφθῆτε ἀπὸ τοὺς 'Ιταλούς. Ποῖος σᾶς εἰδοποίησε ;

« Μ ά ρ τ υ ς (Π. Κανελλόπουλος) : Τὴν πρώτην πληροφορίαν, ὅτι κινδυνεύω, μοῦ τὴν ἔδωσε ὁ κ. Λιβιερᾶτος, μέσῳ τοῦ δικηγόρου κ. Καψῆ. Τὴν δευτέραν ἔλαβα ἀπὸ τὸν φυλακισμένον ἰατρὸν Πολυμενᾶκον ».

Τὸ τεθὲν ὑπὸ τοῦ δικηγόρου Κλαπέα ἐρώτημα εἶχεν ὀρθότατα τεθῆ πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ κατηγορουμένου πελάτου του, ἀλλὰ καὶ χάριν τῆς ἀληθείας. Ἡ διατύπωσις, πάντως, τοῦ ἐρωτήματος δὲν ἦτο ἡ ἀπολύτως ὀρθή. 'Εγὼ διάφυγα τὴν 31ην Μαρτίου 1942 καὶ ἔφθασα εἰς μικρασιατικὴν ἀκτήν, μετὰ πολλὰς περιπετείας, τὸ ἀπόγευμα μόλις τῆς 3ης 'Απριλίου. Τὴν πράγματι πολύτιμον πληροφορίαν — διὰ τὴν ὁποίαν τοῦ εἶμαι πάντοτε εὐγνώμων

ἐτηλεφώνησεν ἀμέσως — ἦτο ἡ δεκάτη βραδυνὴ — καὶ ἔσπευσα, μαζὶ μὲ τὴν γυναίκα μου, νὰ ἀπομακρυνθῶ ἀπὸ τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ 'Αρδηττοῦ, καταφυγὼν εἰς τὸ διαμέρισμα τοῦ ἀδελφοῦ τῆς συζύγου μου ἰατροῦ Π. Δ. Πουλικάκου, ὁ ὁποῖος καὶ συνελήφθη ἀργότερα, ἀφοῦ εἶχα διαφύγει πλέον εἰς τὴν Μέσην 'Ανατολήν, ὑπὸ τῶν Γερμανῶν*. 'Ο Π. Πουλικᾶκος, πρὶν συλληφθῇ, εἶχε

— μοῦ διεβίβασε, διὰ τοῦ δικηγόρου 'Αντ. Καψῆ (τοῦ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν διατελέσαντος νομάρχου) ὁ 'Αντ. Λιβιερᾶτος περὶ τὰ τέλη Δεκεμβρίου 1941 ἢ ἀρχὰς 'Ιανουαρίου 1942, ἄρα πρὶν ἢ σκεφθῶ κἄν, ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ φύγω διὰ τὴν Μέσην 'Ανατολήν. Τὸ περίεργον εἶναι — καὶ αὐτὸ δεικνύει τὴν παθολογικὴν ὡς πρὸς τὴν προσωπικήν μας τύχην ἀμεριμνησίαν ποὺ μᾶς κατεῖχε κατὰ τὴν κατοχὴν — ὅτι, μετὰ τὴν προειδοποίησιν τοῦ 'Αντ. Λιβιεράτου, δὲν ἀπεμακρύνθην ἀμέσως ἀπὸ τὴν ὁδὸν 'Αρδηττοῦ. 'Εχρειάσθη τὸ νυκτερινὸν τηλεφώνημα τῆς Ἔμμυς Πολυμενάκου διὰ νὰ ἀποφασίσωμεν, ἡ γυναίκα μου καὶ ἐγώ, νὰ καταφύγωμεν εἰς ἄλλο σπίτι.

* Ὅπως ὁ μοναδικὸς ἀδελφὸς τῆς γυναίκας μου, ἔτσι καὶ ὁ μοναδικὸς γαμβρός μου (σύζυγος τῆς ἀδελφῆς μου Μαρίας) δικηγόρος 'Αλέξ. Ζήσης συνελήφθη ὑπὸ τῶν Γερμανῶν καὶ ἐκρατήθη ἐπὶ μῆνας εἰς τὸ Χαϊδάρι, ὅπου — ὡς γνωστὸν — παρέμεινε φυλακισμένος ἐπὶ μακρόν, κινδυνεύων κάθε μέρα νὰ ἐκτελεσθῇ, καὶ ὁ φίλος μου βουλευτὴς καὶ τέως ὑπουργὸς καθηγητὴς Γρηγόριος Κασιμάτης. 'Ο Γρηγόριος Κασιμάτης εἶχεν ἀναπτύξει, ἐπίσης, δρᾶσιν κατὰ τὴν κατοχήν, ἡ ὁποία ὅμως δὲν συνεδέετο ἀμέσως μὲ τὴν δρᾶσιν τῶν φίλων μου. Ἡ σύλληψις τοῦ ἀδελφοῦ τῆς συζύγου μου ἰατροῦ Π. Πουλικάκου συνδέεται μὲ τὴν δρᾶσιν καὶ δοκιμασίαν πολλῶν ἄλλων στελεχῶν τοῦ 'Εθνικοῦ 'Ενωτικοῦ Κόμματος ἢ τῆς Νεολαίας τοῦ Κόμματος καί, ὡς ἐκ τούτου, θεωρῶ καθῆκον μου νὰ περιγράψω τοὺς ὅρους, ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐσημειώθη. Τὴν 2αν 'Απριλίου 1944, ὥραν 10ην πρωϊνήν, συνῆλθον εἰς τὴν κατοικίαν τοῦ Π. Πουλικάκου (Θήρας 43), πρὸς λῆψιν ἀποφάσεων συνδεομένων μὲ τὴν ἐθνικὴν ἀντίστασιν, οἱ ἑξῆς (κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν) μαχηταὶ τῆς Κατοχῆς : 'Ανδρέας 'Ιωάννου (νῦν νομάρχης), Θεόδωρος Κανταρτζῆς (δικηγόρος), Παναγιώτης Κόττικας (ἡρωικὸς νέος ἐξ Αἰγίου, ὑποκύψας μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν εἰς τὰς κακουχίας ποὺ εἶχεν ὑποστῇ εἰς τὰς φυλακάς), Νικόλαος Λαζαρίδης (νῦν διευθυντὴς τῶν Ταχυδρομικῶν Ταμιευτηρίων), 'Ορέστης Λαζαρίδης (δημοσιογράφος), 'Αθανάσιος Μίχας (ἐκλεγεὶς μετὰ τὸν πόλεμον ἐπανειλημμένως βουλευτής, διορισθεὶς κατὰ τὸ 1952 Γενικὸς Διοικητὴς Θράκης, ἀναδειχθεὶς δὲ καὶ πρῶτος ἀντιπρόεδρος τῆς Βουλῆς), Πέτρος Ξανθᾶκος (δικηγόρος, ἀδελφὸς τοῦ νῦν Προέδρου τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν), Νικόλαος Πιζάνιας, ἰατρὸς Π. Πουλικᾶκος, Μπάμπης Πρωτοπαπᾶς (δικηγόρος) καὶ Ζαφείρης Στάλλιος (νῦν ἐμπορικὸς ἀκόλουθος). 'Ολίγον πρὸ τῆς 11ης πρωϊνῆς εἰσέβαλον εἰς τὸ διαμέρισμα τοῦ Π. Πουλικάκου ἄνδρες τῶν S. S., συνέλαβον ὅλους καὶ τοὺς μετέφερον εἰς τὰ ὑπόγεια τοῦ γνωστοῦ κτιρίου τῆς ὁδοῦ Μέρλιν. Μετὰ πρόχειρον ἀνάκρισιν ἐστάλησαν καὶ ἐνεκλείσθησαν εἰς τὰς φυλακὰς 'Αβέρωφ. Χαρακτηριστικὸν τῆς στάσεως τῶν κομμουνιστῶν ἔναντι τῶν ἐθνικῶν ἀγωνιστῶν τῆς Κατοχῆς ποὺ δὲν εἶχον ὑποταχθῇ εἰς τὸ θέλημά των εἶναι τοῦτο : 'Ο 'Ορέστης Λαζαρίδης, ἀφοῦ διεσώθη ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Γερμανῶν, συνελήφθη, τὸν 'Οκτώβριον 1944, ὑπὸ τῆς Πολιτοφυλακῆς τοῦ ΕΑΜ καὶ ποιὸς ξέρει ποία θὰ ἦτο ἡ τύχη του εἰς τὰ κρατητήρια τῆς Νέας 'Ελβετίας, ἐὰν δὲν τὸ ἐπληροφορούμην, ὅταν,

βοηθήσει ὡς ἰατρός — τὸ αὐτὸ ἔπραξαν ὡς ἑνιαία ὁμὰς οἱ ἰατροὶ Ν. Βρυώνης, Ἰάκωβος Διαμαντόπουλος, Γ. Ἀβλάμης, Ἐμμ. Ἀντωνίου καὶ Α. Γούζαρης, ὡς καί, δρῶντες κατὰ περίστασιν, πολλοὶ ἄλλοι (π.χ. ὁ καθηγητὴς Ν. Τσαμπούλας) — κρατουμένους ἐθνικοὺς ἀγωνιστὰς καὶ ὁμήρους*. Εἰς τὸ διαμέρισμα τοῦ Π. Πουλικάκου (ὁδὸς Θήρας 43) δὲν ἔμεινα, φυσικά, παρὰ μόνον δυὸ-τρεῖς ἡμέρες καὶ κατέφυγα, ὕστερα, διαδοχικῶς εἰς τὰ σπίτια τοῦ ἐξαδέλφου μου Ἰωάννου Κ. Κανελλοπούλου καὶ τῶν φίλων μου Δημ. Πλαγιάννη καὶ συνταγματάρχου Νικολάου Δρούγκα. Ἐπὶ ὁλόκληρον μῆνα ἔμεινα κρυμμένος εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Μελετίου διαμέρισμα τοῦ Δ. Πλαγιάννη, ἀνωτάτου ὑπαλλήλου τῆς Βουλῆς, ὁ ὁποῖος, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, ἤσκησε τὰ καθήκοντα Γενικοῦ Γραμματέως τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἐκλεγείς, τὸν Νοέμβριον τοῦ 1952, βουλευτὴς καὶ ἀναδειχθεὶς ἀντιπρόεδρος τῆς Βουλῆς. Ἡ ἄφοβος στοργή του πρὸς ἐμέ, κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην, εἶναι μία ἀπὸ τὰς πολυτιμο-

---

μετὰ τὴν Πελοποννησιακὴν περιπέτειάν μου, ἔφθασα εἰς τὰς Ἀθήνας. Δεδομένου, ὅτι ἡ περιοχὴ Νέας Ἑλβετίας δὲν ἠλέγχετο ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν Παπανδρέου καὶ ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους, παρεκάλεσα ἐντόνως τὸν κομμουνιστὴν ἡγέτην Ζεῦγον (ὑπουργὸν ἀκόμη εἰς τὴν Κυβέρνησίν μας) νὰ δώσῃ τὰς δεούσας ἐντολὰς πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ Ὀρ. Λαζαρίδη. Ἡ ἔντονος παρέμβασίς μου εἰσηκούσθη (ὁ Ζεῦγος εἶχεν, ἄλλως τε, ἀκέραιον προσωπικὸν ἦθος) καὶ ἔτσι ὁ παλαιός μου μαθητὴς καὶ γενναῖος ἐθνικὸς ἀγωνιστὴς ἐσώθη.

* Ὁ Π. Πουλικάκος ὑπηρέτει, πρὶν συλληφθῇ, εἰς τὰς φυλακὰς Ἀβέρωφ ὡς ἰατρός. Ἐκεῖ εἰργάσθη ὡς ἰατρός κατὰ τρόπον ἐθνικῶς ἀξιέπαινον καὶ ὁ ἀείμνηστος ἰατρὸς Μιχ. Κρασούζης. Οἱ ἄλλοι πέντε ἰατροὶ ὑπηρέτουν εἰς τὸ Δημοτικὸν Νοσοκομεῖον Ἀθηνῶν «Ἡ Ἐλπίς», ὅπου ἐκ τῶν νοσηλευθέντων ὑπερεκατὸν κρατουμένων ἀσθενεῖς ἦσαν πράγματι μόνον ἐλάχιστοι. Ὁ Ν. Βρυώνης (ὁ διακριθεὶς μετὰ ταῦτα, ὅταν διέφυγεν εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν, εἰς τὴν ἡρωικὴν Ταξιαρχίαν τοῦ Ρίμινι ὡς ἐπίατρος, μετὰ δὲ τὴν ἀπελευθέρωσιν ὡς ἀρχίατρος τοῦ Στρατοῦ, ὁ ὀργανώσας τὸ Κ.Α.Τ. καὶ διευθύνων σήμερον τὸ ἐπίσης ὑπ' αὐτοῦ ὀργανωθὲν ἔξοχον νοσηλευτικὸν ἵδρυμα «Ἀπόστολος Παῦλος») ἦτο διευθυντὴς Χειρουργικῆς Κλινικῆς τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου καὶ εἶχεν ἐπιμελητὴν τὸν Γ. Ἀβλάμην. Ὁ Ἰάκωβος Διαμαντόπουλος (ὁ ἐπανειλημμένως ἐκλεγεὶς βουλευτὴς Ἀττικῆς) ἦτο διευθυντὴς Παθολογικῆς Κλινικῆς, οἱ δὲ Ἐμμ. Ἀντωνίου καὶ Α. Γούζαρης ὑπηρέτουν ὡς ἐπιμεληταὶ Παθολογικῶν Κλινικῶν τοῦ αὐτοῦ Νοσοκομείου. Αὐτομάτως συνέπηξαν οἱ πέντε αὐτοὶ ἰατροί, ἐκτιθέμενοι εἰς συνεχῆ κίνδυνον, ὁμάδα διασώσεως τῶν κρατουμένων (νοσηλευομένων) πατριωτῶν. Οἱ χειρουργοὶ προέβαινον εἰς ἐπειγούσας ἐγχειρήσεις τῶν ὑπὸ διαμετακόμισιν κρατουμένων, ὥστε νὰ καθίσταται ἀδύνατος ἡ ἐκτέλεσις τῆς προδιαγεγραμμένης ὑπὸ τῶν Ἀρχῶν Κατοχῆς δυσμενοῦς εἰς βάρος των ἀποφάσεως, οἱ δὲ παθολόγοι ἐχρησιμοποίουν πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν διάφορα τεχνάσματα, ὡς ἡ τεχνητὴ αἱμοπτυσία, ὁ ψευδῶς ἐνεργούμενος πνευμοθώραξ, αἱ ψευδομέλαιναι, ὁ ψευδίκτερος, αἱ σακχαρουρίαι κλπ.

τέρας ἀναμνήσεις τῆς ζωῆς μου. Εἰς τὸ σπίτι του ἔγραψα τὴν ἀπάντησίν μου πρὸς τὸν στρατηγὸν Μαζαράκην καὶ ἀπ' ἐκεῖ τὴν ἔστειλα εἰς τὸν παλαιὸν σεβαστὸν συνεργάτην μου. Ἐθίγη, ὅπως φαίνεται, ὁ ἀείμνηστος Μαζαράκης ἀπὸ τὴν ἀπάντησίν μου — καὶ ἐθίγη ἀκόμη περισσότερον (ἴσως δικαίως) ἀπὸ τὴν ἀπόφασιν τῶν φίλων μου νὰ τὴν τυπώσουν καὶ νὰ τὴν κυκλοφορήσουν μυστικά, μετὰ τὴν διαφυγήν μου — καὶ ἔτσι ἐνόμισεν, ὅτι ἐδικαιοῦτο, χωρὶς νὰ ἀποκαλύψῃ τὴν οὐσίαν τῆς διαφωνίας μας, νὰ ὁμιλήσῃ περὶ ἐμοῦ, ὅπως ὡμίλησεν, εἰς τὰ ἀπομνημονεύματά του. Τιμῶ βαθύτατα τὴν παλαιοτέραν ἐθνικὴν δρᾶσιν του, τοῦ εἶμαι εὐγνώμων διὰ τὴν συμπαράστασίν του εἰς τοὺς πολιτικούς μου ἀγῶνας ἀπὸ τὸ 1935 ἕως τὸ 1940, καὶ τὰ ὅσα ἔγραψε περὶ ἐμοῦ δὲν ἐπηρέασαν διόλου τὸν σεβασμὸν ποὺ ὀφείλω εἰς τὴν μνήμην του. Ὡς δεύτερον βασικὸν κείμενον εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον τοῦ παρόντος τεύχους ἀναδημοσιεύω τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἀλ. Μαζαράκη καὶ ὡς τρίτον τὴν ἀπάντησίν μου πρὸς αὐτόν. Ὡρισμένα σημεῖα της δὲν ἀρέσουν σήμερα οὔτε εἰς ἐμὲ τὸν ἴδιον, ἀλλὰ δὲν ἔχω δικαίωμα νὰ τὰ τροποποιήσω ἢ νὰ τὰ παραλείψω. Ἡ γενική, πάντως, γραμμὴ τῆς ἐπιστολῆς πρὸς Μαζαράκην διερμηνεύει τὴν ἀκλόνητον ἀγωνιστικὴν θέλησίν μου κατὰ τὸ διάστημα τῆς κατοχῆς.

Τὴν ἀπόφασίν μου νὰ φύγω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ μεταβῶ εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν, τὴν ἔλαβα — κατόπιν συσκέψεως μὲ τοὺς στενωτέρους συνεργάτας μου — τὸν Μάρτιον τοῦ 1942, ὅταν διεπιστώθη, ὅτι ἡ παραμονή μου εἰς τὰς Ἀθήνας ὡς καταζητουμένου*, κρυπτομένου εἰς διάφορα σπίτια καὶ ἐκθέτοντος εἰς ἔσχατον κίνδυνον τοὺς φίλους ποὺ μὲ φιλοξενοῦσαν, ἦτο ὀλιγώτερον χρήσιμος ἀπὸ τὴν μετάβασίν μου ἐκεῖ, ὅπου συνεκροτοῦντο αἱ ἐλεύθεραι ἔνοπλοι δυνάμεις μας. Τὰ βουνὰ δὲν προσέφερον τὴν ὥραν ἐκείνην — τὸν Μάρτιον τοῦ 1942 — δυνατότητα ἀποφασιστικῆς ἰδικῆς μου συμβολῆς εἰς τὸν ἀγῶνα, ἐνῶ αἱ ἐκ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς προερχόμεναι πληροφορίαι ἔλεγαν, ὅτι αἱ ἐκεῖ δυνάμεις μας, πλὴν τῶν ναυτικῶν, δὲν προητοιμάζοντο ἐπαρκῶς διὰ νὰ δώσουν πάλιν τὸ ἡρωικὸν «παρὼν» εἰς τὸν ἀγῶνα**. Πάντως, ἡ ἀπόφασις διὰ τὴν ἀναχώρησίν μου

---

* Ἐδικάσθην καὶ κατεδικάσθην ἐρήμην εἰς θάνατον ἀπὸ Ἰταλικὸν Στρατοδικεῖον, ἀφοῦ εἶχα φύγει πλέον ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

** Μόνον μετὰ τὴν ἄφιξίν μου εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν ὑπ' ἐμοῦ ἀνάληψιν τῶν καθηκόντων τοῦ ἀντιπροέδρου τῆς Κυβερνήσεως καὶ ὑπουργοῦ τῶν τριῶν πολεμικῶν ὑπουργείων, ἐστάλη ἡ πρώτη Ἑλληνικὴ Ταξιαρχία, μὲ διοικητὴν τὸν Παυσανίαν Κατσώτα, εἰς τὸ Ἀλαμέϊν, τιμήσασα τὰ ἑλ-

ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ληφθεῖσα τὸν Μάρτιον τοῦ 1942, δὲν εἶχεν ἄμεσον σχέσιν μὲ τὴν πρόσκλησιν ποὺ εἶχε μεταβιβάσει, πέντε περίπου μῆνας προηγουμένως, ὁ Ἰωάννης Λέκκας. Καὶ οὐδεμία ἐγένετο συνεννόησις μὲ ἀγγλικὴν ὑπηρεσίαν. Τὴν φροντίδα διὰ τὴν μυστικήν διαφυγήν μου ἀνέλαβον μόνοι οἱ φίλοι μου, ἐξασφαλίσαντες πρὸς τοῦτο μίαν μικρὰν ψαρόβαρκα, εἰς τὴν ὁποίαν μόλις καὶ μετὰ βίας ἐχωρέσαμε ἡ γυναίκα μου, ἐγώ, ὁ καπετάνιος Κώστας Γιαγκουδάκης, ἕνας νεαρὸς βοηθός του, ὁ ἐξάδελφος τῆς συζύγου μου ἀστυνόμος Π. Πουλικᾶκος καὶ ὁ Ἰωάννης Λέκκας. Ὁ τελευταῖος εἶχεν ἐπιχειρήσει δυὸ φορὲς νὰ διαφύγῃ, ἀλλὰ ἡ προσπάθειά του εἶχεν ἀποτύχει, διότι — κατὰ τὰς ὥρας ἐκείνας τῶν θριάμβων τοῦ Ἄξονος— οἱ ὅροι τῆς διαφυγῆς ἦσαν δυσχερέστατοι, αἱ ἀκταὶ ἐπετηροῦντο αὐστηρὰ* ἀπὸ Γερμανοὺς καὶ Ἰταλούς, τὸ δὲ Αἰγαῖον, ποὺ ἔπρεπε νὰ διασχίσῃ ὁ διαφεύγων, ἠλέγχετο ἀπολύτως ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς. Τρεῖς

ληνικὰ ὅπλα, ἱδρύθη ὁ Ἱερὸς Λόχος καὶ ἔδρασαν αἱ ἀεροπορικαὶ μας μοῖραι, αἱ ὁποῖαι, μετὰ συμφωνίαν ὑπογραφεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Ἐμμανουὴλ Τσουδεροῦ καὶ τοῦ Anthony Eden, τῆς ὁποίας ἡ ἐκτέλεσις ἐματαιώθη ὑπ' ἐμοῦ, ἐπρόκειτο νὰ διαλυθοῦν. Οἱ ἀεροπόροι μας θὰ ὑπήγοντο, ὡς μεμονωμένα ἄτομα, εἰς τὴν βοηθητικὴν βρετανικὴν ἀεροπορίαν. Βλ. Π. Κανελλοπούλου, 1935 — 1945, Ἕνας Ἀπολογισμός, Ἀθῆναι 1945, σ. 38 κ. ἑ.

* Ἀκριβῶς τὴν ἑπομένην τῆς ἰδικῆς μου διαφυγῆς, δηλαδὴ τὴν 1ην Ἀπριλίου 1942, συνελήφθησαν ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς εἰς τὸ νησάκι Φλέβες οἱ ἀπὸ τὸν αὐτὸν ὅρμον, ὅπως κ' ἐγώ, διαφυγόντες Μιχαὴλ Ἀκύλας (ποιητής, συγγραφεὺς καὶ ἀξιωματικὸς τῆς ἀεροπορίας) καὶ λιμενικοὶ ὑποπλοίαρχοι Ἠλίας Καζᾶκος καὶ Γεώργιος Κωτούλας, μὲ τοὺς ὁποίους εἶχα συνδεθῆ κατὰ τὴν κατοχήν. Καὶ οἱ τρεῖς ἐξετελέσθησαν, τὴν 5ην Ἰουνίου 1942, μαζὶ μὲ τὸν καπετάνιο τοῦ καϊκιοῦ Δημήτριον Γιαγκουδάκη (ἀδελφὸν ἐκείνου ποὺ μετέφερεν ἐμὲ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν), τὸν βοηθόν του ναύτην Παναγιώτην Θυμαρᾶ, τὸν ἐπιβιβασθέντα πρὸς διαφυγὴν εἰς τὸ αὐτὸ καΐκι Γεώργιον Ἀναγνωστόπουλον, καθὼς καὶ μὲ τοὺς δι' ἄλλην ἐθνικὴν αἰτίαν συλληφθέντας Ἐλευθέριον Κιοσέ, Νικόλαον Μοσχόπουλον καὶ Ἀρὰμ Ἰρινιάν. Βλ. σχετικὰ μὲ τοὺς ἀνωτέρω τὸ ἔργον τῆς Ἰωάννας Τσάτσου (συζύγου τοῦ Κωνστ. Τσάτσου), Ἐκτελεσθέντες ἐπὶ Κατοχῆς, Ἀθῆναι 1947, σ. 35 – 38. Τὴν κάλυψιν τῆς διαφυγῆς μου — ἐν ᾗ περιπτώσει ἐπεχείρουν οἱ Γερμανοὶ νὰ μὲ συλλάβουν — εἶχεν ἀναλάβει, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ραφήνας, ὁ τότε ὑπομοίραρχος Π. Λόλας, ὁ ὁποῖος διέφυγεν ἀργότερα εἰς Μέσην Ἀνατολήν. Οὗτος ἀνῆκεν εἰς ὁμάδα λαμπρῶν καὶ γενναίων ὑπομοιράρχων τῶν τάξεων 1937 καὶ 1938. Τὰ ὀνόματά των εἶναι : Ἰωάννης Δεκανέας, Παναγιώτης Κωτσόπουλος, Πέτρος Λόλας, Γεώργιος Νικολόπουλος, Πέτρος Πηλίτσης καὶ Παναγιώτης Τσιταβῆς. Τοὺς ὑπομοιράρχους τούτους εἶχε φέρει ὁ συνεργάτης μου Ἐπαμ. Τσέλλος, ἕνα βράδυ τοῦ Νοεμβρίου 1941, εἰς τὸ σπίτι τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου (ὁδὸς Κυδαθηναίων), ὅπου εὑρισκόμην καὶ ἐγώ. Τοὺς ὡμιλήσαμεν ὁ Κ. Τσάτσος, ὁ Τσέλλος καὶ ἐγὼ περὶ τοῦ ἐθνικοῦ χρέους των ἐν ὥρᾳ κατοχῆς, ὑπεσχέθησαν μὲ τὸν

ἀκριβῶς ἡμέρας πρὸ τῆς διαφυγῆς μου, ποὺ ἐπραγματοποιήθη τὴν 31ην Μαρτίου τοῦ 1942, ἐγκατέλειψα τὸ διαμέρισμα τοῦ Δημητρίου Πλαγιάννη καὶ κατέφυγα εἰς τὸ σπίτι τοῦ ἀειμνήστου φίλου μου συνταγματάρχου Νικ. Δρούγκα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον καὶ μᾶς παρέλαβε, τὴν γυναῖκα μου καὶ ἐμέ, μ' ἕνα ἀπὸ τὰ ὀλίγα ἐν ἐνεργείᾳ αὐτοκίνητα τῶν Ἀθηνῶν, ὁ φίλος μου Κυριάκος Τζαννίδης. Τὴν παραμονὴν τῆς ἀναχωρήσεώς μου συνέταξα — χωρὶς νὰ γνωρίζω (ὅπως ἔγραψεν εἰς τὸν συγκινητικὸν πρόλογον τῆς γενομένης μυστικῆς ἐκδόσεώς των ὁ γενναῖος μου φίλος Γιῶργος Καρανικολὸς) «ἂν θὰ ἦσαν πολιτικὴ διαθήκη ἢ πολιτικὲς ὑποθῆκες» — πέντε «Ἐπιστολὲς πρὸς τοὺς φίλους μου». Δὲν θὰ τὰς ἀναδημοσιεύσω εἰς τὸ παρὸν τεῦχος. Ἂς μείνουν δημοσιευμέναι μόνον εἰς τὸ «παράνομον» τεῦχος ποὺ ἐξέδωσε, μὲ κίνδυνον τῆς ζωῆς του, ὁ Καρανικολὸς κατὰ τὴν κατοχήν. Ἡ τελευταία φράσις τῆς δευτέρας Ἐπιστολῆς ἦτο ἡ ἑξῆς:

> «Ἦρθε ὅμως καὶ ἡ ὥρα», ἔγραφα εὑρισκόμενος ἀκόμη ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, «νὰ ὑψώσουμε ὑπερήφανα καὶ βίαια τὴν κεφαλή μας. Συνήθως σκύβουν οἱ λαοὶ σὲ ὥρα δουλείας τὸ κεφάλι τους. Ἐμεῖς, ὁ Ἑλληνικὸς Λαός— τὸ κόμμα μας ποὺ πιστεύει ὅτι διερμηνεύει ἀπόλυτα τὴν ψυχὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ —, ἐμεῖς ἀποφασίζουμε νὰ ὑψώσουμε τὸ κεφάλι μας, ὅταν οἱ ἄλλοι» (ἄλλοι εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ) «τὸ σκύβουν καὶ τὸ κρύβουν».

Ὅταν ἐγνώσθη, ὅτι διέφυγα, συνελήφθη ὑπὸ τῆς Γκεστάπο, θεωρηθεὶς ὡς γνωρίζων τοὺς ὅρους τῆς διαφυγῆς μου, καὶ ἐβασανίσθη (ἀκόμη καὶ διὰ πυρακτωμένου σιδήρου) ὁ φίλος μου ἰατρὸς Κώστας Γιαννάτος διὰ νὰ προδώσῃ ὅσους μὲ ἐβοήθησαν. Δὲν ἐκάμφθη ἀπὸ τὰ βασανιστήρια ὁ ἔξοχος αὐτὸς Ἕλλην, ὁ ὁποῖος εἶχε, κατὰ τὴν κατοχήν, καὶ εὐρυτέραν πατριωτικὴν δρᾶσιν. Μαζὶ μὲ τὸν ἐκτελεσθέντα ἀδελφόν του Δημήτριον καὶ τὴν ἀποκεφαλισθεῖσαν σύζυγον τούτου Μαριάννα, ἵδρυσε τὴν ὀργάνωσιν «Ἀνάστασις τοῦ Γένους», καταδικασθεὶς καὶ ὁ ἴδιος δὶς εἰς θάνατον.

Ὁ Ρόμμελ πρὸ τῶν πυλῶν

Τὸ τρίτον κεφάλαιον τοῦ παρόντος τεύχους περιλαμβάνει μίαν ἡμερησίαν διαταγήν μου, διπλωματικὰ ἔγγραφα ἀνα-

---

λόγον τῆς τιμῆς των, ὅτι θὰ προστατεύσουν πάντα διωκόμενον, τέλος δὲ ἐνετάχθησαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν πληροφοριῶν τοῦ Ἐπ. Τσέλλου, ὑπαχθέντες μετὰ ταῦτα εἰς τὸν «Ὅμηρον» καὶ τεθέντες ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῶν Κιτριλάκη καὶ Δόβα.

φερόμενα εἰς τὰ ἐθνικά μας δίκαια, τὴν ὁμιλίαν ποὺ ἀπηύθυνα πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν ἀπὸ τὸν σταθμὸν τοῦ B.B.C. τοῦ Λονδίνου τὴν 21ην Ἰανουαρίου 1943, καὶ τὸν λόγον ποὺ ἐξεφώνησα εἰς τὸ Συνέδριον τοῦ Λιβάνου. Ἀπὸ τὴν ἡμέραν τῆς διαφυγῆς μου ἐξ Ἑλλάδος μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως καί, μάλιστα, μέχρι καὶ τοῦ τέλους τοῦ φοβεροῦ Δεκεμβρίου 1944, εἶχα φροντίσει νὰ τηρῶ λεπτομερὲς Ἡμερολόγιον τῶν πράξεων καὶ ἐμπειριῶν μου *. Κάποτε θὰ δοθῇ εἰς τὴν δημοσιότητα τὸ Ἡμερολόγιον τοῦτο, χωρὶς νὰ μεταβληθῇ οὔτε μία μοναδικὴ λέξις. Μολονότι ὑπάρχουν καὶ μερικὰ σημεῖα, ἀποκαλύπτοντα σκέψεις ἢ καὶ ἐνεργείας μου ποὺ θεωρῶ σήμερα καὶ ἐγὼ ἀμφιβόλου ὀρθότητος ἢ καὶ κατακριτέας, ἀφῆκα καὶ θὰ ἀφήσω τὰ πάντα, ὅπως διετυπώθησαν τότε. Αὐτὸ ἐπιβάλλει ὁ σεβασμός μου πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ καὶ ἡ σκέψις, ὅτι τοιαῦτα κείμενα μόνον τότε εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτελέσουν χρήσιμον συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς περιόδου, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν, ἐὰν διατηρηθοῦν ὡς πιστὸς καθρέπτης αὐτῆς καὶ δὲν ἐπιχειρηθῇ ἐκ τῶν ὑστέρων ἡ παραμικρὴ ἀλλοίωσις. Ἦτο πολὺ εὔκολον, μετὰ τὸν φοβερὸν Δεκέμβριον ἢ καὶ τὸν συμμοριτοπόλεμον ἢ τὴν διαίρεσιν τῆς οἰκουμένης εἰς δύο κόσμους** νὰ ἰδῶ μερικὰ πράγματα διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι·τὰ ἔβλεπα κατὰ τὰ ἔτη 1942 ἢ 1943. Σημασίαν, ὅμως, ἔχει — ἀπὸ ἀπόψεως ἱστορικῆς — πῶς τὰ ἔβλεπα τότε καὶ ὄχι πῶς τὰ βλέπω σήμερα μὲ τὸ πολὺ ἐμπειρότερον βλέμμα μου, βλέμμα ποὺ τὸ κατέστησαν ἐμπειρότερον καὶ ἡ ἡλικία, ἀλλὰ καὶ ἡ ἱστορία τῶν τελευταίων εἴκοσι ἐτῶν. Πάντως, ὅπως θὰ διαπιστώσῃ κάποτε ὁ ἀναγνώστης τοῦ Ἡμερολογίου μου, δὲν ἐγεννήθη μέσα μου ποτὲ — οὔτε ὅταν, κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τοῦ Ἰουνίου καὶ τὰς πρώτας τοῦ Ἰουλίου 1942, ἔκρουσεν ὁ Rommel βιαιότατα τὰς πύλας τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ἐφαίνετο σχεδὸν εἰς ὅλους ἀναπόφευκτη ἡ παράδοσις τῆς Αἰγύπτου εἰς τὰ χέρια του — ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία διὰ τὴν τελικὴν συν-

---

* Τὸ χειρόγραφον τοῦ Ἡμερολογίου μου εὑρίσκεται εἰς χεῖρας τοῦ Διονυσίου Σπ. Λιβανοῦ. Ὑπάρχουν, ὅμως, καὶ τέσσαρα δακτυλογραφημένα ἀντίγραφα, τὰ ὁποῖα ἔχουν δεθῆ εἰς τρεῖς τόμους τετρακοσίων ἐνενήντα τριῶν ἐν ὅλῳ μεγάλων σελίδων καὶ φυλάσσονται ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ μου Ἀναστασίου Κανελλοπούλου (εἰς τὸ πλουσιώτατον ἀρχεῖον του), τοῦ Διονυσίου Λιβανοῦ καὶ ἐμοῦ.

** Βλ. σχετικὰ μὲ τὴν διαίρεσιν τῆς οἰκουμένης εἰς δύο κόσμους : Panayotis Kanellopoulos, Neutrality – Utopia or Reality? εἰς τὸ ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Οὐσιγκτῶνος Kurt London (μὲ εἰσαγωγὴν γραφεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ) βιβλίον : New Nations in a divided World, New York – London 1963.

τριβὴν τοῦ Ἄξονος. Τὴν 5ην Ἰουλίου, συνοδευόμενος ἀπὸ Ἕλληνας ἀξιωματικούς *, εὑρέθηκα (ἦτο ἡ μᾶλλον ἀξιομνημόνευτη εἰς τὴν ζωή μας « κυριακάτικη » ἐκδρομὴ) εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἀλαμέϊν. Τὴν ἡμέραν ἀκριβῶς ἐκείνην — ἢ τὴν προηγουμένην — ἐσημειώθη, σχεδὸν ἀπροσδόκητα, ἡ μεγάλη στροφή. Αἱ μηχανοκίνητοι δυνάμεις τοῦ Rommel εἶχαν καμφθῆ ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν καυσίμων, ἀλλὰ καὶ ποσίμου ὕδατος, καὶ ἐσταμάτησαν ἐμπρὸς εἰς τὰ γενναίως ἀνθιστάμενα, ἀλλὰ ἀνεπαρκῆ καὶ ἐξηντλημένα βρετανικά, νεοζηλανδικὰ** καὶ αὐστριαλιανὰ τμήματα (θρυλικὴ ἔμεινε καὶ ἡ ἀντίστασις τῶν Γάλλων ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Marie Pierre Koenig εἰς τὸ Μπὶρ - Ἀκέϊμ***, ἡ ὁποία, ὅμως, εἶχε κατ' ἀνάγκην σπάσει, ὀλίγας ἡμέρας προηγουμένως), τὰ ὁποῖα εἶχαν χάσει ἐν πολλοῖς τὴν συνοχήν των καὶ δὲν ἀπετέλουν πλέον συνεχῆ γραμμὴν ἀμύνης. Δύο ἡμέρας πρὶν — τὴν 3ην Ἰουλίου — ἔγραφα εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν μου :

« Χθὲς καὶ σήμερα σημειώνονται τὰ πιὸ κρίσιμα γεγονότα στὴν Αἴγυπτο. Δὲν ἔπαψα νὰ ἐλπίζω. Ἐλπίζω μάλιστα μὲ κάποια θετικότητα καὶ ὄχι μονάχα βασισμένος σὲ παθολογικὴ αἰσιοδοξία. Ναί, ἐλπίζω».

---

* Οἱ ἀξιωματικοὶ αὐτοὶ ἦσαν : ὁ ἀντισυνταγματάρχης (σήμερα, ὑποστράτηγος ἐ.ἀ.) Κώστας Παναγάκης, ὁ ἀντισμήναρχος (σήμερα, ὑποπτέραρχος ἐ.ἀ.) Γ. Ἀλεξανδρῆς, ὁ ταγματάρχης (σήμερα, ἀντιστράτηγος ἐ.ἀ.) Γ. Ἰορδανίδης, ὁ ἔφεδρος ἐκ μονίμων ταγματάρχης Σπ. Ραυτόπουλος, ὁ πλωτάρχης Ἰω. Μελισσινός, ὁ ἴλαρχος Κ. Μεσολογγίτης, ὁ ἀστυνόμος (σήμερα συνταξιοῦχος ἀστυνομικὸς διευθυντὴς) Παντελῆς Πουλικᾶκος. Μαζί μας ἦτο καὶ ὁ διευθυντὴς τοῦ γραφείου Τύπου Ἀλεξανδρείας Ἀνδρ. Ζωγράφος. Πρὶν κατευθυνθῶμεν εἰς τὸ μέτωπον, ἐπεθεώρησα τὴν ἑλληνικὴν μοῖραν καταδιωκτικῶν 335 πού, μὲ διοικητὴν τὸν γενναῖον ἐπισμηναγὸν Βαρβαρέσον, ἐλάμβανε μέρος εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις.

** Τὴν Νεοζηλανδικὴν Μεραρχίαν διοικοῦσε ἕνας ἀπὸ τοὺς γενναιοτέρους πολεμιστὰς τοῦ αἰῶνος μας, ὁ στρατηγὸς Sir Bernard Freyberg, ἐκεῖνος ποὺ μὲ ταξιαρχίαν Νεοζηλανδῶν εἶχεν ἔλθει εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐπολέμησε τὸν Ἀπρίλιον 1941. Τὴν 20ὴν Ἰουνίου 1942 ἔγραφα εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν μου : « Στὶς 3.30' τὸ ἀπόγευμα, ἐνῶ δούλευα στὸ γραφεῖο τοῦ Ὑπουργείου μόνος μου, ἀνοίγει ἡ πόρτα μὲ μιὰ φιλικώτατη βιαιότητα καὶ μπαίνει ὁ ἀντιστράτηγος Freyberg, ὁ διοικητὴς τῆς Νεοζηλανδικῆς Μεραρχίας... Μιλήσαμε μιὰν ὁλόκληρη ὥρα. Ὁ Φράϋμπεργκ γεμάτος κέφι. Μοῦ μίλησε μὲ βαθειὰ συγκίνηση γιὰ τὴν Ἑλλάδα... Μοῦ ἐκμυστηρεύθηκε ὅτι αὐτὲς τὶς μέρες περνάει ἡ Μεραρχία του ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο » (βρισκόταν στὴ Συρία) « γιὰ νὰ πάει στὴ Δυτικὴ Ἔρημο ». Τὴν 7ην Ἰουλίου 1942 ἔγραφα : « Τ' ἀπόγευμα στὶς 5 πήγαμε ἡ Νίτσα, ἐγὼ καὶ ὁ ὑπασπιστής μου, στὸ Χελουὰν καὶ ἐπισκεφθήκαμε τὸν ἀντιστράτηγο Freyberg ποὺ τραυματίσθηκε στὶς 27 Ἰουνίου στὴν ἔρημο. Ἔχει ἐννιὰ φορὲς τραυματισθεῖ στὸν προηγούμενο πόλεμο... Εἶπε ὅτι σὲ δέκα μέρες θ' ἀναλάβει πάλι τὴ διοίκηση τῆς μονάδος του. Ἡ Λαίδη Φράϋμπεργκ εἶχε μιὰ μικρούλα ἀντίρρηση. Μὲ τὸ δίκιο της ».

*** Ὁ μετὰ ταῦτα διοικητὴς τοῦ Ἱεροῦ Λόχου συνταγματάρχης Χρ.

Ὅταν ἔγραφα τὰς ἀνωτέρω λέξεις, δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη οὔτε ἡ ἐλαχίστη ἔνδειξις, ὅτι αἱ δυνάμεις τοῦ Rommel θὰ ὑπεχρεοῦντο νὰ ἀνακόψουν τὴν βιαίαν εἰσβολὴν των εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Δέλτα. Ἄρα, ἡ αἰσιοδοξία μου ἦτο μᾶλλον παθολογική. Καὶ τὴν ἐξεδήλωσα ἔντονα, τὸ βράδυ τῆς 2ας Ἰουλίου, ἀπευθυνθεὶς ἀπὸ τοῦ ραδιοφωνικοῦ σταθμοῦ τοῦ Καΐρου πρὸς τὸν ὑπόδουλον Ἑλληνικὸν Λαόν, δηλαδὴ ἐγκαινιάσας πάλιν τὴν ἑλληνικὴν ἐκπομπήν, τὴν ὁποίαν τὸ βρετανικὸν στρατηγεῖον, χωρὶς νὰ μὲ εἰδοποιήσῃ, εἶχε διακόψει — μαζὶ μὲ ὅλας τὰς ἄλλας πρὸς τὰς κατεχομένας χώρας ἐκπομπάς, λόγῳ ἐκκενώσεως τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τὰς πολιτικὰς ὑπηρεσίας — εἰκοσιτέσσαρας ὥρας πρίν. Παθολογικὴ αἰσιοδοξία κατεῖχε, κατὰ τὰς κρισίμους ἐκείνας στιγμάς, κατ' ἐξοχὴν τὸν ἀείμνηστον βασιλέα Παῦλον, διάδοχον τότε τοῦ Θρόνου. Ἠρνήθη νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὴν ἔντονον σύστασιν τῶν Βρετανῶν νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον (ἀκόμη καὶ ἡ πριγκίπισσα Φρειδερίκη ὑπεχρεώθη, σχεδὸν διὰ τῆς βίας, νὰ φύγῃ, τὴν 29ην Ἰουνίου, ἀφοῦ τὴν προηγουμένην ἡμέραν εἶχεν ἐπισκεφθῆ, μαζὶ μὲ τὴν γυναῖκα μου, καὶ εἶχε κατορθώσει νὰ ἐμψυχώσῃ τοὺς Ἕλληνας πρόσφυγας — γυναικόπαιδα ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου — ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθῆ εἰς τὸ Κάϊρον *). Ἐν ἀγνοίᾳ μου, μετέβη ὁ Διάδοχος Παῦλος καὶ εἰς

Τσιγάντες, μὴ χρησιμοποιηθεὶς (κακῶς) ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, πρὸ τῆς εἰσόδου μου εἰς αὐτήν, εἰς ὑπεύθυνον ἡγετικὴν θέσιν, εἶχε μεταβῆ νὰ προσφέρῃ τὰς ὑπηρεσίας του εἰς τὴν Γαλλικὴν μονάδα τοῦ Koenig εἰς τὸ Μπὶρ – Ἀκέϊμ.

* Τὴν ἁρμοδιότητα εἰς τὰ θέματα τῶν προσφύγων (χιλιάδες εὑρίσκοντο καὶ εἰς τὸν Λίβανον καὶ τὴν Παλαιστίνην) εἶχεν ἀναλάβει — ἀνταποκριθεὶς προθυμότατα εἰς παράκλησίν μου — ὁ τέως ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν Π. Ἀργυρόπουλος. Εἰς τὸ Κάϊρον ἦσαν περίπου χίλιοι πρόσφυγες. Κατόπιν ἐπιμόνου ἀξιώσεως ποὺ διετύπωσα πρὸς τὸν φίλον μου διπλωματικὸν σύμβουλον τοῦ βρετανικοῦ ὑπουργείου Μέσης Ἀνατολῆς Hopkinson (τὸν γνωστὸν μετὰ τὸ 1953 ὑπουργὸν τῆς Κυβερνήσεως Τσῶρτσιλ, τὸν λαβόντα ἀργότερα τὸν τίτλον τοῦ Λόρδου Colyton), ἀπεμακρύνθησαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον οἱ πρόσφυγες — διὰ νὰ μὴ πέσουν εἰς τὰ χέρια τῶν Γερμανῶν — μ' ἕνα ἰνδικὸν πλοῖον, τὴν 3ην Ἰουλίου. Τὴν ἐντὸς μιᾶς νυκτὸς μεταφοράν των ἀπὸ τὸ Κάϊρον εἰς τὸ Σουὲζ ἐπραγματοποίησε, μὲ τὴν πολύτιμον συνδρομὴν τῆς Αἰγυπτιακῆς ἀστυνομίας, ὁ ἀντισυνταγματάρχης (ὑποστράτηγος ἐ.ά.) Κώστας Παναγάκης. Πάντως, τὸ ἰνδικὸν ἐπιβατηγὸν διετάχθη, ἐνῷ κατηυθύνετο πρὸς Νότον, νὰ ἐπαναπλεύσῃ εἰς τὸ Σουέζ, πρᾶγμα ποὺ ὠφείλετο εἰς εὐτυχῆ ἐνέργειαν τοῦ Hopkinson. Ἡ δικαιοσύνη ἐπιβάλλει νὰ εἴπω, ὅτι ὁ Βρετανὸς διπλωμάτης καὶ πολιτικός — ὁ ὁποῖος, ἀκολουθῶν γραμμὴν τῆς Κυβερνήσεως, τῆς ὁποίας μετεῖχε, ὑπεχρεώθη νὰ ἐκστομίσῃ εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Κοινοτήτων τὴν κακήν, ὡς πρὸς τὴν Κύπρον, λέξιν « Ποτέ ! » — εἶχεν ἐπιδείξει ἀφοσίωσιν εἰς τὸν Βασιλέα μας Γεώργιον καὶ εἶχε βοηθήσει καὶ ἐμὲ πολλαπλῶς εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ἑλληνικῶν καθηκόντων μου.

αὐτὸ τὸ πεδίον τῆς μάχης, ὅταν ἡ κατάστασις ἦτο ἀκόμη πλήρως συγκεχυμένη, μοῦ ἐζήτει δὲ ἐπιμόνως νὰ λάβῃ μέρος, ὡς χειριστὴς καταδιωκτικοῦ ἀεροπλάνου, εἰς τὸν ἀγῶνα. Εἰς τοῦτο, φυσικά, οὔτε οἱ Βρετανοί, οὔτε ἐγὼ ἦτο δυνατὸν νὰ συγκατατεθῶμεν.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1942 ἦτο ἕνα ἀπὸ τὰ κρισιμώτερα τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Ἂς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ προσθέσω, ὅτι ἦτο κ' ἕνα ἀπὸ τὰ πολυτιμότερα, ἀπὸ ἀπόψεως προσωπικῆς ἐμπειρίας, χρονικὰ κεφάλαια τῆς ζωῆς μου. Τότε εἶχα τὴν μεγάλην ἱστορικὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσω τὸν Τσῶρτσιλ καὶ τὸν Ντὲ Γκώλ, οἱ ὁποῖοι ἐπέρασαν ἀπὸ τὸ Κάϊρον — χωριστὰ ὁ καθένας, ἀλλὰ καὶ διασταυρωθέντες ἐκεῖ — τὸν Αὔγουστον τοῦ 1942. Καὶ παρεκάλεσα τὸν πατέρα τῆς Νίκης, ἐνώπιον τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐπιτελείου Sir Alan Brooke ποὺ τὸν συνώδευε, νὰ ἐμπιστευθῇ εἰς τὴν πρώτην Ἑλληνικὴν Ταξιαρχίαν τομέα εἰς τὸ μέτωπον τῆς ὀγδόης Στρατιᾶς. Ἡ παράκλησις διετυπώθη τὴν 21ην Αὐγούστου. Λίγες ἡμέρες ἀργότερα, ἡ Ταξιαρχία μας — μὲ διοικητὴν τὸν τότε συνταγματάρχην Παυσανίαν Κατσώτα *, ὁ ὁποῖος εἶχε διακριθῆ ἤδη ὡς πολεμιστὴς ἐν Ἀλβανίᾳ — μετεφέρθη ἀπὸ τὴν Παλαιστίνην εἰς τὴν Δυτικὴν Ἔρημον καὶ ὑπήχθη εἰς τὴν ὀγδόην Στρατιάν. Τὸ πρῶτον κείμενον, τὸ ὁποῖον δημοσιεύεται εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον τοῦ παρόντος τεύχους, εἶναι ἡ ἡμερησία διαταγή, τὴν ὁποίαν ἐθεώρησα καθῆκον μου νὰ ἀπευθύνω, τὴν 16ην Σεπτεμβρίου 1942 πρὸς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς δυνάμεις ξηρᾶς, θαλάσσης καὶ ἀέρος. Τὴν ἀφορμὴν διὰ τὴν ἡμερησίαν αὐτὴν διαταγὴν μοῦ τὴν ἔδωσε τὸ ἱερὸν γεγονός, ὅτι τὴν 11ην Σεπτεμβρίου εἶχαν στηθῆ εἰς τὴν ἔρημον οἱ πρῶτοι ξύλινοι σταυροὶ ἐπάνω ἀπὸ κορμιὰ Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν πέσει, τιμῶντες τὸ ὄνομα τῆς Ἑλλάδος. Εἰς τὴν Ταξιαρχίαν ὑπηρέτουν, ἐκτὸς τῶν ἐξ Ἑλλάδος Ἑλλή-

---

* Ἐπιτελάρχης τῆς Ταξιαρχίας ὡρίσθη ὑπ' ἐμοῦ ὁ τότε ἀντισυνταγματάρχης Δημ. Λάϊος (ἀπέθανεν, ὡς ὑποστράτηγος, περὶ τὰ τέλη τοῦ συμμοριτοπολέμου). Μεταξὺ τῶν ἐπιτελῶν τῆς Ταξιαρχίας ἦσαν, μὲ τὸν βαθμὸν τότε τοῦ ταγματάρχου ὁ πρῶτος καὶ τοῦ λοχαγοῦ ὁ δεύτερος, ὁ τέως ἀρχηγὸς τοῦ ΓΕΣ ἀντιστράτηγος Π. Σακελλαρίου καὶ ὁ νῦν ἀντιστράτηγος ἐ.ἀ. Σ. Τζαννετῆς. Τὰ τρία τάγματα πεζικοῦ τὰ διοικοῦσαν οἱ τότε ἀντισυνταγματάρχαι Φ. Μεσσηνόπουλος (νῦν ἀντιστράτηγος ἐ.ἀ.), Τρύφων Τριανταφυλλάκος καὶ Ἰωάννης Σωτηρίου (τοὺς δύο τελευταίους διεδέχθησαν, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ φθινοπώρου 1941, οἱ τότε ταγματάρχαι Στ. Τζοβάρας καὶ Εὐστ. Παλαιοδημόπουλος. Τὸ σύνταγμα πυροβολικοῦ τῆς μεγάλης αὐτῆς ταξιαρχίας μας διοικοῦσε ὁ τότε ἀντισυνταγματάρχης (νῦν ἀντιστράτηγος ἐ.ἀ.) Ἀθαν. Δασκαρόλης. Ὑποδιοικητὴν εἶχε τὸν τότε ταγματάρχην Ἀνδρ. Θεοχαρό-

νων, καὶ πολλὰ ἐπιστρατευθέντα παιδιὰ τοῦ Αἰγυπτιώτου Ἑλληνισμοῦ, ὁ ὁποῖος συνέβαλεν εἰς τὸν ἀγῶνα μὲ τὸ αἷμα, μὲ τὸ ὑψηλόν του φρόνημα καὶ μὲ τὸ χρῆμα του.

Δεκέμβριος 1942 : Προβολὴ ἐθνικῶν δικαίων μας

Τὰ διπλωματικὰ κείμενα ποὺ περιλαμβάνονται εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον τοῦ παρόντος τεύχους παραδίδονται διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν δημοσιότητα καὶ εἶναι ἰδιαιτέρως ἐπίκαιρα καὶ σήμερα. Ἀναφέρονται εἰς τὸ Βορειοηπειρωτικόν, εἰς τὴν Κύπρον καὶ εἰς τὰ Δωδεκάνησα.

Τὸ βράδυ τῆς 14ης Δεκεμβρίου 1942 ἔλαβα τηλεγράφημα τοῦ πρωθυπουργοῦ Ἐμμανουὴλ Τσουδεροῦ ἀπὸ τὸ Λονδῖνον *. Τὸ περιεχόμενόν του ἦτο τὸ ἑξῆς :

> Τηλεγράφημα κρυπτογραφικὸν πρὸς Β. Πρεσβείαν Καΐρου. Διὰ κ. Ἀντιπρόεδρον. Δι' ἐμπιστευτικῆς ἐπιστολῆς του Ἄγγλος Ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν γνωρίζει ἡμῖν ὅτι Ἀγγλικὴ Κυβέρνησις ἀπεφάσισε προβῇ ἐν Κοινοβουλίῳ προσεχῆ Τετάρτην 16ην Δεκεμβρίου εἰς ἀκολούθους δηλώσεις : « Ἀγγλικὴ Κυβέρνησις ἀποβλέπει μετὰ συμπαθείας εἰς τύχην ἀλβανικοῦ λαοῦ καταλεγομένου μεταξὺ πρώτων θυμάτων φασιστικῆς ἐπιθέσεως. Ἀγγλικὴ Κυβέρνησις ἐπιθυμεῖ ἴδῃ Ἀλβανίαν ἐλευθερουμένην Ἰταλικοῦ ζυγοῦ καὶ ἀποκαθισταμένην εἰς ἀνεξαρτησίαν της. Μορφὴ πολιτεύματος καὶ κυβέρνησις Ἀλβανίας ἀποτελοῦν ζήτημα, ὅπερ ἀφεθῇ εἰς ἀλβανικὸν λαὸν ἀποφασίσῃ μετὰ τὸ πέρας τοῦ πολέμου. Ἀνωτέρω οὐδόλως προδικάζουν ζήτημα θέσεως Ἀλβανίας ἐν σχέσει πρὸς μελλοντικὰς διαρρυθμίσεις, εἰς ἃς θὰ ἠδύναντο καταλήξουν Βαλκανικὰ Κράτη. Προσδοκοῦμεν ὅτι δήλωσις θὰ τύχῃ ἐπιδοκιμασίας Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως. Γνωρίζω, ὅτι αὕτη διατηρεῖ ἐδαφικάς τινας ἀξιώσεις ἐν σχέσει πρὸς Νότιον Ἀλβανίαν. Ὡς γνωρίζει Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, Ἀγγλικὴ Κυβέρνησις θεωρεῖ, ὅτι εἶναι πρόωρος συζήτησις ἐδαφικῶν ζητημάτων, ἅτινα κατὰ γνώμην της θὰ ἔδει νὰ ἀφεθοῦν πρὸς ρύθμισιν μετὰ τὸν πόλεμον ». Κυβέρνησις εὑρίσκεται ἤδη εἰς συνεννοήσεις μετὰ Γιουγκοσλαυικῆς λα-

---

πουλον καὶ διοικητὰς τῶν τριῶν μοιρῶν τοὺς τότε ταγματάρχας Γεώργ. Διαμαντόπουλον, Κ. Κουκλάκην καὶ Πολυμερόπουλον. Διοικητὴς τοῦ μηχανικοῦ τῆς Ταξιαρχίας ἦτο ὁ τότε ταγματάρχης (νῦν ἀντιστράτηγος ἐ.ἀ. καὶ τέως ἀρχηγὸς τοῦ ΓΕΣ) Βασ. Καρδαμάκης. Ὅλοι ἐξεπλήρωσαν θαυμάσια τὸ πολεμικὸν καθῆκον των μέχρι καὶ τῆς μεγάλης νίκης τοῦ Ἀλαμέϊν, εἰς τὴν ὁποίαν συνέβαλεν ἡ Ταξιαρχία μας τὸν Ὀκτώβριον 1942.

* Ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος, ὁ Τσουδερὸς καὶ οἱ ὑπουργοὶ Κυρ. Βαρβαρέσος, Στέλιος Δημητρακάκης, Γεώργιος Μαντζαβῖνος, Θεοφανίδης, Ἀνδρ. Μιχαλόπουλος, ὡς καὶ ὁ ὑπηρεσιακὸς ὑφυπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Ἀθ. Ἁγνίδης ἦσαν ἐγκατεστημένοι εἰς τὸ Λονδῖνον. Εἰς τὴν Αἴγυπτον εἴχαμε τὴν ἕδραν μας — ὡς ἰδιαίτερον κλιμάκιον τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου — ἐγὼ ὡς ἀντιπρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως καὶ ὑπουργὸς τῶν τριῶν πολεμικῶν ὑπουργείων, ὁ ὑφυπουργὸς τῶν Ναυτικῶν ναύαρχος Ἐπ. Καββαδίας, ὁ ὑφυπουργὸς τῆς Ἀε-

βούσης ἀνάλογον ἀνακοίνωσιν διὰ δοτέαν ἀπάντησιν. Φρονοῦμεν ὅτι διὰ τελικῆς φράσεως δηλώσεως παρέξεται δυνατότης, ὅπως εἰς ἡμετέραν ἀπάντησιν ἐκτεθῶσιν εὐρύτερον ἀπόψεις μας καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τρόπον, καθ' ὃν ἀλβανικὴ ἀνεξαρτησία συνδυασθῇ μὲ διαφύλαξιν συμφερόντων μας. Ἐξ ἄλλου φράσις περὶ τὴν ρύθμισιν καθεστῶτος Ἀλβανίας μετὰ τὸν πόλεμον θὰ δώσῃ λαβὴν διασαφηνίσωμεν ὅτι δὲν νοεῖται πρὸ τούτου ἀναγνώρισις οἱασδήποτε Ἀλβανικῆς κυβερνήσεως παρὰ Συμμάχων. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς πρῶτον μέρος δηλώσεως φρονοῦμεν ὅτι ἡ ἡμετέρα τυχὸν ἀντίδρασις ἢ ἀντίρρησις εἰς γενικὴν ἔννοιαν Ἀλβανικῆς ἀνεξαρτησίας θὰ ἠδύνατο προκαλέσῃ δυσμενῆ ἐντύπωσιν καὶ ἐνταῦθα καὶ ἐν Ἀμερικῇ, ἔνθα εἶναι βέβαιον ὅτι ἐν συνεχείᾳ γνωστῶν δηλώσεων κ. Hull θὰ λάβῃ χώραν παρομοία δήλωσις. Ἐννοεῖται ὅτι εἰς ἡμετέραν ἀπάντησιν θὰ τονίσωμεν καὶ πάλιν ἀπαράγραπτα δίκαιά μας ἐπὶ Βορείου Ἠπείρου. Προσδοκοῦμεν ὅτι εἴσθε σύμφωνος μὲ ἀνωτέρω γενικὰς γραμμὰς ἡμετέρας ἀπαντήσεως, ἐφ' ὅσον μάλιστα Βρετανικὴ δήλωσις δὲν ἀποκλείει διεκδίκησιν ἡμετέρων δικαίων. Παρὸν τηλεγράφημα ἀνεκοινώθη πρεσβείαν Οὐασιγκτῶνος. Ἕλλην Πρωθυπουργός.

Ἀπήντησα ἀμέσως — τὸ ἴδιο βράδυ τῆς 14ης Δεκεμβρίου — εἰς τὸν Ἐμμανουὴλ Τσουδερόν, ὅτι :

«Θεωρῶ ἀπαραίτητον ὅπως ἀνακοινωθῇ εἰς Φόρειν Ὄφφις ἐγγράφως καὶ ἐπισήμως, ὅτι ἐντύπωσις παραχθησομένη εἰς πεινῶντα καὶ ἡρωικῶς ἀντιδρῶντα εἰς κατοχὴν Ἑλληνικὸν Λαόν... θὰ εἶναι ὀδυνηρά. Ὅταν ἠγωνίζετο Ἑλληνικὸς Στρατὸς ἐν Ἀλβανίᾳ δι' ἐλευθερίαν ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου, συντεταγμένοι Ἀλβανοὶ ἐμάχοντο μετὰ Ἰταλῶν ἐναντίον μας καὶ σχεδὸν ὁλόκληρος Ἀλβανικὸς λαὸς διέκειτο ἐχθρικῶς πρὸς ἡμᾶς...».

Ταυτοχρόνως διετύπωσα ἕνα προσωπικόν μου τηλεγράφημα πρὸς τὸν Eden, ὁ ὁποῖος — ὅταν εἶχα κληθῆ τὸν Ὀκτώβριον εἰς τὸ Λονδῖνον* (ἡ μετάβασις καὶ ἡ ἐπιστροφή μου ἐπραγματοποιήθη μ' ἕνα βρετανικὸ βομβαρδιστικὸ τύπου Liberator, ὑπεράνω ἐχθρικῶν ἐδαφῶν, μὲ μόνον σταθμὸν τὸ Γιβραλτάρ) — μοῦ εἶχε εἰπεῖ, ὅτι ἐπεθύμει, εἰς περίπτωσιν ἀνάγκης, νὰ ἐπι-

---

ροπορίας στρατηγὸς Π. Νικολαΐδης καὶ ὁ ὑφυπουργὸς τῆς Προνοίας Ἐπαμ. Τσέλλος, ὁ ὁποῖος εἶχε διαφύγει ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1942. Εἰς τὸν στενόν συνεργάτην μου Τσέλλον ἀνέθεσα καὶ τὴν ἁρμοδιότητα μυστικῆς ἐπαφῆς μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ ὑπουργὸς Εὐ. Σέκερης εὑρίσκετο ἐν Ἀμερικῇ.

* Εἰς τὸ Λονδῖνον εἶχα κληθῆ, τότε, ὑπὸ τοῦ Eden, ὁ ὁποῖος μοῦ ἔστειλε (12 Ὀκτωβρίου 1942) τὸ ἀκόλουθον, μέσῳ τοῦ Βρετανικοῦ Ὑπουργείου Μέσης Ἀνατολῆς, τηλεγράφημα : « Sir Alexander Cadogan told you when in Egypt how happy we should be to see you over here on a visit. I realize that you will find it difficult to absent yourself from your many activities as Greek Government's representative in Middle East. But I am sure it would be most useful if you could come here to discuss a number of outstanding questions with us, particularly matters affecting Greek Armed Forces. I much hope you will be able to come as soon as possible ».

κοινωνῶ ἀπ' εὐθείας μαζί του. Τὸ τηλεγράφημά μου πρὸς τὸν Eden δὲν τὸ ἔστειλα ἀμέσως, διότι τὸ κάπως βαρὺ περιεχόμενόν του ἤθελα νὰ τὸ συζητήσω καὶ μὲ τοὺς ἐξέχοντας Ἕλληνας διπλωμάτας, οἱ ὁποῖοι εὑρίσκοντο εἰς τὸ Κάϊρον. Πρὶν ἔλθουν, τὴν ἑπομένην, εἰς τὸ γραφεῖον μου, μὲ ἐπεσκέφθη ὁ διπλωματικὸς γραμματεὺς τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπουργείου Μέσης Ἀνατολῆς Warner—εἰλικρινὴς φίλος τῆς Ἑλλάδος, ὁ ὁποῖος μὲ εἶχε βοηθήσει εἰς πολλὰς δυσκόλους περιστάσεις — διὰ νὰ ἐπιδώσῃ, κατ' ἐντολὴν τοῦ Eden, καὶ εἰς ἐμὲ προσωπικῶς τὸ κείμενον τῶν δηλώσεων περὶ Ἀλβανίας. Τοῦ εἶπα ὅσα ἔπρεπε νὰ τοῦ εἰπῶ καὶ τὸν παρεκάλεσα — ἐπειδὴ τὸ πρὸς τὸν Eden τηλεγράφημά μου μετεφράζετο ἐν τῷ μεταξὺ εἰς τὰ ἀγγλικὰ καὶ ἤθελα, ἄλλως τε, νὰ τὸ θέσω ὑπ' ὄψιν καὶ τῶν διπλωματικῶν συμβούλων μου — νὰ στείλῃ ἀμέσως ἕνα βραχὺ τηλεγράφημα εἰς τὸ Φόρεϊν Ὄφφις, διὰ τοῦ ὁποίου νὰ προειδοποιῇ, ὅτι θὰ διαβιβασθῇ ἀργότερα, μέσῳ τοῦ Βρετανικοῦ Ὑπουργείου Μέσης Ἀνατολῆς, τὸ ἰδικόν μου τηλεγραφικὸν μήνυμα. Στὰς δέκα καὶ μισὴ τὸ πρωῒ ἐπραγματοποιήθη εἰς τὸ γραφεῖον μου (τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν) ἡ σύσκεψις, εἰς τὴν ὁποίαν μετέσχον ὁ ἐν Καΐρῳ Ἕλλην πρεσβευτὴς Δημήτριος Παππᾶς (ὁ νῦν ὑφυπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν), ὁ ὁποῖος εἶχε μόλις διαδεχθῆ τὸν Δημ. Καψάλην *, καθὼς καὶ ὁ πρεσβευτὴς Περ. Σκέφερις (ὁ διατελέσας ἐπίσης πρό τινων ἐτῶν ὑφυπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν) καὶ ὁ ἀείμνηστος συμπολίτης μου πρεσβευτὴς Κωνσταντῖνος Κόλλας. Παρίσταντο κατὰ τὴν σύσκεψιν καὶ ὁ ὑφυπουργὸς ἀεροπορίας στρατηγὸς Νικολαΐδης, ὁ διπλωματικὸς γραμματεύς μου Ἀλέξ. Σγουρδαῖος (νῦν πρεσβευτὴς τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Μόσχαν), πολύτιμος κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην συνεργάτης μου, καὶ ὁ ἔφεδρος ἴλαρχος Μπόμπος Μπενάκης, ὁ ἁγνὸς αὐτὸς πατριώτης, βοηθὸς (καὶ ἀναπληρωτὴς) τοῦ πρίγκιπος Πέτρου εἰς τὸ κεντρικὸν γραφεῖον συνδέσμου τῶν Ἑλληνικῶν ἐνόπλων δυνάμεων μὲ τὸ Βρετανικὸν Στρατηγεῖον (ὁ πρίγκιψ Πέτρος ἔλειπε εἰς τὸ Λονδῖνον). Ὅλοι ἐπεδοκίμασαν ζωηρότατα τὸ περιεχόμενον τοῦ τηλεγραφήματός μου πρὸς τὸν Eden. Τὸ μεσημέρι τῆς αὐτῆς ἡμέρας — 15ης Δεκεμβρίου — παρέδωσα τὸ τηλεγράφημα εἰς τὸν Warner, ὁ ὁποῖος καὶ ὑπεσχέθη, ὅτι θὰ τὸ ἔστελλε τὸ ταχύτερον,

---

* Ὁ Δημ. Καψάλης μὲ εἶχεν ἀποτελεσματικῶς βοηθήσει κατὰ τὴν μεγάλην κρίσιν Ἰουνίου - Ἰουλίου, ὅταν ἐπέκειτο ἡ εἰσβολὴ τοῦ Rommel, ἐπιδείξας μεγάλην ἠρεμίαν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν καθηκόντων, τὰ ὁποῖα, πέραν τῶν πρεσβευτικῶν ἁρμοδιοτήτων του, τοῦ εἶχα ἀναθέσει.

ἀφοῦ θὰ τὸ ἐκρυπτογραφοῦσε ὁ ἴδιος, εἰς τὸ Λονδῖνον. Εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον τοῦ τεύχους αὐτοῦ παραθέτω ὁλόκληρον τὸ ἀποσταλὲν τηλεγράφημα, ὅπως τὸ ἐκοινοποίησα εἰς τὸν πρωθυπουργὸν Τσουδερόν.

Τὸ ἀπόγευμα τῆς αὐτῆς ἡμέρας — μετὰ σύσκεψιν, τὴν ὁποίαν εἶχα μὲ τοὺς ἀμέσως κατωτέρω μνημονευομένους — ἐπέδωσα εἰς τὸν Warner, μὲ τὴν παράκλησιν νὰ τὴν διαβιβάσῃ εἰς τὸ Λονδῖνον, τὴν ἀκόλουθον δήλωσιν :

« Οἱ τέσσαρες Ἕλληνες ὑπουργοὶ εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν, δηλαδὴ ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως καὶ Ὑπουργὸς Ἐθνικῆς Ἀμύνης Π. Κανελλόπουλος, ὁ ὑφυπουργὸς τῶν Ναυτικῶν ναύαρχος Καββαδίας, ὁ ὑφυπουργὸς τῆς Ἀεροπορίας στρατηγὸς Νικολαΐδης καὶ ὁ ὑφυπουργὸς τῆς Προνοίας Ἐπ. Τσέλλος, καθὼς καὶ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Στόλου ναύαρχος Σακελλαρίου, ὁ διοικητὴς τοῦ Στρατοῦ στρατηγὸς Ζυγούρης καὶ ὁ διοικητὴς τῆς Ἀεροπορίας σμήναρχος Βῆλος, πιστεύουν, ὅτι, ἐὰν πραγματοποιηθῇ ἡ σχετικὴ πρὸς τὴν Ἀλβανίαν αὐριανὴ δήλωσις τῆς Βρετανικῆς Κυβερνήσεως, θὰ ἔλθουν, διατηροῦντες τὰς θέσεις των, εἰς τοιαύτην ἀντίθεσιν πρὸς τὰ αἰσθήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, ὥστε θὰ εἶναι εἰς αὐτοὺς ἀδύνατον νὰ ἐξακολουθήσουν φέροντες τὴν εὐθύνην τῶν θέσεων, τὰς ὁποίας τοὺς ἔχει ἐμπιστευθῇ τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος ».

Ὀλίγον ἀργότερον, ἐπεσκέφθην τὸν Βρετανὸν ὑφυπουργὸν* Μέσης Ἀνατολῆς Λόρδον Moyne (τὸν δολοφονηθέντα ἐν Καΐρῳ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1944), ὁ ὁποῖος, συμμερισθεὶς κατ' ἀρχὴν τὰς ἀπόψεις μου, μοῦ ὑπεσχέθη ὅτι θὰ ἔσπευδε νὰ στείλῃ τηλεγράφημα εἰς τὸ Λονδῖνον. Θὰ ἐτόνιζεν εἰς τὸ τηλεγράφημά του, ὅτι — ἐὰν ἐπραγματοποιεῖτο ἡ δήλωσις, ὅπως εἶχε διατυπωθῆ — θὰ προεκάλει τὴν ἀπογοήτευσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ.

Τὴν πρωΐαν τῆς ἑπομένης — 16ης Δεκεμβρίου — μὲ ἐπεσκέφθη ὁ Warner καὶ μοῦ εἶπε, ὅτι, μετὰ τὴν ἀντίδρασίν μου, ἀπεφασίσθη εἰς τὸ Λονδῖνον νὰ ἀναβληθῇ διὰ τὴν ἑπομένην ἡ δήλωσις ποὺ ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Κοινοτήτων τὴν πρωΐαν τῆς ἡμέρας ἐκείνης. Τὸ μεσημέρι τῆς 17ης Δεκεμβρίου μὲ ἐκάλεσεν ὁ Λόρδος Moyne καὶ μοῦ παρέδωσε ἕνα Aide Memoire, τὸ ὁποῖον παραθέτω ὁλόκληρον — εἰς ἀγγλικὴν γλῶσσαν, ὅπως ἀκριβῶς μοῦ παρεδόθη — εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον τοῦ παρόντος τεύχους. Ὅπως θὰ διαπιστώσῃ ὁ ἀναγνώστης, ὁ Λόρ-

---

* Ὁ ὑπουργὸς Μέσης Ἀνατολῆς R. Casey, ἕνας ἐξαίρετος ἄνθρωπος ποὺ μὲ εἶχε πολὺ βοηθήσει εἰς ἄλλας περιστάσεις (μετὰ τὸν πόλεμον ἐχρημάτισεν ἐπὶ ἔτη ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Αὐστραλίας), ἀπουσίαζε κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας. Ἀργότερα, ὁ Λόρδος Moyne τὸν διεδέχθη ὡς ὑπουργός.

δος Moyne εἶχε τηρήσει τὴν πρὸς ἐμὲ ὑπόσχεσίν του (ἦτο ἄνθρωπος ἐξαιρέτου ἤθους) καὶ εἶχε συστήσει εἰς τὸ Φόρεϊν Ὄφφις νὰ προσθέσῃ εἰς τὴν σχεδιασθεῖσαν δήλωσιν φράσιν σχετικὴν πρὸς τὰ σύνορα τῆς Ἀλβανίας. Παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὸ τέλος τοῦ Μνημονίου διατυποῦται ἡ ἐλπὶς τοῦ Eden, ὅτι, ἐπανεξετάζων τὸ ζήτημα, ἰδίᾳ μετὰ τὴν γενομένην προσθήκην, θὰ ἐπεδοκίμαζα τὴν γραμμὴν τῆς Βρετανικῆς Κυβερνήσεως — πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον εἶχαν ἤδη κάμει ὁ πρωθυπουργὸς Τσουδερὸς καὶ οἱ ἐν Λονδίνῳ Ἕλληνες ὑπουργοί —, δὲν ἐνόμισα, ὅτι εἶχα τὸ δικαίωμα νὰ ἐκφράσω τὴν ἱκανοποίησίν μου. Ἀντιθέτως, ἐθεώρησα ἀνεπαρκεστάτην τὴν προσθήκην, ἡ ὁποία εἶχε γίνει εἰς τὸ πρῶτον σχέδιον τῆς δηλώσεως. Ἀντιγράφω ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιόν μου χαρακτηριστικὴν περικοπὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν συζήτησίν μου μὲ τὸν Λόρδον Moyne :

> Συνεζήτησα — μπροστὰ στὸν Warner ποὺ κρατοῦσε σημειώσεις — πάνω ἀπὸ μισὴ ὥρα μὲ τὸν Λόρδο Moyne. Ἐνῶ συζητούσαμε, ἡ δήλωση εἶχε γίνει στὴ Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων. Εἶπα στὸν Moyne περίπου τὰ ἑξῆς : « Κάνω ὅ,τι μπορῶ μεσ' στὸ μυαλό μου γιὰ νὰ βρῶ μιὰ διέξοδο ποὺ θὰ ἐξουδετέρωνε τὴ φοβερὴ ἐπίδραση ποὺ θἄχει ἡ δήλωση στὴν Ἑλλάδα. Πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ βρεθεῖ μιὰ διέξοδος, γιατὶ — ἄσχετα ἀπὸ τὸ προσωπικό μου ζήτημα — ὑπάρχει ζήτημα σχέσεων τῆς καρδιᾶς τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ μὲ τὴν Ἀγγλία. Δὲν βρίσκω ἄλλη διέξοδο ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη : νὰ κάνει ὁ κ. Eden μιὰ δήλωση ποὺ ν' ἀφορᾶ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση ὅλων τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ». Ὁ Λόρδος Moyne μοῦ ζήτησε νὰ μιλήσω πιὸ συγκεκριμένα. Τοῦ ἀπάντησα, ὀνομάζοντας ὡς παραδείγματα τὰ Δωδεκάνησα καὶ τὴν Κύπρο. Στὸ σημεῖο αὐτὸ σημειώθηκε κάτι ποὺ φοβᾶμαι ὅτι δὲν ὀφείλεται μόνο σὲ στιγμιαῖο λάθος τῆς μνήμης τοῦ Moyne. Κοιτάζοντάς με μὲ ἀπορία, μοῦ λέει : « Μὰ καλά, πῶς θέλετε νὰ κάνουμε μιὰ δήλωση ὅτι θὰ δοθοῦν στὴν Ἑλλάδα ἐδάφη ποὺ ἀνήκουν σὲ οὐδέτερο κράτος, στὴν Τουρκία » ; Κοιταχθήκαμε καὶ οἱ τρεῖς, ὁ Warner κοκκίνησε, ὁ Moyne ξεροκατάπιε, καὶ ὕστερ' ἀπὸ μιὰ παρατήρηση τοῦ Warner πρόσθεσε ὁ Moyne : « Ἃ ναί, ἡ Δωδεκάνησος εἶναι στὰ χέρια τῆς Ἰταλίας ». Παίρνοντας ξανὰ τὸ λόγο, τόνισα ὅτι, ἂν δὲν γίνει μιὰ δήλωση τέτοια, ὅπως τὴν προτείνω, ἢ παραπλήσια, ἡ θέση μου στὴν Κυβέρνηση εἶναι ἀδύνατη, γιατὶ δὲν μοῦ τὸ ἐπιτρέπει ἡ ψυχὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ νὰ εἶμαι συνένοχος σὲ τέτοια πλήγματα ποὺ σὲ τόσο μαρτυρικὲς ὧρες ὑφίσταται. Ὡστόσο, θὰ κάνω ὅ,τι μπορῶ γιὰ νὰ πείσω τοὺς στρατιωτικοὺς ἡγέτες νὰ μὴν παραιτηθοῦν καὶ νὰ ἐξακολουθήσουν νὰ κάνουν τὸ πολεμικό τους καθῆκον. Εἶμαι σχεδὸν βέβαιος ὅτι θὰ τοὺς πείσω. Ἑλληνικὲς πολεμικὲς δυνάμεις χρειάζονται γιὰ νὰ συμβάλουν στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Κυβέρνηση, ὅμως, Ἑλληνικὴ δὲν χρειάζεται, ὅταν δὲν τηρῆται οὔτε ὁ τύπος τοῦ νὰ συζητεῖ ἰσότιμα μὲ τοὺς μεγάλους Συμμάχους τὰ ζητήματα ποὺ τὴν ἀφοροῦν ».

Ὅταν ἐπέστρεψα εἰς τὸ γραφεῖον μου, εὑρῆκα συγκεντρωμένους — τοὺς εἶχα εἰδοποιήσει νὰ ἔλθουν — τὸν ὑφυπουργὸν

'Επαμ. Τσέλλον, τὸν ὑφυπουργὸν στρατηγὸν Π. Νικολαΐδην, τοὺς πρέσβεις Σκέφεριν, Κόλλαν καὶ Παππᾶν, τὸν Γεώργιον Σεφεριάδη (Γιῶργο Σεφέρη) ποὺ διηύθυνε τότε, ὡς ἀνώτερος διπλωματικὸς ὑπάλληλος, τὸ Γραφεῖον μας Τύπου εἰς τὸ Κάϊρον, καθὼς καὶ τοὺς Σγουρδαῖον καὶ Μπόμπον Μπενάκην. Τοὺς παρεκάλεσα νὰ περιμένουν διὰ νὰ διατυπώσω ἀμέσως ἕνα νέον τηλεγράφημα πρὸς τὸν Eden. Ὅταν τοὺς τὸ ἐδιάβασα, συνεφώνησαν ὅλοι. Ὅπως βλέπω εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν μου, τελευταῖος ἔφυγε ἀπὸ τὸ γραφεῖον μου ὁ Δημ. Παππᾶς « καὶ μὲ δακρυσμένα μάτια μοῦ εἶπε λόγια ποὺ μὲ συγκίνησαν βαθύτατα ». Εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον τοῦ παρόντος τεύχους δημοσιεύω ὁλόκληρον τὸ κείμενον τοῦ δευτέρου πρὸς τὸν Eden τηλεγραφήματός μου, ὅπως ἀκριβῶς τὸ ἐκοινοποίησα εἰς τὸν πρωθυπουργὸν Τσουδερόν.

Δὲν ἔμαθα ποτέ, ἐὰν τὸ τηλεγράφημα τοῦτο ἔφθασε ἀκέραιον — μὲ ὅλας τὰς φράσεις ποὺ περιλαμβάνει — εἰς τὸν Ἄγγλον ὑπουργὸν τῶν ἐξωτερικῶν. Διατὶ ἐκφράζω τὴν ἀμφιβολίαν αὐτήν ; Τὴν ἐκφράζω, διότι, ἀφοῦ παρέδωσα εἰς τὸν Warner, μεταφρασμένον εἰς τὰ ἀγγλικά, τὸ δεύτερον αὐτὸ τηλεγράφημα, τὸ μεσημέρι τῆς ἑπομένης (18ης Δεκεμβρίου) μὲ ἐπεσκέφθη πάλιν ὁ καλὸς αὐτὸς φίλος καὶ μοῦ εἶπε — ὅπως διαβάζω εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν μου — τὰ ἑξῆς :

« Ὁ Λόρδος Moyne σᾶς συμβουλεύει, καὶ δὴ fortement, νὰ μὴν ἐπιμείνετε νὰ σταλῇ τὸ τηλεγράφημα πρὸς τὸν κ. Eden, ἀλλὰ νὰ πᾶτε σεῖς ὁ ἴδιος ἀμέσως στὸ Λονδῖνον. Θὰ σᾶς συνοδεύσω μάλιστα κ' ἐγώ. Ἂν σταλεῖ τὸ τηλεγράφημα, ὁ Λόρδος Moyne φοβᾶται ὅτι θὰ δημιουργηθεῖ παρεξήγηση ποὺ θὰ βλάψει τὴν ὑπόθεση ».

'Αντιγράφω τὴ συνέχειαν τῆς συζητήσεως ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιόν μου :

« Παρεξήγηση » ; — λέω στὸν Warner διακόπτοντάς τον· « ἂν μπορεῖ νὰ προκαλέσει παρεξήγηση ἡ μνεία τῶν ὀνομάτων Δωδεκάνησος καὶ Κύπρος, τότε πρέπει νὰ ξέρει ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς ὅτι ἡ Μεγάλη Βρετανία παρεξηγεῖ ὅ,τι εἶναι αὐτονόητο γιὰ τὴν καρδιὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, παρεξηγεῖ ὅ,τι εἶναι συνυφασμένο μὲ τὴ σάρκα του καὶ μὲ τὸ αἷμα του ». Ὅταν εἶδε ὁ Warner τὴν ἐπιμονή μου, μοῦ λέει : « Ὅταν ἔγινε ἡ ἐπίθεση τῆς 'Ιταλίας κατὰ τῆς Ἑλλάδος, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση παρεκάλεσε τὴ Βρετανικὴ νὰ γίνει μιὰ δήλωση γιὰ τὰ Δωδεκάνησα. Ἡ δήλωση δὲ μποροῦσε νὰ γίνει, γιατὶ ἔφερε ἐπίμονη ἀντίρρηση ἡ Τουρκία ». « Ὥστε ἔτσι », τοῦ λέω ἐγώ, « ἡ Τουρκία, μιὰ οὐδέτερη χώρα, μπορεῖ νὰ φέρνει ἀντίρρηση γιὰ κάτι ποὺ θίγει μιὰ σύμμαχο χώρα, καὶ μάλιστα σὲ ζήτημα ποὺ ἀφορᾶ ἑλληνικοὺς πληθυσμούς, καὶ ἡ Ἑλλάς, ἡ σύμμαχός σας, δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ φέρει ἀντίρρηση στὴ δήλωση ποὺ ἐκάματε προχθὲς γιὰ τοὺς 'Αλβανούς ; Ἡ τακτικὴ αὐτὴ εἶναι γιὰ τὸν Ἑλληνικὸ Λαὸ ἀνεξήγητη. Δὲν νομίζω ὅτι μπορῶ νὰ πάω στὸ Λονδῖνον, ἂν δὲν ἔχω κάποιαν ἔνδειξη ὅτι ἡ τακτικὴ αὐτὴ πρόκειται ν' ἀλλάξει... ».

Δυὸ ὧρες ἀργότερα, ἀφοῦ συνεσκέφθην μὲ τὸν παλαιὸν ἀφωσιωμένον συνεργάτην μου 'Επαμεινώνδα Τσέλλον — τὸν ἄνδρα ποὺ καὶ ὡς μόνιμος ἀξιωματικὸς τοῦ πυροβολικοῦ εἶχε πολεμήσει γενναιότατα εἰς τὴν Μικρὰν 'Ασίαν, καὶ ὡς πολιτικὸς εἶχε διωχθῆ ἐπὶ δικτατορίας, καὶ ὡς ἔφεδρος ἐκ μονίμων ταγματάρχης εἶχε κάμει τὸ καθῆκον του εἰς τὴν 'Αλβανίαν, καὶ ἐπὶ ἐνάμισυ ἔτος εἶχεν ἔξοχον δρᾶσιν εἰς τὴν κατεχομένην 'Ελλάδα * — ἀνέθεσα εἰς τὸν Σγουρδαῖον νὰ ἐπισκεφθῆ τὸν Warner καὶ νὰ τοῦ εἰπῆ, ὅτι ἐπιμένω νὰ σταλῆ ὁπωσδήποτε καὶ τὸ δεύτερον τηλεγράφημά μου. Ἔχω τὴν ὑποψίαν, ὅτι τὸ τηλεγράφημά μου ἐτροποποιήθη ἐπὶ τὸ ἠπιώτερον ἀπὸ τοὺς φίλους μου Λόρδον Moyne καὶ Warner, μὲ πρόθεσιν — ὅπως ἐνόμιζαν — ἀγαθὴν ἀπέναντί μου. 'Οφείλω νὰ μνημονεύσω ἐδῶ καὶ ἕνα περιστατικόν, τὸ ὁποῖον τιμᾶ ἕνα τῶν ἐξοχωτέρων πολεμικῶν ἡγετῶν τῆς 'Αγγλίας. Ὅταν ὁ ἀρχιστράτηγος τῶν συμμαχικῶν Δυνάμεων Μέσης 'Ανατολῆς Sir Harold Alexander ἔλαβε γνῶσιν τοῦ πρώτου πρὸς τὸν Eden τηλεγραφήματός μου (ὁ Λόρδος Moyne, ὅπως ἦτο φυσικόν, τοῦ τὸ ἔδειξε), ἔστειλε προσωπικὸν τηλεγράφημα εἰς τὸ Λονδῖνον — αὐτὸ τοὐλάχιστον ἐπληροφορήθην ἀπὸ θετικὴν πηγήν —, λέγων, ὅτι ἡ δήλωσις περὶ 'Αλβανίας θὰ ἔχῃ ὀδυνηρὰς συνεπείας. 'Επίσης, καθῆκον μου θεωρῶ νὰ ἀναφέρω, ὅτι οἱ ἐκπροσωποῦντες τοὺς 'Ελευθέρους Γάλλους τοῦ De Gaulle εἰς τὴν Αἴγυπτον — εἰδικώτερον ὁ λοχαγὸς Filliol ποὺ ἦτο τότε ἡ ψυχὴ τῆς Γαλλικῆς ὑπηρεσίας πληροφοριῶν, καὶ ὁ φίλος μου Gabriel Dardaud ποὺ διηύθυνε τὸ πρακτορεῖον Τύπου τῶν 'Ελευθέρων Γάλλων καὶ τὴν ἐφημερίδα « Progrès Egyptien » εἰς τὸ Κάϊρον — μὲ ἐνίσχυσαν πολὺ κατὰ τὴν κρίσιμον ἐκείνην ὥραν (ὅπως καὶ εἰς ἄλλας περιστάσεις). Τέλος, ὀφείλω νὰ ἐξάρω τὴν ἠθικὴν συμπαράστασιν τοῦ ἀειμνήστου στρατηγοῦ τῆς ἀεροπορίας Ρέππα ποὺ εἶχε μόλις φθάσει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ παρέμενεν ὡς ἀπόστρατος εἰς τὸ Κάϊρον, τοῦ ἀειμνήστου στρατηγοῦ Β. Μαραβέα, ἀρχηγοῦ τότε τοῦ ἐπιτελείου τοῦ Στρατοῦ, καὶ τοῦ συνταγματάρχου Χρ. Τσιγάντε, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχα ἀναθέσει τὴν διοίκησιν τοῦ 'Ιεροῦ Λόχου ποὺ κατέστη λίγο ἀργότερα ἔνδοξος καὶ ποὺ ἱδρύθη, μὲ ἰδικήν μου διαταγήν, τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1942 (πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ ἀπορροφήσῃ καὶ ἀξιοποιήσῃ πολεμικῶς ὡς ἁπλοὺς ὁπλίτας τοὺς ἀξιωματικούς *, οἱ ὁποῖοι ἐπερίσ-

---

* Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ὡς Γενικὸς Διευθυντὴς τοῦ ΟΤΕ ἐπετέλεσεν ὁ 'Επ. Τσέλλος ἔργον ἐξαίρετον.

σευαν καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς στελέχη τῶν δύο Ταξιαρχιῶν).

'Ιανουάριος 1943 : Προσπάθειαί μου εἰς τὸ Λονδῖνον

Ἡ συνέχεια, τὴν ὁποίαν ἔδωσα εἰς τὴν περιπέτειαν ποὺ προεκάλεσεν ἡ δήλωσις τοῦ Eden περὶ 'Αλβανίας (καὶ ὁμοιότυπος δήλωσις ἐγένετο καὶ ἀπὸ τὸν Cordell Hull εἰς τὴν Οὐασιγκτῶνα, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Μολότωφ), ἀμφιβάλλω σήμερα πολύ, ἐὰν ἦτο ἡ ὀρθή.

Ἤμουν ἀκόμη νέος. Καὶ δὲν εἶχα ἀσκήσει τὴν θέλησίν μου εἰς τὴν ἀπόκρουσιν πιέσεων. Τὴν 18ην Δεκεμβρίου ἔλαβα τὸ ἑξῆς τηλεγράφημα ἀπὸ τὸν Τσουδερόν:

Λονδῖνον, 17.12.1942

Κρυπτογραφικὸν Τηλεγράφημα πρὸς τὴν Β. Πρεσβείαν Καΐρου. 'Απολύτως προσωπικὸν διὰ κ. 'Αντιπρόεδρον. Θεωρῶ φιλικὸν καθῆκον μου νὰ σᾶς παρακαλέσω μίαν εἰσέτι φοράν, ὅπως ἐν τῷ γνωστῷ πατριωτισμῷ σας, χάρις εἰς τὸν ὁποῖον ἐπιτυγχάνει λαμπρὰ ἡ ἐθνικὴ προσπάθειά μας τῆς Μέσης 'Ανατολῆς, μὴ πραγματοποιήσητε τὴν σκέψιν, ἡ ὁποία διαγράφεται εἰς τὸ πρὸς ἡμᾶς τηλεγράφημά σας τῆς 15ης Δεκεμβρίου ὑπ' ἀριθ. 1125. Ἡ ἀπόφασις ὑμῶν αὕτη θὰ ἐπιφέρῃ, ἐκτελουμένη, ἀναμφισβητήτως ἐθνικὴν ἀκαταστασίαν καὶ διαίρεσιν, γεγονότα τὰ ὁποῖα θὰ συντελέσουν εἰς τὸ ἐντελῶς ἀντίθετον ἀποτέλεσμα ἐκείνου πρὸς τὸ ὁποῖον τείνετε ὑπὸ τὴν ὑπαγόρευσιν τοῦ ἐθνικοῦ παλμοῦ καὶ τῆς πικρίας, τὴν ὁποίαν ὅλοι βαθύτατα αἰσθανόμεθα μὲ τὰς ἀνεξηγήτους δηλώσεις ἢ καὶ τὰς πράξεις τῶν φιλτάτων ἐκ τῶν Συμμάχων μας. Ἡ ἐξυπηρέτησις τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων ἀπαιτεῖ σχεδὸν πάντοτε ὑπομονήν, μεγάλο στομάχι, ὅπως κοινῶς λέγεται,

---

* Εἰς τὸν Ἱερὸν Λόχον διεκρίθησαν πολλοί. 'Ενδεικτικῶς μνημονεύω τὸν ἀείμνηστον ἀντιστράτηγον Α. Καλίνσκην (τότε, ἀντισυνταγματάρχην), τοὺς τότε λοχαγοὺς Π. Δημόπουλον, Π. Καζακόπουλον, Κ. Παπαγεωργόπουλον, Κ. Καραβίτην (νῦν ἀντιστρατήγους ἐ.ἀ.), Α. Σιαπκαρᾶν (νῦν ἀντιστράτηγον διοικητὴν τῆς Στρατιᾶς), τοὺς τότε ἀντισυνταγματάρχας Τρ. Τριανταφυλλάκον καὶ Φ. Μεσσηνόπουλον (νῦν ἀντιστράτηγον ἐ,ἀ.), τὸν τότε σμήναρχον Γ. 'Αλεξανδρῆ καὶ τὸν τότε ἀντιπλοίαρχον Π. Ματθαῖον, τοὺς τότε ὑπολοχαγοὺς Α. Βαρδουλάκην (νῦν ταξίαρχον) καὶ 'Εμμ. Ζαχαράκην, προαχθέντα ἐπ' ἀνδραγαθίᾳ, Δ. Κωστελέτον, Δ. Ζαφειρόπουλον (νῦν συνταγματάρχας), τὸν τότε ἔφ. λοχαγὸν Φίλ. Μεσσηνέζην (νῦν ἀνώτερον ὑπάλληλον τῆς Γενικῆς Γραμματείας τοῦ Ο.Η.Ε.), τοὺς τότε εὐέλπιδας Γ. Βορρηᾶ, Ν. Ζερβογιάννην, 'Ιω. Πίσια (νῦν ἀντισυνταγματάρχας), τοὺς ἔφ. ἀνθυπολοχαγοὺς Π. Μινῶτον καὶ 'Ιωσὴφ Νισσίμ, τὸν βαρέως τραυματισθέντα ἔφ. ὑπολοχαγὸν (διπλωματικὸν μετὰ τὸν πόλεμον ὑπάλληλον) Εὐστ. Καλαμίδα, μὲ τὸν ὁποῖον εἶχα διασταυρωθῆ καὶ εἰς τὴν Κορυτσά, καὶ τοὺς πεσόντας εἰς τὸ πεδίον τῆς τιμῆς Εὐ. Χατζηευαγγέλου καὶ Δημ. Βασιλᾶ. Τῆς ἐνδόξου δράσεως τοῦ Ἱεροῦ Λόχου μετέσχε καὶ ὁ διακριθεὶς μετὰ τὸν πόλεμον ὡς δημοσιογράφος (ὑποψήφιος δήμαρχος 'Αθηναίων) Λάμπρος Κορομηλᾶς.

μέχρις ὅτου ἔλθῃ ἡ στιγμή, καθ' ἣν ἀκινδύνως θὰ δυνηθῶμεν κανονίσωμεν μόνοι τὰ καθ' ἑαυτούς. Ἄλλως τε μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου θὰ ἐπακολουθήσουν αἱ πραγματικαὶ συζητήσεις καὶ ἀποφάσεις περὶ ἐθνικῶν ζητημάτων, αἱ ὁποῖαι πιστεύομεν, ὅτι ὑπὸ τὴν ἐπιταγὴν τῆς ἠθικῆς θὰ ἀνατρέψουν καὶ τὰς ὀππορτουνιστικὰς τοιαύτας τῆς πολεμικῆς περιόδου. Φιλικώτατα, Ἕλλην Πρωθυπουργός.

Τὸ τηλεγράφημα αὐτὸ δὲν μὲ ἔκαμψε. Ἐπηκολούθησαν, ὅμως, ἄλλαι πιέσεις ἀπὸ πολλὰς πλευράς. Τὴν 22αν Δεκεμβρίου ἔλαβα νέον τηλεγράφημα ἐκ μέρους τοῦ Ἐμμανουὴλ Τσουδεροῦ, τὸ ὁποῖον περιελάμβανε, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, τὰ ἑξῆς :

Λονδῖνον 21.12.42

Κρυπτογραφικὸν Τηλεγράφημα πρὸς τὴν Β. Πρεσβείαν Καΐρου. Διὰ κ. Ἀντιπρόεδρον. Ἐν συνεχείᾳ πρὸς ἡμέτερον 16596 καὶ 16444 καὶ ἐπὶ ἀπαντητικῶν ὑμετέρων τηλεγραφημάτων, ἰδίᾳ 1135, 1148 καὶ 1155, ἀνακοινοῦμεν ὑμῖν ἀκόλουθα : Πάντες ἐνταῦθα παρόντες ἓξ ὑπουργοὶ * ἐξήτασαν μετὰ πάσης προσοχῆς καὶ ἀντικειμενικότητος περιεχόμενον ὑμετέρων τηλεγραφημάτων ἐν συνδυασμῷ καὶ ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὰς μεταξὺ ἡμῶν καὶ Φόρεϊν Ὄφφις ἀνταλλαγείσας διακοινώσεις σχετικῶς μὲ τὴν δήλωσιν περὶ ἀνεξαρτησίας Ἀλβανίας ... [ἀκολουθεῖ σειρὰ συλλογισμῶν καὶ ἐπισήμανσις τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἐν Λονδίνῳ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, εἰς μίαν τῶν διακοινώσεων αὐτῆς, ἐξέφρασε τὴν ἐλπίδα « ὅτι θὰ ἔχῃ ἀπὸ τοῦδε διαβεβαίωσιν Βρετανικῆς Κυβερνήσεως περὶ πλήρους ὑποστηρίξεως δικαίων ἀξιώσεων ἡμῶν »]. Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω αἰσθανόμεθα, ὅτι ἔχομεν ἐπιτακτικὸν καθῆκον ἔναντι ἀγωνιζομένου Ἔθνους νὰ κάμωμεν μίαν ὁμαδικὴν ἔκκλησιν πρὸς ὑμᾶς καὶ νὰ σᾶς ἐξορκίσωμεν, ὅπως ἀναλογισθῆτε τὴν οἰκτρὰν ἐντύπωσιν, ἣν προκαλέσῃ ἡ διάσπασις τῆς κυβερνητικῆς ἑνότητος ὄχι μόνον μεταξὺ τῶν συμμαχικῶν κυβερνήσεων καὶ λαῶν, ἀλλὰ ἰδιαιτέρως μεταξὺ τοῦ δεινοπαθοῦντος καὶ καρτερικοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, τὸν ὁποῖον ἐπικαλεῖσθε καὶ ὁ ὁποῖος καταληφθῇ ὑπὸ ἀπογοητεύσεως καὶ ἀποκαρδιώσεως, ὅταν ἴδῃ μίαν δρᾶκα ἀνθρώπων ἀναλαβόντων ἐν τῷ ἐξωτερικῷ προστατεύσωσι ἱερὰ καὶ ὅσια Ἑλληνικοῦ Ἔθνους μὴ δυναμένην συντονίσῃ προσπαθείας της οὔτε κατὰ τὰς ἱερὰς ταύτας στιγμάς, ἀλλὰ ἐμφανίζει τὴν λυπηρὰν εἰκόνα διαιρέσεως ἣν πολλάκις δυστυχῶς Ἔθνος μας ἐνεφάνισε ... Τσουδερός.

Τὸ τηλεγράφημα αὐτὸ μὲ ἐπηρέασε. Τὸ μεσημέρι τῆς 23ης Δεκεμβρίου μὲ ἐκάλεσε ὁ Λόρδος Moyne εἰς τὸ γραφεῖον του. Ἐνώπιον τοῦ Warner ἐγένετο ἡ ἀκόλουθος συζήτησις, τὴν ὁποίαν ἀντιγράφω ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιόν μου :

Ὁ Eden ἔμαθε (μοῦ εἶπε ὁ Moyne) ὅτι ὁ Ἕλλην πρωθυπουργὸς μοῦ ἐτηλεγράφησε παρακαλώντας νὰ πάω στὸ Λονδῖνον καὶ διατυπώνει τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ δεχθῶ νὰ πάω, τονίζοντας ὅτι θὰ φροντίσει νὰ μοῦ ἐξασφαλίσει τὸ ταχύτερο δυνατὸ μέσον. Ἐπίσης μοῦ κάνει γνωστὸν (ὁ Eden διὰ τοῦ Moyne) ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἔχει θέσει ἀπὸ καιρὸ ζήτημα Δωδεκανήσου καὶ Κύπρου καὶ ὅτι μάλιστα ἐζήτησε νὰ δη-

* Κυρ. Βαρβαρέσος, Γ. Μαντζαβῖνος, Στ. Δημητρακάκης, Θεοφανίδης, Ἀθ. Ἀγνίδης καὶ Ἀνδρέας Μιχαλόπουλος.

λωθεῖ ἀπὸ τὴν 'Αγγλία ὅτι τὰ νησιὰ θὰ δοθοῦν στὴν Ἑλλάδα*, ἀλλὰ ὅτι λόγοι "ὑψηλῆς πολιτικῆς" ἐπιβάλλουν στὴν 'Αγγλία νὰ ἀποφύγει ὄχι μόνο κάθε δημόσια δήλωση, ἀλλὰ καὶ κάθε μυστικὴ ὑπόσχεση. Ὁ Λόρδος Moyne ποὺ ἦταν ὑπουργὸς τῶν ἀποικιῶν, ὅταν δημιουργήθηκε κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἀλβανικῆς ἐκστρατείας τὸ ζήτημα, μοῦ ἐξήγησε ὅ,τι μοῦ εἶχε πεῖ πρὸ ἡμερῶν καὶ ὁ Warner, δηλαδὴ ὅτι ἡ Τουρκία εἶν' ἐκείνη ποὺ ἐπρόβαλε ἀντιρρήσεις. 'Επανέλαβα στὸν Λόρδο Moyne τὶς πικρὲς φράσεις ποὺ εἶχα πεῖ στὸν Warner... Ὅταν μίλησα μὲ πολλὴ πικρία γιὰ τὰ Δωδεκάνησα καὶ τὴν Κύπρο, ὁ Warner μοῦ ἐδήλωσε ρητὰ — ἐνῶ ὁ Λόρδος Moyne συγκατένευε ἔντονα — ὅτι καμμιὰ ὑπόσχεση οὐσιαστικὴ δὲν ἐδόθηκε ἀπὸ τὴν 'Αγγλία στὴν Τουρκία, μὰ ὅτι μονάχα ἡ τακτικὴ τοῦ πολέμου ἐπιβάλλει τὴν ἀποσιώπηση τῶν δύο αὐτῶν προβλημάτων ποὺ θὰ τεθοῦν ἐλεύθερα στὸ συνέδριο τῆς Εἰρήνης. Πάνω ἀπὸ μιὰν ὥρα ἔπιασε ἡ συζήτηση μὲ τὸν Moyne. Πίεση ἔντονη νὰ φύγω γιὰ τὸ Λονδῖνον καὶ νὰ μὴν κόψω τὸ σκοινί. Εἶμαι βαθειὰ θλιμμένος. Ὡστόσο διόλου κουρασμένος ψυχικά. Θ' ἀγωνισθῶ μέσα στὰ πλαίσια τοῦ δυνατοῦ. Θ' ἀγωνισθῶ, θὰ πικραθῶ, θὰ φθαρῶ, ἀλλὰ κάτι θὰ ἐπιτύχω.

Εἶχα καμφθῆ. 'Απεφάσισα νὰ μεταβῶ εἰς τὸ Λονδῖνον. Ἂς μοῦ ἐπιτρέψῃ ὁ ἀναγνώστης νὰ τὸν μεταφέρω εἰς τὴν ψυχικήν μου κατάστασιν τῶν ἡμερῶν ἐκείνων, παραθέτων ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιόν μου τὰς ἑξῆς δύο χαρακτηριστικὰς περικοπάς :

Παραμονὴ Χριστουγέννων (1942)... Τὸ βράδυ φάγαμε μαζὶ οἱ τρεῖς μας : ἡ Νίτσα (ἡ γυναίκα μου), ὁ Τσέλλος κ' ἐγώ. Στὶς δύο μεγάλες αἴθουσες τοῦ ξενοδοχείου μας χαλοῦσε ὁ κόσμος. Ὅλο Ἄγγλοι καὶ 'Αμερικανοί. 'Εμεῖς εἴμασταν σὲ μιὰ γωνιὰ καὶ δὲν μπορούσαμε νὰ συμμερισθοῦμε τὸ κέφι τῶν ἄλλων. Ἡ Ἑλλὰς εἶναι στριμωγμένη σὲ μιὰ γωνιά. Θλιμμένη, φτωχούλα, παρατημένη. Σήμερα ἔστειλα μιὰν ἡμερησία διαταγὴ στὸ ἀντιτορπιλλικό μας «Βασίλισσα Ὄλγα» ποὺ κατέστρεψε ἕνα ἰταλικὸ ὑποβρύχιο. «Ἡ Ἑλλάς», ἔτσι γράφω, «δὲν ἀπέφυγε καμμιὰ θυσία, καμμιὰ δοκιμασία, κανένα κίνδυνο. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Θεὸς θὰ τὴν ἀμείψει». Ναί, μόνο ἀπὸ τὸ Θεὸ περιμένουμε τὴν ἀμοιβή.

25 Δεκεμβρίου. Χριστούγεννα. Πόλεμος, ξενιτιά, ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς σκλαβωμένος, τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος ἐξόριστο. Τὴ γῆ τῆς Ἑλλάδας μας τὴν πατοῦν οἱ ἐχθροί. Τὴν καρδιά της τὴν πικραίνουν οἱ φίλοι. Δὲν πειράζει. Πῆγα μὲ τὴ Νίτσα στὸν Ἅγιο Κωνσταντῖνο καὶ ἀνάψαμε τὰ κεράκια μας. Ἔχω ἀπέραντη ἠρεμία μέσα μου. Τὸ μυαλό μου εἶναι μπλεγμένο σὲ ἄπειρες σκέψεις καὶ ἔγνιες. Ὡστόσο, ἡ καρδιά μου... εἶναι ἀπόλυτα ἤρεμη. Ξέρει ὅτι ἔχει δίκιο. Καὶ δὲν ἐννοεῖ ν' ἀφίσει νὰ πνιγεῖ τὸ δίκιο της. Δὲν εἶναι, ἄλλωστε, δικό της, ἀτομικό. Εἶναι τὸ δίκιο τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Ὅλων ἐκείνων ποὺ πεινοῦν, ποὺ πεθαίνουν ἀπὸ τὴν πείνα, ποὺ τυφεκίζονται, ποὺ σαπίζουν στὶς φυλακές, ποὺ καταδιώκονται, ποὺ γυρί-

---

* Δὲν μοῦ διηυκρίνισεν ὁ Eden, οὔτε διὰ τοῦ Lord Moyne, οὔτε ὅταν συνεζήτησα μαζί του εἰς τὸ Λονδῖνον, ἐὰν τὴν σχετικὴν πρὸς τὴν Δωδεκάνησον καὶ τὴν Κύπρον δήλωσιν εἶχε ζητήσει μόνον ἡ Κυβέρνησις 'Ιω. Μεταξᾶ (ἢ Κορυζῆ) ἢ καὶ ἡ Κυβέρνησις Τσουδεροῦ.

ζουν ἀντάρτες στὰ βουνά, ποὺ κρύβονται στὰ ὑπόγεια τῶν πόλεων, ποὺ δὲν ἐννοοῦν νὰ ὑποκύψουν στὸ ζυγό. Ὅποιος κρατάει ψηλὰ τὸ κεφάλι του καὶ ὁλόϊσιο τὸ κορμί του μπροστὰ στὸν ἐχθρό, ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ κάνει τὸ ἴδιο καὶ μπρὸς στοὺς φίλους... Ἀπ' ὅλες τὶς ἑλληνικὲς πλευρὲς δέχομαι ἐνίσχυση καὶ συγχαρητήρια... Τὸ πρωῒ μοῦ τηλεφώνησε ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια ὁ Γενικὸς Πρόξενος Βαλτῆς. Μοῦ εἶπε ὅτι θέτει στὴ διάθεσή μου τὴν παραίτησή του. Ἐπίσης μοῦ εἶπε ὅτι ὁλόκληρος ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Ἀλεξανδρείας εἶναι συγκινημένος κ' εἶναι μαζί μου. Μιὰ μοναδικὴ ἐξαίρεση σημειώθηκε. Ὁ ... *, σὲ μιὰ μεγάλη συζήτηση ποὺ ἔγινε στὴ Λέσχη, σηκώθηκε καὶ εἶπε : « Τί θέλει τώρα νὰ παραστήσῃ ὁ Κανελλόπουλος καὶ τὰ βάζει μὲ τὸν Eden ! » Τὸν ἔβαλε μπροστὰ ὁ Μ. Καζούλης καὶ ὁ ... τὴν ἔπαθε, γιατὶ ὅλοι πῆραν τὸ μέρος τὸ δικό μου. Τὸ δικό μου ; Ὄχι ! Δὲν ὑπάρχει ζήτημα δικό μου. Ὑπάρχει ζήτημα Ἑλλάδος, καὶ εἶμαι ἀποφασισμένος νὰ τὸ διαχειρισθῶ σὰ νἄταν μέσα μου καὶ σὰ νὰ μιλοῦσε μὲ τὰ χείλη μου ὁλόκληρος ὁ Ἑλληνικὸς Λαός. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς αἰσθάνομαι τὸν ἑαυτό μου " Λαό ", γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἐτήρησα κανένα πρωτόκολλο. Δὲν τηροῦν πρωτόκολλα οἱ λαοὶ ποὺ εἶναι μάρτυρες.

Τὴν νύκτα τῆς 28ης πρὸς τὴν 29ην Δεκεμβρίου ἐπετοῦσα — μὲ βομβαρδιστικὸν Liberator — ἀπὸ τὸ Κάϊρον εἰς τὸ Γιβραλτάρ, συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν Warner καὶ τὸν ταγματάρχην (νῦν ἀντιστράτηγον ἐ.ἀ.) Γ. Ἰορδανίδην, πολύτιμον τότε συνεργάτην μου. Τὸ ἀπόγευμα τῆς 30ῆς Δεκεμβρίου ἤμουν εἰς τὸ Λονδῖνον, εἰς τὸ ξενοδοχεῖον Ritz. Τὸ ταξίδι αὐτὸ ἔγινε μοιραῖον διὰ μίαν ἀπὸ τὰς πρώτας φάσεις τῆς πολιτικῆς μου σταδιοδρομίας. Δὲν θὰ λησμονήσω ποτὲ τὴν ψυχικὴν βοήθειαν ποὺ μοῦ παρέσχον, τότε, οἱ δύο παλαιοὶ μαθηταί μου καὶ ἀγαπητοὶ φίλοι : ὁ ἀείμνηστος Δημήτριος Καπετανάκης, ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀναδεικνύεται ὡς Ἄγγλος ποιητής, καὶ ὁ Παναγῆς Παπαληγούρας**,

* Στὸ Ἡμερολόγιό μου μνημονεύεται τὸ ὄνομα τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα ἐξαιρέτου Ἕλληνος τῆς Ἀλεξανδρείας ποὺ ἐνόμισεν ὅτι ἔπρεπε νὰ διαφωνήσῃ μὲ τὴν στάσιν μου.

** Ὁ Παναγῆς Παπαληγούρας, 25 ἐτῶν τότε, εἶχε διαφύγει, μαζὶ μὲ τὸν ἀείμνηστον Ἀθ. Ἀγνίδην, ἀπὸ τὴν Ἑλβετίαν (ὅπου εἶχε συμπληρώσει τὰς σπουδάς του) καὶ εἶχε φθάσει, ὀλίγους μῆνας πρίν, εἰς τὸ Λονδῖνον. Ἐκεῖ τὸν ἐκράτησαν οἱ Τσουδερὸς καὶ Βαρβαρέσος (πρὸ πάντων ὁ τελευταῖος ποὺ τὸν ἠγάπα ἰδιαιτέρως) ὡς νομικὸν καὶ οἰκονομικὸν σύμβουλον τῆς Κυβερνήσεως. Μοῦ διετύπωσεν, ὅμως, ἀμέσως τὴν παράκλησιν καὶ ἐπιθυμίαν του νὰ ὑπηρετήσῃ εἰς τὰς ἐνόπλους δυνάμεις τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Ἀνταπεκρίθην εἰς τήν, κατ' ἐμέ, αὐτονόητον ἐπιθυμίαν ἑνὸς νέου ἐν ὥρᾳ πολέμου, καὶ ἔτσι ὁ Παπαληγούρας ἔφθασε, τὸν Μάρτιον τοῦ 1943, εἰς τὸ Κάϊρον καί, ὀνομασθεὶς ἀνθυπολοχαγός, ἐνετάχθη εἰς τὸν στρατὸν τῆς ξηρᾶς. Ἀργότερα, τοῦ ἀπενεμήθη ὁ βαθμὸς τοῦ λοχαγοῦ τῆς Στρατιωτικῆς Δικαιοσύνης, ἀλλ' ἐχρησιμοποιήθη κυρίως εἰς πολεμικὰς ἀποστολάς. Κατὰ τὸ μέγα καὶ φοβερὸν κίνημα τοῦ Ἀπριλίου 1944 ὑπηρέτει εἰς τὸν Ι Ταξιαρχίαν καὶ ἦτο — μαζὶ μὲ τὸν τότε ταγματάρχην (νῦν ἀντιστράτηγον ἐ.ἀ.) Σ. Τζαννετῆ —

τοῦ ὁποίου ἡ μεταπολεμική ἐξαίρετος πολιτική σταδιοδρομία εἶναι γνωστή. Τὴν παραμονὴν τοῦ νέου ἔτους 1943 ὑπέστην — οἰκουρῶν εἰς τὸ δωμάτιον τοῦ ξενοδοχείου λόγῳ γρίππης, ἀπὸ τὴν ὁποίαν εἶχα προσβληθῆ πρὶν φύγω ἀπὸ τὸ Κάϊρον — πολλὰς πιέσεις διὰ νὰ μὴ φθάσω εἰς τὰ ἄκρα. Πρῶτοι ἦλθαν ὁ Ἁγνίδης καὶ ὁ Δ. Νικολαρεΐζης (ὁ νῦν πρεσβευτής, διπλωματικὸς γραμματεὺς τότε τοῦ πρωθυπουργοῦ Τσουδεροῦ). Ὕστερα, μὲ ἐπεσκέφθησαν, πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπόν, ὁ Βαρβαρέσος καὶ ὁ Δημητρακάκης (ὁ καθένας χωριστά). Ἦλθε καὶ συνεζήτησε ἄνετα μαζί μου τὸ ὅλον θέμα καὶ ὁ παλαιός μου φίλος πρεσβευτὴς Π. Πιπινέλης *. Τέλος, μοῦ ἐτηλεφώνησεν ὁ Λόρδος Selborne

---

ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικούς, οἱ ὁποῖοι, εὑρισκόμενοι πλησίον τοῦ διοικητοῦ τῆς Ταξιαρχίας συνταγματάρχου Παπᾶ, ἀντέστησαν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας εἰς τὴν βιαίαν προσπάθειαν τῶν κινηματιῶν, ποὺ εἶχαν ἀποκτήσει τὸν ἔλεγχον τῆς Ταξιαρχίας, νὰ ἀναγκάσουν τὸν διοικητὴν νὰ ὑπογράψῃ τὸ πρωτόκολλον, δι' οὗ θὰ ἐδήλου, ὅτι εἶναι σύμφωνος μὲ τὸ κίνημα. Ὅταν ἐσχηματίσθη ἡ Κυβέρνησις τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου, εἰς τὴν ὁποίαν μετέσχον καὶ ἐγώ, ὁ ἀναλαβὼν τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου ἔξοχος πατριώτης στρατηγὸς Κ. Βεντήρης, ποὺ μὲ τὸ στιβαρὸ χέρι του ἀνασυνεκρότησε μετὰ τὸ κίνημα τὰς ἑλληνικὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις Μέσης Ἀνατολῆς, ἀνέθεσεν εἰς τὸν Παπαληγούρα τὴν ἀρχηγίαν τῆς δευτέρας κρισίμου ἀποστολῆς (μὲ ὅπλα καὶ χρήματα) εἰς τὴν κατεχομένην Ἑλλάδα. Τὴν ἀποστολὴν αὐτὴν ἐξεπλήρωσεν ὁ Παπαληγούρας, ἀπονεμηθέντος εἰς αὐτὸν μετὰ ταῦτα τοῦ Ἀριστείου Ἀνδρείας. Τῆς πρώτης ἀποστολῆς ἀρχηγὸς ἦτο ὁ τότε ταγματάρχης Γ. Ροῦσσος (νῦν ἀντιστράτηγος ἐ.ἀ.), ἐκτελέσας καὶ αὐτὸς κατὰ τρόπον ἄριστον τὸ ἐπικίνδυνον ἔργον ποὺ τοῦ ἀνετέθη. Εἰς τὴν ἀποστολὴν Παπαληγούρα εἶχε μετάσχει, ὡς ἄμεσος συνεργάτης του, ὁ δικηγόρος Μάριος Ζωϊόπουλος (ἔφεδρος, τότε, ὑπολοχαγός), μαθητής μου ἄλλοτε καὶ αὐτὸς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον. Ἐπέδειξε καὶ αὐτὸς ἐξαίρετον γενναιότητα. Ὑπῆρξε καὶ τρίτη ἀποστολή, ἡ ὁποία, ὅμως, εἶχεν ἀτυχίαν καὶ ἡ ἔκβασίς της ἦτο δραματική.

* Μὲ τὸν νῦν βουλευτὴν καὶ συνεργάτην μου, τέως πρωθυπουργὸν Πιπινέλην συνεδεόμην στενώτατα ἀπὸ τὸ 1923. Ὅταν ἔφθασα, διαφυγὼν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, εἰς τὸ Κάϊρον, εὑρέθη ἐκεῖ. Ἡ τελευταία ὑπεύθυνος διπλωματικὴ ἀποστολή του ἦτο ἡ πρεσβεία τῆς Σόφιας, τὴν ὁποίαν διηύθυνε κατὰ τὴν κρίσιμον περίοδον τῶν ἐν Ἀλβανίᾳ ἐπιχειρήσεων. Ὅταν ἐπεχείρουν τὰς τελευταίας διορθώσεις εἰς τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια τοῦ βιβλίου μου τούτου, ἔλαβα — εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ τὸ στείλῃ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεύς, μὲ τὰ βήματα τοῦ ὁποίου εἶχαν διασταυρωθῆ τὰ ἰδικά μου εἰς τὸ Λονδῖνον τὸν Ἰανουάριον 1943, ὡς καὶ εἰς τὴν Νέαν Ὑόρκην (εἰς τὴν Γενικὴν Συνέλευσιν τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν) τὸ φθινόπωρον τοῦ 1950 — τὸ ὡραιότατα γραμμένο βιβλίον τοῦ Jules-François Blondel (Ambassandeur de France): « Ce que mes yeux ont vu de 1900 à 1950 ». Ὁ πρῶτος τόμος τοῦ διτόμου τούτου βιβλίου, ἐκδοθεὶς πρὸ ἐτῶν, ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας. Ὁ Blondel εἶχε συνυπηρετήσει εἰς τὴν Σόφια μὲ τὸν Πιπινέλη καὶ εἶχε συνδεθῆ στενώτατα μαζί του. Ἐχάρηκα ἰδιαίτερα, ὡς παλαιὸς φίλος τοῦ Πιπινέλη, ὅταν ἄνοιξε τὸν δεύτερον τόμον τοῦ βιβλίου τοῦ Blondel

(ὑπουργὸς τοῦ οἰκονομικοῦ πολέμου, ὑπὸ τὸν ὁποῖον ὑπήγετο καὶ ἡ ὀργάνωσις μυστικοῦ πολέμου — σαμποτὰζ κλπ. — εἰς τὰς

καὶ ἐδιάβασα τὰ ἀκόλουθα (Tome II., σ. 180) : « Panayotis Pipinélis ne démentait pas le renom d'intelligence qui s'attache à sa nationalité. A mon penchant pour son lumineux pays correspondait chez lui une analogue sensibilité à l égard de la France. Nous nous entendions à merveille. Aux circonstances cruelles qu'il analysait avec lucidité, il opposait une force d'âme incomparable. Ses dons remarquables et ses rares qualités lui faisaient promesse d'un brillant avenir». Μόνον ἀπὸ ξένους εἶναι δυνατὸν ν' ἀκούσῃ ὁ Ἕλλην τὸν ἀνεπιφύλακτον ἔπαινον. Δι' αὐτὸ ἐθεώρησα ἀναγκαῖον νὰ περιλάβω εἰς τὴν ὑποσημείωσιν αὐτὴν τὰς ἀνωτέρω φράσεις τοῦ εὐγενικοῦ Blondel. Ἄς ἔλθω τώρα, ἀφοῦ μὲ τὰς κρίσεις τοῦ Γάλλου διπλωμάτου ἔδωσα τὴν εἰκόνα τοῦ παλαιοῦ μου φίλου, εἰς τὸ εἰδικώτερον περιστατικὸν τῶν συζητήσεων ποὺ εἶχα μαζί του εἰς τὸ Κάϊρον, ὅταν ἔγινα ἀντιπρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως καὶ ὑπουργὸς τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης. Ὁ Πιπινέλης ἐπεχείρησε νὰ μὲ πείσῃ, ὅτι ἔπρεπε νὰ μὴ χαρίσω τὴν ἐμπιστοσύνην μου εἰς ὡρισμένην κατηγορίαν ἀξιωματικῶν. Διατί, ὅμως, ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος, ὁ τόσον ἔμπειρος, ὁ γνωρίζων πρόσωπα καὶ πράγματα εἰς τὸν στρατόν, υἱοθέτησε (κατὰ τὴν βραχεῖαν, μετὰ τὴν ὁρκωμοσίαν μου, παραμονήν του εἰς τὴν Αἴγυπτον) κάθε εἰσήγησίν μου σχετικὴν μὲ τὰς ἐνόπλους δυνάμεις καὶ δὲν ἐπηρεάσθη — διὰ νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ὀρθότητα τῶν εἰσηγήσεών μου — ἀπὸ τὸν παλαιὸν ἀφωσιωμένον εἰς τὸν θρόνον καὶ προσωπικῶς εἰς τὸν ἴδιον πρεσβευτὴν Τάκην Πιπινέλην ; Δὲν κατώρθωσα ποτὲ νὰ ἐξηγήσω τὴν στάσιν αὐτὴν τοῦ Βασιλέως Γεωργίου. Δὲν ἔπρεπε, τάχα, νὰ ἔχῃ μεγαλυτέραν ἐμπιστοσύνην εἰς τὰς διαθέσεις τοῦ Πιπινέλη καὶ μικροτέραν εἰς ἐμέ, ὁ ὁποῖος εἶχα διεξαγάγει ἀγῶνα (κατὰ τὸ ἔτος 1935) κατὰ τῆς ἐπιστροφῆς του καὶ εἶχα ἐξορισθῆ ἐπὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐγκριθείσης δικτατορίας τῆς 4ης Αὐγούστου ; Θὰ εἶμαι πάντοτε εὐγνώμων εἰς τὴν μνήμην τοῦ βασιλέως Γεωργίου διὰ τὴν ἀνεπιφύλακτον ἐμπιστοσύνην ποὺ ἔδειξεν ἀπέναντί μου. Ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅμως, ὀφείλω νὰ εἴπω, ὅτι θὰ ἦτο ὠφελιμώτερον εἰς ἐμὲ τὸν ἴδιον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν χώραν, ἐὰν ἐπεχείρει νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ὀρθότητα ὡρισμένων εἰσηγήσεών μου. Καὶ ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω, ὅτι, ἐὰν εἶχα προσέξει ἐγὼ τὰς συμβουλὰς ποὺ μοῦ ἔδωσε τότε ὁ Πιπινέλης, θὰ ἀπεφεύγετο ἴσως ἡ πτῶσις μου τὸν Μάρτιον τοῦ 1943, μετὰ τὴν ἐπιστροφήν μου ἀπὸ τὸ Λονδῖνον. Ἐπηρεασμένος ἀκόμη ἀπὸ τὸν δημοκρατικὸν ἀγῶνα ποὺ εἶχα διεξαγάγει κατὰ τὸ ἔτος 1935, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν τετραετῆ ἐπὶ δικτατορίας ἐξορίαν μου, εἶχα ἐκδηλώσει — παρὰ τὸ βαθὺ αἴσθημα σεβασμοῦ ποὺ μοῦ ἐνέπνευσεν ἀμέσως ἡ φυσιογνωμία τοῦ Βασιλέως Γεωργίου, ὅταν τὸν ἀντίκρυσα διὰ πρώτην μὲν φοράν, τὴν τραγικὴν νύκτα τῆς 20ῆς πρὸς τὴν 21ην Ἀπριλίου 1941, εἰς τὸ ξενοδοχεῖον τῆς Μεγάλης Βρετανίας, ὕστερα δὲ εἰς τὸ Κάϊρον — ὑπερβολικὴν ἐμπιστοσύνην εἰς τοὺς δημοκρατικοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ κινήματος τοῦ 1935. Ὡρισμένοι ἐξ αὐτῶν — π.χ. οἱ δύο ἀδελφοὶ Τσιγάντε — ἀπεδείχθησαν ἄξιοι τῆς ἐμπιστοσύνης αὐτῆς. Δὲν ἐσκέπτοντο παρὰ μόνον τὸ πολεμικὸν καθῆκον των. Τὸν νεώτερον, τὸν Ἰωάννην Τσιγάντε, ὡδήγησεν ἡ σκέψις αὐτὴ εἰς ἡρωϊκὸν θάνατον. Ὁ πρεσβύτερος ἀνεδείχθη ἄξιος ἡγέτης τοῦ ἐνδόξου Ἱεροῦ Λόχου. Πολλοί, ὅμως, ἀπόταχτοι τοῦ 1935 συνειργάσθησαν μὲ τοὺς κομμουνιστὰς τόσον κατὰ τὸ πρῶτον μικρὸν κίνημα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, τὸ ὁποῖον μὲ ὑπεχρέωσε νὰ παραιτηθῶ τὸν Μάρτιον τοῦ 1943, ὅσον καὶ κατὰ τὸ μέγα κίνημα τοῦ Ἀπριλίου 1944, τὸ ὁποῖον ἀντιμετώπισαν

κατεχομένας χώρας), λέγων ὅτι θὰ ἀπεμακρύνετο τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἀπὸ τὸ Λονδῖνον (ἦτο παραμονὴ Πρωτοχρονιᾶς) καὶ ὅτι θὰ ἤθελε νὰ δεχθῶ ἐκ μέρους του τὸν Charles Hambro. Τὸν ἐδέχθην, φυσικά, ἀμέσως. Μὲ ἐπίεσε καὶ ὁ Hambro νὰ παραμείνω εἰς τὴν Κυβέρνησιν, ὑποσχόμενος ἐκ μέρους τοῦ συμπαθεστάτου Λόρδου Selborne, μὲ τὸν ὁποῖον συνηντήθην μετά τινας ἡμέρας, ὅτι κάτι θὰ ἔκαμνεν ὁ Eden πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῆς δυσμενοῦς ἀπηχήσεως τῆς περὶ 'Αλβανίας δηλώσεώς του.

Ἔτσι, ἐκάμφθηκα ὁριστικῶς. Τὸ πρωῒ τῆς Πρωτοχρονιᾶς, ἀφοῦ ἐπῆγα μὲ τὸν 'Αγνίδη καὶ τὸν Μαντζαβῖνο εἰς τὴν 'Ελληνικὴν 'Εκκλησίαν, εἶδα τὸν Βασιλέα Γεώργιον. Τὸν εἶδα κατὰ τὴν δεξίωσιν ποὺ ἔγινεν εἰς τὴν 'Ελληνικὴν Πρεσβείαν. Τὴν 3ην 'Ιανουαρίου εἶχα δυόμισυ ὡρῶν συζήτησιν μὲ τὸν ἀλησμόνητον Βασιλέα, εἰς τὸ ξενοδοχεῖον Claridge, ὅπου διέμενε. Μεταξὺ τῶν ἄλλων μοῦ εἶπε (ὅπως διαβάζω εἰς τὸ 'Ημερολόγιόν μου): «'Ο Τσῶρτσιλ εἶναι θυμωμένος μαζί σας, ἀλλὰ μοῦ εἶπε ταυτοχρόνως· "τὸν Κανελλόπουλο τὸν χρειαζόμαστε ἐκεῖ κάτω"»! 'Εκ τῶν ὑστέρων ἀπεδείχθη, ὅτι δὲν μὲ ἐχρειάζοντο. Ἐπερίμενα δώδεκα ἡμέρας διὰ νὰ μὲ δεχθῇ ὁ Eden. Εἶχα ἴδῃ ἐν τῷ μεταξὺ τὸν Λόρδον Selborne καὶ εἶχα, ἐπίσης, τὴν μεγάλην καὶ ἀλησμόνητον δι' ἐμὲ ἱστορικὴν εὐκαιρίαν νὰ συναντηθῶ καὶ νὰ συζητήσω διεξοδικῶς προβλήματα κοινοῦ ἐνδιαφέροντος μὲ τὸν στρατηγὸν De Gaulle, τὸν πρόεδρον τῆς Τσεχοσλοβακίας Ἐδουάρδον Μπένες καὶ τὸν πρωθυπουργὸν τῆς Πολωνίας στρατηγὸν Wladyslav Sikorsky*. Ἂς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ παραθέσω ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ 'Ημερολόγιόν μου ποὺ εἶναι, νομίζω, ἐνδιαφέρον διὰ τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστην καὶ ποὺ ἀποκαλύπτει, εἰς

ἀποφασιστικῶς καὶ γενναιότατα οἱ ἀείμνηστοι Σοφοκλῆς Βενιζέλος καὶ ναύαρχος Π. Βούλγαρης, ἀφοῦ εἶχον καὶ αὐτοὶ ὑποπέσει προηγουμένως — μετ' ἐμὲ καὶ παρὰ τὸ ἰδικόν μου προηγούμενον πάθημα, τὸ ὁποῖον δὲν ἐξήγησαν ὀρθῶς — εἰς τὸ λάθος νὰ ἐμπιστευθοῦν διοικήσεις εἰς παλαιοὺς φίλους των, ἀποτάκτους τοῦ 35, ἐξ ὧν ὡρισμένοι ἀπεδείχθησαν ἀνάξιοι ἐμπιστοσύνης. 'Ο Π. Πιπινέλης μοῦ εἶχεν ἐπισημάνει, ἀπὸ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1942, τοὺς κινδύνους. Τὸ αὐτὸ εἶχαν πράξει ὁ στρατηγὸς Β. Μαραβέας καὶ ὁ συνταγματάρχης Βαγενᾶς, ἐν μέρει δὲ καὶ οἱ ναύαρχοι Σακελλαρίου καὶ Καββαδίας. 'Αλλὰ ἐθεώρησα ὑπερβολικοὺς τοὺς φόβους των. Δὲν ἐφανταζόμην, ὅτι Ἕλληνες ἀξιωματικοί, οἱασδήποτε ἰδεολογίας, θὰ ὑπέκυπτον ἐν ὥρᾳ πολέμου εἰς τὸν φοβερὸν πειρασμὸν νὰ συμβάλουν εἰς τὴν διάλυσιν τῶν μαχομένων δυνάμεων τοῦ Ἔθνους.

* Λίγες ἑβδομάδες ἀργότερα ἐφονεύθη ὁ Sikorsky, συντριβέντος τοῦ ἀεροπλάνου τύπου Liberaror, τοῦ ὁποίου ἐπέβαινε, ἐπάνω εἰς τὸν βράχο τοῦ Γιβραλτάρ.

ποίαν κατάστασιν εἶχαν περιέλθει αἱ ἐξόριστοι συμμαχικαὶ κυβερνήσεις εἰς τὸ Λονδῖνον :

10 Ἰανουαρίου. Εἶμαι μόνος, μόνος, πάρα πολὺ μόνος. Νιώθω μεγάλη ἐρημιὰ γύρω μου. Ὄχι μόνο γύρω μου. Νιώθω ἐρημιὰ γύρω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἴσως μάλιστα γύρω ἀπὸ ὁλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα. Τώρα ἔχει περάσει τὸ μεσημέρι, μὰ ἐδῶ στὸ Λονδῖνον ἡ μέρα δὲν εἶναι μόνο πολὺ μικρή· εἶναι καὶ λίγη, πολὺ λίγη. Ὁμίχλη, ἕνα παράξενο σκοτάδι ἡμέρας. Ἀπὸ τὸ πρωῒ μὲ ζήτησαν μερικοὶ στὸ τηλέφωνο. Δὲν μπόρεσα νὰ δεχθῶ κανέναν ... Χθὲς τὸ βράδυ εἶχα καλέσει σὲ γεῦμα — ἐδῶ στὸ Ritz — τὸν Τσουδερὸ καὶ τὴν ἐξαίρετη συζυγό του. Μοῦ ἐπεβεβαίωσε ὅτι ὁ Smuts ἔκαμε ἕνα τηλεγράφημα στὸ Φόρεϊν Ὄφφις, κακίζοντας τὴ δήλωση περὶ Ἀλβανίας. «Τοῦ ἔστειλα», λέω στὸν Τσουδερό, «μὲ τὸν πρεσβευτὴ Κ. Κόλλα τὰ ἀντίγραφα τῶν δυὸ δικῶν μου τηλεγραφημάτων πρὸς τὸν Eden καὶ τὸν κατετόπισα»... Σὲ μιὰν ἄλλη στιγμὴ μοῦ λέει ὁ Τσουδερός : «Ξέρετε, ὁ Spaak* μοῦ ἔλεγε ὅτι ἕξη ὁλόκληρους μῆνες ζητοῦσε νὰ ἰδεῖ τὸν Eden, καὶ ὁ Eden ἔλεγε πὼς εἶναι ἀπησχολημένος καὶ τὸν παρέπεμπε σὲ ὑπαλλήλους τοῦ Φόρεϊν Ὄφφις». «Αὐτὸ εἶναι ἀκατανόητο» λέω στὸν Τσουδερό, «τελείως ἀκατανόητο. Ἐγὼ δὲν μπορῶ νὰ καταλάβω καὶ κάτι ἄλλο. Ἐδῶ στὸ Λονδῖνον εἶσθε τόσοι πρωθυπουργοὶ συμμαχικῶν κρατῶν. Δὲν ἔπρεπε, τάχα, μιὰ φορὰ τὸ μῆνα ἢ στοὺς τρεῖς ἔστω μῆνες νὰ σᾶς καλεῖ ὁ Τσῶρτσιλ σὲ μιὰ σύσκεψη, γιὰ τὰ μάτια τοὐλάχιστον τοῦ κόσμου ; Ἐπάψαμε τάχα καὶ γι' αὐτοὺς ἀκόμα τοὺς Ἄγγλους νὰ εἴμαστε κράτη, ἐπειδὴ κατέχονται οἱ χῶρες μας »; «Ὅσο γιὰ μᾶς», μοῦ λέει ὁ Τσουδερός, «ὁ Τσῶρτσιλ βλέπει συχνὰ τὸν Βασιλέα».

Ἦτο, βέβαια, σημαντικὸν ὅτι ἔβλεπεν ὁ Τσῶρτσιλ τὸν Βασιλέα Γεώργιον. Πράγματι, οἱ Ἄγγλοι τὸν ἐτιμοῦσαν ἰδιαιτέρως ὡς τὸν πιστότερον καὶ γενναιότερον φίλον των**. Δὲν ἦτο, ὅμως, διόλου ἀρκετὸν τὸ ὅτι ἔβλεπεν ὁ Τσῶρτσιλ τὸν Βασιλέα. Ἔπρεπε νὰ τιμῶνται ὅλαι αἱ ὑπεύθυνοι συμμαχικαὶ Κυβερνήσεις — ἰδιαιτέρως μάλιστα, διότι αἱ χῶραι των ἐδοκιμάζοντο σκληρότατα ἀπὸ τὴν κατοχὴν — καὶ νὰ γίνωνται συστηματικαὶ ἰδιαίτεραι καὶ κοιναὶ ἐπαφαὶ τῶν πρωθυπουργῶν των μὲ τὸν Τσῶρτσιλ καὶ τῶν ὑπουργῶν τῶν ἐξωτερικῶν μὲ τὸν Eden. Ἴσως νὰ ἐκέρδιζαν καὶ οἱ Βρετανοὶ ἡγέται κάτι — ἔστω καὶ κάτι ἐλάχιστον ποὺ θὰ ἀπέτρεπεν ὡρισμένα λάθη — ἀπὸ τὴν συνεργασίαν αὐτήν. Ἐὰν δὲν ἐπέμενε καὶ δὲν ἠπείλει ὁ De Gaulle, δὲν θὰ ἐκα-

* Ὑπουργός, τότε, τῶν ἐξωτερικῶν εἰς τὴν ἐξόριστον Βελγικὴν Κυβέρνησιν. Εἶχε διατελέσει ἤδη Πρωθυπουργὸς πρὸ τοῦ πολέμου. Ἴσως — διὰ νὰ μὲ καθησυχάση, διότι δὲν εἶχα γίνει ἀκόμη δεκτὸς ἀπὸ τὸν Eden — ὑπερέβαλεν ὁ Τσουδερός, λέγων ὅτι ἕξ μῆνες ζητοῦσε ὁ Spaak ματαίως νὰ ἴδῃ τὸν Ἄγγλον ὑπουργὸν τῶν ἐξωτερικῶν.

** Ὁ Λόρδος Selborne μοῦ εἶπε (ὅπως διαβάζω εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν μου), τὴν 3ην Νοεμβρίου 1942 : «Γιὰ μᾶς τοὺς Ἄγγλους εἶναι ὁ Βασιλεύς σας ὅ,τι εἶναι κι' ὁ Ροῦσβελτ».

λεῖτο εἰς τὴν Καζαμπλάνκα, ὅπου συνηντήθησαν ὁ Πρόεδρος Ροῦζβελτ καὶ ὁ Τσῶρτσιλ. Ἡ ὀργή του, ὅταν ἐγένετο ἡ ἀπόβασις εἰς τὴν Βόρειον Ἀφρικήν, χωρὶς νὰ προειδοποιηθῇ, ἔχει μείνει θρυλική. Τὸ ἀπόγευμα τῆς 4ης Ἰανουαρίου εἶχα ἐπισκεφθῆ τὸν De Gaulle. Τὸ πρωΐ εἶχα ἰδῆ τὸν Λόρδον Selborne, ὁ ὁποῖος — ὅπως βλέπω εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν μου — μοῦ εἶχε εἰπεῖ: «Τὸν ἀγαπᾶμε καὶ τὸν θαυμάζουμε τὸν στρατηγὸ De Gaulle, ἀλλὰ τί νὰ κάνουμε ... !». Τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς φράσεως αὐτῆς μ' ἔκαμε πολὺ σκεπτικόν. Τὸ βράδυ τῆς ἡμέρας ἐκείνης περιέγραψα εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν μου τὴν συζήτησιν ποὺ εἶχα μὲ τὸν De Gaulle. Καὶ ἔκλεισα τὴν σελίδα μὲ τὰς ἑξῆς παρατηρήσεις:

> Μοῦ ἄρεσε πολὺ τὸ ἀντρίκιο πεῖσμα τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ πού, ἀντὶ γιὰ πεῖσμα, μποροῦμε καὶ ἴσως πρέπει νὰ τὸ ποῦμε "ἴσια γραμμή"... Δὲν ξέρω ποιὰ θὰ εἶναι τὰ προσεχῆ στάδια τῆς τύχης του. Μπορεῖ νὰ περάσει δύσκολες στιγμὲς καὶ νὰ ὑποστεῖ μεγάλες πικρίες. Ὡστόσο, πιστεύω ὅτι ὁ Γαλλικὸς λαός, μετὰ τὸν πόλεμο, θὰ τὸν δικαιώσει. Τοῦ ἀξίζει. Στάθηκε ἀντρίκια καὶ ὑπερήφανα ἐπάνω σὲ μιὰν ἔπαλξη.

Τὸ ἀπόγευμα τῆς 12ης Ἰανουαρίου μὲ ἐδέχθη, ἐπὶ τέλους, ὁ Eden εἰς τὸ Φόρεϊν Ὄφφις. Τὸ προηγούμενο ἀπόγευμα εἶχα συναντηθῆ μὲ τὸν Sir Orme Sargent, βοηθὸν μόνιμον ὑφυπουργὸν τῶν ἐξωτερικῶν *, καὶ τὸ βράδυ τῆς αὐτῆς ἡμέρας μὲ εἶχε καλέσει νὰ δειπνήσω σπίτι του ὁ μέγας φίλος τῆς Ἑλλάδος Philip Noel-Baker, ὑπουργὸς τῆς κυβερνήσεως Τσῶρτσιλ, διὰ νὰ συναντηθῶ καὶ νὰ συζητήσω φιλικὰ μὲ τὸν κοινοβουλευτικὸν ὑφυπουργὸν τῶν ἐξωτερικῶν Richard Law (τὸν υἱὸν τοῦ ἄλλοτε πρωθυπουργοῦ Sir Bonar Law). Ἔτσι, προητοιμάσθη κάπως τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ἐπαφήν μου μὲ τὸν Eden. Μεταξὺ τῶν πρώτων φράσεων, ποὺ μοῦ ἀπηύθυνεν ὁ Eden, ἦτο (καὶ βασίζομαι δι' ὅσα γράφω κατωτέρω εἰς τὸ σχετικὸν τμῆμα τοῦ Ἡμερολογίου μου) ἡ ἑξῆς: «Δὲν μπορῶ νὰ καταλάβω, γιατί ἔγινε τόσος θόρυβος μὲ τὴν δήλωσίν μου περὶ Ἀλβανίας». Ὅταν τοῦ ἀπήντησα, ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν θὰ κατανοήσουν πῶς ἔγινε ἡ δήλωσις διὰ τοὺς Ἀλβανοὺς πρὶν γίνῃ ἀνάλογος δήλωσις διὰ τοὺς Ἕλληνας, μοῦ ἀπήντησε: «Μὰ ἔχουμε πῆ τόσες φορὲς ὅτι οἱ Ἕλληνες θὰ εἶναι ἀνεξάρτητοι». «Ναί, ναί», παρετήρησα ἐγὼ ἀμέσως, «αὐτὸ εἶναι αὐτονόητον. Δὲν ἔχετε ὅμως εἰπῆ τίποτε δι' ὅλους τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς». Ὅταν τοῦ ἐπεξή-

---

* Ὁ μόνιμος ὑφυπουργὸς Sir Alexander Cadogan ἀπουσίαζεν ἀπὸ τὸ Λονδῖνον, ἀλλὰ τὸν εἶδα καὶ αὐτὸν λίγες ἡμέρες ἀργότερα.

γησα τὴν φράσιν μου αὐτὴν — καὶ ἔφερα ὡς παράδειγμα τὴν Δωδεκάνησον καὶ τὴν Βόρειον Ἤπειρον (ἀποφυγών, τὴν στιγμὴν ἐκείνην, νὰ μνημονεύσω ρητῶς τὴν Κύπρον, τὴν ὁποίαν εἶχα ἤδη μνημονεύσει εἰς τὸ πρὸς αὐτὸν τηλεγράφημά μου, ὡς καὶ κατὰ τὴν συζήτησίν μου μὲ τὸν Λόρδον Moyne), προέβη ὁ Eden εἰς τὴν ἑξῆς παρατήρησιν :

« Νὰ σᾶς πῶ κάτι. Κάθε φράσις καὶ κάθε δήλωσις μπορεῖ καὶ νὰ παρεξηγηθῆ, νὰ κριθῆ ἄσχημα, νὰ προκαλέση δυσμενεῖς κρίσεις. Ὁ σκοπὸς εἶναι, οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες — κι' αὐτὰ τραβᾶμε ἐμεῖς οἱ φτωχοί ! — νὰ διαφωτίζουν τὸν λαόν ». Ἔσπευσα νὰ τοῦ ἀπαντήσω : « Ναί, τὸ ξέρω πολὺ καλά, ποιὰ εἶναι ἡ σχέσις λαῶν καὶ πολιτικῶν ἀνδρῶν. Ξέρω, ὅμως, ἐπίσης πολὺ καλά, ὅτι αὐτὴ τὴ στιγμὴ δὲν ἔχω κανένα δικαίωμα νὰ κάνω τὸν δάσκαλο στὸν ἑλληνικὸ λαό. Ἐκεῖνος πεινάει, ἐνῶ ἐγὼ τρώω. Ἐκεῖνος ζῆ μιὰν ἀφάνταστη τραγωδία, συνδέοντας τὴν τραγικὴ μοῖρα του μὲ μιὰν ὑπέροχη διαγωγή, καὶ δὲν ἔχω κανένα δικαίωμα, ἐγὼ ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς, νὰ τοῦ δίνω μαθήματα. Ἄλλως τε, τί νὰ τοῦ πῶ» ; «Πῆτε του», παρετήρησεν ὁ Eden, «ὅτι ἡ δήλωσις περὶ Ἀλβανίας δὲν πρέπει διόλου νὰ τὸν ἀνησυχῆ, διότι τὰ δίκαια τῆς Ἑλλάδος παραμένουν ἄθικτα ». « Μοῦ δίνετε », ἔσπευσα νὰ τὸν ἐρωτήσω, « τὸ δικαίωμα νὰ εἰπῶ ἀκριβῶς τὴν φράση αὐτή » ; « Ἄ, ὄχι, δὲν μπορῶ νὰ δεσμευθῶ ἀμέσως », παρετήρησε ὁ Eden.

Τότε τὸν παρεκάλεσα νὰ μοῦ ἐπιτρέψη νὰ διατυπώσω ἕνα κείμενο, νὰ τοῦ τὸ στείλω καί, ἐὰν τὸ ἐπεδοκίμαζε, νὰ τὸ ἀπευθύνω ὡς ἰδικήν μου δήλωσιν, ἀπὸ τὸν ραδιοφωνικὸν σταθμὸν τοῦ Λονδίνου, πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαόν. Ὁ Eden συνεφώνησε. Ἡ συζήτησις διήρκεσεν ἐπὶ μίαν ὥραν.

Τὸ βράδυ τῆς 21ης Ἰανουαρίου ἀπηύθυνα τὸ μήνυμά μου πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν ἀπὸ τὸν σταθμὸν τοῦ B.B.C., ὅπου μὲ εἶχαν συνοδεύσει ὁ νῦν ἀνώτερος ὑπάλληλος τοῦ ὑπουργείου ἐξωτερικῶν Ἀρ. Πηλαβάκης, ὁ ταγματάρχης (νῦν ἀντιστράτηγος ἐ.ἀ.) Γ. Ἰορδανίδης καὶ ὁ ἀείμνηστος Καπετανάκης. Εἰς τὸ μήνυμα, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐγκριθῆ ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν ὑπουργικὸν συμβούλιον καὶ δημοσιεύεται ὁλόκληρον εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον τοῦ παρόντος τεύχους, περιέλαβα τὰς φράσεις :

« Θὰ ἤθελα νὰ σὲ βεβαιώσω, Ἑλληνικὲ Λαέ, ὅτι οἱ μεγάλοι μας σύμμαχοι καὶ φίλοι γνωρίζουν καὶ ἔχουν καταχωρήσει στὴ σκέψη τους καὶ τὶς εἰδικώτερες δικές μας σκέψεις καὶ φροντίδες. Ὅλες οἱ ἐθνικὲς ἐλπίδες καὶ βλέψεις μας εἶναι ἄθικτες καὶ οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ θιγοῦν, διότι βασίζονται σὲ μεγάλους ἀγῶνες, σὲ ὑπέροχες δοκιμασίες καὶ θυσίες, σὲ ἀπαράγραπτα ἱστορικὰ καὶ πρὸ πάντων ἠθικὰ δίκαια, σὲ ἀλήθειες ζυμωμένες μὲ αἷμα. Ἐνῶ ἔχουμε συμβάλει μὲ τὸ αἷμα μας σὲ ὅλους ἀνέκαθεν τοὺς ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνες, ἐνῶ ἐδείξαμε πάντοτε τὴν πιὸ μεγάλη διεθνῆ νομιμοφροσύνη καὶ ἐκάναμε πάντοτε, πλάϊ στὶς θυσίες τοῦ αἵματος, τὶς πιὸ μεγάλες καὶ τὶς πιὸ ὀδυνηρὲς ἐθνικὲς συμπτύξεις γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ ὑψηλοῦ ἰδεώδους τῆς εἰρήνης καὶ τῆς διεθνοῦς συνεργασίας, εἴδαμε τοὺς

ἄλλους λαοὺς νὰ ὁλοκληρώνουν τὴν ἐθνική τους ἐλευθερία, κ' ἐμεῖς ὑποχρεωθήκαμε ὅλες τὶς φορὲς νὰ παραδεχόμαστε ὡς μοιραῖο τὸ ὅτι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐφαρμοσθῇ ἡ στοιχειώδης αὐτὴ ἀρχὴ καὶ σὲ μᾶς. Σήμερα ἦρθε ἡ ὥρα ποὺ πρέπει νὰ παύσουμε νὰ ἀνησυχοῦμε. Μέσα στοὺς κόλπους ἑνὸς νέου κόσμου, ποὺ θὰ εἶναι δικαιότερος καὶ ἀληθινώτερος ἀπὸ τὸν παλαιό, θὰ πάρῃ ἡ Ἑλλὰς τὴ θέση ἐκείνη ποὺ ὑπαγορεύουν ἡ ἀλήθεια, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ μεγάλη της θυσία».

Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶχε σταλῆ εἰς τὸν Eden ἀπὸ τὸν Ἁγνίδη, ποὺ ἦτο ταὐτοχρόνως ὑφυπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν καὶ πρέσβυς τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ Λονδῖνον. Ἡ γραπτὴ ἀπάντησις τοῦ Eden ἦτο ἡ ἑξῆς:

«Thank you very much for your letter of January 18th enclosing an english translation of the broadcast which Monsieur Kanellopoulos is to make to the Greek peeple. I warmly approve of the text».

Γνωρίζω — ἐγνώριζα, μάλιστα, καλὰ καὶ τότε — ὅτι αὐτό, ποὺ εἶχα κάμει ἢ ἐπιτύχει, ἦτο τὸ ἐλάχιστον. Μήπως ἔπρεπε νὰ εἶχα παραιτηθῆ; Μήπως δὲν ἔπρεπε νὰ εἶχα κἂν δεχθῆ νὰ μεταβῶ εἰς τὸ Λονδῖνον; Ἂς μοῦ ἐπιτρέψῃ ὁ ἀναγνώστης νὰ τὸν παρακαλέσω νὰ κρίνῃ μόνος, ἐὰν ἔπραξα καλὰ ἢ ὄχι. Πάντως, ἔπραξα — ἐφ' ὅσον δὲν παρῃτήθην — ὅ,τι περισσότερον ἠμποροῦσα ὑπὸ τὰς συνθήκας, αἱ ὁποῖαι ἐκράτουν τότε εἰς τὸ Λονδῖνον. Καὶ δὲν ἔφυγα ἀμέσως μετὰ τὴν 21ην Ἰανουαρίου. Ἐθεώρησα καθῆκον μου νὰ συμμορφωθῶ — τοὐλάχιστον ἐν μέρει — μὲ τὴν ὑπόδειξιν, τὴν ὁποίαν μοῦ εἶχε κάμει ὁ θαλερὸς πρεσβύτης Δημήτριος Κακλαμάνος, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐξόχους διπλωμάτας τῶν παλαιοτέρων, ἐπίσης κρισίμων, ἐθνικῶν ἡμερῶν ποὺ εἶχε τιμήσει καὶ τὴν δημοσιογραφίαν πρὶν εἰσέλθῃ εἰς τὸν διπλωματικὸν κλάδον. Δὲν ἠρκέσθη ὁ Κακλαμάνος — τὸν ἔβλεπα συχνὰ εἰς τὸ μικρὸν καὶ σεμνὸν διαμέρισμά του ποὺ ἦτο γεμάτο βιβλία καὶ ἔγγραφα — εἰς προφορικὰς συστάσεις, ἀλλὰ μοῦ ἔστειλε καὶ ἐπιστολήν*, εἰς τὴν ὁποίαν μοῦ ἔλεγε:

«Ἐπιτρέψατέ μοι νὰ εἴπω, ὅτι αἱ πρωτοβουλίαι, τὰς ὁποίας ἀνελάβατε, ἐρχόμενος εἰς Λονδῖνον, θὰ ἀτονήσουν — ἐξετέθησαν ἤδη εἰς τοὺς ὑπερδυσμενεῖς ψιθυρισμοὺς τῶν Ἑλληνικῶν παρασκηνίων — ἐφ' ὅσον δὲν παραμείνετε ἐδῶ, φρουρὸς εὐέλπις τῶν ἐθνικῶν ἀπόψεων καὶ διὰ νὰ προσδώσετε τὴν δύναμιν τοῦ κύρους σας καὶ τὴν αἴγλην τῆς δημοτικότητός σας εἰς τὸ κυβερνητικὸν ἔργον».

Πράγματι, ἔμεινα ἀκόμη εἰς τὸ Λονδῖνον μέχρι τῆς 9ης Φεβρουαρίου 1943. Ὄχι ὅμως καὶ περισσότερον, ὅπως θὰ ἐπεθύμει ὁ ἀείμνηστος Κακλαμάνος. Ἤρκεσεν, ὅμως, καὶ ἡ ἀπου-

---

* Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τῆς 7ης Ἰανουαρίου 1943 φυλάσσεται εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ ἀδελφοῦ μου Ἀναστασίου Κανελλοπούλου.

σία μου τῶν σαράντα ἡμερῶν διὰ νὰ προετοιμασθῇ εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολὴν ἡ πτῶσις μου.

* * *

Εἰς τὸ Λονδῖνον ἐθεώρησα ἀναγκαῖον νὰ ἐπικοινωνήσω καὶ συζητήσω τὰ ἑλληνικὰ προβλήματα καὶ μὲ τοὺς μετέχοντας τῆς Κυβερνήσεως Τσῶρτσιλ ἡγέτας τοῦ ἐργατικοῦ κόμματος, τὸν Attlee καὶ τὸν Cripps. Τὴν 1ην Φεβρουαρίου ἐλάβομεν ἀπὸ τοὺς πρέσβεις μας τῆς Ἀγκύρας καὶ τοῦ Καΐρου Ραφαὴλ καὶ Δημ. Παππᾶ τηλεγραφήματα ποὺ προεκάλεσαν ἀμέσως μίαν ἔκτακτον σύσκεψιν μεταξὺ Τσουδεροῦ, Βαρβαρέσου, Ἁγνίδη καὶ ἐμοῦ. Ὁ Τσῶρτσιλ, χωρὶς νὰ προειδοποιήσῃ σχετικῶς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν, κατηυθύνθη — μετὰ τὴν περίφημον συνάντησιν τῆς Καζαμπλάνκας * — εἰς τὴν Τουρκίαν καὶ συνηντήθη, εἰς τὰ Ἄδανα, μὲ τὸν πρωθυπουργὸν Ἰσμὲτ Ἰνονοῦ καὶ μὲ τὸν Τοῦρκον ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν Σαράτσογλου. Οἱ « Τάϊμς » τῆς 2ας Φεβρουαρίου ἔγραφαν, ὅτι εἰς τὰ Ἄδανα συνεζητήθησαν καὶ θέματα σχετιζόμενα μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰδικώτερα μὲ ἑλληνικὰς νήσους. Ἦτο φυσικὸν νὰ προκαλέσῃ εἰς ὅλους μας ζωηρὰς ἀνησυχίας τὸ γεγονὸς αὐτό. Εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν μου ἔγραψα τὴν ἡμέραν ἐκείνην :

Εἶναι ἠθικὰ ἀσύλληπτο, ὅτι συζητοῦνται τέτοια ζητήματα χωρὶς

---

* Τὰ τῆς συναντήσεως τῶν Ροῦζβελτ καὶ Τσῶρτσιλ εἰς τὴν Καζαμπλάνκα, μοῦ τὰ διηγήθηκε λεπτομερῶς, τὴν 29ην Ἰανουαρίου, ὁ στρατηγὸς Catroux, ὁ ὁποῖος εἶχε συνοδεύσει ἐκεῖ τὸν De Gaulle. Μόλις ἐπέστρεψεν εἰς τὸ Λονδῖνον καὶ πρὶν φύγῃ πάλιν διὰ τὴν Βηρυτόν, εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μὲ ἀναζητήσῃ. Μὲ τὸν νῦν Μέγαν Καγκελλάριον τῆς Λεγεῶνος τῆς Τιμῆς στρατηγὸν Catroux εἶχα συνδεθῆ στενὰ εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν. Τὸν ἐπεσκεπτόμην συχνότατα εἰς τὴν Βυρυτόν, ὅπου ἦτο ἡ ἕδρα του. Πλησίον του ὑπηρέτει ὡς διπλωματικὸς γραμματεύς, καὶ μοῦ ἔκαμεν ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν διὰ τὸ ζωηρὸν πνεῦμα του, ὁ κόμις Burin des Roziers, νῦν πρεσβευτὴς καὶ ἄμεσος συνεργάτης τοῦ De Graulle ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Προεδρίας τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας. Ὁ στρατηγὸς Catroux, ποὺ ἔχει ὑπερβῆ τώρα τὰ ὀγδόντα, εἶναι πνεῦμα συνδυάζον τὴν κλασικὴν γαλλικὴν παιδείαν μὲ τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ὕφος κατὰ τρόπον ἁρμονικώτατον. Ἐθεώρουν χρέος μου νὰ προσφεύγω εἰς τὸν εὐγενέστατον αὐτὸν ἄνδρα, τοῦ ὁποίου καὶ αἱ διπλωματικαὶ ἱκανότητες εἶναι μεγάλαι (ὑπηρέτησε, μετὰ τὸν πόλεμον, ὡς πρέσβυς εἰς τὴν Μόσχαν), διὰ νὰ ζητῶ τὴν συμβουλήν του, ὁσάκις εὑρισκόμην πρὸ δυσχερῶν προβλημάτων. Μὲ ὀλίγας λέξεις χαρακτηρίζει ἄριστα τὴν προσωπικότητα τοῦ Catroux, ὡς καὶ τὴν ἀτμόσφαιραν τῶν γευμάτων, τὰ ὁποῖα παρέθετεν εἰς τὴν ἐν Βηρυτῷ ἕδραν του, ὅπου « ἡ ὑποβλητικὴ φρουρὰ θαυμασίων σπαχήδων μὲ τὰ ξίφη γυμνὰ » ὑπεδέχετο τοὺς προσκεκλημένους, ὁ Jules-François Blondel (ἔ. ἀ., Τόμος δεύτερος, σ. 196). Εἶμαι ὑπερήφανος, διότι ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Προέδρου De Gaulle — μὲ ἀρχηγὸν τῆς Λεγεῶνος τὸν στρατηγὸν Catroux — ἔλαβα, τὸ 1963, τὸν Μεγαλόσταυρον τῆς Λεγεῶνος τῆς Τιμῆς.

νά μᾶς εἰδοποιοῦν. Τό μόνο, πού μέ καθησυχάζει, εἶναι ὅτι στίς συζητήσεις ἔλαβαν μέρος, ὅπως λέει σήμερα τό ἀνακοινωθέν, ὁ Sir Alexander Cadogan, ὁ στρατηγός Sir Harold Alexander καί ὁ στρατηγός Sir Alan Brooke. Μέ τόν Cadogan εἶχα πρό δέκα περίπου ἡμερῶν συζήτηση διεξοδική γιά τό Δωδεκανησιακό καί, ἄν δέν κάνω λάθος, διεπίστωσα ὅτι ἡ διάθεσή του εἶναι καλή. Πάντως, τόν κατετόπισα στίς δικές μας ἀπόψεις ...

Τὸ πρωῒ τῆς 2ας Φεβρουαρίου συνεκροτήθη ὑπουργικὸν συμβούλιον. Ὁ Βαρβαρέσος καὶ ἐγὼ ἐξεφράσαμεν, ἐντονώτερον ὅλων, τὰς ἀνησυχίας ποὺ μᾶς κατεῖχον. Τὸ ἀπόγευμα συνεχίσθη τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον. Τώρα εἶχε φθάσει καὶ ἄλλη εἴδησις. Ὁ Τσῶρτσιλ, μετὰ τὰ Ἄδανα, ἐπεσκέφθη τὴν Κύπρον. Μᾶς καθησύχασε κάπως τὸ γεγονός, ὅτι συνεκέντρωσεν, εἰς τὴν Λευκωσίαν, τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς ὡμίλησε περὶ Ἑλλάδος. Διαβάζω εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν μου :

Ὅταν γύρισα, στίς 8 τό βράδυ, στό ξενοδοχεῖο μου, μέ πῆρε στό τηλέφωνο ἡ κυρία Noel-Baker* καί μοῦ εἶπε : «Τί εὐκαιρία ἔχασε ὁ Τσῶρτσιλ ! Σκεφθῆτε τί ἀπήχηση θά εἶχε σ' ὁλόκληρο τόν κόσμο ἡ ἐπίσκεψή του στήν Κύπρο, ἄν εἶχε τήν ἔμπνευση νά τήν συνδυάσει μέ μιά ξαφνική δήλωση, ὅτι ἡ Κύπρος παραχωρεῖται στήν Ἑλλάδα » ! Ναί, τέτοιες ἐμπνεύσεις δέν γεννιοῦνται δυστυχῶς, σχεδόν ποτέ, στήν ὥρα τους. Ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου εἶναι γεμάτη ἀπό χαμένες εὐκαιρίες. Ὄχι τόσο ἀπό χαμένες εὐκαιρίες ἑλιγμῶν καί ἐξωτερικῶν πράξεων, ὅσο ἀπό χαμένες εὐκαιρίες μεγάλων ἠθικῶν χειρονομιῶν πού θά χρησίμευαν καί παιδαγωγικά γιά τήν τελειοποίηση τῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά πού καί ἀπό τήν πλευρά τῆς ἄμεσης πρακτικῆς σκοπιμότητας θά εἶχαν ἀφάνταστα μεγάλη σημασία. Ἄς εἶναι ! Οἱ ἰσχυροί (αὐτό ἀκριβῶς εἶναι τό λάθος τους πού τούς κάνει νἆναι λιγώτερο ἰσχυροί ἀπ' ὅ,τι θά μποροῦσαν νἆναι) νομίζουν ὅτι χρειάζονται πιό πολύ τήν πονηρία καί τήν τακτική παρά τήν ἴσια γραμμή.

Οἱ « Τάϊμς » τῆς 3ης Φεβρουαρίου εἶχαν ἀφιερώσει τὸ κύριον ἄρθρον (τὸ πρῶτο μεγάλο σημείωμα) εἰς τὴν Κύπρον. Εἰς τὸ ἄρθρον αὐτὸ ἐξαίρονται ὅσα εἶπεν ὁ Τσῶρτσιλ διὰ τὴν Ἑλλάδα, ὑπογραμμίζεται ἡ φράσις του, ὅτι ἡ Ἑλλὰς θὰ καταλάβῃ μεταξὺ τῶν νικητῶν θέσιν ὑπερήφανον ἀνταποκρινομένην εἰς τὰς θυσίας της, καὶ τονίζεται ἰδιαιτέρως ὅτι τὴν πλειρνότητα τῶν κατοίκων τῆς Κύπρου ἀπαρτίζουν Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι, ἂν καὶ εἶχον ἀποκοπῆ ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν, « εἶναι συνυφασμένοι (linked) μὲ δεσμοὺς γλώσσης, θρησκείας

---

* Ἡ σύζυγος τοῦ τότε ὑπουργοῦ Philip Noel - Baker. Υἱός των εἶναι ὁ Francis Noel - Baker, μέλος ἀπὸ ἐτῶν τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων. Τότε ὑπηρέτει ὡς νεαρὸς ὑπολοχαγὸς εἰς τὸν Μέσην Ἀνατολήν.

καὶ παραδόσεων μὲ τὴν Ἑλλάδα» *. Αἱ ἐφημερίδες τοῦ Λονδίνου τῆς ἡμέρας ἐκείνης εἶχαν παραμερίσει τὸ θέμα τῆς Τουρκίας καὶ τὴν συνάντησιν τῶν Ἀδάνων — ἦτο φανερόν, ὅτι ὁ Τσῶρτσιλ δὲν εἶχε μείνει πολὺ εὐχαριστημένος ἀπὸ τὸν Ἰνονοῦ — καὶ οἱ μεγάλοι τίτλοι ἦσαν ἀφιερωμένοι εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κύπρον. Τὸ ἀπόγευμα τῆς αὐτῆς ἡμέρας μὲ ἐκάλεσε ὁ ὑφυπουργὸς Richard Law νὰ τὸν ἐπισκεφθῶ εἰς τὸ Φόρεϊν Ὄφφις. Ὁ Τσῶρτσιλ καὶ ὁ Eden δὲν εἶχαν ἀκόμη ἐπιστρέψει εἰς τὸ Λονδῖνον καὶ ἐθεώρησεν ὁ συμπαθέστατος καὶ ἐγκάρδιος αὐτὸς φίλος τῆς Ἑλλάδος ἀναγκαῖον — ἐξ ἰδίας, ἴσως, πρωτοβουλίας — νὰ μὲ κατατοπίσῃ ἐπὶ τῶν συζητήσεων ποὺ εἶχαν γίνει εἰς τὰ Ἄδανα. Ὅταν ἐξέφρασα τὸ βαθὺ παράπονον τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, διότι δὲν εἶχε προειδοποιηθῆ διὰ τὴν συνάντησιν τῶν Ἀδάνων, μοῦ εἶπεν ὁ Richard Law:

« Σᾶς παρεκάλεσα νὰ ἰδωθοῦμε, ἀκριβῶς γιὰ νὰ σᾶς βεβαιώσω ὅτι μπορεῖτε νὰ φύγετε γιὰ τὴν Μέση Ἀνατολὴ ἥσυχος. Καταλαβαίνω ἀπόλυτα τὴν ἄποψή σας, ἀλλὰ σᾶς παρακαλῶ νὰ μὴ παρεξηγήσετε τὴ βρετανικὴ κυβέρνηση ποὺ δὲν ἐτήρησε ἐνήμερη τὴν ἑλληνική.

---

* Ὁ λόγος τοῦ Churchill εἰς τὴν Κύπρον καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν ἄρθρον τῶν Times τοῦ Λονδίνου ἔχουν ἴσως σχέσιν — ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ εἴπω: πιθανώτατα — μὲ τὴν πίεσιν ποὺ εἶχα ἀσκήσει διὰ νὰ ἐξουδετερωθῇ κάπως ἡ κακὴ ἐντύπωσις, τὴν ὁποίαν εἶχε προκαλέσει εἰς τοὺς Ἕλληνας ἡ δήλωσις περὶ Ἀλβανίας. Τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν στηρίζω ὄχι μόνον εἰς τὴν βεβαίωσιν ποὺ μοῦ εἶχε δώσει ὁ Λόρδος Selborne, ὅτι κάτι θὰ ἔκαμνε ὁ Eden διὰ νὰ ἐξουδετερώσῃ τὴν ἀνωτέρω ἐντύπωσιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ γεγονός, ὅτι, τὴν 15ην Ἰανουαρίου, ἦλθεν εἰς τὸ ξενοδοχεῖον μου, κατ' ἐξουσιοδότησιν τοῦ Eden, συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν Warner, καὶ συνειργάσθη ἐπὶ δίωρον μαζί μου, ὁ διάσημος δημοσιολόγος καὶ συγγραφεὺς Bruce Lockhart, ὁ ὁποῖος κατεῖχε τότε ἔκτακτον ἀνωτάτην θέσιν εἰς τὸ Φόρεϊν - Ὄφφις (ἕνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα ἔργα του ἦτο ὁ συντονισμὸς τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς μὲ τὴν ψυχολογίαν τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν ποὺ ἐτέλουν ὑπὸ κατοχήν). Ἀνέλυσα, κατὰ τὴν συνεργασίαν αὐτήν, διὰ μακρῶν — ὁ Bruce Lockhart κρατοῦσε σημειώσεις — τί ἐχρειάζετο νὰ ἀκούσῃ ὁ ὑπόδουλος Ἑλληνικὸς Λαὸς γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῶν ἐθνικῶν του βλέψεων καὶ δικαίων. Τὴν 20ὴν Ἰανουαρίου ἐπεσκέφθην καὶ ἐγὼ τὸν ἐξέχοντα Βρετανὸν εἰς τὸ Φόρεϊν Ὄφφις, ὅπου συνειργάσθην καὶ πάλιν μαζί του ἐπὶ μίαν ὥραν. Δικαιοῦμαι νὰ θεωρήσω λίαν πιθανόν, ὅτι καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦ Churchill εἰς τὴν Κύπρον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ ἄρθρον τῶν Times θὰ ἐχρησίμευσαν ὡς βάσις γραπταὶ ὑποδείξεις τοῦ Lockhart. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, πρέπει νὰ κάμω μνείαν καὶ τοῦ ἑξῆς γεγονότος: Ἡ δήλωσις τοῦ Eden περὶ Ἀλβανίας ἀπεθράσυνε τοὺς Ἀλβανοὺς καί, ὅπως μᾶς ἐτηλεγράφησεν ἀπὸ τὴν Ἄγκυραν ὁ πρεσβευτής μας Ραφαήλ, ἐνετάθησαν αἱ διώξεις εἰς τὰς περιοχὰς Κορυτσᾶς, Ἀργυροκάστρου καὶ Χειμάρρας. Τὸ τηλεγράφημα τοῦ Ραφαὴλ τὸ ἔδειξα, τὴν 19ην Ἰανουαρίου 1943, εἰς τὸν μόνιμον ὑφυπουργὸν τῶν ἐξωτερικῶν Sir Alexander Cadogan. Ὅπως βλέπω εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν μου, μοῦ εἶπε στενοχωρημένος: «Θὰ πιστέψετε, φυσικά, ὅτι δὲν ἦταν αὐτὴ ἡ πρόθεσίς μας».

'Η συνάντηση των 'Αδάνων άποφασίσθηκε ξαφνικά στην Καζαμπλάνκα καί έτσι ούτε οί Άγγλοι υπουργοί δέν ήξεραν, ώς έδώ καί τρεΐς ήμέρες, τίποτε».

Ύστερα, συνεζητήσαμεν τήν άνάγκην συμμετοχής έλληνικών ένόπλων δυνάμεων είς τήν άπελευθέρωσιν, όταν θά ήρχετο ή ώρα, τών νήσων τού Αίγαίου, περιλαμβανομένης τής Δωδεκανήσου. 'Επί τού θέματος αύτού εΐχομεν όμιλήσει άλλοτε καί ό Τσουδερός είς τόν Eden καί έγώ είς τόν Sir Alexander Cadogan. Τό Φόρεϊν Όφφις, μετά τάς ένεργείας μας αύτάς, εΐχε δώσει γραπτώς τήν άπάντησιν, ότι ή συμμετοχή έλληνικών δυνάμεων είς τάς έπιχειρήσεις θά έξηρτάτο άπό τήν στρατιωτικήν ήγεσίαν. Είς τόν Richard Law έτόνισα, ότι «τό ζήτημα είναι γενικώτερα στρατηγικόν καί έπομένως πολιτικόν» καί ότι τό Φόρεϊν Όφφις «πρέπει νά καθοδηγήση είς τό σημεΐον τούτο τούς στρατιωτικούς ύπευθύνους». Καί προσέθεσα (όπως βλέπω είς τό Ήμερολόγιόν μου):

«Ό στρατηγός Alexander καί ό άρχηγός τού έπιτελείου του (στρατηγός R. McCreery) είμαι βέβαιος, ότι θά είναι σύμφωνοι νά χρησιμοποιηθούν Έλληνικές δυνάμεις, άφού μέ δική τους πρωτοβουλία, πρίν φύγω άπό τό Κάϊρο, άρχισαν νά άσκούνται οί Έλληνικές ταξιαρχίες σέ άποβατικές έπιχειρήσεις».

'Ο Richard Law μού έτόνισεν, ότι κατανοεΐ πλήρως τήν έλληνικήν άποψιν. 'Εζήτησα, μάλιστα, σχετικά μέ τήν Δωδεκάνησον, νά όρισθή άπό τούδε — άφού, πρίν άπό τό συνέδριον τής είρήνης, δέν θά ήτο δυνατόν νά λυθή νομικώς ή τύχη τών έλληνικών τούτων νήσων — ότι ή προσωρινή διοίκησις κατοχής θά ήτο έλληνική ή κοινή άγγλοελληνική.

Πτώσις μου τόν Μάρτιον 1943

Αύτά έκαμα είς τό Λονδΐνον. Δέν κατώρθωσα νά κάμω περισσότερα. Ήτο ή τελευταία άμεσος συμβολή μου είς τήν διαχείρισιν τών έθνικών μας ζητημάτων. Καί εΐχα έντονον μέσα μου τό αΐσθημα, ότι ή προσπάθειά μου θά έμενε χωρίς συνέχειαν, ότι θά άντιμετώπιζα, έπιστρέφων είς τήν Μέσην 'Ανατολήν, τό πρώτο βαρύ φράγμα τής μοίρας *. Τό πρωΐ τής 11ης Φε-

* Είναι πολύ περίεργον, ότι — όπως βλέπω τώρα είς προσφάτως έκδοθέν βιβλίον — τό αΐσθημα αύτό έγεννήθη καί μέσα είς τήν ψυχήν ένός προσώπου πού δέν εΐδα καί δέν συναναστράφην παρά μόνον τρεΐς ώρες είς τό Λονδΐνον. Ένα άπόγευμα μέ εΐχε καλέσει είς τό διαμέρισμά του ό Άγγλος ποιητής, κριτικός καί έκδότης John Lehmann. Ό στενός κύκλος, είς τόν

βρουαρίου 1943 άπεγειώθη τό βομβαρδιστικόν τύπου Liberator, τοῦ ὁποίου ἐπέβην διὰ νὰ ἐπιστρέψω εἰς τὸ Κάϊρον. Τὰ ἰσχυρὰ μέσα πυρός, τὰ ὁποῖα διέθετε, ἐδοκιμάζοντο συνήθως εἰς τὸν ἀέρα, ὅταν ἡ ἀπογείωσις ἐγίνετο — καὶ ὅταν ἡ πτῆσις θὰ ἐπραγματοποιεῖτο — ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Τὴν 20ὴν Ἰανουαρίου, εἰς μίαν τῶν ἐν ὥρᾳ ἡμέρας γερμανικῶν ἐπιδρομῶν κατὰ τοῦ Λονδίνου, κατερρίφθησαν μὲν ἕνδεκα (ὅπως ἐγράφη) ἐχθρικὰ ἀεροπλάνα, ἀλλὰ μία ἀπὸ τὰς βόμβας εἶχε πέσει ἐπάνω σ' ἕνα σχολεῖο κ' ἐσκότωσε πενήντα παιδιά ! Τὴν 6ην ἀπογευματινὴν τῆς 11ης Φεβρουαρίου προσεγειώθημεν ἄνευ ἐπεισοδίων εἰς τὸ Γιβραλτάρ, ὅπου ὅμως — δι' ἀγνώστους λόγους — ὑπεχρεώθημεν νὰ μείνωμεν * ἕως τὸ πρωῒ τῆς 13ης τοῦ μηνός. Τὸ βράδυ τῆς ἡμέρας αὐτῆς ἔφθασα εἰς τὸ Κάϊρον. Τότε ἔμαθα τὰς λεπτομερείας τοῦ ἡρωϊκοῦ θανάτου τοῦ Γιάννη Τσιγάντε**, τὸν ὁποῖον

ὁποῖον εὑρέθηκα, ἦτο ὁ καλύτερος ποὺ ἠμποροῦσα νὰ ἐπιθυμήσω. Ἐκτὸς τοῦ John Lehmann, ἦσαν ἐκεῖ ἡ ὡραία ἀδελφή του Rosamond Lehmann (ἡ συγγραφεὺς τῶν παγκοσμίου φήμης ἔργων : « Dusty Answer », « A Note in Music »), ὁ πρεσβευτὴς τῆς Μεγάλης Βρετανίας εἰς τὴν Σοβιετικὴν Ἕνωσιν Sir Archibald Clark - Kerr (ὁ μετὰ ταῦτα Lord Inverchapel) ποὺ εἶχε κληθῆ ἀπὸ τὸν Churchill εἰς τὸ Λονδῖνον, ἕνας ἄνθρωπος μεγάλης πνευματικῆς παιδείας, καὶ ὁ ἀξέχαστος Δημήτριος Καπετανάκης. Ὅπως διαβάζω εἰς τὸ θαυμάσια γραμμένο ἔργον τοῦ John Lehman « I am my brother — Autobiography 2 » (1960, σ. 152), ἡ ἀδελφή του Rosamond εἶχε τὴν διαίσθησιν, ὅταν μὲ ἀντίκρυσε καὶ μὲ ἄκουσε, ὅτι ἡ μοῖρα δὲν θὰ μοῦ ἦτο εὐνοϊκή. Καὶ τὸ ἔγραψε τὴν ἐπομένην ἡμέραν εἰς τὸν ἀδελφόν της. Ἂς μοῦ συγχωρήσῃ ὁ ἀναγνώστης τὴν ἀδυναμίαν ποὺ μὲ κάνει νὰ παραθέσω τὰς ὑπερβολικὰ κολακευτικάς, ἀλλὰ καὶ σκοτεινὰς εἰς τὸ βαρύ των νόημα, φράσεις της : « I am haunted by Kanellopoulos. One has the feeling, when one sees such a head lit by the sombre aureole of destiny, that anything so bright must come to confusion. I pray not ». Λίγες ὧρες ἤρκεσαν εἰς τὴν ἔξοχη Rosamond Lehmann διὰ νὰ συλλάβη τὸ νόημα τῆς μοίρας μου (ὄχι μόνον σχετικὰ μὲ τὴν εἰδικὴν περίστασιν τῆς ὥρας ἐκείνης, ἀλλὰ ἴσως καὶ γενικώτερα).

* Ὅταν περνοῦσα ἀπὸ τὸ Γιβραλτάρ, ἐφιλοξενούμην εἰς τὸ Κυβερνεῖον. Κυβερνήτης τοῦ Γιβραλτὰρ ἦτο ὁ στρατηγὸς Mac Farlane, ἕνας τύπος κοσμοπολίτου μὲ εὐρύτατα ἐνδιαφέροντα.

** Εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ ἀδελφοῦ μου Ἀναστασίου φυλάσσεται μία ἐπιστολὴ (γραμμένη μὲ καθαρώτατα ψιλὰ γράμματα) ποὺ μοῦ ἔστειλεν ὁ ἥρως Ἰωάννης Τσιγάντες ἀπὸ τὰς Ἀθήνας (μέσῳ τῆς βρετανικῆς ὑπηρεσίας) εἰς τὸ Κάϊρον τὴν 22αν Νοεμβρίου 1942, δηλαδὴ δύο περίπου μῆνας πρὶν φονευθῇ. Θὰ παραθέσω δύο χαρακτηριστικὰς περικοπὰς τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς. Μετὰ σύντομον τυπικὴν ἀναφορὰν σχετικὰ μὲ τὰς ἐνεργείας του καὶ μὲ τὰ ἐμπόδια ποὺ συνήντησεν εἰς τὰς Ἀθήνας, μοῦ ἔγραφε ὁ Ἰωάννης Τσιγάντες : « Προσπαθῶ νὰ εἶμαι μέχρι σχολαστικότητος ἔντιμος καὶ συνεπὴς ἐν τῇ ἐκπληρώσει τῆς ἀποστολῆς μου πρὸ τὸ συμφέρον τοῦ ἀγῶνος καὶ μόνον, μὲ τὸ ὁποῖον ἄλλως τε συνταυτίζεται καὶ τὸ ἰδικόν Σας συμφέρον, ὡς καὶ

μοῦ εἶχαν ἤδη ἀναγγείλει οἱ Ἄγγλοι ἀξιωματικοὶ τῆς ἁρμοδίας μυστικῆς ὑπηρεσίας εἰς τὸ Λονδῖνον. Καὶ τότε, ἐπίσης, ἔμαθα — τὴν φοβερὰν πληροφορίαν μοῦ τὴν ἔφεραν οἱ μόλις διαφυγόντες ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πλοίαρχος Ἀλ. Λεβίδης καὶ σμήναρχος Ἰ. Χατζηνικολῆς — ὅτι ὁ Περρῖκος, ὁ Σκούρας καὶ ὁ Κατεβάτης εἶχαν τυφεκισθῆ ! Ἀλλὰ ἐπληροφορήθηκα, τότε, καὶ κάτι ἄλλο : ὅτι εἰς τὰς ἑλληνικὰς ταξιαρχίας εἶχαν ἀρχίσει νὰ σημειοῦνται περίεργοι κινήσεις, τὰς ὁποίας οὔτε ὁ στρατηγὸς Ζυγούρης, οὔτε οἱ δύο διοικηταί των — οἱ συνταγματάρχαι Κατσώτας καὶ Μπουρδάρας — εἶχαν φροντίσει νὰ παρεμποδίσουν ἐγκαίρως. Ὁ στρατηγὸς Ζυγούρης, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχα, πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς μου, ἀναθέσει τὴν ἡγεσίαν ὅλων τῶν μονάδων τοῦ στρατοῦ, εἶχε συναντήσει, ὅπως μοῦ εἶπε, τὴν ἀντίδρασιν τῶν δύο διοικητῶν τῶν ταξιαρχιῶν καὶ δὲν εἶχε, κατ' οὐσίαν, ἀναλάβει τὰ καθήκοντά του. Διατὶ δὲν μὲ εἰδοποίησεν

ὁλοκλήρου τῆς Κυβερνήσεως. Μόνον ἕνας τοιοῦτος εὐρύς, ἔντονος, ἀνεπηρέαστος κομματικῶς ἀγὼν δύναται νὰ ἀνασκευάσῃ τὴν συκοφαντικὴν ἐκστρατείαν τοῦ πολιτικοῦ κόσμου ἐναντίον Σας ». (Ποιὸς ξέρει τί ἔλεγαν εἰς βάρος μου οἱ ἐπιδιδόμενοι εἰς κουβεντολόϊ πολιτικοὶ ἄνδρες !) « Ἤρχισα τὴν ἀνασκευὴν εἰς πολὺ εὐρύτερον κύκλον, λόγῳ δὲ τοῦ παρελθόντος μου ἀκούομαι καὶ ἐλπίζω. Θὰ ἤθελα μόνον νὰ εἶμαι ἥσυχος, ὅτι ἔχω τὴν πλήρη ἐμπιστοσύνην Σας. Θὰ ἤθελα, νὰ μὴ κλονισθῆτε ἀπὸ τυχὸν ἀντιθέτους εἰσηγήσεις καὶ κριτικήν. Θέλω ὁ ἀγὼν νὰ ἔχῃ τὴν ἱστορικὴν εὐρύτητα, τὴν ὁποίαν ἐπιβάλλουν αἱ περιστάσεις. Νομίζω ὅτι ἔτσι τὸν βλέπετε καὶ ὑμεῖς ... ». Δευτέρα σημαντικὴ περικοπὴ εἶναι ἡ ἀκόλουθος : « Ἀστυνομία ἔχει πλήρως ὀργανωθῆ καὶ μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν θαυμάσιον διευθυντὴν Otto » (τοῦτο ἦτο τὸ συμπεφωνημένον ψευδώνυμον διὰ τὸν Ἄγγελον Ἔβερτ) « εἶναι σύσσωμος ὑπὸ τὰς διαταγάς Σας. Ἐργάζεται καὶ βοηθεῖ θαυμασίως ». — Ὁ Ἰ. Τσιγάντες δὲν ἠδυνήθη νὰ συνεννοηθῇ εἰς τὰς Ἀθήνας μὲ τὴν ὀργάνωσιν « Θέρος » (καὶ « Ὅμηρος ») τῶν πέντε συνταγματαρχῶν (ἕξ, ἐὰν ὑπολογίσωμεν καὶ τὸν τότε ἀντισυνταγματάρχην Κ. Δόβαν). Ἔτσι, ὑπεχρεώθη νὰ ἱδρύσῃ ἄλλην παράλληλον ὀργάνωσιν κατασκοπείας καὶ μυστικοῦ ἀγῶνος, ἡ ὁποία, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν « Μίδας », ἔμεινε καὶ αὐτὴ ἱστορικὴ καὶ ἀπέδωσεν οὐσιώδες ἔργον. Εἰς τὴν ὀργάνωσιν αὐτὴν εἰργάσθησαν καὶ διεκρίθησαν οἱ τότε ἀντισυνταγματάρχαι Σπυρ. Μαλασπίνας καὶ Νικ. Δημοτάκης, ὁ νῦν ἀντιστράτηγος ἐν ἐνεργείᾳ Ἀχ. Παυλίδης, οἱ τότε ταγματάρχαι Διονύσιος Βέρρος (νῦν ταξίαρχος ἐ.ἀ. καὶ Γενικὸς Διευθυντὴς τοῦ πολιτικοῦ Γραφείου τῆς Ε.Ρ.Ε.) καὶ Στέφ. Δούκας (νῦν ὑποστράτηγος ἐ.ἀ.), καθὼς καὶ ὁ παλαιός μου φίλος δικηγόρος (ἔφεδρος ἴλαρχος κατὰ τὸν πόλεμον ἐν Ἀλβανίᾳ) Δημήτριος Ζέπος. Εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ τελευταίου, μὲ τὴν γενναίαν συμπαράστασιν καὶ τῆς συζύγου του, ἐγίνοντο ἀποφασιστικαὶ μυστικαὶ ἐπαφαὶ καὶ συνεδριάσεις. Ὅταν ἦλθεν ὁ Ἰ. Τσιγάντες εἰς τὰς Ἀθήνας, συνειργάσθησαν μετ' αὐτοῦ καὶ οἱ Κωνστ. Βοβολίνης (ὁ μετὰ τὸν πόλεμον διακριθεὶς ὡς δημοσιογράφος καὶ βουλευτὴς) καὶ Σπῦρος Βοβολίνης (ἀδελφὸς τοῦ προηγουμένου, διακριθεὶς ἐπίσης ὡς δημοσιογράφος, νῦν διευθυντὴς τῆς « Βιομηχανικῆς Ἐπιθεωρήσεως »), ὡς καὶ ἄλλοι γενναῖοι πατριῶται.

εἰς τὸ Λονδῖνον ; Ὁ μόνος, ὁ ὁποῖος ἐφρόντισε νὰ μὲ προειδοποιήσῃ διὰ τὰ τεκταινόμενα ἦτο ὁ συνταγματάρχης Χρ. Τσιγάντες. Ἔστειλεν εἰς τὸ Κάϊρον, τὴν 3ην Φεβρουαρίου 1943, ἀπὸ τὴν « Τρίπολιν τῆς Μπαρμπαριᾶς » (ὅπως ἔγραφε), κατευθυνόμενος εἰς Τύνιδα — ὅπου, ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ Ἱεροῦ Λόχου, ἐτίμησε τὸ ὄνομα τῆς Ἑλλάδος — μίαν ἐπιστολήν, ἡ ὁποία, δυστυχῶς, ἔμεινε κλειστὴ ἐπάνω εἰς τὸ γραφεῖον μου, ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας, καὶ δὲν τὴν ἄνοιξα παρὰ μόνον ὅταν ἐπέστρεψα ἀπὸ τὸ Λονδῖνον. Εἰς τὴν ἐπιστολήν του, μοῦ ἔλεγεν ὅτι διάφοροι ἀνόητοι ἀξιωματικοὶ ἑτοιμάζουν νὰ ἀναστατώσουν τὸν στρατὸν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Ἐνῷ ἐγὼ ἠγωνιζόμην εἰς τὸ Λονδῖνον διὰ τὰ Δωδεκάνησα, ὁ Καλύμνιος συνταγματάρχης Χατζησταυρῆς (διοικητὴς τάγματος τῆς δευτέρας Ταξιαρχίας) ἐγίνετο ὄργανον τῶν κομμουνιστῶν καὶ προητοίμαζε κίνημα. Ὁ Χρ. Τσιγάντες τὸ εἶχεν ὑποψιασθῆ καὶ μοῦ ἔγραφε : « Εἶναι ἀνάγκη νὰ πάῃ στὸ Λονδῖνον διὰ τὰ ζητήματα τῆς Δωδεκανήσου ὁ Χατζησταυρῆς. Νὰ φύγουν οἱ ἀνίκανοι Χριστιανοὶ τοῦ τύπου ... καὶ ..., οἱ ἐκθέτοντες τὴν ἰδέαν τῆς Δημοκρατίας καὶ μὲ τὴν ὕπαρξίν τους ἀκόμη ». Ἡ ἱστορικὴ ἐπιστολὴ τοῦ γενναίου αὐτοῦ πολεμιστοῦ, ὁλόκληρος ἰδιόγραφος, φυλάσσεται εἰς τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἀδελφοῦ μου Ἀναστασίου. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν μνημονεύονται καὶ τὰ ὀνόματα τῶν δύο « ἀνικάνων Χριστιανῶν », τὰ ὁποῖα προτιμῶ νὰ ἀντικαταστήσω ἐδῶ μὲ ἀποσιωπητικά.

Ὅταν, τὴν 26ην Φεβρουαρίου, ἄρχισε νὰ ἐκδηλοῦται ἡ ἀνταρσία — πρῶτα εἰς τὴν δευτέραν Ταξιαρχίαν τοῦ Μπουρδάρα καὶ ὕστερα εἰς τὴν πρώτην τοῦ Κατσώτα — ἔσπευσα, συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν στρατηγὸν Ζυγούρην, τὸν συνταγματάρχην Λάϊον καὶ τὸν ὑπασπιστήν μου ὑπολοχαγὸν τοῦ πυροβολικοῦ Ὀρέστην Βιδάλην* (νῦν συνταγματάρχην ἐν ἐνεργείᾳ)

---

* Ὁ γενναῖος αὐτὸς πολεμιστὴς τοῦ ὀχυροῦ Λύσε μὲ ἔσωσε, ὅταν οἱ στασιασταὶ ἐμαχαίρωσαν τὸν ὁδηγὸν τοῦ αὐτοκινήτου μου, τὸν ἐθελοντὴν Αἰγυπτιώτην Γ. Ξυνογαλᾶν. Τοῦτο ἐγένετο, τὴν 6ην Μαρτίου, εἰς τὸ ἀπομεμονωμένον στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον τῆς Χεντέρας (εἰς τὴν Παλαιστίνην), ὅπου μοῦ ἔστησαν οἱ στασιασταὶ ἐνέδραν. Ἀφοῦ ἐξέφυγα, μαζὶ μὲ τὸν ὑπασπιστήν μου Βιδάλην καὶ τὸν μόνον δεύτερον συνοδόν μου ἔφεδρον ἀνθυπολοχαγὸν Γεώργιον Γόγορα (νῦν ἀνώτερον ὑπάλληλον τῶν Ταχυδρομικῶν Ταμιευτηρίων), ἀπὸ τὸν κλοιὸν τῶν ὑπερεκατὸν στασιαστῶν, ἐπροχώρησα πρὸς τὸ αὐτοκίνητόν μου, ἀλλὰ καθ' ἣν στιγμὴν ἐπρόκειτο νὰ εἰσέλθωμεν εἰς αὐτὸ καὶ οἱ τρεῖς, ὡρισμένοι στασιασταὶ ἔσπευσαν καὶ ἔπληξαν εἰς τὴν πλάτην διὰ μαχαίρας τὸν ὁδηγὸν Ξυνογαλᾶν. Μὲ ἀστραπιαίαν ταχύτητα κατέλαβε τὴν θέσιν του καὶ ἅρπαξε τὸ τιμόνι ὁ Βιδάλης, καὶ ἔτσι ἐσώθημεν. Πρὶν διαφύγωμεν

εἰς τὴν Συρίαν, ὅπου ἐστρατοπεύδευον τότε καὶ ἠσκοῦντο καὶ αἱ δύο ταξιαρχίαι, διὰ νὰ ἐπιχειρήσω νὰ ἐπιβάλω μὲ τὰ ἴδια μου τὰ χέρια τὸν νόμον, ἀφοῦ οἱ δυὸ διοικηταί των, οἱ συνταγματάρχαι Μπουρδάρας καὶ Κατσώτας, δὲν κατώρθωσαν (ἢ δὲν ἠθέλησαν) νὰ τὸ πράξουν. Ἀλλὰ ἡ προσπάθειά μου ἦτο ματαία. Ἐπάλαισα ἐπὶ δέκα ἡμέρας καὶ τὴν 8ην Μαρτίου ἐπέστρεψα εἰς τὸ Κάϊρον. Εἶχα θεωρήσει, φυσικά, καθῆκον μου νὰ παραιτηθῶ*. Τὴν παραίτησίν μου ἔστειλα τηλεγραφικῶς εἰς τὸ Λονδῖνον ἀπὸ τὴν Βηρυτόν, ἀφοῦ εἶχεν ἀναλάβει πλέον τὸν ἔλεγχον τῶν ταξιαρχιῶν μας — πρὸς μεγάλην δόξαν τῶν κινηματιῶν — ὁ διοικητὴς τῆς Βρετανικῆς ἐνάτης στρατιᾶς στρατηγὸς Holms. Ἔπρεπε νὰ πληρώσω τὸ μέγα λάθος μου, ποὺ εἰς μάτην μοῦ εἶχεν ἐπισημάνει, δέκα μῆνες πρίν, ὁ παλαιός μου φίλος Π. Πιπινέλης. Τὸ λάθος μου ἦτο, ὅτι εἶχα δείξει ἐμπιστοσύνην εἰς ἀνθρώπους ποὺ ἦσαν ἀδιόρθωτοι καὶ ἀνάξιοι ἐμπιστοσύνης. Δὲν ἐφανταζόμην, ὅτι καὶ ἐν ὥρᾳ πολέμου — ὅταν ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς ὑφίστατο μαρτύρια — θὰ ἔμεναν προσκεκολλημένοι εἰς παλαιὰς κακὰς συνηθείας καὶ θὰ ἐγίνοντο, μάλιστα, συνειδητὰ ὄργανα (ἄλλοι, ἁπλῶς καὶ μόνον θύματα) κομμουνιστικῶν ἐπιτροπάτων, τὰ ὁποῖα ὑπὸ τὰ ὄμματά των ὠργανώθησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς διαμονῆς μου εἰς τὸ Λονδῖνον. Καὶ αὐτὸ δὲν ἔγινε δυστυχῶς μάθημα οὔτε εἰς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι μὲ διεδέχθησαν εἰς τὰ τρία πολεμικὰ ὑπουργεῖα**. Ἔτσι, ἐξερράγη, ἕνα ἔτος

ἀπὸ τὸν κλοιόν, δὲν εὑρέθη παρὰ μόνον ἕ ν α ς μεταξὺ τῶν μαινομένων ἀνδρῶν νὰ διαμαρτυρηθῇ διὰ τὴν ἐναντίον μου ἐπίθεσιν. Καὶ ἐφώναξε ὁ εὐγενικὸς αὐτὸς στρατιώτης — τὸ ὄνομά του εἶναι Ἰωάννης Καλτάκης (ἀσκεῖ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ νοσοκόμου μαλάκτου ἐν Ἀθήναις) — : « Κανένας ἀπὸ σᾶς δὲν πολέμησε στὴν Ἀλβανία. Ἐγὼ εἶμαι ὁ μόνος συμπολεμιστὴς τοῦ Κανελλόπουλου » ! Καὶ ἐπεχείρησε ὁ Καλτάκης νὰ μὲ βοηθήσῃ.

*Τὴν ὥραν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὑπεχρεώθην νὰ παραιτηθῶ, εἶχα δημιουργήσει προϋποθέσεις μιᾶς οὐσιώδους ὑπὲρ τῶν Ἑλληνικῶν ζητημάτων ἐπιρροῆς εἰς τοὺς ἡγετικοὺς κύκλους καὶ τὴν κοινὴν γνώμην τῶν συμμάχων χωρῶν. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ, πρὸς ἀντικειμενικὴν θεμελίωσιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ μου τούτου, νὰ παραπέμψω εἰς ἄρθρον δημοσιευθέν, μ ε τ ὰ τ ὴ ν π α ρ α ί τ η σ ί ν μ ο υ, εἰς τὸ τεῦχος τῆς 12ης Ἀπριλίου 1943 τοῦ διεθνοῦς κύρους ἀμερικανικοῦ περιοδικοῦ « Time ». Τὸ ἄρθρον, ἀφιερωμένον εἰς ἐμέ, περιέχει μεταξὺ ἄλλων τὴν φράσιν : « He has the burning zeal and energy of a John the Baptist, and to some he looms as a promising leader of the New Europe».

** Μὲ διεδέχθησαν : ὁ Βύρων Καραπαναγιώτης εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν καὶ οἱ ἀείμνηστοι Σοφοκλῆς Βενιζέλος καὶ ναύαρχος Π. Βούλγαρης εἰς τὰ ὑπουργεῖα Ναυτικῶν (ὁ πρῶτος) καὶ Ἀεροπορίας (ὁ δεύτερος). Ὅταν ἐσήμανεν ἡ φοβερὰ ὥρα, ἔπραξαν, βέβαια, καὶ οἱ τρεῖς τὸ καθῆκον των. Ἡ ἀντίδρασις τοῦ Βύρωνος Καραπαναγιώτη εἰς τὸν στρατὸν δὲν ἦτο πλέον

ἀργότερα, τὸ μέγα κίνημα τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1944, τὸ ὁποῖον συνεκλόνισε τὸν στρατόν, τὸν στόλον καὶ αὐτὴν ἐν μέρει τὴν ἀεροπορίαν μας.

Συσχετισμὸς πτώσεώς μου τὸν Μάρτιον 1943 μὲ τὴν πτῶσιν τῆς Κυβερνήσεώς μου τὸν Νοέμβριον 1945

Μήπως δὲν ἔφταιγαν μόνον οἱ κομμουνισταὶ διὰ τὸ πρῶτον κίνημα, τὸ ὁποῖον ὡδήγησεν εἰς τὴν παραίτησίν μου ; Μήπως δὲν ἔφταιγαν μόνον ἐκεῖνοι ἀπὸ τοὺς ἀποτάκτους τοῦ 35 ποὺ παρεσύρθησαν ἀπὸ τοὺς κομμουνιστάς ; Μήπως ὑπῆρξε καὶ ἄλλος δάκτυλος εἰς τὴν δραματικὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ;

Πολλαὶ ἐνδείξεις μὲ ἔπεισαν, ὅτι ὕποπτα στοιχεῖα τῶν καταπληκτικῶς ἀσυναρτήτων μυστικῶν βρετανικῶν ὑπηρεσιῶν Μέσης Ἀνατολῆς δὲν ἦσαν διόλου ξένα πρὸς τὴν συστηματικῶς γενομένην διαλυτικὴν προεργασίαν εἰς τὰς ἐνόπλους δυνάμεις μας. Ὁ Winston Churchill ἔσωσε τὸν κόσμον καὶ — τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1944 — εἰδικώτερα καὶ τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐλέγχῃ τὰ πάντα. Καὶ τὸ κακὸν εἶναι, ὅτι καὶ οἱ ὑπ' αὐτὸν τεταγμένοι νὰ ἐλέγχουν τὰς μυστικὰς βρετανικὰς ὑπηρεσίας δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ βλέπουν ὅσα συνέβαιναν πίσω ἀπὸ τὴν πλάτην των. Μήπως τὰ ἔβλεπαν μερικοὶ ἐξ αὐτῶν καὶ τ' ἄφηναν νὰ συμβαίνουν ἢ καὶ τὰ ἐνεθάρρυναν ; Δὲν τὸ γνωρίζω. Θεωρῶ, πάντως, ἀξιοσημείωτον κάποιαν σύμπτωσιν ποὺ συνδέεται μὲ τὴν προσωπικὴν πολιτικὴν σταδιοδρομίαν μου. Τὸν Μάρτιον τοῦ 1943 ἔπεσα, ἀφοῦ εἶχα τηρήσει ἔντονον στάσιν ἐπὶ τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ἐθνικῶν μας δικαίων. Ἀλλὰ καὶ τὴν 22αν Νοεμβρίου τοῦ 1945 ὑπεχρεώθη ἡ βραχύβιος κυβέρνησις, τὴν ὁποίαν ἐσχημάτισα τὴν 1ην Νοεμβρίου *, νὰ παραιτηθῇ — ἦλθε, τότε, εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ κα-

---

δυνατὸν νὰ ἔχῃ, ἄνευ συνδρομῆς τῶν Ἄγγλων, ἀποτέλεσμα. Ἡ ἀντίδρασις τῶν Βενιζέλου καὶ Βούλγαρη εἰς τὸν στόλον ἦτο ἐπιτυχὴς καὶ ἔσωσε τὴν τιμὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλικοῦ Ναυτικοῦ.

* Ἡ σύνθεσις τῆς Κυβερνήσεως ἐκείνης ἦτο ἡ ἀκόλουθος : Παν. Κανελλόπουλος, πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως, ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν καὶ προσωρινῶς τῶν Ἐξωτερικῶν. Γεώργιος Οἰκονομόπουλος, ὑπουργὸς Δικαιοσύνης. Χαράλαμπος Ψαρρὸς (ὁ ἀδελφὸς τοῦ μάρτυρος συνταγματάρχου Ψαρροῦ) ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν. Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Γρηγόριος Κασιμάτης, ὑπουργὸς Οἰκονομικῶν. Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος, ὑπουργὸς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων. Δημή-

τηύθυνε, μαζὶ μὲ τὸν πρεσβευτὴν Leeper, τὰ ἑλληνικὰ πολιτικὰ πράγματα ὁ Ἄγγλος κοινοβουλευτικὸς ὑφυπουργὸς τῶν ἐξω-

---

τριος Κατάβολος, ὑπουργὸς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας καὶ Ἐργασίας. Καθηγητὴς τῆς Ἀνωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς Ἐπαμεινώνδας Κυπριάδης, ὑπουργὸς Ἐφοδιασμοῦ καὶ προσωρινῶς Γεωργίας. Καθηγητὴς τοῦ Πολυτεχνείου Ἀνάργυρος Δημητρακόπουλος, ὑπουργὸς Δημοσίων Ἔργων. Βασίλειος Βοΐλας, ὑπουργὸς Ὑγιεινῆς. Ὑποστράτηγος Σπυρ. Γεωργούλης, ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν. Συνταγματάρχης Δημήτριος Μαχᾶς, ὑπουργὸς Μεταφορῶν. Παυσανίας Κατσώτας, ὑπουργὸς Δημοσίας Τάξεως. Ναύαρχος Κωνσταντῖνος Ἀλεξανδρῆς, ὑπουργὸς Ἐμπορικῆς Ναυτιλίας. Συνταγματάρχης Ν. Παναγόπουλος, ὑπουργὸς Κοινωνικῆς Προνοίας. Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Κωνσταντῖνος Τσάτσος, ὑπουργὸς Τύπου καὶ προσωρινῶς Ἀεροπορίας. Κωνσταντῖνος Καλλίας, ὑπουργὸς Τ.Τ.Τ. Γεώργιος Μαγκάκης, ὑπουργὸς παρὰ τῷ Πρωθυπουργῷ. Δημήτριος Γαλάνης, ὑφυπουργὸς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Παναγιώτης Γυιόκας, ὑφυπουργὸς Παλινοστήσεως. Παναγῆς Παπαληγούρας, ὑφυπουργὸς Ἐφοδιασμοῦ. Κωνσταντῖνος Ρόκας (ὁ νῦν τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν), ὑφυπουργὸς Οἰκονομικῶν. Νικόλαος Διγενόπουλος, Γενικὸς Διοικητὴς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Ἄγγελος Τσουκαλᾶς, Γενικὸς Διοικητὴς Ἰονίων Νήσων. Ἰ. Τσιμπούκης, Γενικὸς Διοικητὴς Αἰγαίου. Ὁ William Hardy McNeill, εἰς τὸ βιβλίον του « The Greek Dilemma » (War and Aftermath) ποὺ ἐξεδόθη ἐν Ἀμερικῇ τὸ 1947, γράφει (σ. 219) : « Ἡ κυβέρνησις αὐτὴ περιεῖχε ἴσως, ἐν συγκρίσει πρὸς ὅλας τὰς μεταπολεμικὰς κυβερνήσεις τῆς Ἑλλάδος, τὴν ἱκανωτέραν συλλογὴν ἐγκεφάλων ». Τὴν 2αν Νοεμβρίου, αἱ ἐφημερίδες ὑπεδέχθησαν μὲ τρόπον ψυχρὸν τὴν ὑπ' ἐμὲ Κυβέρνησιν, μία δ' ἐξ αὐτῶν — ἡ « Ἐλευθερία » — ἐξεδόθη μὲ λευκὸν τὸ κύριον ἄρθρον καὶ μὲ τίτλον τοῦ ἀνυπάρκτου ἄρθρου τὰς λέξεις « Τί κρῖμα » ! Ὁ Θεμιστοκλῆς Σοφούλης, συνήθως προσεκτικὸς καὶ κατ' ἀρχὴν εὐγενικός, παρεσύρθη — ὅταν ἐζητήθησαν αἱ ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν νέαν Κυβέρνησιν — εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς ἠθικῶς ἀκόμψου φράσεως : « Τῆς νύχτας τὰ καμώματα τὰ βλέπει ἡ μέρα καὶ γελάει » ! Ὁ Σοφούλης ὡμίλησε περὶ νυκτός, διότι ἡ ὑπ' ἐμὲ Κυβέρνησις ὡρκίσθη ὀλίγον πρὸ τοῦ μεσονυκτίου τῆς 1ης Νοεμβρίου. Ποῦ νὰ ἐφαντάζετο, ὅτι ἡ ἰδική του θὰ ὡρκίζετο, μετά τινας ἡμέρας, μεταξὺ 3ης καὶ 4ης πρωϊνῆς ὑπὸ τὰς ἐξευτελιστικωτέρας διὰ τὴν Ἑλλάδα συνθήκας ! Ἀλλὰ ἤδη τὴν 3ην Νοεμβρίου ὁ Τύπος μετέβαλε, κατὰ τὴν μεγίστην πλειονότητα τῶν ἀθηναϊκῶν καὶ ἐπαρχιακῶν ἐφημερίδων, τὴν στάσιν του ἀπέναντι τῆς Κυβερνήσεώς μου. Τὸ « Ἐμπρὸς » τῆς 3ης Νοεμβρίου λέγει εἰς τὸν Θεμιστοκλῆ Σοφούλην : « Ἀφῆστε τὴν πολλὴν εὐθυμίαν, κύριε ἀρχηγὲ τῶν Φιλελευθέρων. Αἱ περιστάσεις εἶναι πάρα πολὺ ὀδυνηραί. Σεῖς δὲ τὰς ἐκάματε. Ἕνα κυβερνητικὸν συνεργεῖον ἀνέβη εἰς τὸν Γολγοθᾶν ποὺ ὀνομάζεται ἐξουσία εἰς τὴν σημερινὴν Ἑλλάδα... Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ὁ Κανελλόπουλος καὶ οἱ συνεργάται του ἐμπνέονται ἀπὸ μίαν ἔνθερμον φιλοδοξίαν νὰ κάμουν καλὸν εἰς τὸν τόπον. Ἂς τοὺς ἀφήσωμεν νὰ ἐργασθοῦν ». Ἡ « Καθημερινὴ » τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἔγραφε : « Ἡ πρωθυπουργία τῆς Ἑλλάδος δὲν εἶναι αὐτὴν τὴν ἐποχὴν δῶρον σπουδαῖον ... Ὁ νέος πρωθυπουργὸς εἶναι νέος, ἐστάθη πάντοτε ἐνάρετος, ἠθικὸς καὶ γενναῖος ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῆς χώρας ... Πρέπει ὅλοι ἀσυζητητὶ νὰ παραταχθῶμεν κοντὰ εἰς τὸν νέον Πρωθυπουργὸν καὶ τοὺς συνεργάτας του, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀπὸ χθὲς ἔργον των νὰ τὴν σώσουν. Ἄλλως δὲν ἀντιπολιτευόμεθα τὴν Κυβέρνησιν, ἀντιπολιτευόμεθα τὴν Ἑλλάδα ». Εἰς τὰς

τερικῶν Μὰκ Νὴλ (Hector Mac Neil) — μετὰ τὴν στάσιν, ποὺ

φράσεις αὐτὰς διακρίνεται καθαρὰ τὸ ὕφος καὶ τὸ ἦθος τοῦ Γεωργίου 'Αγγ. Βλάχου. Τὴν ἑπομένην (4 Νοεμβρίου) ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν « Καθημερινὴν » συνέντευξις, τὴν ὁποίαν ἔδωσα εἰς τὸν Α. Α. 'Αντωνακάκην, συνέντευξις ποὺ δὲν εἶχε προετοιμασθῆ, ἀλλὰ ποὺ μοῦ ἀπέσπασε προχείρως ὁ ἔκτοτε διακεκριμένος δημοσιογράφος. Τὸ συμπέρασμα τοῦ Α. Α. 'Αντωνακάκη ἦτο τὸ ἑξῆς : « 'Ο κ. Κανελλόπουλος δὲν ξεύρω τί δὲν εἶναι. 'Αλλ' εἶναι τίμιος ἄνθρωπος μὲ σαφεῖς γραμμὰς ἐπὶ τῶν τριῶν μεγάλων ζητημάτων τῆς χώρας (οἰκονομικοῦ, πολιτικοῦ καὶ ἐθνικῶν δικαίων) ». Καὶ αἱ ἐφημερίδες « 'Ακρόπολις » καὶ « Ἔθνος » τῆς 3ης Νοεμβρίου ἔστρεψαν τὴν ἐμπιστοσύνην των πρὸς τὴν κυβέρνησιν. Καὶ ὅταν ὁ συνεργάτης μου ὑπουργὸς τῶν οἰκονομικῶν Γρ. Κασιμάτης καὶ ἐγὼ ἐξεθέσαμεν, διὰ πρώτην φορὰν κατὰ τρόπον εἰλικρινῆ, ὠμὸν καὶ ἔντονον, τὰ νομισματικὰ καὶ οἰκονομικὰ προβλήματα τῆς κατεστραμμένης χώρας εἰς τοὺς ἁρμοδίους Βρετανούς, ὕψωσε τὴν φωνήν του ὁ συμπολίτης μου ἀείμνηστος Παναγῆς Βουρλούμης — ἐκεῖνος πού, μαζὶ μὲ τὸν ἐπίσης συμπολίτην μου ἀείμνηστον 'Ανδρέαν Μιχαλακόπουλον, ὑπῆρξεν ὁ εἷς ἐκ τῶν δύο ἐξοχωτέρων συνεργατῶν τοῦ 'Ελευθερίου Βενιζέλου εἰς τὸν τομέα τῆς 'Εθνικῆς Οἰκονομίας — καὶ εἰς ἄρθρον του δημοσιευθὲν εἰς τὸν « Νεολόγον Πατρῶν » εἶπε : « 'Εχρειάσθη ἀκριβῶς ἓν ἔτος ἀπὸ τῆς 9ης Νοεμβρίου 1944 διὰ νὰ προσγειωθῆ ἡ 'Ελλάς, οἰκονομικῶς, εἰς τὴν πραγματικότητα ... 'Ο συμπολίτης μας νεαρὸς Πρωθυπουργός, τὸν ὁποῖον ὑπεδέχθησαν τόσον ψυχρῶς τὴν ἑπομένην τῆς ὁρκωμοσίας του οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ Τύπου ὅλων σχεδὸν τῶν πολιτικῶν παρατάξεων, ἀνέσυρε τὸ Κράτος τὸ 'Ελληνικὸν ἀπὸ τὴν ἀνυποληψίαν καὶ τὴν γενικὴν καταφρόνησιν. 'Απὸ ἄψυχον πτῶμα ποὺ τὸ εὑρῆκε, τοῦ ἐνεφύσησε ζωὴν καὶ πίστιν ἐπὶ ἑαυτὸ καὶ τὸ μέλλον του. 'Απὸ σήμερον οἱ Ἕλληνες πρέπει νὰ παύσουν νὰ κυνηγοῦν τὸν χρυσόν. Τὴν δραχμὴν δὲν τὴν προστατεύουν πλέον οἱ χωροφύλακες τοῦ Γκοτζαμάνη, τοῦ Τσιρονίκου, τοῦ Σίδερη, τοῦ Βαρβαρέσου. Τὴν προστατεύει τίμιον 'Ελληνικὸν Κράτος, τὸ ὁποῖον δὲν κρατᾶ πλέον μυστικὰ τὰ δεφτέρια του ... 'Απὸ ἑνὸς ἔτους οἱ κυβερνήσαντες τὴν 'Ελλάδα οἰκονομικῶς ἠγωνίσθησαν νὰ κάμουν τὸν 'Ελληνικὸν Λαὸν νὰ χάση τὸ θάρρος του καὶ τὴν πίστιν πρὸς τὸ μέλλον του. 'Ο νεαρὸς συμπολίτης μας, πλήρης αἰσιοδοξίας, μεταβιβάζει τὸ ἰδικόν του θάρρος καὶ τὴν ἰδικήν του πίστιν εἰς τὴν πολυβασανισμένην καὶ κουρασμένην ψυχὴν τοῦ 'Ελληνικοῦ Λαοῦ καὶ τὸν καλεῖ νὰ πιστεύση εἰς τὰ πεπρωμένα του. Ἂς τὸν πιστεύση καὶ ἂς τὸν ἀκολουθήση. Πρὸς τοὺς τολμηροὺς ἡ τύχη ».

Τὴν 6ην Νοεμβρίου, ἡ τότε ἐκδιδομένη ἐν 'Αθήναις καθημερινὴ ἐφημερὶς « 'Ασύρματος » ἀπαντᾶ εἰς τὸν Γεώργιον Καφαντάρην, ὁ ὁποῖος εἰς δηλώσεις του ἐχαρακτήρισε τὴν Κυβέρνησίν μου ὡς « μοναρχικὴν », μὲ κύριον ἄρθρον βιαιότατον ὑπὸ τὸν τίτλον : « 'Απάντησις πρὸς τὸν 'Εμπαθῆ ». Ὅταν ὑπεχρεώθην νὰ ὑποβάλω τὴν παραίτησιν τῆς εἰκοσαημέρου Κυβερνήσεως, τῆς ὁποίας ἡγούμην, ὁ Παναγῆς Βουρλούμης ἐδημοσίευσε νέον ἄρθρον εἰς τὸν « Νεολόγον Πατρῶν » (21 Νοεμβρίου 1945), εἰς τὸ ὁποῖον, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, ἔγραφε : « 'Η Κυβέρνησις Κανελλοπούλου ἔζησε τὴν ζωὴν τῶν ῥόδων. 'Αφῆκεν ὅμως κατὰ τὸν βραχὺν της βίον ἱστορίαν. 'Επὶ δώδεκα μῆνας ἡ 'Ελλὰς ἐκυβερνήθη μὲ βάσιν τὸ ψεῦδος. 'Η βραχύβιος Κυβέρνησις, ἡ ὁποία παρῃτήθη σήμερον, ἀνέσυρεν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τὴν ἀλήθειαν ... Ἔπρεπε νὰ ἔλθη ἡ Κυβέρνησις Κανελλοπούλου διὰ νὰ θέση τὴν χεῖρα ἐπὶ τὸν τύπον τῶν ἥλων ... 'Η παραιτηθεῖσα Κυβέρνησις, ἀνασύρασα τὴν κεκρυμμένην ἀλήθειαν, προσέφερεν ὑψίστην εἰς τὴν 'Ελλάδα ὑπηρεσίαν ... Ἂς ἔχη γαῖαν ἐλαφρὰν ἡ Κυβέρνησις Κανελλοπούλου. Δὲν ἔζησεν ἐπὶ ματαίῳ ».

ἐτήρησα πάλιν ἐπὶ τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ, ἐπιτρέψας νὰ γίνῃ εἰς τὰς Ἀθήνας μέγα συλλαλητήριον ἐξ ἀφορμῆς μιᾶς φιλικῆς διπλωματικῆς ἐνεργείας τῶν μεγάλων συμμάχων ἔναντι τῆς Ἀλβανίας, δι' ἧς ἠγνοήθησαν πλήρως τὰ ἑλληνικὰ δίκαια. Προέβην, μάλιστα, τότε ὡς πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰς δημοσιευθείσας εἰς τὸν Τύπον ἀκολούθους δηλώσεις :

« Ἐκφράζω τὴν ὀδύνην τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους διὰ τὴν φιλικὴν ἐνέργειαν, ἡ ὁποία ἐγένετο πρὸς τὸ ἐν Ἀλβανίᾳ διοικητικὸν καθεστώς, τοῦ ὁποίου μόνος διεθνὴς τίτλος εἶναι αἱ βάρβαροι διώξεις κατὰ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Βορείου Ἠπείρου. Ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς ἐλπίζει ἀκόμη, ὅτι ἡ τελικὴ ἀναγνώρισις τοιούτου καθεστῶτος δὲν θέλει πραγματοποιηθῇ. Ἀποτέλεσμα τῆς τυχὸν ἀναγνωρίσεως, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ἐξαρτωμένη ἀπὸ ἁπλὰς Ἀλβανικὰς διαβεβαιώσεις, εὐκόλως ἀθετουμένας, δὲν θὰ εἶναι εἰμὴ ἡ ἐνίσχυσις ἑνὸς ἀπό τινος κλονιζομένου τυραννικοῦ καὶ ληστρικοῦ καθεστῶτος. Ἡ Ἑλλὰς θλίβεται, διότι, ἐνῷ ἀνέμενε νὰ πραγματοποιηθῇ ἅμα τῇ νίκῃ ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Βορείου Ἠπείρου, βλέπει ἀντιθέτως βραβευομένους ἐκείνους, οἵτινες ἐπολέμησαν ἐναντίον αὐτῆς καὶ τῶν Συμμάχων καὶ ἐνισχυομένους τοὺς διώκτας τῶν ἀκόμη ὑποδούλων Ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. Παρὰ ταῦτα πιστεύω, ὅτι καὶ μετὰ τὰς νέας περιπετείας, τὰς ὁποίας ὑφίσταται ἡ Ἑλλὰς καὶ εἰδικώτερον ἡ Βόρειος Ἤπειρος, τὸ Δίκαιον τελικῶς θὰ ἐπικρατήσῃ ».

Χαρακτηριστικὸν τῆς ἀπηχήσεως, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἡ στάσις μου ἔναντι τῶν μεγάλων συμμάχων — τόσον ἐπὶ τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ, ὅσον καὶ ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ θέματος — εἶναι τὸ ἀκόλουθον ἄρθρον τῆς ἐφημερίδος « Ἑστία », τὸ ὁποῖον ἐδημοσιεύθη τὴν 21ην Νοεμβρίου 1945 :

« Ἡ ἀπάντησις, τὴν ὁποίαν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἔδωσε χθὲς εἰς τὰ ὅσα προσφάτως ἐλέχθησαν περὶ τῆς παρελθούσης οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως πρὸς τὴν Ἑλλάδα, φέρει τὸν κ. Κανελλόπουλον πλησιέστερα πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν. Ἡ Ἑλληνικὴ Κοινὴ Γνώμη, διατηροῦσα ὅλας τὰς ἐπιφυλάξεις διὰ μερικὰς ἐνεργείας τοῦ παρελθόντος, ὡς καὶ τὸν τρόπον συγκροτήσεως τῆς σημερινῆς Κυβερνήσεως, ἐξετίμησεν ἤδη τὴν ἀνδρικότητα, μὲ τὴν ὁποίαν ὁ κ. Πρωθυπουργὸς διεβίβασε πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς τῆς γῆς τὸν πόνον τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ διὰ τὴν ἀπόφασιν περὶ ἀναγνωρίσεως τῆς Κυβερνήσεως Ἐμβὲρ Χότζα. Αἱ χθεσιναὶ δηλώσεις ὅμως τὸν ἀνυψώνουν ἀκόμη περισσότερον εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν. Διότι ἀπετέλεσαν τὴν ποθουμένην παρ' ὅλων τῶν Ἑλλήνων ἀπάντησιν εἰς μίαν προσπάθειαν, ἡ ὁποία κατεβίβαζε τὸ ὅλον Ἑλληνικὸν ζήτημα εἰς τὸ ταπεινὸν ἐπίπεδον τῆς οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως μόνον. Μὲ θετικὰ στοιχεῖα, ὁ Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως ἀπέδειξεν, ὅτι, ἂν ἔλαβεν ἡ Ἑλλάς, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου, οἰκονομικὰς ἐνισχύσεις ἐκ μέρους τῶν Συμμάχων της, τὰς ἐχρησιμοποίησεν ὄχι διὰ τὴν στερέωσιν τῆς οἰκονομικῆς της καταστάσεως, ἀλλὰ διὰ τὴν μεγάλην πολεμικὴν προσπάθειαν, τὴν ὁποίαν κατέβαλεν ὑπὲρ τῆς κοινῆς συμμαχικῆς ὑποθέσεως. Ἡ προσπάθεια ὅμως αὐτὴ δὲν ἐχρειάζετο μόνον χρῆμα, ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο : αἷμα, ἄφθονον, τίμιον Ἑλληνικὸν αἷμα. Καὶ τὸ

αἷμα αὐτὸ δημιουργεῖ ὑποχρεώσεις, αἱ ὁποῖαι δὲν ἐξοφλοῦνται μὲ χρῆμα».

Ἐὰν δὲν ἐτήρουν τὴν στάσιν αὐτήν, δυνατὸν νὰ μὴ ὑπεχρεούμην εἰς παραίτησιν τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς ἡμέραν, κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχε τὴν ἠθικὴν εὐγένειαν ὁ ἀείμνηστος Ἀχιλλεὺς Κύρου νὰ δημοσιεύσῃ τὸ ἀνωτέρω ἄρθρον. Πάντως, ἡ πτῶσις τῆς ὑπ' ἐμὲ Κυβερνήσεως καὶ ὁ δραματικὸς τρόπος ἀντικαταστάσεως αὐτῆς ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως Σοφούλη τὴν νύκτα τῆς 21ης πρὸ τὴν 22αν Νοεμβρίου 1945 * εἶχε καὶ ἄλλην αἰτίαν, πέραν τῆς στάσεώς

* Ὁ ἀντιβασιλεὺς ἀρχιεπίσκοπος Δαμασκηνὸς ἠρνήθη πεισμόνως νὰ ὁρκίσῃ τὴν Κυβέρνησιν Σοφούλη - Καφαντάρη - Τσουδεροῦ, ποὺ μὲ διεδέχθη, καὶ ἐπέμεινε νὰ παραιτηθῶ. Πλὴν τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος, ὅλα τὰ ἄλλα κόμματα (καὶ ἐκεῖνα, ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ὁποίων εἴμεθα ὁ Γεώργιος Παπανδρέου, ὁ Σοφοκλῆς Βενιζέλος καὶ ἐγὼ) εἴχομεν ἀνταποκριθῆ κατ' ἀρχὴν εἰς τὴν ἔκκλησιν τοῦ ἀρχιεπισκόπου νὰ σχηματίσωμεν τὴν εὐρυτάτην δυνατὴν κυβέρνησιν ἐθνικῆς συνεργασίας. Καὶ δὲν ἀπεκλείετο, μάλιστα, ἡ συμμετοχὴ καὶ αὐτοῦ τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος, ἐὰν ἐπεδείκνυον οἱ δημοκρατικοὶ ἡγέται Σοφούλης καὶ Καφαντάρης, τῶν ὁποίων ἦτο ἔντονος ἡ ἀντιβασιλικὴ στάσις, τὴν διάθεσιν νὰ προβοῦν, χάριν τοῦ Ἔθνους, εἰς ὡρισμένας ὑποχωρήσεις. Ἀλλ' αὐτοί, ὡς καὶ οἱ Ἰ. Σοφιανόπουλος, Γ. Καρτάλης καὶ ὁμὰς νέων πού, συνάψαντες στενὰς σχέσεις μὲ μυστικὰς ἀγγλικὰς ὑπηρεσίας κατὰ τὴν κατοχήν, ἐκινοῦντο ἐντονώτατα εἰς τὰ παρασκήνια τῆς βρετανικῆς πρεσβείας, ἀπέκλειον ἀκόμη καὶ τὸν Γ. Παπανδρέου, τὸν Σ. Βενιζέλον καὶ ἐμέ. Ὁ Βρετανὸς πρέσβυς Leeper καὶ ὁ ὑφυπουργὸς Mac Neil, ὁ προώρως ἐκλιπὼν νέος ἀστὴρ τοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος, συνεμερίσθησαν τὰς ἀπόψεις τοῦ Σοφούλη καὶ τῆς ὁμάδος τῶν συνδεδεμένων μὲ τὰς ἀγγλικὰς ὑπηρεσίας νέων καὶ ἐζήτησαν ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον νὰ ὁρκίσῃ τὴν μονόπλευρον αὐτὴν κυβέρνησιν, πιστεύοντες — ὅπως ἀπεδείχθη ἀργότερα, κακῶς — ὅτι ὄπισθέν των εὑρίσκετο ἡ πλειοψηφία τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Ὁ Δαμασκηνὸς ἐστύλωσε, τότε, τὰ πόδια του καὶ ἠρνήθη, ἀπειλήσας μάλιστα παραίτησιν. Τὴν ἱστορίαν, ἡ ὁποία ἐπηκολούθησε, τὴν περιγράφει εἰς τὸ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον βιβλίον τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν δραματικὴν περίοδον 1943 – 1946 ἀπομνημονευμάτων του ὁ Sir Reginald Leeper (When Greek meets Greek, London 1950, σ. 189 κ.ἑ.) μὲ ἐλαφρὰς μόνον παραλλαγὰς ἀπὸ ὅ,τι πράγματι συνέβη ἢ καὶ μὲ παραλείψεις χαρακτηριστικῶν τινων σημείων. Λέγει ὁ Leeper, ὅτι τὸ ἀπόγευμα τῆς 21ης Νοεμβρίου μετέβην εἰς τὴν ἀγγλικὴν πρεσβείαν, ἀνακοινώσας εἰς αὐτόν, ὅτι ὁ Δαμασκηνὸς εἶναι ἀμετάπειστος. Καὶ προσθέτει, ὅτι προέτεινα νὰ πᾶμε ἀργότερα μαζὶ — ὁ Leeper, ὁ Mac Neil καὶ ἐγὼ — εἰς τὴν κατοικίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ἔξω τῶν Ἀθηνῶν, διὰ νὰ τὸν πείσωμεν νὰ ὁρκίσῃ τὸν Σοφούλην. Αὐτὸ προετάθη ἀπὸ ἐμὲ εἰς νέαν μετ' αὐτοῦ συνάντησιν καὶ ἀφοῦ (καὶ τοῦτο παρέλειψε νὰ τὸ γράψῃ) ἐπεχείρησαν εἰς μάτην ὁ Leeper καὶ ὁ αἰφνιδίως προσελθὼν Ἐμμ. Τσουδερὸς νὰ μὲ πείσουν, ὅτι — λόγῳ ἀνάγκης — θὰ συνεβιβάζετο μὲ τὸ πολίτευμα (!) νὰ γίνῃ ἡ ὁρκωμοσία ἐνώπιον ἐμοῦ καὶ τοῦ ὑπὸ παραίτησιν ὑπουργικοῦ συμβουλίου. Ἠρνήθην νὰ δεχθῶ τὴν λύσιν αὐτὴν καὶ ἐπέστρεψα εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν ἐξωτερικῶν, ὅπου εὑρίσκοντο, συνεχῶς συνεδριάζοντα, ὅλα τὰ μέλη τῆς Κυβερνήσεώς μου. Ἐκεῖ προσῆλθον — χωριστὰ ὁ καθένας — ὁ Σοφοκλῆς Βενιζέλος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Τσαλδάρης (ὁ πρῶτος παρέμεινεν

μου ἐπὶ τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ οἰκονομικοῦ προβλήματος. Ἡ ἄλλη αἰτία ἦτο ἡ πεπλανημένη γνώμη

ἐπὶ ὥρας μαζί μας) διὰ νὰ ἐκφράσουν τὴν βαθεῖαν ἐθνικὴν ἀνησυχίαν των, ὡς καὶ τὴν ἀγανάκτησίν των διὰ τὴν στάσιν τῶν Σοφούλη, Καφαντάρη καὶ Τσουδεροῦ. Ἐξητάσαμεν ὅλα τὰ ἐνδεχόμενα, διεπιστώσαμεν ὅτι ἦτο ἀδύνατον, ἄνευ ἀγγλικῆς οἰκονομικῆς βοηθείας, νὰ κρατήσωμεν τὴν ἐξουσίαν, ἐλάβομεν — διὰ τοῦ προσελθόντος ἀστυνομικοῦ διευθυντοῦ Ἀθηνῶν Ἀγγέλου Ἔβερτ, ὡς καὶ διὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν στρατιωτικῶν στρατηγοῦ Γεωργούλη — ἐπείγοντα μέτρα διὰ νὰ μὴ διαταραχθῇ ἡ τάξις λόγῳ τοῦ πολιτικοῦ κ α ὶ πολιτειακοῦ κενοῦ ποὺ εἶχε δημιουργηθῆ, καὶ μόνον τότε συνηντήθην πάλιν μὲ τὸν Leeper, προτείνας νὰ βοηθήσω νὰ ἐξέλθῃ ὁ τόπος ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδον. Ὁ Leeper εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ (ὅπως γράφει καὶ ὁ ἴδιος) συνεννοηθῆ μὲ τὸν στρατηγὸν Scobie, τὸν ἐξαίρετον στρατιώτην ποὺ εἶχεν ἀποφασιστικῶς συμβάλει εἰς τὴν σωτηρίαν τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1944, ὡς καὶ μὲ τὸν ὑφυπουργὸν Mac Neil καὶ ἔτσι, περὶ τὸ μεσονύκτιον, εὑρέθημεν ὅλοι εἰς τὴν κατοικίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Ἐκεῖ, μετὰ τρίωρον δραματικὴν συζήτησιν, ἔπεισα, ἐνώπιον τῶν τριῶν Βρετανῶν (τοῦ πρέσβεως, τοῦ ὑφυπουργοῦ καὶ τοῦ στρατηγοῦ) τὸν ἀρχιεπίσκοπον νὰ δεχθῇ νὰ ἐξαγάγῃ τὸν τόπον ἀπὸ τὸ μοιραῖον ἀδιέξοδον. Ὁ Leeper, εἰς τὸ βιβλίον του, εἶχε τὴν εὐγένειαν νὰ ἐξάρῃ τὴν συμβολήν μου αὐτήν, γράφων : « But as the night wore on and as Kanellopoulos with a public spirit deserving of the highest praise added his arguments to ours, the Regent finally agreed in the small hours of the morning to come into Athens and swear in Sophoulis and his colleagues so that Athens would not be without a government the next day ». Ἔτσι, περὶ τὴν 3ην πρωϊνήν, εἰς τὸ ἐπὶ τῆς λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας μέγαρον τῆς Ἀντιβασιλείας, ὡρκίσθη ἐνώπιον τοῦ Δαμασκηνοῦ ἡ κυβέρνησις Σοφούλη, Καφαντάρη, Τσουδεροῦ. Παρέστην κατὰ τὴν ὁρκωμοσίαν. Ἔλαμπαν καὶ οἱ τρεῖς ἀπὸ εὐτυχίαν ! Τὴν ἑπομένην ἡμέραν, φεύγων ὁ Mac Neil, ἐξέφρασε τὴν εὐχὴν νὰ μετάσχω καὶ ἐγὼ τῆς Κυβερνήσεως. Ἐκλήθην, τότε, ἀπὸ τοὺς τρεῖς, ἀλλά, παρὰ τὴν πιεστικὴν ἐπιμονήν των, ἠρνήθην. Προετίμησα νὰ συμβάλω εἰς τὸν πολιτικὸν συνασπισμὸν τῆς ΕΠΕ μὲ τοὺς Γ. Παπανδρέου καὶ Σ. Βενιζέλον. Ὁ Mac Neil, νέος πολιτικὸς εὐρείας ἀντιλήψεως, προωθούμενος τότε ὑπὸ τοῦ Bevin, πανισχύρου εἰς τὸ Ἐργατικὸν Κόμμα, ᾐσθάνθη τὴν ἠθικὴν ἀντίφασιν τῆς ἀποστολῆς του πρὸς τὸ εὐγενὲς πνεῦμα του, καὶ ἀπαντῶν εἰς ἐρώτησιν τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Τύπου πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του, εἶπε : « Ἐπωφελοῦμαι τῆς περιστάσεως αὐτῆς, ἵνα διαβεβαιώσω, ὅτι ὁ κ. Κανελλόπουλος, τόσον πρὸ τῆς παραιτήσεώς του, ὅσον καὶ μετ' αὐτήν, ἐπέδειξεν ἐξαιρετικὴν ἀφοσίωσιν καὶ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν Ἑλλάδα, κ α ὶ ἐ λ ά χ ι σ τ ο ν δ ι ὰ τ ὸ ν ἑ α υ τ ό ν τ ο υ, ἐγὼ δὲ προσωπικῶς τὸν θεωρῶ ὡς ἕνα τῶν μᾶλλον ἀξίων ἐκτιμήσεως καὶ ἀγάπης προσώπων, τὰ ὁποῖα ἔχω γνωρίσει » (Βλ. «Ἑλληνικὸν Αἷμα » τῆς 25ης Νοεμβρίου 1945,). Τὰ τοῦ τρόπου τῆς κυβερνητικῆς τότε μεταβολῆς περιέγραψε λεπτομερῶς (μὲ μικρὰ μόνον λάθη εἰς ἀσήμαντα σημεῖα) ἡ ἐφημερὶς « Ἐμπρὸς » τῆς 22ας Νοεμβρίου 1945 ὑπὸ τοὺς ἀκολούθους τίτλους καὶ ὑποτίτλους : « Ἡ "Δημοκρατικὴ" Λύσις ἐπετεύχθη !! Ἡ Κυβέρνησις Σοφούλη ἐπεβλήθη τελικῶς ὑπὸ τῶν κ.κ. Μὰκ Νὴλ - Λῆπερ. Ὁ Ἀντιβασιλεὺς διαφωνήσας παρῃτήθη. Μετὰ δραματικὰς ἐξελίξεις οἱ νέοι ὑπουργοὶ κατώρθωσαν νὰ ὁρκισθοῦν τὴν 3ην πρωϊνήν. Τὸ ἱστορικὸν μιᾶς δραματικῆς νυκτός. Ἡ Κυβέρνησις Κανελλοπούλου, πιεζομένη, ἀρνεῖται νὰ ἐκτραπῇ τῆς Συνταγματικῆς ὁδοῦ ».

τῆς Ἐργατικῆς Βρετανικῆς Κυβερνήσεως, ὅτι ἡ Κυβέρνησις τῶν γηραιῶν δημοκρατικῶν ἀρχηγῶν Σοφούλη καὶ Καφαντάρη (ὁ Τσουδερὸς εἶχε, μετὰ τὴν πτῶσιν του εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολὴν καὶ τὴν ἐπιστροφήν του εἰς τὴν Ἑλλάδα, στραφῆ καὶ πάλιν πρὸς αὐτούς) θὰ ἀνταπεκρίνετο περισσότερον εἰς τὰ αἰσθήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Τὴν γνώμην αὐτὴν ἐκαλλιέργησαν — καὶ τὴν ἐπέμβασιν τὴν προεκάλεσαν — οἱ ἴδιοι οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἀρχηγοί, βοηθούμενοι ἀπὸ ὁμάδα νέων ποὺ εἶχαν συνάψει, κατὰ τὴν κατοχήν, στενὰς σχέσεις μὲ τὰς βρετανικὰς μυστικὰς ὑπηρεσίας. Αἱ ἐκλογαὶ τοῦ 1946, ἂν καὶ προεκηρύχθησαν καὶ διενηργήθησαν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Σοφούλη *, ἀπέδειξαν, ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς δὲν εὑρίσκετο ὄπισθεν ἐκείνων ποὺ ηὐνοήθησαν ἀπὸ τοὺς Βρετανούς. Τὴν ἀπόλυτον πλειοψηφίαν ἔλαβεν ὁ συνασπισμὸς τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος, ὁ ὁποῖος κατῆλθε μὲ σύνθημα τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Βασιλέως Γεωργίου (τοῦ συνασπισμοῦ μετεῖχον καὶ οἱ παλαιοὶ δημοκρατικοὶ ἡγέται Στυλ. Γονατᾶς, ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1922, καὶ Ἀπ. Ἀλεξανδρῆς), καὶ δευτέρα κατὰ σειρὰν δύναμις ἀνεδείχθη — μὲ οὐσιώδη διαφορὰν ψήφων ἔναντι τοῦ ὑπὸ τὸν Σοφούλη κόμματος τῶν Φιλελευθέρων καὶ μὲ σοβαρὰν διαφορὰν ἑδρῶν εἰς τὴν Βουλὴν — ἡ Ε.Π.Ε., δηλαδὴ ὁ συνασπισμὸς Γεωργίου Παπανδρέου, Σοφοκλῆ Βενιζέλου καὶ ἐμοῦ ** (Δημοκρατικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος, Κόμματος Βενιζελικῶν Φιλελευθέρων καὶ Ἐθνικοῦ Ἑνωτικοῦ Κόμματος).

Ἦτο, ὅμως, δυνατὸν νὰ ἀποφύγω τὸν πειρασμὸν νὰ μνημονεύσω τὴν περίεργον σύμπτωσιν ποὺ τὸ ἠθέλησε νὰ προηγηθῇ καὶ τῶν δύο περιπτώσεων ἀναγκαστικῆς παραιτήσεώς μου

---

* Οἱ Καφαντάρης καὶ Τσουδερὸς δὲν κατῆλθον εἰς τὰς ἐκλογάς. Δὲν κατῆλθε, τότε, οὔτε τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα. Ὁ Τσουδερὸς κατενόησεν ἀργότερα τὸ λάθος τῆς ἀποχῆς καὶ προσεχώρησε, κατὰ τὸ ἔτος 1952, εἰς τὸν ὑπὸ τὸν στρατάρχην Παπάγον Ἑλληνικὸν Συναγερμόν. Καὶ εἰργάσθη, ὡς ὑπουργὸς ἄνευ χαρτοφυλακίου, εἰς τὴν Κυβέρνησιν Παπάγου (ἰδίᾳ ὡς μέλος τοῦ συντονιστικοῦ κυβερνητικοῦ συμβουλίου, τὸ ὁποῖον ἀπηρτίζετο ἀπὸ τοὺς Παπάγον, Τσουδερόν, Στ. Στεφανόπουλον, Σπ. Μαρκεζίνην καὶ ἐμέ, τοῦ Σπ. Μαρκεζίνη παραιτηθέντος τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1954) μὲ προσωπικὴν ἀνιδιοτέλειαν, χωρὶς καμμίαν πλέον φιλοδοξίαν. Ὁ Γ. Καφαντάρης ἀπέθανε πρὶν δοθῇ εἰς τὴν ἀναντιρρήτως πατριωτικὴν συνείδησίν του ἡ εὐκαιρία νὰ μεταβάλῃ τακτικήν.

** Καὶ οἱ τρεῖς εἴχομεν λάβει μέρος, μαζὶ μὲ τὸ Λαϊκὸν Κόμμα, εἰς τὸ μέγα συλλαλητήριον, τὸ ὁποῖον, πρὸ τῆς προκηρύξεως τῶν ἐκλογῶν, εἶχεν ὀργανωθεῖ (ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς ἦτο ὁ πρόεδρος τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν ἀείμνηστος Κλ. Θεοφανόπουλος) εἰς τὸ γήπεδον τοῦ Παναθηναϊκοῦ.

ἡ ἀνακίνησις μεγάλων ἐθνικῶν ζητημάτων ; Εἴτε τὸ θέλομεν, εἴτε ὄχι, ἡ σκέψις μας ὑποχρεώνεται ἀπὸ τὰ πράγματα νὰ συνδυάζῃ καὶ ὅσα εἶναι, ἴσως, τυχαῖα. Ἐπέρασε πολλὰ ὁ τόπος αὐτός. Ὑπέστη πλήγματα ἀπὸ ἐχθροὺς καὶ φίλους. Ἀλλ' ἂς μὴ ἐπιρρίπτωμεν ὅλας τὰς εὐθύνας εἰς τοὺς ξένους. Μεγάλα ὑπῆρξαν καὶ τὰ ἰδικά μας λάθη. Εἶναι γνωστὰ τὰ ἔμφυτα ἐλαττώματα τοῦ Γένους μας ποὺ μόνον, εἰς ὥρας μεγάλων κινδύνων, συμψηφίζονται — κατὰ τρόπον, μάλιστα, θαυμαστὸν — μὲ τὰς ἀρετάς μας. Ἕλληνες ἦσαν ἐκεῖνοι πού, ἐνῷ ἠγωνιζόμην εἰς τὸ Λονδῖνον (κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1943) διὰ τὰ ἐθνικά μας δίκαια, ἔδωσαν τὴν δυνατότητα εἰς διάφορα στοιχεῖα τῶν μυστικῶν βρετανικῶν ὑπηρεσιῶν νὰ σκεφθοῦν, ὅτι δὲν θὰ ἦτο καὶ ἄσχημο νὰ πέσῃ ὁ ἐνοχλητικὸς ἀντιπρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, ὁ ὁποῖος εἶχε τὸ θράσος νὰ ἀνακινήσῃ, «ἀκαίρως» καὶ μὲ τρόπον ἐντονώτερον τοῦ «δέοντος», τὸ Βορειοηπειρωτικόν, τὸ Δωδεκανησιακὸν καὶ τὸ Κυπριακόν. Καὶ Ἕλληνες — κορυφαῖοι μάλιστα πολιτικοὶ ἄνδρες — ἦσαν ἐκεῖνοι πού, τὸν Νοέμβριον τοῦ 1945, ὑπέβαλον εἰς τοὺς Ἄγγλους τὴν ἰδέαν νὰ ἀρνηθοῦν νὰ βοηθήσουν οἰκονομικῶς, πρὸς ἀναστολὴν τοῦ πληθωρισμοῦ *, τὴν ὑπ' ἐμὲ Κυβέρνησιν. Καί, ἐνῷ ἐπεχείρει ὁ ἀντιβασιλεὺς ἀρχιεπίσκοπος Δαμασκηνὸς νὰ σχηματίσῃ Κυβέρνησιν εὐρείας ἐθνικῆς συνεργασίας, οἱ ἴδιοι αὐτοὶ κορυφαῖοι Ἕλληνες ἔπεισαν τοὺς Ἄγγλους νὰ παρέμβουν καὶ κατ' αὐτὸ ἀκόμη τὸ πολιτειακῶς κρισιμώτατον στάδιον, διὰ νὰ ἐπιβάλουν, μέσῳ τῆς Ἀγγλικῆς πρεσβείας, τὴν ἰδικήν των μονόπλευρον Κυβέρνησιν.

Σχεδὸν ποτὲ δὲν ἔπταισαν μόνοι οἱ ξένοι φίλοι μας. Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες ἐφροντίσαμεν πάντοτε νὰ ἀνοίγωμεν εἰς τὰς ξένας μεγάλας δυνάμεις τὰς θύρας — ἢ καὶ ἀφανῆ παράθυρα — διὰ νὰ πραγματοποιοῦν τὰς ἐπεμβάσεις των **. Τὸ κακὸ ἄρχισε

* Ὁ πληθωρισμὸς εἶχε προσλάβει ἐπικινδύνους διαστάσεις ἐπὶ κυβερνήσεως ἤδη Βούλγαρη. Ἀφοῦ εἰς μάτην ἐπεχείρησε νὰ τὸν ἀντιμετωπίσῃ ὁ Κυρ. Βαρβαρέσος ὡς ἀντιπρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως καὶ ὑπουργὸς τῶν οἰκονομικῶν, ἠναγκάσθη ἡ Κυβέρνησις Βούλγαρη νὰ παραιτηθῇ.

** Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἀποκαλύψω πλέον σήμερον ἕνα ἐπεισόδιον, τὸ ὁποῖον ἐσημειώθη δέκα μῆνας μετὰ τὰς ἐκλογὰς τοῦ Νοεμβρίου 1952. Ὁ στρατάρχης Παπάγος μοῦ εἶχεν ἐμπιστευθῇ, εἰς τὴν κυβέρνησίν του, τὸ ὑπουργεῖον τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης. Εἰς τὰς συνεδριάσεις τοῦ Ἀνωτάτου Στρατιωτικοῦ Συμβουλίου, τοῦ ὁποίου ἤμην πρόεδρος, παρίστατο καὶ ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἀμερικανικῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς στρατηγός. Τὸ νόημα τῆς ἄνευ ψήφου παρουσίας του ἦτο συνδεδεμένον μόνον καὶ μόνον μὲ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ χορηγοῦντες τὴν μεγάλην ἕως τότε (εἰς ὑλικόν, σπουδαιοτάτην καὶ

ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνακήρυξιν τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Τὰ πρῶτα Ἑλληνικὰ κόμματα ἐχαρακτηρίσθησαν δημοσίᾳ μὲ ὀνόματα δανεισμένα ἀπὸ τὰς ξένας δυνάμεις, μὲ τὰς ὁποίας συνεδέοντο. Αἱ αἴθουσαι ξένων πρεσβειῶν ἐθεωρήθησαν ἀπὸ Ἕλληνας χῶροι, σχετικὰ μὲ τὴν τύχην τῆς Ἑλλάδος, ἀποφασιστικώτεροι ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸν Βουλευτήριον ἢ τὰ βασιλικὰ Ἀνάκτορα ἢ τὴν Πλατεῖαν τοῦ Συντάγματος. Ἔτσι, πολλοὶ διπλωματικοὶ ἀντιπρόσωποι μεγάλων δυνάμεων ὑπέκυψαν — πρᾶγμα πολὺ ἀνθρώπινον — εἰς τὸν πειρασμὸν νὰ συγ-

---

μέχρι σήμερον) οἰκονομικὴν βοήθειαν ἔπρεπε νὰ παρακολουθοῦν καὶ τὰς συζητήσεις ποὺ ἀφεώρων τὴν ὀργάνωσιν τοῦ στρατοῦ. Ὑπῆρχον, ὅμως, πάντοτε καὶ Ἕλληνες ἀξιωματικοὶ (εὐτυχῶς ἐλάχιστοι), οἱ ὁποῖοι ὤθουν τὴν Ἀμερικανικὴν στρατιωτικὴν ἀποστολὴν νὰ παρεμβαίνῃ καὶ εἰς τὰς τοποθετήσεις ἢ προαγωγὰς ἀνωτάτων στελεχῶν. Τὸν Αὔγουστον τοῦ 1953 — μόλις ἐκήρυξα τὴν ἔναρξιν μιᾶς συνεδριάσεως τοῦ Ἀνωτάτου Στρατιωτικοῦ Συμβουλίου — διετύπωσε δριμεῖαν πρὸς ἐμὲ διαφωνίαν, ἐνώπιον ὅλων τῶν ἀντιστρατήγων, διὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ ὑποστρατήγου Α. Χρηστέα (γενναίου ἀξιωματικοῦ) ὁ Ἀμερικανὸς στρατηγὸς (ὁ στρατηγὸς Βίντροπ, ὁ ὁποῖος ἦτο ἐπὶ κεφαλῆς εἰδικώτερον τῆς ἀποστολῆς διὰ τὸν στρατὸν τῆς ξηρᾶς. Ἐπὶ κεφαλῆς καὶ τῶν τριῶν ἀποστολῶν διὰ τὰς ἐνόπλους δυνάμεις ἦτο ὁ στρατηγὸς Χάρτ). Τὸν παρεκάλεσα ἀμέσως νὰ σταματήσῃ. Ἐκεῖνος ἐπέμεινε. Τότε ὑπεχρεώθην — διὰ νὰ λήξῃ ἡ παρέμβασίς του — νὰ λύσω, ἐγειρόμενος ἀποτόμως, τὴν συνεδρίασιν. Εἶναι πρὸς τιμὴν ὅλων τῶν παραστάντων εἰς τὸ ἐπεισόδιον ἀντιστρατήγων (Στ. Κιτριλάκη, Ἀλ. Τσιγκούνη, Θρ. Ζαΐμη, Στυλ. Μανιδάκη, Θεμ. Κετσέα, Χρ. Ἰωάννου, Στυλ. Πάλλη, Φ. Μεσσηνοπούλου, Σόλ. Γκίκα καὶ Δημ. Ἰατρίδη) ὅτι δὲν διέρρευσε λέξις εἰς τὸν Τύπον. Ἔσπευσα, μετὰ τὸ συμβάν, νὰ κατατοπίσω ἐπ' αὐτοῦ τὸν πρωθυπουργὸν στρατάρχην Παπάγον. Ἐνῷ τὸν κατετόπιζα, ἔφθασεν ὁ τότε πρέσβυς τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν ἀείμνηστος Peurifoy (εἰλικρινὴς φίλος τῆς Ἑλλάδος ποὺ εἶχεν, ὅμως, ἐνθαρρυνθῆ ἀπὸ Ἕλληνας εἰς παρεμβάσεις) καὶ διετύπωσεν, ἐνώπιόν μου, δριμεῖαν διαμαρτυρίαν διὰ τὴν στάσιν μου. Ὁ ἀείμνηστος στρατάρχης τὸν ἀφῆκε νὰ ξεσπάσῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ φύγῃ, χωρὶς νὰ ἀπαντήσῃ. Δὲν εἶχαν παρέλθει ὀλίγαι ἑβδομάδες καὶ ἀμφότεροι — ὁ πρεσβευτὴς Πιούριφοϋ καὶ ὁ στρατηγὸς Βίντροπ — εἶχαν ἀνακληθῆ καὶ ἀντικατασταθῆ. Ἡ Οὐάσιγκτων δὲν ἐπεδοκίμασε τὴν στάσιν των. Ἔκτοτε ἔπαυσε, μάλιστα, νὰ μετέχῃ τῶν συνεδριάσεων τοῦ ἀνωτάτου Στρατιωτικοῦ Συμβουλίου ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς Ἀμερικανικῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς. Νομίζω, ὅτι ἠδυνάμην πλέον νὰ ἀποκαλύψω δημοσίᾳ τὸ παλαιὸν τοῦτο ἐπεισόδιον ποὺ ἀπετέλεσε σταθμὸν εἰς τὰς σχέσεις μας μὲ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας, ὄχι μόνον διότι ἐπέρασαν ἕνδεκα χρόνια ἀπὸ τότε, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ ἔκβασίς του ἀποτελεῖ τίτλον ποὺ θὰ ἐδικαιοῦτο νὰ ἐπικαλεσθῇ ὑπερηφάνως ἡ Οὐάσιγκτων. Πάντως, δικαιοῦμαι νὰ ἰσχυρισθῶ καὶ ἐγώ, ὅτι, ἐὰν ὁ Ἕλλην ὑπουργὸς ὑφίστατο ἀδιαμαρτυρήτως τὴν ἐπέμβασιν τοῦ Ἀμερικανοῦ στρατηγοῦ καὶ ὁ Ἕλλην πρωθυπουργὸς ἐκλονίζετο ἀπὸ τὴν διαμαρτυρίαν τοῦ πρεσβευτοῦ, δὲν θὰ εἶχε καὶ ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνησις τὴν εὐκαιρίαν νὰ πράξῃ τὸ ὀρθὸν πρὸς ὄφελος αὐτῶν τούτων τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν.

χέουν τὴν ἀποστολήν των μὲ τὴν ἀποστολὴν ξένων ἁρμοστῶν.

Ἀλληλένδετοι εἶναι, βέβαια, οἱ λαοὶ ἐπὶ τῆς γῆς. Ὄχι μόνον οἱ φίλοι, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀντίπαλοι. Ὄχι μόνον οἱ σύμμαχοι, ἀλλὰ καὶ οἱ εὑρισκόμενοι εἰς ἀντίθετα ἰδεολογικὰ στρατόπεδα. Καὶ ἐξαρτῶνται οἱ μεγάλοι ἀπὸ τοὺς μικροὺς περίπου ὅσον καὶ οἱ μικροὶ ἀπὸ τοὺς μεγάλους. Μετὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον συνειδητοποιεῖται κάπως ἡ ἀλληλεξάρτησις αὐτή, εἴτε μέσα εἰς τὸ εὐρύτατον πλαίσιον τοῦ Ὀργανισμοῦ τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν — ὀργανισμοῦ ποὺ διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ τὴν παλαιὰν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν —, εἴτε μέσα εἰς τὸ πλαίσιον συμμαχιῶν, ὅπως ἡ Ἀτλαντικὴ (ΝΑΤΟ). Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι, ὅμως, ἡ ὀργανικὴ ἀλληλεξάρτησις, τηρουμένων τῶν οὐσιαστικῶν ἀποστάσεων ἢ διαφορῶν μεταξὺ τῶν ὑλικῶς καὶ ἀριθμητικῶς ἰσχυροτέρων καὶ τῶν ἀσθενεστέρων, καὶ ἄλλο εἶναι τὸ ἀπαράδεκτον φαινόμενον τῆς οἱασδήποτε ἠθικῆς ὑποτελείας ἑνὸς μικροτέρου λαοῦ ἔναντι ἄλλου ἰσχυροτέρου. Ἡ ὑποτέλεια αὐτὴ εἶναι ἀπαράδεκτη. Καὶ εἶναι ἀκόμη περισσότερον ἀπαράδεκτη, ὅταν ὁ μικρότερος λαὸς εἶναι λαός, ὅπως ὁ Ἑλληνικός. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ καταφύγωμεν, πρὸς στήριξιν τοῦ συλλογισμοῦ αὐτοῦ, εἰς παλαιὰς περγαμηνάς. Αὐταὶ ἀνήκουν, βέβαια, εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἀνήκουν καὶ εἰς ὅλους τοὺς δυτικοὺς ἐκείνους λαοὺς ποὺ τὴν Ἑλληνικὴν κληρονομίαν κατώρθωσαν νὰ τὴν ἀξιοποιήσουν ὅσον καὶ ἐμεῖς ἢ καὶ πολὺ καλύτερα. Οὔτε εἶναι κἂν ἀνάγκη νὰ στραφῇ ἡ σκέψις μας εἰς τὸ 21, εἰς τὸ μέγα τοῦτο ὁρόσημον τῆς πανευρωπαϊκῆς (ἄρα, παγκοσμίου) ἱστορίας ποὺ εἶχεν, ὡς πρωτοβουλία καὶ ξεκίνημα, καθαρῶς ἑ λ λ η ν ι κ ὸ ν ν ό η μ α, ἀδιάφορον, ἐὰν ἐχρειάσθη τὸ Ναυαρῖνον διὰ νὰ δικαιωθοῦν αἱ θυσίαι τῶν ἡρώων καὶ μαρτύρων τοῦ Γένους μας. Χωρὶς τὸ καθαρῶς Ἑλληνικὸν 21 — καὶ τὰ παράλληλα, διαφόρου ὅμως βαρύτητος, κινήματα ἐν Ἰταλίᾳ — δὲν θὰ εἴχαμε τὸν αἰῶνα τῶν ἐθνοτήτων. Ἂς μὴ φθάσωμεν, ὅμως, οὔτε ἕως ἐκεῖ. Ἔχομεν προσφάτους τίτλους, τὴν 28ην Ὀκτωβρίου τοῦ 1940 * (μὲ τὴν θαυμαστὴν προέκτασιν τῆς ὑπερόχου αὐγῆς της μέχρι τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1941), καὶ τὴν ὀλιγώτερον μὲν φωτεινήν, ἀλλ' ἐξ ἴσου ἀποφασιστικὴν διὰ τὴν τύχην τῆς Με-

* Δὲν ἀναφέρω ἰδιαιτέρως τὴν ἀντίστασιν, ψυχικὴν καὶ ἔνοπλον, τοῦ λαοῦ μας κατὰ τὴν κατοχήν, διότι τὸ φαινόμενον αὐτὸ ἐσημειώθη καὶ εἰς τοὺς κόλπους ἄλλων εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Δὲν εἶχε, ἄλλως τε, τὸ φαινόμενον τοῦτο — ἂν καὶ ἠθικῶς μέγα — τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν παγκοσμίων γεγονότων, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἡ ἐπὶ πεντάμηνον νικηφόρος ἀντίστασίς μας εἰς τὴν Ἀλβανίαν ἢ ἡ νίκη τοῦ 1949.

σογείου (ἄρα, τοῦ κόσμου ὁλοκλήρου) περίοδον 1946 - 1949. Ὀνομάζω τὴν περίοδον αὐτὴν ὀλιγώτερον φωτεινήν, διότι — παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐπιβουλὴ κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἦτο ξενοκίνητος — τὰ χέρια ποὺ ἐκινήθησαν ἐναντίον της ἦσαν δυστυχῶς χέρια Ἑλλήνων. Καὶ τοῦτο βαρύνει ὅ λ ο υ ς μ α ς ποὺ ἀφήσαμεν — μὲ παραλείψεις ἢ καὶ ἐσφαλμένας πράξεις μας — νὰ παρασυρθοῦν εἰς κακὰς ἐνεργείας τόσοι Ἕλληνες, διὰ τοὺς περισσοτέρους τῶν ὁποίων θὰ ἠμποροῦσε νὰ εἰπῇ ἡ Ἑλλὰς (ἴσως, μάλιστα, τὸ εἶπε, χωρὶς νὰ ἀκουσθῇ ἡ φωνή της) : « πάτερ, ἄφες αὐτοῖς· οὐ γὰρ οἴδασι τί ποιοῦσι ».

Τοὺς δύο ἀνωτέρω τίτλους τοὺς μνημονεύω, ὄχι διὰ νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι πρέπει νὰ τοὺς προβάλωμεν εἰς τοὺς ξένους φίλους καὶ συμμάχους μας (αὐτὸ δὲν εἶναι ἠθικῶς ἀναγκαῖον ἤ, καὶ ἐὰν ἦτο, δὲν θὰ εἶχεν οὐσιῶδες ἀποτέλεσμα), ἀλλὰ διὰ νὰ τοὺς συνδυάσω μὲ ἕνα μέγα χρέος ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ μας. Ὅσοι ἔχουν τίτλους, ὅπως ἐμεῖς, πρέπει νὰ προσέχουν πολὺ μήπως χαθῇ ἡ ἀξία των. Χωρὶς νὰ γίνωνται ἀλαζόνες, πρέπει ν' ἀποφεύγουν νὰ γίνωνται δουλοπρεπεῖς.

Μάϊος 1944 : Συνέδριον τοῦ Λιβάνου

Ὡς τελευταῖον κείμενον — εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον τοῦ παρόντος τεύχους — παραδίδω εἰς τὴν δημοσιότητα τὴν ὁμιλίαν μου εἰς τὸ συνέδριον τοῦ Λιβάνου (17 - 20 Μαΐου 1944). Ἔχουν περάσει εἴκοσι χρόνια ἀπὸ τὸ δραματικὸν ἐκεῖνο συνέδριον, μὲ τὸ ὁποῖον ἔκλεισεν ἡ περίοδος τῶν κινημάτων τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ ἤρχισε μία ἄλλη, συνδεδεμένη μὲ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰς φοβερὰς ἐξελίξεις ποὺ ὡδήγησαν δεκάδας χιλιάδων Ἑλλήνων εἰς τὸν φρικτότερον θάνατον. Οἱ σημερινοὶ νέοι εἶναι ἀδύνατον νὰ συλλάβουν τὸ τί ἐσήμανε διὰ τοὺς πατέρας των ἡ φάσις αὐτὴ τῆς ἱστορίας καὶ πόσον συντριπτικῶς βαρεῖαι ἦσαν αἱ εὐθῦναι ἐκείνων ποὺ εἴχαμε ταχθῇ εἰς τὴν ἄσκησιν ἐθνικῆς ἀποστολῆς.

Ὅσα ἐλέχθησαν εἰς τὸ συνέδριον τοῦ Λιβάνου ἐστενογραφήθησαν *. Ὁ δημοσιευόμενος εἰς τὸ τεῦχος τοῦτο λόγος μου — ὁ βασικός, διότι ἐδευτερολόγησα καὶ ἐγώ, ὅπως ὅλοι οἱ

* Κύριος στενογράφος ἦτο, ἔχων καὶ ἕνα βοηθόν, ὁ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἰατρὸς Ἰωάννης Ψύλλας ποὺ εἶχε ὑπηρετήσει ἄλλοτε εἰς τὴν στενογραφικὴν ὑπηρεσίαν τῆς Βουλῆς, σπουδάζων παραλλήλως τὴν ἰατρικήν.

ἄλλοι — εἶναι εἰλημμένος ἀπὸ ἀπόσπασμα τῶν ἐστενογραφημένων πρακτικῶν (φυλασσόμενον εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ ἀδελφοῦ μου Ἀναστασίου). Ὁ Γεώργιος Παπανδρέου, ὡς πρωθυπουργὸς καὶ πρόεδρος τοῦ Συνεδρίου (εἶχεν ὁρκισθῆ πρωθυπουργὸς τὴν 26ην Ἀπριλίου, διαδεχθεὶς τὸν Σοφοκλῆ Βενιζέλον, ἀφοῦ ὁ τελευταῖος εἶχεν ἤδη καταστείλει τὸ κίνημα εἰς τὸ Ναυτικὸν *) ὡμίλησε πρῶτος. Εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν μου γράφω: «Μίλησε πολὺ καλά. Ὡραῖος τόνος φωνῆς, καλὲς διατυπώσεις, κατηγορηματικὲς ἀξιώσεις ἐθνικῆς ἑνότητος». Ἀμέσως μετὰ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1944, ὁ Γεώργιος Παπανδρέου παρέδωσεν εἰς τὴν δημοσιότητα τὸν λόγον του αὐτόν, καθὼς καὶ τὸν τελευταῖον, μὲ τὸν ὁποῖον ἔκλεισε τὸ συνέδριον. Καὶ ἔπραξε πολὺ καλά. Ὅσον ἀφορᾷ ἐμέ, ἴσως ἔπραξα καὶ ἐγὼ καλά, παραλείψας μέχρι τοῦδε νὰ δημοσιεύσω τὸν λόγον μου. Προετί-

---

* Τὴν μεγάλην εὐθύνην διὰ τὴν καταστολὴν τοῦ κινήματος εἰς τὰ πολεμικά μας πλοῖα, εἰς τὸν λιμένα τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀνέλαβε — καὶ αὐτὸς εἶναι μέγας ἱστορικὸς τίτλος — ὁ Σοφοκλῆς Βενιζέλος. Ἡ ἐκτέλεσις τοῦ δυσχερεστάτου ἐγχειρήματος ἀνετέθη εἰς τὸν Ναύαρχον Πέτρον Βούλγαρη, διορισθέντα τότε ἀρχηγὸν τοῦ Στόλου. Ὁ Βούλγαρης ὠργάνωσεν ἐπιτηδειότατα τρεῖς ὁμάδας (κυρίως ἀξιωματικῶν καὶ σχετικῶς ὀλίγων ἀνδρῶν) ὑπὸ τὸν πλοίαρχον Σκουφόπουλον καὶ τοὺς τότε ἀντιπλοιάρχους (νῦν ἀντιναυάρχους ἐ.ἀ.) Ἰ. Τούμπαν καὶ Β. Κύρην. Ὅλοι μαζὶ δὲν ὑπερέβαιναν τοὺς τριακοσίους. Ἡ πρώτη αἰφνιδιαστικὴ ἐπιχείρησις καταλήψεως τῶν πλοίων ἐγένετο τὴν νύκτα τῆς 22ας πρὸς τὴν 23ην Ἀπριλίου. Μεταξὺ τῶν πεσόντων ἡρώων — πεσόντων ἀπὸ σφαίρας Ἑλλήνων προδοτῶν — ἦσαν οἱ νεαροὶ ἀξιωματικοὶ Ρουσὲν καὶ Ρέππας (ὁ μόνος υἱὸς τοῦ στρατηγοῦ τῆς ἀεροπορίας). Τὸ ἐγχείρημα ἐπέτυχε καὶ ἔσωσε τὴν τιμὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλικοῦ Ναυτικοῦ. Τὴν 17ην Ἀπριλίου (Δευτέραν τοῦ Πάσχα) εἶχε καλέσει ὁ Σ. Βενιζέλος εἰς σύσκεψιν τοὺς ἐν Αἰγύπτῳ εὑρισκομένους Ἕλληνας πολιτικούς: τὸν Γεώργιον Παπανδρέου (ποὺ εἶχε φθάσει τὸ Μεγάλο Σάββατο) καὶ τοὺς Πέτρον Μαυρομιχάλην, Γ. Ἐξηντάρην, Γεράσιμον Βασιλειάδη, Π. Ἀργυρόπουλον, Γεώργιον Μπουρδάρα καὶ ἐμέ. Μᾶς ἀνεκοίνωσεν ὁ Βενιζέλος, ὅτι ὁ Βρετανὸς ναύαρχος τῆς Μεσογείου ἦτο, ὡς τοῦ ἐδήλωσεν, ὑποχρεωμένος — μετὰ τὴν πολυήμερον, ἐν ὥρᾳ πολέμου, ἀνταρσίαν τῶν ἑλληνικῶν πλοίων, ἀνταρσίαν ποὺ ἀνέτρεπε σχέδια ἀποφασισμένων πολεμικῶν ἐνεργειῶν, ὄχι μόνον διότι δὲν ἐδέχοντο νὰ λάβουν μέρος εἰς αὐτὰς τὰ πλοῖα μας, ἀλλὰ καὶ διότι, λόγῳ τῆς ἀνταρσίας, εἶχον ἀκινητοποιηθῆ καὶ βρετανικὰ καταδρομικὰ καὶ ἀντιτορπιλλικὰ — νὰ ἀποφασίσῃ τὴν καταβύθισιν τῶν πλοίων μας. Ὅταν προέβη ὁ Σ. Βενιζέλος εἰς τὴν δραματικὴν αὐτὴν ἀνακοίνωσιν, ὑπεγράψαμεν ὅλοι πρωτόκολλον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐξουσιοδοτήσαμεν αὐτὸν νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν διὰ τῆς βίας κατάληψιν τῶν στασιασάντων πολεμικῶν σκαφῶν μας πρὸς ἀποτροπὴν τῆς βυθίσεως αὐτῶν. Ὅπως εἶπα καὶ εἰς τὸ τελεσθὲν εἰς τὴν Βουλὴν πολιτικὸν μνημόσυνον τοῦ Σοφοκλῆ Βενιζέλου, ἡ εὐθύνη ποὺ — ἔστω καὶ μὲ τὰς ἰδικάς μας ὑπογραφάς — ἀνέλαβεν ὑπῆρξεν πρωτοφανοῦς εἰς τὴν ἱστορίαν μας βαρύτητος, διότι, ἐὰν τὸ ἐγχείρημα ἀπετύγχανε, καὶ ὁ στόλος μας θὰ ἐβυθίζετο καὶ αἷμα ἑλληνικὸν θὰ εἶχε ματαίως χυθῆ.

μησα — ἦτο καὶ αὐτὸ μία ἠθικὴ δοκιμασία, τὴν ὁποίαν δι' ὡρισμένα λάθη μου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔπρεπε νὰ ἐπιβάλω εἰς τὸν ἑαυτόν μου — νὰ ὑφίσταμαι ἐπὶ ὁλόκληρον εἰκοσαετίαν τὴν ἐν πολλοῖς ἄδικον καὶ βιαίαν κριτικὴν ὅλων ἐκείνων ποὺ δὲν γνωρίζουν (ἢ καὶ δὲν ἠθέλησαν νὰ πληροφορηθοῦν) ποία ὑπῆρξε πράγματι ἡ στάσις μου κατὰ τὰς τραγικὰς ἐκείνας ὥρας. Μὲ κατηγοροῦν ὄχι μόνον διὰ τὰ τυχὸν ἢ καὶ πράγματι διαπραχθέντα ἐκ μέρους μου λάθη — καὶ κύριον λάθος μου ὑπῆρξεν ἡ ἐμπιστοσύνη πού, ὅταν κατῆλθον εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν, ἐχάρισα εἰς πάντα Ἕλληνα, θεωρήσας αὐτονόητον ὅτι ὅλοι, τὴν ὥραν ἐκείνην, ἦσαν ἀληθινοὶ Ἕλληνες —, ἀλλὰ καὶ διὰ βαρείας ἀνακολουθίας ποὺ εἶναι ἐφεύρεσις τῶν κριτῶν μου. Θὰ παύσουν, τάχα, νὰ μὲ ἀδικοῦν καὶ ὅταν διαβάσουν τὸν λόγον μου εἰς τὸ συνέδριον τοῦ Λιβάνου ; Φοβοῦμαι, ὅτι δὲν θὰ παύσουν. Ἴσως, μάλιστα, δὲν θὰ θελήσουν κἂν νὰ διαβάσουν τὸν λόγον μου διὰ νὰ ἔχουν τὴν ψυχικῶς ἀναγκαίαν εἰς αὐτοὺς εὐχέρειαν νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ μὲ ἀδικοῦν.

Ὁ C. M. Woodhouse — ὁ περίφημος συνταγματάρχης Chris, ἀρχηγὸς τῆς συμμαχικῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς εἰς τὰ βουνά μας, κατὰ τὴν κατοχήν, μέλος σήμερα τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων καὶ τῆς Βρετανικῆς Κυβερνήσεως — γράφει εἰς τὸ θεμελιῶδες διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔργον του *, ὅτι εἰς τὸ συνέδριον τοῦ Λιβάνου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον « τὸ ΕΑΜ — ΕΛΑΣ προέβαλε μὲ τὸ κεφάλι του αἱματοβαμμένο, ὄχι ὅμως καὶ σκυμμένο », « οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς ΠΕΕΑ, τοῦ ΕΑΜ, τοῦ ΕΛΑΣ καὶ τοῦ ΚΚΕ ἔμαθαν ἀπὸ τὰ χείλη τῶν Φιλελευθέρων παντὸς εἴδους, τῶν Λαϊκῶν καὶ τῶν Ἐθνικῶν Λαϊκῶν **, τοῦ ΕΔΕΣ, τοῦ Καρτάλη, τοῦ φαντάσματος τούτου τῆς ΕΚΚΑ ***,

---

* C. M. Woodhouse, Apple of Discord (A survey of recent Greek politics in their international setting), τρίτη ἔκδοσις 1951, σ. 191.

** Τὸ Λαϊκὸν Κόμμα, κατὰ τὰς ἐκλογὰς τοῦ Ἰανουαρίου 1936, εἶχε κατέλθει χωρισμένον εἰς δύο τμήματα. (Βλ. Γρ. Δαφνῆ, ἔ.ἀ., Τόμος Δεύτερος, σ. 400 κ.ἑ.). Τὸ ἓν ἐτέλει ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Παναγῆ Τσαλδάρη καὶ τὸ « Ἐθνικὸν Λαϊκὸν Κόμμα » ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ἰω. Θεοτόκη. Εἰς τὸ συνέδριον τοῦ Λιβάνου ἀντεπροσωπεύθη ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του Σπυρ. Θεοτόκη, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ νεώτατος τότε, εἶχεν ἐκλεγῆ ἤδη τρεῖς φορὲς βουλευτής.

*** Ὁ Woodhouse ὀνομάζει χαρακτηριστικώτατα τὸν Γ. Καρτάλην « φάντασμα τῆς ΕΚΚΑ », τῆς ὀργανώσεως, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐβασίσθη τὸ ἀνταρτικὸν σῶμα τοῦ συνταγματάρχου Ψαρροῦ, διότι τὸ ἀποτρόπαιον ἔγκλημα τῆς σφαγῆς αὐτοῦ καὶ τῶν ἀνδρῶν του ἐκ μέρους τῶν Ἐλασιτῶν εἶχε σημειωθῆ ὀλίγας μόλις ἑβδομάδας προηγουμένως καὶ ἔτσι, διὰ τὰ μά-

τοῦ Κανελλοπούλου καὶ αὐτοῦ τοῦ Παπανδρέου, τὶ ἐσκέπτοντο δι' αὐτοὺς οἱ ὑπεύθυνοι Ἕλληνες». Ναί, ὅλοι μας ὑψώσαμεν εἰς τὸ συνέδριον τὴν ἑλληνικὴν φωνήν μας μὲ αὐστηρότητα, καυτηριάσαντες τὰ ἐγκλήματα τῶν κομμουνιστῶν καί, ἐμμέσως, τὴν ἀνοχὴν τῶν ἐγκλημάτων τούτων ἐκ μέρους τῶν μὴ κομμουνιστῶν ποὺ συνέπραξαν εἰς τὴν κυβέρνησιν τῶν ἑαμικῶν βουνῶν (τὴν ΠΕΕΑ ποὺ εἶχε σχηματισθῆ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1944 μὲ πρόεδρον τὸν γλυκύτατον ὡς ἄνθρωπον καὶ εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς του καλοπροαίρετον, ἀλλὰ τραγικῶς ἀντιφατικὸν καθηγητὴν 'Αλέξανδρον Σβῶλον). Γύρω ἀπὸ τὸ Π ποὺ εἶχαν σχηματίσει τὰ τραπέζια, εἴχαμε λάβει θέσεις οἱ σύνεδροι μὲ τὴν ἀκόλουθον σειράν : Εἰς τὴν κορυφὴν ὁ Γ. Παπανδρέου. Δεξιά του ὁ Σοφοκλῆς Βενιζέλος. 'Αριστερά του ἐγώ. Δεξιὰ ἀπὸ τὸν Βενιζέλον ὁ Κ. Ρέντης (μόλις ἀφιχθεὶς ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ ὑπὸ τὸν Θ. Σοφούλην κόμματος τῶν Φιλελευθέρων *), οἱ Γ. Ἐξηντάρης καὶ Γερ. Βασιλειάδης (στελέχη καὶ αὐτοὶ τοῦ ὑπὸ τὸν Σοφούλην κόμματος), ὁ 'Αλ. Μυλωνᾶς (ἀρχηγὸς ἰδίου βενιζελογενοῦς κόμματος, τοῦ ἀγροτικοῦ), ὁ 'Ιω. Σοφιανόπουλος (ἀρχηγὸς ἄλλου ἀγροτικοῦ κόμματος), ὁ στρατηγὸς Κ. Βεντήρης καὶ ὁ 'Αντ. Σταθᾶτος (ὡς ἀντιπρόσωποι ἰδιαιτέρας ἐθνικῆς ὀργανώσεως), ὁ Κομνηνὸς Πυρομάγλου, ὁ Σταῦρος Μεταξᾶς καὶ ὁ υἱός του (ὡς ἀντιπρόσωποι τοῦ ΕΔΕΣ, δηλαδὴ τοῦ στρατηγοῦ Ζέρβα). 'Αριστερὰ μου εἶχαν καθήσει κατὰ σειρὰν ὁ Δημήτριος Λόντος (ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος), ὁ Σπυρ. 'Ι. Θεοτόκης (ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ 'Εθνικοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος ποὺ εἶχε, κατὰ τὴν κατοχήν, συγχωνευθῆ κατ' οὐσίαν πάλιν μὲ τὸ Λαϊκὸν Κόμμα), ὁ Γεώργιος Σακκαλῆς (ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ ὑπὸ τὸν Γ. Καφαντάρην κόμματος τῶν Προοδευτικῶν Φιλελευθέρων), ὁ Φίλιππος Δραγούμης (ἀνεξάρτητος), ὁ Πέτρος Ροῦσος (ὡς ἐντεταλμένος ἀντιπρόσωπος τοῦ Κ.Κ.Ε.) καὶ οἱ 'Αλ. Σβῶλος, Μιλτ. Πορφυρογένης, στρατηγὸς Σαράφης, Ἄγγελος 'Αγγελόπουλος, Νικ. 'Ασκούτσης καὶ Δημ. Στρατῆς (ὡς ἀντιπρόσωποι τῆς ΠΕΕΑ, τοῦ ΕΑΜ καὶ τοῦ ΕΛΑΣ).

τια τῶν κομμουνιστῶν, ἐβρυκολάκιασε ὁ Ψαρρὸς εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Καρτάλη, ἀρχηγοῦ τῆς ΕΚΚΑ.

* Μαζὶ μὲ τὸν Κ. Ρέντην, ὁ Θ. Σοφούλης εἶχε στείλει εἰς τὸ συνέδριον καὶ τὸν παλαιὸν φίλον μου Θεμιστοκλῆ Τσάτσον, στέλεχος τότε τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων καὶ τέως βουλευτὴν (εἰς τὴν Βουλὴν τοῦ 1936). Ὁ Θ. Τσάτσος διέφυγε μὲ τὸν Ρέντην, ἀλλά, ὅταν ἔφθασεν εἰς τὸ Χαλέπι, ἀρρώστησε καὶ ὑπεχρεώθη νὰ μείνῃ ἐπί τινας ἡμέρας ἐκεῖ.

Τὴν πρώτην ἡμέραν (17 Μαΐου), μετὰ τὸν Γ. Παπανδρέου, ὡμιλήσαμεν κατὰ σειρὰν ὁ Σ. Βενιζέλος, ὁ 'Αλ. Σβῶλος, ὁ 'Αλ. Μυλωνᾶς, ὁ 'Ι. Σοφιανόπουλος, ὁ Δημ. Λόντος, ὁ Σπῦρος Θεοτόκης, ἐγώ, ὁ Σακκαλῆς, ὁ Δραγούμης, ὁ Π. Ροῦσος καὶ ὁ Ρέντης. Τὴν ἑπομένην ἔλαβε πρῶτος τὸν λόγον ὁ Γεώργιος Καρτάλης. 'Αντιγράφω ἀπὸ τὸ 'Ημερολόγιόν μου τὴν ἄμεσον ἐντύπωσιν ποὺ ἐδημιούργησεν ὁ λόγος του :

> Μίλησε δυὸ ὥρες. Κανένας μας δὲν κουράστηκε ἀκούγοντάς τον. 'Ο λόγος του ἦταν λεκτικὰ καὶ οὐσιαστικὰ ἀριστοτεχνικός. Ἕνα δριμύτατο κατηγορητήριο κατὰ τοῦ ΕΑΜ. Μερικὲς φράσεις του ἦταν προσωπικὰ ὀδυνηρότατες γιὰ τὸν Σαράφη ποὺ κατακόκκινος εἶχε κατεβασμένο τὸ κεφάλι, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν Σβῶλο. 'Ο Καρτάλης ἐχρησιμοποίησε πολλὰ στοιχεῖα, γεγονότα καὶ ὀνόματα. 'Η αἴσθηση στὸ ἀκροατήριο βαθύτατη. Συγκινητικώτατη ἡ στιγμή, ὅταν, μετὰ τὴν ἀφήγηση τῶν λεπτομερειῶν τοῦ φόνου τοῦ συνταγματάρχου Ψαρροῦ, εἶπε ὁ Καρτάλης μερικὲς ἐπιγραμματικὲς φράσεις γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν στρατιώτη Ψαρρό.

'Η βαρυτέρα φράσις τοῦ Καρτάλη διὰ τὸν στρατηγὸν Σαράφη — φράσις, τὴν ὁποίαν εἶπε, ἀτενίζων τὸν ἀκριβῶς ἀπέναντί του καθήμενον ἀρχηγὸν τοῦ ΕΛΑΣ — ἦτο ἡ ἑξῆς: « 'Ανηγορεύθης ἀρχιστράτηγος τοῦ ΕΛΑΣ δι' ἐμπτυσμοῦ » ! Τὸ νόημα τῆς φοβερᾶς αὐτῆς φράσεως εἰς βάρος ἀξιωματικοῦ, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν (ὅπως λέγεται) γενναῖος εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν πολὺ παλαιότερα, ἀλλὰ εἶχε καὶ τὴν ἀθεράπευτον ροπὴν πρὸς τὰ κινήματα (ἐπρωτοστάτησεν εἰς τὸ μέγα κίνημα τοῦ Μαρτίου 1935), ἦτο ἀπολύτως ἀκριβές. 'Ο Σαράφης, μὲ τὸν ὁποῖον εἶχα συναντηθῆ δυὸ φορές, κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς κατοχῆς, εἰς τὸ σπιτάκι τῆς ὁδοῦ 'Αρδηττοῦ, ὅπου διέμενα, εἶχε προθυμομοποιηθῆ νὰ ἀγωνισθῆ κατὰ τῶν κατακτητῶν. Μετὰ τὴν διαφυγήν μου ἐξ 'Ελλάδος τὸν προέτρεψαν μερικοὶ φιλελεύθεροι (ὄχι ἐπισήμως τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων) νὰ ἀνεβῆ εἰς τὰ βουνὰ διὰ νὰ ὀργανώσῃ (ὅπως ὁ Ζέρβας καὶ ὁ Ψαρρὸς) ἐθνικὸν ἀνταρτικὸν σῶμα. Συνελήφθη ἀπὸ τοὺς κομμουνιστὰς 'Ελασίτας, ὑπέστη ἐξευτελισμοὺς καί, ἀφοῦ ἐκάμφθη καὶ ὑπέκυψεν ἠθικῶς, ἀνηγορεύθη ἀρχηγὸς τοῦ ΕΛΑΣ. Οὐσιαστικὸς ἀρχηγὸς ἦτο ὁ Ἄρης Βελουχιώτης, μὲ τὸν ὁποῖον μὲ ὑπεχρέωσαν τὰ πράγματα (καὶ ἡ συνθήκη τῆς Καζέρτας) νὰ συνεργασθῶ εἰς τὴν Πελοπόννησον *, ὅταν λόγοι σκοπιμότητος, ἀλλὰ

* 'Οφείλω νὰ παραδεχθῶ, ὅτι ὁ ἀδίστακτος εἰς αἱματηρὰς πράξεις Ἄρης Βελουχιώτης ἐσταμάτησεν, ἀπὸ τῆς ἀφίξεώς μου εἰς τὴν Πελοπόννησον (27 Σεπτεμβρίου 1944) καὶ τῆς συναντήσεώς μου μετ' αὐτοῦ, τὰς ἐκτελέσεις καὶ τὰς σφαγάς. Αἱ τελευταῖαι σφαγαὶ ἐσημειώθησαν, ἐν ᾗ δύο

καὶ αἰσθήματα φθόνου, ὡδήγησαν τοὺς ἡγέτας τοῦ Κ.Κ.Ε. εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ περιορίσουν τὴν δικαιοδοσίαν του ἐκεῖ. Ἐχρειάζετο, ὅμως, καὶ ὁ Σαράφης διὰ τὴν προθήκην. Καὶ ἐχάρισε τὸ ὄνομά του εἰς τὸν ΕΛΑΣ, ὁ ὁποῖος πολιτικῶς κατηυθύνετο (βλ. C. M. Woodhouse, ἐ.ἀ., σ. 62 κ.ἑ.) ἀποκλειστικὰ καὶ ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Κ.Κ.Ε. καὶ εἰδικώτερον ἀπὸ τὸν παντοδύναμον τότε « Γέρο », τὸν Γεώργιον Σιάντον, τὸν κυρίως ὑπεύθυνον διὰ τὴν σφαγὴν τοῦ Ψαρροῦ, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον ἀπὸ τὸν μεταβάντα, κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τοῦ ἀγῶνος, εἰς τὴν Γιουγκοσλαυίαν (εἰς τὸ στρατηγεῖον τοῦ Τίτο) Ἀνδρέαν Τζήμαν * καὶ τὸν Πέτρον Ροῦσσον.

Μετὰ τὸν Καρτάλην ἔλαβον τὸν λόγον, κατὰ τὴν δευτέραν ἡμέραν τοῦ συνεδρίου τοῦ Λιβάνου, ὁ Μ. Πορφυρογένης, ὁ Γερ. Βασιλειάδης, ὁ στρατηγὸς Βεντήρης (ὡμίλησε « μὲ συντομία στρατιωτικὴ καὶ λιτότητα στὶς ἐκφράσεις », ὅπως γράφω εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν μου), ὁ Πυρομάγλου καὶ ὁ Σαράφης. Τὴν 19ην Μαΐου (τρίτην ἡμέραν τοῦ συνεδρίου) συνεπλήρωσε τὴν μακρὰν « ἀπολογίαν » του ὁ Σαράφης καὶ ὡμίλησαν ὁ Ἀσκούτσης, ὁ Ἄγγελος Ἀγγελόπουλος (παλαιός μου φίλος καὶ ἄριστος καθηγητὴς τῆς Δημοσίας Οἰκονομίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ποὺ εἶχε, τότε, παρασυρθῆ εἰς δρόμον ἀντίθετον πρὸς τὸ εὐγενικόν του πνεῦμα) καὶ ὁ Στρατῆς. Τὸ βράδυ

εἰκοσιτετράωρα πρὸ τῆς ἀφίξεώς μου, εἰς τὴν Πύλον. Ἡ πολιορκία τῆς Τριπόλεως κατόπιν διημέρου ἀγωνιώδους παρεμβάσεώς μου, ἐλύθη ὁμαλῶς διὰ τῆς παραδόσεως τοῦ ἰσχυροῦ ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Παπαδόγκωνα Τάγματος Ἀσφαλείας. Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Τάγματος καὶ ὅλοι οἱ ἀξιωματικοὶ ἐστάλησαν, φέροντες τὰ ἀτομικά των ὅπλα, εἰς τὰς Σπέτσας, ὅπου ὑπῆρχε βρετανικὸν τμῆμα καταδρομῶν, οἱ δὲ ἄνδρες ἐπέστρεψαν σῶοι εἰς τὰ σπίτια των. Ἡ Τρίπολις, εἰς τὴν ὁποίαν εἰσῆλθα μαζὶ μὲ τὸν Ἄρην Βελουχιώτην — καὶ μὲ ὑπεδέχθη, εἰς τὴν εἴσοδον τῆς πόλεως, ὁ μητροπολίτης — δὲν ὑπέστη τὸ παραμικρόν. Τὸ βαρὺ αἱματηρὸν ἐπεισόδιον τοῦ Μυστρᾶ, ὅπου εἶχε καταφύγει ἄλλο Τάγμα Ἀσφαλείας, ἐσημειώθη, ἀφοῦ πλέον, ἀπελευθερωθείσης τῆς πρωτευούσης, κατηυθυνόμην ἢ καὶ εἶχα φθάσει εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἀφορμή, ἄλλως τε, τούτου ὑπῆρξε τὸ γεγονός, ὅτι ἐπεχείρησε τὸ Τάγμα, παρὰ τὴν διαταγὴν ποὺ εἶχα ἐκδώσει, ὅπως μείνῃ ἀκίνητον ὅπου εὑρίσκετο, νὰ μετακινηθῇ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐξεμεταλλεύθησαν οἱ Ἐλασῖται διὰ νὰ μὴ σεβασθοῦν καὶ τὴν πρὸς αὐτοὺς ἐκδοθεῖσαν διαταγὴν ἀποχῆς ἀπὸ κάθε ἔνοπλον ἐνέργειαν.

* Ὁ Σιάντος ἀπέθανε. Ὁ Α. Τζήμας — ὅπως διεπίστωσα τελευταίως, ἀπὸ τηλεγράφημα ποὺ μοῦ ἔστειλεν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ὀνομαστικῆς ἑορτῆς μου, τὴν 15ην Αὐγούστου 1963, ζῇ εἰς τὴν Πράγαν. Εἰς τὸ τηλεγράφημά του μὲ παρεκάλει — ἐπικαλούμενος τὴν γνωριμίαν μας καὶ τοὺς κοινούς, ὅπως λέγει, ἀγῶνας μας διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος — νὰ συμβάλω εἰς τὴν ἀποφυλάκισιν τῶν κομμουνιστῶν.

τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἤρχισαν αἱ δευτερολογίαι μὲ πρῶτον ὁμιλητὴν τὸν Σβῶλον καὶ δεύτερον ἐμέ. Τὴν ἑπομένην (20 Μαΐου) ἐδευτερολόγησαν ὅλοι οἱ ἄλλοι. Ἀντιγράφω ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιόν μου τὰς ἑξῆς φράσεις :

> Σήμερα τὸ πρωῒ μίλησε ὁ Πορφυρογένης μὲ πολὺ αἴσθημα, ζητώντας νὰ ἀρθεῖ κάθε δυσπιστία μεταξύ μας. Τὸ αἴσθημα τοῦ Πορφυρογένη φαινόταν ἀληθινὸ καὶ θέλω νὰ πιστέψω ὅτι εἶναι. Ὡστόσο, δὲν εἶναι δικαίωμα τοῦ Πορφυρογένη νὰ παρασυρθεῖ ἀπὸ τὸ αἴσθημά του, ἐνῶ εἶναι, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καθῆκον του — κομματικὸ καθῆκον — νὰ παρασύρει ἐμᾶς μὲ τὴ συγκινητικὴ ἔκφραση τῶν αἰσθημάτων του.

Τὸ βράδυ τῆς ἡμέρας ἐκείνης (20 Μαΐου) ἔληξε τὸ συνέδριον μὲ τὴν ἐντύπωσιν — ἀπατηλήν, ὅπως κατεδείχθη ἐκ τῶν ὑστέρων — ὅτι κατελήξαμεν εἰς συμφωνίαν. Τελευταῖος ὡμίλησεν ὁ Γ. Παπανδρέου, ἀνακεφαλαιώσας τὰ σημεῖα τῆς συμφωνίας, διὰ τὴν διατύπωσιν τῆς ὁποίας εἶχεν ὁρισθεῖ, ἀπὸ τῆς προτεραίας, ἐπιτροπὴ ἀπαρτισθεῖσα ἀπὸ τοὺς Ρέντην, Σβῶλον, Λόντον καὶ ἐμέ. Τὴν ὁριστικὴν διατύπωσιν ἔκαμεν ὁ ἴδιος ὁ Παπανδρέου, ὁ ὁποῖος καὶ ἐβάπτισε τὴν συμφωνίαν « Ἐθνικὸν Συμβόλαιον ».

Δεκέμβριος 1944

Παρακαλῶ τὸν ἀναγνώστην νὰ διαβάσῃ μὲ προσοχὴν — ἀλλὰ καὶ μεταφερόμενος, εἰ δυνατόν, εἰς τὴν ἱστορικὴν ἀτμοσφαῖραν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης — τὸν λόγον ποὺ ἐξεφώνησα εἰς τὸ συνέδριον τοῦ Λιβάνου, εἰς ἕνα ἀπόμερον ξενοδοχεῖον τοῦ ὁμωνύμου ὄρους, τὸ ὁποῖον εἶχαν ἀνακαλύψει καὶ προορίσει οἱ Βρετανοὶ διὰ τὴν Conference D, ὅπως ὠνόμασαν τὸ συνέδριόν μας, καὶ εὑρίσκετο εἰς ὕψος τοὐλάχιστον χιλίων μέτρων (εἰς ἀπόστασιν περίπου μιᾶς ὥρας, μὲ αὐτοκίνητον, ἀπὸ τὴν Βηρυτόν).

Ὅταν ὡμίλησα εἰς τὸ συνέδριον τοῦ Λιβάνου, δὲν εἶχα μόνον τὴν πεῖραν τῶν κινημάτων τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, ἀλλ' ἐγνώριζα πλέον καὶ ὅσα φοβερὰ ἐγκλήματα εἶχαν διαπράξει οἱ κομμουνισταὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐθεώρησα, ἑπομένως, καθῆκον μου νὰ τὰ καταγγέλλω ἔκτοτε καὶ ἐνώπιον τῶν ἰδίων. Ἐάν, εἰς τὸν Λίβανον, τὰ κατήγγειλα μὲ στροφὰς λόγου τοιαύτας, ὥστε, παρὰ ταῦτα, νὰ μὴ ἀποκλείεται ἡ συνεργασία, τὴν ὁποίαν π.χ. ὁ Πέτρος Μαυρομιχάλης ἀπέκλειεν ἐκ προοιμίων, ἀρνηθεὶς νὰ μετάσχῃ τοῦ συνεδρίου *, τὴν 27ην ἡμέραν τοῦ φοβεροῦ Δεκεμ-

---

* Πάντως τὸ Λαϊκὸν Κόμμα ἐδέχθη νὰ μετάσχῃ. Ἐκτὸς τῶν Σπ. Θεο-

βρίου τοῦ 1944, ὅταν, μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Churchill καὶ τοῦ Eden, συνήλθομεν, εἰς εὐρύτερον κύκλον, εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Δαμασκηνοῦ, ὅλοι οἱ πολιτικοὶ ἡγέται τῆς χώρας καὶ ἀντικρύσαμεν, γύρω ἀπὸ τὸ αὐτὸ τραπέζι, τοὺς ἡγέτας τοῦ συνεχιζομένου κινήματος κομμουνιστὰς Γ. Σιάντον, Παρτσαλίδην καὶ Σιγανόν, ὕψωσα τὴν φωνήν μου καὶ τοὺς ἀντιμετώπισα μὲ ἀδιάλλακτον πλέον βιαιότητα. Κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην, 27ην Δεκεμβρίου, εἴχαμε κληθῆ — ἐκτὸς τῶν Παπανδρέου, Σοφούλη, Πλαστήρα, Καφαντάρη καὶ Δ. Μαξίμου, οἱ ὁποῖοι μετέσχον καὶ τῆς συσκέψεως τῆς προηγουμένης ἡμέρας — καὶ οἱ Κωνστ. Τσαλδάρης, Στέφ. Στεφανόπουλος, Ἰω. Θεοτόκης, Π. Ράλλης, Ἀλ. Μυλωνᾶς, Ἰω. Σοφιανόπουλος, Στ. Γονατᾶς, Ἀπ. Ἀλεξανδρῆς καὶ ἐγώ.

Δὲν θὰ ἐπικαλεσθῶ τὸ « Ἡμερολόγιόν » μου σχετικὰ μὲ ὅσα συνέβησαν κατὰ τὴν δραματικὴν αὐτὴν σύσκεψιν, εἰς τὴν ὁποίαν προσῆλθον καθυστερημένοι οἱ ἡγέται τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος, καὶ εἰδικώτερα σχετικὰ μὲ ὅσα εἶπον ἐγώ, ἀπευθυνόμενος πρὸς αὐτούς. Προτιμῶ νὰ ἐπικαλεσθῶ ἕνα κείμενον τρίτου καὶ μάλιστα τοῦ ἀνωτέρου Βρετανοῦ ἀξιωματικοῦ W. Byford-Jones. Ὁ γενναῖος αὐτὸς πολεμιστὴς ποὺ ἐπέρασε καὶ τὰ πέντε ἔτη τοῦ μεγάλου πολέμου εἰς μέτωπα εὑρισκόμενα μακρὰν τῆς χώρας του καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ συλλέξῃ μέσα του πολυτίμους πολεμικὰς ἐμπειρίας, καθὼς καὶ ἐμπειρίας συνδεομένας καὶ μὲ αὐτὸν τὸν Ἱσπανικὸν ἐμφύλιον πόλεμον, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰς σημειωθείσας, κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν πολλῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ταραχάς, ἐτίμησεν ἰδιαιτέρως τὴν πατρίδα μας, ἀποφασίσας νὰ ἀφιερώσῃ ὁλόκληρον βιβλίον μόνον εἰς ὅσα εἶδε καὶ ἔζησεν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὸ βιβλίον του, ἐκδοθὲν ἐν Ἀγγλίᾳ (1946) καὶ φέρον τὸν τίτλον « The Greek Trilogy » καὶ τὸν ὑπότιτλον « Resistance - Liberation - Revolution », ἀποτελεῖ μεγάλην ἠθικὴν ἀναγνώρισιν τῶν ἡρωϊκῶν ἀγώνων τοῦ λαοῦ μας, καθὼς καὶ τῶν τραγικῶν δοκιμασιῶν του κατὰ τὰ τρία στάδια τῆς Ἀντιστάσεως, τῆς Ἀπελευθερώσεως καὶ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ Δεκεμβρίου 1944.

Ὁ W. Byford-Jones, βασιζόμενος ἐπὶ πρακτικῶν ποὺ ἐτηρήθησαν καὶ τοῦ ἐδόθησαν, περιγράφει (ἔ.ἀ., σ. 218 - 225)

τόκη καὶ Δημ. Λόντου, εἶχε σταλῆ εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολὴν — ἀλλά, καθυστερήσας, δὲν ἐπρόλαβε νὰ παρευρεθῇ εἰς τὸ συνέδριον (μετέσχεν, ὅμως, ὕστερα τῆς Κυβερνήσεως) — ὁ ἀείμνηστος Πέτρος Ράλλης, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀκεραιοτέρους Ἕλληνας καὶ ἀπὸ τὰ ἡγετικὰ στελέχη τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος. Μετέσχον τῆς Κυβερνήσεως λίγο ἀργότερα καὶ οἱ Δημ. Χέλμης καὶ Σπ. Τσακόπουλος.

τὴν δραματικὴν συνεδρίασιν ποὺ ἤρχισεν εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν τὴν 11ην πρωϊνὴν τῆς 27ης Δεκεμβρίου. Τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς συνεδριάσεως ἀφιερώθη (οἱ κομμουνισταὶ ἡγέται Σιάντος, Παρτσαλίδης καὶ Σιγανὸς δὲν εἶχαν ἀκόμη ἐμφανισθῆ) εἰς τὸ θέμα τῆς ἀντιβασιλείας, κατηναλώθη ὅμως κυρίως εἰς μίαν φοβερὰν ἐπίθεσιν τοῦ Πρωθυπουργοῦ Γ. Παπανδρέου κατὰ τοῦ Γεωργίου Καφαντάρη, ὁ ὁποῖος εἶχεν ὀνομάσει τὴν δοξάσασαν εἰς τὸ Ρίμινι τὸ ὄνομα τῆς Ἑλλάδος Ταξιαρχίαν τοῦ Θ. Τσακαλώτου «Ταξιαρχίαν Πραιτωριανῶν» *. Ὁ W. Byford-Jones παραθέτει τὰ διαμειφθέντα κατὰ τὴν φοβερὰν αὐτὴν σκηνήν. Εἰς τὸ «Ἡμερολόγιόν» μου ἔγραφα τὴν ἑπομένην: «Νομίζω ὅτι ὁ Καφαντάρης ἔζησε χθὲς τὴν τραγικώτερη στιγμὴ τοῦ πολιτικοῦ του βίου». Πάντως, ὅπως προσέθεσα ἀμέσως παρακάτω, «μετὰ τὴν ἄφιξη τῶν τριῶν Ἐλασιτῶν, ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀφῆκε» (πρὶν δώσῃ τὸν λόγον εἰς τὸν Σιάντον) «τὸν Καφαντάρη νὰ ἀπαντήσῃ στὸν Παπανδρέου, καὶ ἡ ἀπάντηση ἦταν ἡ ὁμιλία ἑνὸς ἡττημένου πού, ὡστόσο, ἔνιωσε τὸ ἐθνικό του χρέος». Πράγματι, ὅπως δεικνύει καθαρὰ καὶ ἡ δημοσιευομένη εἰς τὸ ἔργον τοῦ W. Byford-Jones ἀπάντησις τοῦ Γ. Καφαντάρη, ὁ γηραιὸς πολιτικὸς — ὑποχρεωμένος πλέον νὰ ἀπαντήσῃ ἐνώπιον τῶν μόλις ἀφιχθέντων ἐπαναστατῶν - κομμουνιστῶν — ἐσκέφθη ὀλιγώτερον νὰ ὑπερασπισθῇ τὸν ἑαυτόν του δι' ὅσα εἶχε εἰπῆ καὶ περισσότερον νὰ διαχωρίσῃ ριζικῶς τὴν θέσιν του ἀπὸ τοὺς κομμουνιστάς, ἐμφανισθεὶς ἀλληλέγγυος πρὸς ὅλους μας.

Τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς συνεδριάσεως ἤρχισε, ὅταν ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἔδωσε τὸν λόγον εἰς τὸν Σιάντον. Ὁ W. Byford-Jones ἀφιερώνει τὸ τμῆμα τοῦ βιβλίου του ποὺ ἀναφέρεται εἰς τὸ δεύτερον καὶ κρισιμώτερον τοῦτο ἥμισυ τῶν συζητήσεων κυρίως εἰς τὴν βιαίαν παρέμβασιν καὶ ἐπίθεσίν μου κατὰ τοῦ Σιάντου καὶ τοῦ Παρτσαλίδη. Ἀντιγράφω καὶ μεταφράζω κατὰ λέξιν ἀπὸ τὸ βιβλίον του (ἔ.ἀ., σ. 223 κ.ἑ.) τὰς σχετικὰς σελίδας:

«Ἀρχιεπίσκοπος: Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς ἄκρας Ἀριστερᾶς εἶπον χθές, ὅτι θὰ κατέθετον καὶ θὰ παρέδιδον τὰ ὅπλα εἰς

---

* Τὸ πρῶτον ἐπεισόδιον ἐσημειώθη, ὅταν — πρὶν εἰσέλθωμεν εἰς τὴν μεγάλην αἴθουσαν τῶν συνεδριάσεων — ἦλθεν ὁ Γ. Καφαντάρης εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ Παπανδρέου (εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν), ὅπου εὑρισκόμην καὶ ἐγώ. Εἰσερχόμενος, εἶπε ὁ Καφαντάρης εἰς τὸν Παπανδρέου: «Πῶς νὰ σταματήσῃ τὸ κακό, ἀφοῦ ἔφερες τὴν Ταξιαρχία τῶν Πραιτωριανῶν στὴν Ἀθήνα»; Ὁ Παπανδρέου ἐκτύπησε τὸ χέρι του ἐπάνω εἰς τὸ γραφεῖον, οἱ καφέδες καὶ τὰ νερὰ ἐχύθηκαν, καὶ ἡ ἀπάντησις ἦτο βιαιοτάτη.

νέαν Κυβέρνησιν, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἠδύναντο νὰ ἔχουν ἐμπιστοσύνην. Τοὺς παρακαλοῦμεν νὰ ἀναπτύξουν τὰς ἀπόψεις των.

«Σιάντος: Αὐτὸ εἶναι σημεῖον ποὺ ἀφορᾷ μόνον ἐμᾶς καὶ τοὺς Βρετανούς. Δὲν πρόκειται νὰ παραδώσωμεν κανένα ὅπλον πρὶν σχηματισθῇ Κυβέρνησις ποὺ θὰ ἐκπροσωπῇ ὁλόκληρον τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν. Σεῖς δὲν εἴσθε ἁρμόδιοι διὰ νὰ μᾶς καλῆτε νὰ καταθέσωμεν τὰ ὅπλα. Εἶναι ὁ πολιτικὸς κόσμος διατεθειμένος νὰ σχηματίσῃ νέαν Κυβέρνησιν; Ἐὰν ναί, ἔχει καλῶς.

«Καφαντάρης: Διατί ὅλη αὐτὴ ἡ φασαρία, ἐὰν δὲν ἔχετε τὴν διάθεσιν νὰ καταθέσετε τὰ ὅπλα;

«Σιάντος: Ζητοῦμεν ἀπὸ τὴν νέαν Κυβέρνησιν νὰ συμφωνήσῃ καὶ μὲ τὸ πρόγραμμα ποὺ προτείνομεν καὶ νὰ ἔχῃ τὴν σύνθεσιν, ποὺ ἐμεῖς θέλομεν, καὶ τότε θὰ καταθέσωμεν τὰ ὅπλα.

«Παπανδρέου: Οὐδεὶς θὰ εἶναι περισσότερον εὐτυχὴς ἀπὸ ἐμέ, ἐὰν ἡ παραίτησίς μας διευκολύνῃ τὴν εἰρήνευσιν τῆς Ἑλλάδος.

«Παρτσαλίδης: Εἴπαμε χθὲς σαφῶς, ὅτι τὸ πρῶτο βῆμα εἶναι ἡ Ἀντιβασιλεία. Βλέπω, ὅτι σήμερα τὴν ἀποφεύγετε.

«Π. Ράλλης: Ἀποτελεῖ τοῦτο ὅρον;

«Παρτσαλίδης: Ναί. Εἶναι ὁ πρῶτος καὶ κύριος ὅρος μας.

«Κανελλόπουλος: Ὁ κ. Σιάντος ἐξεκίνησε ἀπὸ κάτι τὸ ἀπαράδεκτον καὶ ἐπιθυμῶ νὰ γνωρίζω, τί λέγει ἐπ' αὐτοῦ ὁ πολιτικὸς κόσμος τῆς χώρας. Εἶπεν (ὁ Σιάντος) ὅτι ὁ πόλεμος εἶναι πόλεμος μεταξὺ τῶν Βρετανῶν καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Εἶναι, τάχα, πόλεμος κατὰ τῶν Βρετανῶν ἡ σύλληψις χιλιάδων γυναικῶν καὶ παιδιῶν καὶ ἡ ἀπαγωγή των εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Θηβῶν καὶ ἀλλοῦ ὑπὸ τρομερὰς συνθήκας; Αὐτὸ εἶναι γερμανικὴ μέθοδος. Εἶναι φασισμός. Ἔχετε τὸν λαὸν μαζί σας, ὅπως λέτε, κ. Σιάντο. Πῶς, ὅμως συμβαίνει ὥστε χιλιάδες νὰ εἰσέρχωνται καὶ νὰ καταφεύγουν εἰς τὴν ἰδικήν μας ζώνην ... καὶ οὐδεὶς εἰς τὴν ἰδικήν σας; Ἡ ψευδὴς κυριαρχία σας ἐπὶ τοῦ λαοῦ ἔληξε. Ὅταν ἦλθα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον, ἀπεσιώπησα τὸ γεγονὸς τῶν χιλιάδων φόνων ποὺ εἴχατε διαπράξει ἐκεῖ, καθὼς καὶ τὰς φυλακίσεις. Ἐσκέφθηκα τότε, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀπαλλαγῆτε ἀπὸ τὰς παρελθούσας εὐθύνας σας, καὶ δι' αὐτὸ δὲν ὡμίλησα. Καὶ θὰ εἴμεθα εὐτυχεῖς, ἐὰν εἴχατε εἰσέλθει ἔκτοτε εἰς τὸν νόμιμον πολιτικὸν βίον. Ἐμφανίζεσθε κατέχοντες τόσα ὅπλα καὶ πολεμοφόδια, ὥστε ἀπορεῖ κανεὶς πῶς δὲν τὰ ἐξηντλήσατε μαχόμενοι τοὺς Γερμανούς, ἀφοῦ λέτε ὅτι ἐπολεμήσατε ἐναντίον των. Δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνον μία λύσις: οἱ ἐπαναστάται πρέπει νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα των. Μόνον ἔτσι θὰ λυτρωθοῦμε ἀπὸ τὸν φασισμόν.

«Παρτσαλίδης: διακόπτει τὸν κ. Κανελλόπουλον, γελῶν δυνατά:

«Κανελλόπουλος: Μὴ γελᾷς, Παρτσαλίδη. Εἶσαι ἀρκετὰ εὐφυὴς διὰ νὰ γνωρίζῃς, ὅτι εἶσαι φασίστας, καὶ εἶμαι ἀρκετὰ τίμιος διὰ νὰ εἶμαι δημοκρατικός. Ὁ καθένας ἀπορεῖ, πῶς καὶ διατὶ ὠχυρώσατε τόσα κτίρια ἐντὸς τῶν Ἀθηνῶν, ἐνῷ, κατὰ τὸ διάστημα τῆς κατοχῆς, δὲν ἦτο οὔτε ἕνα μοναδικὸ ὠχυρομένον. Ὅταν ἐμεῖς ἐφροντίζαμε καὶ εἰργαζόμεθα διὰ τὴν ἰδικήν σας ἀσφάλειαν καὶ συνεπράτταμεν κατὰ τρόπον ἄδολον μαζί σας, σεῖς ὠχυρώνατε τὴν Ἀθήνα. Ἄοπλοι ναῦται, κύριε Σιάντο, οἱ ὁποῖοι ἐπολέμησαν εἰς τὰ πελάγη διὰ τὴν δόξαν τῆς Ἑλλάδος καὶ διὰ τὴν Ἐλευθερίαν ἐπὶ τόσα ἔτη, ἐδέχθησαν τὴν δολοφονικὴν ἐπίθεσίν σας ἐκ τῶν νώτων.

«Σιάντος: Εἶπα χθές, καὶ ἐπαναλαμβάνω σήμερα, ὅτι πρέπει νὰ βροῦμε μίαν λύσιν ποὺ θὰ μᾶς βγάλῃ ἀπ' ὅλα αὐτά. Ἂς μὴ χάνουμε τὸν καιρό μας μὲ τὸ παρελθόν. Συλλαμβάνουμε ἀνθρώπους, διότι ἔχομεν ἀνάγκην νὰ κατοχυρώσωμεν τὴν ἰδικήν μας ἀσφάλειαν. Σεῖς κυβερνᾶτε μόνον ἀπὸ τὴν Πλατεῖα τοῦ Συντάγματος ἕως τὴν Ὁμόνοια καὶ ὅμως προβαίνετε καὶ σεῖς σὲ συλλήψεις. Μᾶς ρωτᾶτε, γιατί ὠχυρώσαμε τὴν Ἀθήνα; Ἐνῷ μᾶς ἀπασχολοῦσε ὁ ἀφοπλισμός, ἐπιάσαμε πολλὰ αὐτοκίνητα μὲ ὅπλα διὰ τὴν ὀργάνωσιν Χ (ὁ Σιάντος ἐννοοῦσε τοὺς Χῖτες τοῦ τότε συνταγματάρχου καὶ ἀργότερα ἀρχηγοῦ τῆς ΕΟΚΑ στρατηγοῦ Γρίβα). Δὲν εἴμαστε κουτοί. Ὠχυρώσαμε τὴν Ἀθήνα διὰ νὰ ἀμυνθοῦμε.

«Κανελλόπουλος: Ποῦ τοὺς εἴδατε τοὺς Χῖτες; Παρακαλῶ, Μακαριώτατα, νὰ ἀπαγορεύσετε τὰ ψέμματα»! *

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο παρενέβη ὁ Γ. Παπανδρέου. Εἰς τὸ Ἡμερολόγιόν μου γράφω:

Ἕνας πολὺ ἐπιτυχὴς χειρισμὸς τῶν ζητημάτων ἀπὸ τὸν Παπανδρέου ἀνάγκασε τὸν Σιάντο, ὕστερ' ἀπὸ μιὰν ἀπεγνωσμένη προσπάθεια ὑπεκφυγῆς, νὰ πεῖ τοὺς ὅρους του. Κ' ἦταν οἱ ὅροι τέτοιοι ποὺ ἔμειναν ὅλοι ἐμβρόντητοι. Ἐπείσθηκαν γιὰ τὸ μάταιο τῶν συζητήσεων καὶ οἱ πιὸ εὔπιστοι. Ἔτσι λύθηκε ἡ συνεδρίαση μὲ τὴ συνείδηση ὅλων ὅτι δὲν ὑπάρχουν δυνατότητες συμβιβασμοῦ. Πρὶν λυθεῖ ἡ συνεδρίαση, σηκώθηκε ὁ Πλαστήρας, ποὺ καθόταν πλάϊ μου, καὶ εἶπε σ' ὅλους τοὺς ἡγέτες καὶ ἀντιπροσώπους τοῦ πολιτικοῦ κόσμου: «Ἂν θέλετε σεῖς νὰ συζητήσετε τέτοιους ὅρους, ἐγὼ παίρνω τὸ καπέλλο μου καὶ φεύγω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα».

Ἦτο δυνατὸν νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν κατ' ἄλλον τρόπον;

Διατί, εἰς τὸν Λίβανον, ἔπρεπε καὶ νὰ λεχθῇ ἡ ἀλήθεια (ὅπως τὴν εἶπα εἰς τὸν δημοσιευόμενον εἰς τὸ τεῦχος τοῦτο

* Ὅπως ἀντιμετώπισα τότε τοὺς ἐπαναστάτας κομμουνιστικοὺς ἡγέτας, ἔτσι ὡμίλησα, ἕξ χρόνια ἀργότερα, ἀνοικτὰ καὶ πρὸς τοὺς κορυφαίους ἀντιπροσώπους τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως Andrei Vishinsky (ὑπουργόν, τότε, τῶν Ἐξωτερικῶν) καὶ Ἀλέξανδρον Panyushkin. Τὴν 26ην Σεπτεμβρίου 1950, μετὰ ἀπρόκλητον ἐπίθεσιν αὐτῶν κατὰ τῆς Ἑλλάδος, ἐπήδησα εἰς τὸ βῆμα τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν καὶ εἶπα, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ὁ Βισίνσκυ εἶχε συνηθίση, ἀφ' ὅτου ἤσκησε τὰ καθήκοντα τοῦ ἐπιτρόπου εἰς τὰς δίκας κατὰ τῶν ὁμοϊδεατῶν του ἐν Μόσχα, νὰ ὑβρίζῃ τὰ ἀνυπεράσπιστα θύματά του, ἀλλὰ ὅτι κακῶς θεωρεῖ τοῦτο δυνατὸν καὶ εἰς βάρος τῆς Ἑλλάδος. Ἡ αἴθουσα τῆς Συνελεύσεως ἐγέμισε, μόλις ἤρχισα νὰ ὁμιλῶ, καὶ τὴν ἐπομένην ἡ ἐφημερὶς «The New York Times» (Sept. 27, 1950) ἐδημοσίευσε μεγάλην φωτογραφίαν μου καθ' ἣν ὥραν ὡμίλουν, ὁ δὲ David Anderson, ὁ σχολιαστὴς τῶν συζητήσεων, ἔγραφε μεταξὺ ἄλλων: «Mr. Kanellopoulos warned the Assembly that it would be "disowning its task" if it ignored Greece. Here, as on every occasicn yesterday, the Russians were defeated».

λόγον μου), ἀ λ λ ὰ κ α ὶ νὰ μὴ ἀποκλεισθῇ ἡ συνεργασία μὲ τὸ ΕΑΜ - ΕΛΑΣ, δηλαδὴ μὲ τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα ;

Ὅσοι δ ὲ ν ἀνέλαβαν εὐθύνας κατὰ τὴν τραγικὴν ἐκείνην φάσιν τῆς παγκοσμίου καὶ ἐθνικῆς μας ἱστορίας κρίνουν εὔκολα ἐκείνους ποὺ ἐθεωρήσαμεν καθῆκον μας νὰ ἀναλάβωμεν εὐθύνας. Ὑπάρχει, βέβαια, τὸ μέγα ἠθικὸν ἐρώτημα, ἐὰν ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ κρίνουν, νὰ κατακρίνουν καὶ νὰ καταδικάζουν ὅσοι ἔμειναν μακρὰν τῶν εὐθυνῶν, ἐξασφαλίσαντες ἐνώπιον καὶ τῶν κατακτητῶν καὶ τῶν κομμουνιστῶν ἕνα ἀνετώτατον « ἄλλοθι ». Ἀλλὰ παραμερίζω τὸ ἐρώτημα τοῦτο διὰ νὰ ἔλθω εἰς τὴν οὐσίαν. Πιστεύω ἀκραδάντως, ὅτι, ὅπως εἶχαν ἐξελιχθῆ τὰ πράγματα μέχρι τοῦ ἔτους 1944 — ὕστερ' ἀπὸ τόσας παραλείψεις καὶ ἐσφαλμένας ἐνεργείας * (κυριωτέρα τῶν ἐσφαλμένων ἐνεργειῶν

---

* Αἱ παραλείψεις συνδέονται μὲ τὴν εὐθύνην ὅλων τῶν παλαιῶν κομμάτων, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴν κατοχήν, δὲν ἠθέλησαν νὰ ἀναλάβουν πρωτοβουλίαν ὀργανώσεως ἐθνικῶν δυνάμεων ἀντιστάσεως εἰς τὰ βουνὰ καὶ μυστικῶν δυναμικῶν μονάδων εἰς τὰς πόλεις. Αἱ πρωτοβουλίαι τοῦ Ναπολέοντος Ζέρβα, τοῦ συνταγματάρχου Ψαρροῦ καὶ ἐλαχίστων ἄλλων δὲν ἐνισχύθησαν ἐπαρκῶς ἢ καὶ δὲν ἐνισχύθησαν διόλου ἀπὸ τὸν παλαιὸν πολιτικὸν κόσμον. Οἱ Ἄγγλοι ἐνίσχυσαν τὸν Ζέρβα, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν σχετικῶς περιωρισμένην περιοχὴν τῆς δικαιοδοσίας του. Ὁ Γ. Καρτάλης ἐστάθη ἀποφασιστικὰ ὄπισθεν τοῦ Ψαρροῦ, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἀρκοῦσε. Ὅπως γνωρίζουν ἄριστα ὁ τέως ἀρχηγὸς τοῦ ΓΕΕΘΑ ἀντιτράτηγος ἐ.ἀ. καὶ νῦν βουλευτὴς Ἀθ. Φροντιστὴς καὶ ὁ ἀντιστράτηγος ἐ.ἀ. Ἀρχιμήδης Ἀργυρόπουλος, οἱ ὁποῖοι ἀνέλαβον (μαζὶ μὲ ἄλλους ἀξιωματικοὺς) ἐπικινδύνους εὐθύνας, κατὰ τὴν κατοχήν, εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα, μία τῶν πρώτων πράξεών μου, ὅταν διέφυγα εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολὴν καὶ ἀνέλαβα τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Ἀμύνης, ἦτο ἡ ἑξῆς : ἔπεισα τοὺς Ἄγγλους (ἱδρυθείσης καὶ λειτουργησάσης μ ό ν ο ν ἐ π ὶ τ ῶ ν ἡ μ ε ρ ῶ ν μ ο υ κοινῆς ἀγγλοελληνικῆς ἐπιτροπῆς διὰ τὸν ἀγῶνα ἐν Ἑλλάδι, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Λόρδου Glenconner, τῆς ὁποίας μετεῖχον προσωπικῶς) νὰ στείλουν, δι' Ἕλληνος ἀξιωματικοῦ ποὺ ἐπέλεξα ἐγώ, τοῦ ἐφέδρου ὑπολοχαγοῦ ἐκ Χαλκιδικῆς Δημητρίου Παλαμίδη, πέντε χιλιάδας χρυσῶν λιρῶν εἰς τὴν ἐν Μακεδονίᾳ ἱδρυθεῖσαν μαχητικὴν ὀργάνωσιν Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν ΥΒΕ (Ὑπερασπισταὶ Βορείου Ἑλλάδος), διὰ νὰ ὀργανώσῃ ἀνταρτικὰ σώματα καὶ νὰ ἀναπτύξῃ ἀντιστασιακὴν γενικώτερον δρᾶσιν. Ἐπίσης, διὰ τοῦ ἀειμνήστου ἥρωος Γιάννη Τσιγάντε, ὁ ὁποῖος εἶχε ταχθῆ νὰ ἐκτελέσῃ καὶ ἄλλην σπουδαίαν ἀποστολήν, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ ὑπ' ἐμοῦ ἐπιλεγέντος ταγματάρχου (νῦν ταξιάρχου ἐ.ἀ.) Ιω. Κυφωνίδη, ἐξησφάλισα — πείσας καὶ πάλιν τοὺς Ἄγγλους νὰ δώσουν τὰ ἀπαραίτητα μέσα — σοβαρὰν ἐνίσχυσιν εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις, μὲ τὴν βοήθειαν καὶ τοῦ συνεργάτου μου Ἐπ. Τσέλλου, ἱδρυθεῖσαν Ἐπιτροπὴν τῶν ἓξ συνταγματαρχῶν (Π. Σπηλιωτοπούλου, Στ. Κιτριλάκη, Θρ. Τσακαλώτου, Εὐστ. Λιώση, Ἀγ. Φιλιππίδου καὶ τοῦ ἀντισυνταγματάρχου Κ. Δόβα). Ἐάν, ὅπως γράφει ὁ C. M. Woodhouse (ἔ.ἀ., σ. 30), δὲν ἐπροχώρησεν ἡ Ἐπιτροπὴ αὐτὴ πέραν τῆς ὀργανώσεως τοῦ ὑπὸ τοὺς Κιτριλάκην καὶ Δόβαν δικτύου πληροφοριῶν (ἑνὸς ἐκ τῶν ἀρτιωτέρων), τοῦτο ὀφείλεται — καὶ αὐτὸ δὲν τὸ γράφει ὁ

ὑπῆρξεν ἡ ἐκ μέρους τῶν Ἄγγλων ἐνίσχυσις τοῦ ΕΛΑΣ μὲ ὅπλα, πολεμοφόδια καὶ χρῆμα) —, δὲν ἀπέμενε, διὰ νὰ σωθῇ ἡ Ἑλλάς, καὶ διὰ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν γῆν της τὸ νόμιμον Κράτος, ἄλλη λύσις ἀπὸ ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἐπέλεξεν εἰς τὸν Λίβανον ὁ Γεώργιος Παπανδρέου. Μὴ ἐπιτρέπων εἰς τὸν ἑαυτόν μου νὰ ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὴν σημερινήν μου ἀντίθεσιν πρὸς τὸν συμπολίτην (καὶ παλαιὸν προσωπικὸν φίλον) ἀρχηγὸν τῆς Ἑνώσεως Κέντρου, ὀφείλω νὰ ἐπαναλάβω καὶ ἐδῶ — ὅπως τὸ ἔπραξα συχνὰ καὶ ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Βουλῆς —, ὅτι ὁ χειρισμὸς τοῦ Γ. Παπανδρέου, κατὰ τὴν κρίσιμον ἐκείνην καμπὴν τῆς ἱστορίας μας, ἦτο ὁ καλύτερος δυνατός. Δὲν λέγω τοῦτο μόνον, διότι συνεμερίσθην καὶ ἐγὼ τὰς εὐθύνας του ἀπὸ τοῦ Μαΐου τοῦ 1944 μέχρι καὶ τοῦ τέλους τοῦ φοβεροῦ Δεκεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Θὰ ἦτο δυνατὸν εὐκόλως νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι, ὅταν ἔφυγεν αἰφνιδίως ὁ πρωθυ-

---

Woodhouse — εἰς τὸ γεγονός, ὅτι, μετὰ τὴν παραίτησίν μου τὸν Μάρτιον τοῦ 1943, ἐγκατελείφθη ἡ Ἐπιτροπὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνασχηματισθεῖσαν ἐξόριστον Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν καὶ ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους. Ἐπίσης, ἐγκατελείφθη καὶ ἡ ὀργάνωσις ΥΒΕ. Δι' αὐτὸ καὶ κατῆλθον εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολὴν ὁ Θρ. Τσακαλῶτος, ἀναδειχθεὶς ὕστερα ὡς πολεμικὸς ἡγέτης τῆς Ταξιαρχίας τοῦ Ρίμινι, καθὼς καὶ ὁ Λιώσης καὶ ὁ Ἀργυρόπουλος. Ὁ C. M. Woodhouse παρατηρεῖ (ἔ. ἀ., σ. 47, ὑποσ. 1), ὅτι ἡ ἀποστολὴ εἰς τὴν κατεχομένην Ἑλλάδα καὶ Βρετανῶν ἀξιωματικῶν ἐγίνετο ἐν ἀγνοίᾳ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ ὅτι μόνον, ὅταν ἤμουν ἐγὼ ἀντιπρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως, μετέβαλον τακτικὴν αἱ ἁρμόδιαι βρετανικαὶ ἀρχαὶ καὶ μὲ κατετόπισαν (ὀλίγον, ἔστω, πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του) περὶ τῆς ἰδικῆς του μεταβάσεως εἰς τὰ βουνὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἀληθὲς εἶναι, δυστυχῶς, ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο ποὺ ἦτο πολὺ χειρότερον. Ἀκόμη καὶ Ἕλληνας ἀξιωματικοὺς (ἢ ἰδιώτας) ἔστελλαν οἱ Ἄγγλοι εἰς τὴν Ἑλλάδα, πρὸ τῆς ἰδικῆς μου ἀφίξεως εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν, πολὺ συχνὰ μάλιστα καὶ μετὰ τὴν πτῶσιν μου, χωρὶς νὰ λαμβάνῃ γνῶσιν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις. Ὅταν ἀνέλαβα ἐγὼ καθήκοντα, ὄχι μόνον ἱδρύθη ἡ Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιτροπή, ἡ ὁποία ἐνέκρινε πᾶσαν ἀποστολὴν ἢ ἐνέργειαν (καὶ διελύθη δυστυχῶς μετὰ τὴν παραίτησίν μου), ἀλλὰ καὶ πρὶν ἱδρυθῇ αὐτή, ἐπροθυμοποιήθησαν νὰ μὲ κατατοπίζουν οἱ Ἄγγλοι καὶ νὰ ζητοῦν τὴν ἔγκρισίν μου. Τὴν 5ην Ἰουνίου 1942 ἔγραψα εἰς τὸ « Ἡμερολόγιόν μου » : « Μιὰ σημαντικὴ συνάντηση καὶ σύσκεψη μὲ τὸν Major Quill, ἐπιτελικὸν ἀξιωματικὸ τοῦ ἀρχιναυάρχου τῆς Μεσογείου ». Τὴν 7ην Ἰουνίου μοῦ ἔστειλε τὴν ἀκόλουθον ἐπιστολὴν ὁ ἀρχηγὸς τοῦ βρετανικοῦ στόλου τῆς Μεσογείου ναύαρχος Sir H. Harwood : « Dear Mr. Kanellopoulos. My Staff officer Major Quill has told me about the interview you very kindly gave him on Friday, and I am very glad to hear that you will be able to provide the Greek personnel that we require. I can assure you that the project on witch Major Quill is working is of the highest importance to the Allied War effort, and the Royal Navy is particularly anxious that it should be executed with thoroughness and rapidity. Yours sincerely Harwood ». Ἐπρόκειτο περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἰωάννου Τσιγάντε.

πουργὸς Παπανδρέου ἀπὸ τὸ Κάϊρον, τὴν 18ην Αὐγούστου 1944, διὰ νὰ συναντήσῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν τὸν Τσῶρτσιλ, δὲν εἶχε προειδοποιήσει τοὺς συνεργάτας του καὶ δὲν συνεζήτησε μαζί μας τί θὰ ἔπρεπε νὰ εἴπῃ καὶ νὰ ζητήσῃ. Οἱ Σοφοκλῆς Βενιζέλος, Ἀλ. Μυλωνᾶς καὶ Κωνστ. Ρέντης ἐγένοντο τότε ἔξω φρενῶν (ἐν πολλοῖς δικαίως) καὶ εἰς μάτην ἐπεχείρησα, μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Παπανδρέου (27 Αὐγούστου), νὰ συμβιβάσω τὰ πράγματα. Τὴν 30ὴν Αὐγούστου ἐδημοσιεύθησαν τὰ διατάγματα τῆς παραιτήσεως καὶ τῶν τριῶν καὶ μάλιστα τὴν στιγμὴν ἀκριβῶς, κατὰ τὴν ὁποίαν — μετὰ μακρὰς καὶ ἐπιμόχθους συνεννοήσεις μὲ τὰ βουνὰ — ἀνεμένοντο πλέον ἀπὸ ὥρας εἰς ὥραν, διὰ νὰ μετάσχουν εἰς τὴν Κυβέρνησιν, οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς ΠΕΕΑ, τοῦ ΕΛΑΣ καὶ τοῦ ΕΑΜ Ἀλ. Σβῶλος, Ἠλίας Τσιριμῶκος, Νικ. Ἀσκούτσης, Ἄγγελος Ἀγγελόπουλος, Μ. Πορφυρογένης καὶ Ζεῦγος *, οἱ δύο τελευταῖοι ἐξέχοντα στελέχη τοῦ Κ.Κ.Ε.

Ἔπραξαν, τάχα, καλὰ οἱ τρεῖς κορυφαῖοι πολιτικοὶ καὶ φίλοι μου, ὡς καὶ ὁ μετά τινας ἡμέρας ἐπίσης παραιτηθεὶς ἀγαπητὸς φίλος καὶ σημερινὸς πολύτιμος συνεργάτης μου Σπῦρος Θεοτόκης; Ὁ Σπ. Θεοτόκης — συχνὰ τοῦ λέγω τώρα, ἀστειευόμενος, ὅτι ἔχει ρεκὸρ εἰς τὰς παραιτήσεις ἀπὸ ἀξιώματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἄλλοι ἀγγιστρώνονται — ἐκινήθη εἰς τὴν παραίτησίν του ἀπὸ ἄλλας σκέψεις, σκέψεις σοβαρὰς καὶ σεβαστάς, τὰς ὁποίας, ὅμως, δὲν συνεμερίσθην. Ἀλλὰ οἱ τρεῖς ἄλλοι διατὶ παρῃτήθησαν, ἀφοῦ, εἰς τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον τῆς 4ης Αὐγούστου, εἶχαν φθάσει μέχρι τοῦ σημείου νὰ θεωρήσουν ἀναγκαίαν (τοὐλάχιστον πρὸς στιγμὴν καὶ πρὶν ἀκούσουν τὰς ἀντιθέτους γνώμας τῶν ἄλλων μελῶν τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἐγὼ) τὴν παραίτησιν τοῦ Παπανδρέου, τὴν ὁποίαν εἶχαν ζητήσει τὰ βουνά, δηλαδὴ οἱ κομμουνισταὶ καὶ οἱ συνεργαζόμενοι μετ' αὐτῶν, διὰ νὰ μετάσχουν τῆς Κυβερνήσεως;

---

* Ὁ Ζεῦγος ἐδολοφονήθη, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Ποῖος τὸν ἐδολοφόνησε; Ἄγνωστον! Τὸν ἐγνώρισα, κατὰ τὰς ὀλίγας ἡμέρας τῆς συνεργασίας μας, καλά. Ὑπῆρξεν ἀπὸ τοὺς ἰδεολογικῶς αὐστηροτέρους κομμουνιστάς, ποὺ ἔχω γνωρίσει. Ἦτο φύσις ἀσκητική. Προεκάλεσε, παρὰ τὴν βαθεῖαν ἀντίθεσίν μου πρὸς τὰς ἰδέας του, τὸν σεβασμόν μου. Ὅταν, ἀφοῦ μετεκομίσθη ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις εἰς τὴν Ἰταλίαν — εἰς τὴν Cava dei Tirenni —, ἐξουσιοδοτήθην νὰ κατευθυνθῶ εἰς τὴν Πελοπόννησον, μοῦ παρέδωσεν ὁ Ζεῦγος μίαν κλειστὴν ἐπιστολὴν διὰ τὸν Ἄρην Βελουχιώτην. Ἠγνόουν τὸ περιεχόμενόν της. Ἐθεώρησα — παρὰ τὴν βαθεῖαν δυσπιστίαν μου πρὸς τοὺς κομμουνιστὰς — ὅτι ἦτο ζήτημα τιμῆς ἔναντι τῆς ἰδίας μου συνειδήσεως νὰ μὴ τὴν ἀνοίξω. Εἶμαι βέβαιος, ὅτι θὰ ἔγραψεν εἰς τὸν φοβερὸν Βελουχιώτην νὰ συμμορφωθῇ μὲ τὰς ἐντολάς μου.

'Ορθῶς, βέβαια, ἔκριναν οἱ τρεῖς πολιτικοὶ ἄνδρες, ὅτι οἱ συμμετοχὴ αὐτὴ ἦτο ἱστορικῶς μοιραία. 'Αλλὰ διατὶ νὰ παραιτηθοῦν — συμφωνοῦντες μὲ τὸν ἔξω τῆς Κυβερνήσεως εὑρισκόμενον 'Ιωάννην Σοφιανόπουλον, μὲ τὸν ὁποῖον, ἐνώπιον καὶ τῶν τριῶν ἄλλων, εἶχον ἐντόνους τότε συζητήσεις — τὴν ὥραν ποὺ οἱ κομμουνισταὶ εἶχαν ἀποσύρει τὸ αἴτημα τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ Παπανδρέου καὶ εἶχαν τηλεγραφήσει ὅτι ἔρχονται ; Τοὺς ἐπηρέασε, τάχα, μόνον καὶ μόνον ἡ στάσις τοῦ Παπανδρέου ἀπέναντί των, ὅταν ἔφυγε διὰ νὰ συναντήσῃ τὸν Τσῶρτσιλ χωρὶς νὰ προσυνεννοηθῇ, καὶ ὅταν, ἐπιστρέψας, δὲν ἀνεκοίνωσεν ὅλα ὅσα συνεζητήθησαν καὶ ἀπεφασίσθησαν ;

Δὲν δικαιοῦμαι νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι ἡ στάσις αὐτὴ δὲν ἦτο φυσικὸν νὰ τοὺς στενοχωρήσῃ. 'Επρόκειτο περὶ κορυφαίων πολιτικῶν, πρὸς τοὺς ὁποίας ὠφείλετο ἀνεπιφύλακτος ἐμπιστοσύνη. 'Ητο, ὅμως, ὀρθὸν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Κυβέρνησιν εἰς μίαν τόσον κρίσιμον ὥραν τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας ; 'Η ψυχική των κόπωσις καὶ ἡ ἠθική των ἀντίδρασις λόγῳ τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ πρωθυπουργοῦ ἔδρασαν, ἴσως, μέσα των ὡς κίνητρα ἰσχυρότερα ἀπὸ κάθε ἄλλην πολιτικὴν σκέψιν. 'Αφήνω, λοιπόν, τὸ ζήτημα ἀνεξέταστον. 'Εφ' ὅσον ἐγὼ ἔμεινα εἰς τὴν Κυβέρνησιν, τὸ ὑποκειμενικὸν αὐτὸ στοιχεῖον μὲ ἐμποδίζει νὰ ἐπιχειρήσω μίαν πράγματι δικαίαν κρίσιν καὶ πλήρως ἀντικειμενικὴν ἐκτίμησιν τῆς στάσεως τῶν Βενιζέλου, Μυλωνᾶ καὶ Ρέντη.

"Ο,τι, ὅμως, καὶ ἐὰν ἔλεγεν ὁ Γ. Παπανδρέου εἰς τὸν Τσῶρτσιλ, εἶμαι σχεδὸν βέβαιος, ὅτι δὲν θὰ τὸν ἔπειθε (ἀλλ' ἀγνοῶ, ἐὰν τὸ ἐπεχείρησε) νὰ στείλῃ διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς 'Ελλάδος ἤ, μετὰ τὴν ἄνευ πιέσεως μοιραίαν ἀποχώρησιν τῶν Γερμανῶν, σοβαρὰς συμμαχικὰς δυνάμεις διὰ τὴν ἐξουδετέρωσιν οἱασδήποτε πραξικοπηματικῆς ἐνεργείας τοῦ Κ.Κ.Ε. πρὸς κατάληψιν τῆς πανελλαδικῆς ἐξουσίας. Τὸ μέγιστον μέρος τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου ἠλέγχετο ἤδη ὑπὸ τοῦ ΕΛΑΣ - ΕΑΜ, ἦτο δὲ ψυχολογικῶς καὶ ἠθικῶς (ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως τακτικῆς) ἀδύνατον νὰ ἄφηναν οἱ δυτικοὶ σύμμαχοι τὰ Τάγματα 'Ασφαλείας νὰ ἀναλάβουν (καὶ ἐὰν ἀκόμη εἶχαν πιθανότητα ἐπιτυχίας) ὅ,τι δὲν κατώρθωσαν Γερμανοὶ καὶ 'Ιταλοὶ μαζί, δηλαδὴ τὴν ἐκκαθάρισιν τῆς ὑπαίθρου ἀπὸ τὰς δυνάμεις τοῦ κομμουνισμοῦ *, χωρὶς

* "Ας μὴ λησμονοῦν οἱ ἐκ τῶν ὑστέρων λέγοντες ὅ,τι θέλουν, ὅτι ἐχρειάσθησαν τρία ὁλόκληρα χρόνια (1946 - 1949) διὰ νὰ ἐπιτύχουν τὴν ἐκκαθάρισιν αὐτήν, μὲ τὴν μεγάλην βοήθειαν τῶν 'Ηνωμένων Πολιτειῶν εἰς πολεμικὰ μέσα καὶ χρήματα, αἱ ἀνασυγκροτηθεῖσαι τακτικαὶ ἔνοπλοι δυνάμεις τοῦ "Εθνους.

νὰ εἰσβάλῃ σοβιετικὸς στρατὸς ἀπὸ τὴν Βουλγαρίαν, βοηθούμενος ἐνδεχομένως καὶ ἀπὸ βουλγαρικὰς καὶ γιουγκοσλαυικὰς δυνάμεις. Πῶς θὰ ἔπειθαν ὁ Τσῶρτσιλ καὶ ὁ Ροῦσβελτ (καὶ ἂν ἀκόμη θὰ ἦσαν διατεθειμένοι νὰ ἐπιχειρήσουν τοῦτο) τὸν Στάλιν, νὰ ἀπόσχῃ κάθε ἐνεργείας εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐὰν ἄφηναν τὰ Τάγματα Ἀσφαλείας νὰ ἀντιπαραταχθοῦν εἰς τὸν ΕΛΑΣ;

Ἡ ἀντικειμενική, λοιπόν, κατάστασις ἦτο ἡ ἑξῆς: Τὸ μέγιστον τμῆμα τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐδάφους εὑρίσκετο ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ ΕΑΜ - ΕΛΑΣ. Οἱ δυτικοὶ σύμμαχοι εἶχαν, κατὰ τὸ θέρος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ φθινοπώρου 1944, ἐμπλακῆ εἰς τόσον κρισίμους ἐπιχειρήσεις εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ τὴν Ἰταλίαν (φυσικά, καὶ εἰς τὸν ἀπέραντον Εἰρηνικόν), ὥστε — εὐτυχῶς διὰ τὸ ὄνομα καὶ τὴν τιμὴν τῆς Ἑλλάδος — εἶχον ἀνάγκην (ὅπως ἀπεδείχθη, ὀλίγας ἑβδομάδας μετὰ τὴν συνάντησιν Τσῶρτσιλ - Παπανδρέου) καὶ αὐτῆς τῆς ὑπὸ τὸν Θρ. Τσακαλῶτον Ἑλληνικῆς Ταξιαρχίας διὰ νὰ ἐκπορθήσουν τὸ Ρίμινι*, καθὼς καὶ τῶν

---

*Ἡ σελὶς τοῦ Ρίμινι εἶναι μία τῶν ἐνδοξοτέρων σελίδων τῆς νεοελληνικῆς στρατιωτικῆς ἱστορίας. Λόγῳ τῆς τοποθεσίας, εἶναι καὶ σελὶς ρωμαντική. Εἰς μίαν κρίσιμον καμπὴν τῆς παγκοσμίου πολεμικῆς ἱστορίας ἐχρειάσθη μία ἑλληνικὴ ταξιαρχία, εἰς ξένην χώραν, διὰ νὰ ἐκπορθήσῃ — ἔχουσα ἀπέναντί της δυνάμεις ἐπίσης ξένας πρὸς τὴν χώραν αὐτήν, δυνάμεις ἀνηκούσας εἰς ἕνα τῶν ἰσχυροτέρων στρατῶν τοῦ κόσμου, τὸν Γερμανικὸν — τὴν πόλιν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν εἶχε ξεκινήσει ἄλλοτε (1464) ὁ Σιγισμόνδος Μαλατέστα διὰ νὰ φθάσῃ ἕως τὸν Μυστρᾶ καὶ παραλάβῃ, πολεμῶν τοὺς Τούρκους, τὰ ὀστᾶ τοῦ φιλοσόφου Πλήθωνος. Θεωρῶ καθῆκον μου νὰ μνημονεύσω τὰ ὀνόματα τῶν ἡγετικῶν καὶ ἄλλων κυριωτέρων στελεχῶν τῆς Ταξιαρχίας τοῦ Ρίμινι, μὲ τοὺς βαθμοὺς ποὺ εἶχον τότε. Διοικητὴς ὁ συνταγματάρχης Θρασύβουλος Τσακαλῶτος. Ὑποδιοικητὴς ὁ συνταγματάρχης Νικ. Παπαδόπουλος (ὁ ἐπιλεγόμενος Παπποῦς, ὁ ὁποῖος συνειργάσθη πολιτικῶς μὲ τὸ ὑπ' ἐμὲ Ἐθνικὸν Ἑνωτικὸν Κόμμα κατὰ τὰς ἐκλογὰς τοῦ 1950). Ἐπιτελάρχης ὁ ἀντισυνταγματάρχης Γερ. Λάμαρης. Ἐπιτελεῖς οἱ ταγματάρχαι Κίμων Μπάρλας, Παν. Καραδήμας καὶ Γ. Πασπαράκης, καὶ οἱ λοχαγοὶ Κωνστ. Λιάνης, Διον. Γρηγορόπουλος, Ἰω. Καλαποθάκης, Γεώργιος Μπάλας, Χρ. Παπαηλιοῦ. Διοικητὴς 1ου Τάγματος ὁ ταγματάρχης Ἰ. Καραβίας καὶ ὑποδιοικητὴς ὁ ταγματάρχης Στυλ. Τζοβάρας (ἄμεσος βοηθὸς ὁ λοχαγὸς Σ. Δουκάκης). Διοικητὴς 2ου Τάγματος ὁ ταγματάρχης Σοφ. Τζανετῆς καὶ ὑποδιοικητὴς ὁ βαρέως τραυματισθεὶς κατὰ τὴν μάχην λοχαγὸς Ἰ. Καραμπότσος. Διοικητὴς 3ου Τάγματος ὁ ταγματάρχης Ἀνδρέας Λουτεράκης (ὁ καὶ παραλαβὼν τὴν ἁλωθεῖσαν πόλιν) καὶ ὑποδιοικητὴς ὁ λοχαγὸς Παν. Καραγιάννης. Διοικητὴς τοῦ Συντάγματος Πυροβολικοῦ ὁ συνταγματάρχης Στ. Μανιδάκης καὶ ὑποδιοικητὴς ὁ ἀντισυνταγματάρχης Ἀθ. Λασπιᾶς. Διοικητὴς καὶ κύρια στελέχη τῶν μοιρῶν πυροβολικοῦ οἱ ταγματάρχαι Ραδάμανθυς Σπανογιαννάκης καὶ Δημ. Φραγκογιάννης καὶ οἱ λοχαγοὶ Ἰ. Στεφανάκης (ἔπεσεν εἰς τὸ πεδίον τῆς τιμῆς) καὶ Δημ. Παπαλουκᾶς. Ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ Χειρουργείου Ἐκστρατείας ὁ ἐπίατρος Νικ. Βρυώνης.

ναυτικῶν καὶ ἀεροπορικῶν μονάδων μας. Οὔτε, λοιπόν, αἱ μικραὶ ἑλληνικαὶ δυνάμεις ἦτο δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀμέσως διὰ τὴν ἐπέμβασιν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἅμα τῇ ἐνάρξει τῆς συμπτύξεως τῶν Γερμανῶν. Μόνον ὁ ἀριθμητικῶς ἀνεπαρκὴς ἡρωϊκὸς Ἱερὸς Λόχος ἐχρησιμοποιήθη ἀμέσως εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ εἰδικώτερον — καὶ τοῦτο ἦτο ἀπαραίτητον — εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου. Ὑπῆρχον, βέβαια, μικραὶ ἀκόμη ἑλληνικαὶ μονάδες εἰς τὴν Αἴγυπτον. Ἡ ἀπὸ ἀπόψεως ἠθικοῦ καὶ ἐθνικοῦ πείσματος ἀρτιωτέρα ἦτο τὸ σύνταγμα χωροφυλακῆς ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Κινινῆν. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἀκόμη ἐχρησιμοποιοῦντο αἱ μονάδες αὐταὶ ἀμέσως (καὶ εἶναι ἄγνωστον εἰς ἐμὲ διατὶ δὲν ἐστάλησαν πάραυτα, μετὰ τὰ μέσα Σεπτεμβρίου, εἰς τὴν Πελοπόννησον ἢ τοὐλάχιστον, μετὰ τὰ μέσα Ὀκτωβρίου, εἰς τὰς ἀπελευθερωθείσας Ἀθήνας), εἶναι ἀπολύτως βέβαιον, ὅτι θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν παράδοσιν τῆς χώρας εἰς τὸ νόμιμον Κράτος. Χίλιοι ἢ χίλιοι πεντακόσιοι ἄνδρες, μὲ στοιχειώδη ἀτομικὸν ὁπλισμόν, δὲν ἀρκοῦσαν διὰ νὰ ἐπιδιώξουν κἂν τὸν στόχον αὐτόν. Ἡ ἄμεσος, ἄλλως τε, σύγκρουσις μὲ τὰς δυνάμεις τοῦ ΕΛΑΣ ἦτο ἄντικρυς ἀντίθετος καὶ πρὸς τὴν πολιτικὴν γραμμὴν τῶν δυτικῶν συμμάχων (ἰδίᾳ καὶ κατ' ἐξοχὴν τοῦ Ροῦζβελτ), οἱ ὁποῖοι εἶχον ἀποσπάσει τὴν συμφωνίαν τοῦ Στάλιν νὰ ἐπιληφθοῦν ἀποκλειστικῶς αὐτοὶ τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων ὑπὸ τὴν αὐτονόητον προϋπόθεσιν, ὅτι δὲν θὰ ἐκτυποῦσαν, ἄνευ προκλήσεως, τὸν ΕΛΑΣ ἢ δὲν θὰ ἄφηναν ἐλευθέραν τὴν ἐξόριστον Ἑλληνικὴν κυβέρνησιν νὰ ἐπιχειρήσῃ (πρᾶγμα ποὺ καὶ πρακτικῶς θὰ ἦτο ἀδύνατον) τὴν ἀποκατάστασίν της εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰς πεῖσμα τοῦ ΕΛΑΣ.

Τὸ μόνον, λοιπόν, τὸ ὁποῖον ἐδικαιοῦντο — ἐὰν ἠδύναντο — νὰ πράξουν οἱ δυτικοὶ σύμμαχοι, ἦτο τοῦτο : νὰ στείλουν ἰδικάς των δυνάμεις εἰς τὴν Ἑλλάδα καί, ἐὰν ὁ ΕΛΑΣ ἠμφισβήτει τὸ δικαίωμά των νὰ στηρίξουν τὴν ἐπιστροφὴν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, τῆς ὁποίας δ ὲ ν θὰ μετεῖχον κομμουνισταί, νὰ τὸν κτυπήσουν. Εἰς τοῦτο δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ φέρῃ ἀντίρρησιν ὁ Στάλιν ἤ, καὶ ἐὰν διεμαρτύρετο, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ διατάξῃ σοβιετικὰ στρατεύματα νὰ εἰσέλθουν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ συγκρουσθοῦν — ὅταν ὁ Χίτλερ δὲν εἶχε πλήρως συντριβῆ καὶ ἐχρειάζετο ἀκόμη ἡ κοινὴ μὲ τὰς ἀγγλοαμερικανικὰς δυνάμεις δρᾶσις τῶν Ρώσων — μὲ τὰς μονάδας τῶν δυτικῶν συμμάχων ποὺ θὰ εἶχαν συμπλακῆ μὲ τὸν ΕΛΑΣ. Ἀ λ λ ὰ ... δὲν διέθετον, ἁπλούστατα, οἱ δυτικοὶ σύμμαχοι σοβαρὰς δυνάμεις διὰ νὰ στείλουν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ὅταν ἦλθεν ἡ κρίσιμος ὥρα καὶ ἐξε-

κίνησα ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν, μὲ τὸ βρετανικὸν ἀντιτορπιλλικὸν Ledbury (κυβερνήτης ἦτο ὁ ἐγκάρδιος καὶ γενναῖος πλωτάρχης James Harry H gson), διὰ τὴν Πελοπόννησον, ὅπου τὰς ἐκκενουμένας ὑπὸ τῶν Γερμανῶν πόλεις καὶ περιοχὰς κατελάμβανεν ἀμέσως ὁ ΕΛΑΣ, σφάζων ἢ ἀπάγων εἰς φρικτὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεως (στρατόπεδα βασανιστηρίων ναζιστικοῦ τύπου) χιλιάδας Ἑλλήνων, δὲν μοῦ εἶχε δώσει ὁ ἀρχιστράτηγος Wilson παρὰ ἕνα μοναδικὸν Βρετανὸν ἀξιωματικὸν ὡς συνοδόν μου — τὸν ἄριστον εἰς τὸ ἦθος του (Ἰρλανδὸν) ταγματάρχην Christi - Miller — διὰ νὰ συμβολίζῃ ὅλους τοὺς μεγάλους συμμάχους * *. Πῶς ἦτο, λοιπόν, δυνατὸν νὰ ἀποφύγωμεν — νὰ ἀποφύγῃ εἰδικώτερον ὁ πρωθυπουργὸς τῆς ὥρας ἐκείνης — τὴν συνεννόησιν μὲ τοὺς κομμουνιστάς, δηλαδὴ μὲ τὸν ΕΛΑΣ καὶ τὸ ΕΑΜ ;

Δύσκολον, σχεδὸν ἀδύνατον, ἦτο νὰ ἀποφευχθῇ ἢ νὰ διαμορφωθῇ καλύτερα καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ συμφωνία τῆς Καζέρτας. Οὔτε ὁ Γ. Παπανδρέου, οὔτε ὁ Ναπολέων Ζέρβας, οὔτε οἱ κορυφαῖοι Βρετανοὶ ποὺ τὴν ὑπέγραψαν ἦτο δυνατὸν νὰ δώσουν εἰς τὴν περίφημον ἐκείνην συμφωνίαν περιεχόμενον οὐσιωδῶς

* * Τὴν 26ην Σεπτεμβρίου ἔφθασα εἰς τὰ Κύθηρα. Μαζί μου, ἐκτὸς τοῦ Βρετανοῦ ταγματάρχου, ἦσαν ὁ τότε σμήναρχος Π. Βῆλος (ὁ μετὰ ταῦτα ὑποπτέραρχος καὶ ὑφυπουργὸς ἀεροπορίας), ὁ τότε ἴλαρχος Ἀνδρέας Σάνδρης ὡς ὑπασπιστής μου, ὁ ἔφεδρος ἀνθυπολοχαγὸς Δημ. Κωστόπουλος ὡς βοηθὸς ὑπασπιστής, καθὼς καὶ ὁ τότε λοχαγὸς Ταξιάρχης Μπούρας (νῦν συνταγματάρχης ἐ.ἀ.) ἐπὶ κεφαλῆς ἑ π τ ὰ ἀνδρῶν ! Τὴν 27ην Σεπτεμβρίου, ἐπιβαίνοντες βρετανικῆς τορπιλλακάτου, προσηγγίσαμεν, μετὰ φοβερὰν τρικυμίαν περὶ τὸν Μαλέαν καὶ ἀφοῦ ἐγλυτώσαμε ἀπὸ τὰς γερμανικὰς νάρκας τοῦ Μεσσηνιακοῦ κόλπου (λόγῳ ἀκριβῶς τοῦ πλήθους τῶν ναρκῶν, δὲν ἔπρεπε τὸ ἀντιτορπιλλικόν, πολὺ μεγαλυτέρου ἐκτοπίσματος, νὰ ἐκπληρώσῃ ἕως ἐκεῖ τὴν ἀποστολήν του), εἰς τὴν Καλαμάτα (καὶ συνεκινήθην, ὅταν εἶδα νὰ μὲ ὑποδέχεται ὁ ἀδελφικός μου φίλος διευθυντὴς Τραπέζης Λάμπης Χαραλάμπης). Ἐκεῖ εἶχε φθάσει τὴν προηγουμένην ἡμέραν — κατόπιν ἐπειγούσης ἐπικλήσεως ποὺ εἶχεν ἀπευθύνει ραδιοτηλεγραφικῶς ὁ βρετανὸς ἀξιωματικὸς πληροφοριῶν λοχαγὸς Gibson, εὑρεθεὶς πρὸ τοῦ χάους καὶ τοῦ ρέοντος ἀφθόνου αἵματος χιλιάδων Ἑλλήνων — ὁ ἀντισυνταγματάρχης τῶν καταδρομῶν Todd (ἀπεστρατεύθη μετὰ τὸν πόλεμον ὡς ταξίαρχος) μὲ εἰκοσιεπτὰ Βρετανοὺς ἄνδρας. Ἡ μικρὰ δύναμις καταδρομῶν ποὺ εἶχε φθάσει εἰς τὰ Κύθηρα εἶχε τακτικὴν ἀποστολὴν νὰ κατευθυνθῇ εἰς τὰς Σπέτσας καὶ ἀπ' ἐκεῖ, ὅταν θὰ ἀπεσύροντο οἱ Γερμανοὶ ἀπὸ τὴν Κόρινθον (ὅπου, ὅταν ἔφθασα εἰς τὴν Πελοπόννησον, εὑρίσκοντο ἀκόμη), νὰ θέσῃ πόδα εἰς τὴν Μεγαρίδα καὶ τὴν Ἀττικήν. Ἔπεισα τὸν Todd νὰ μὴ ἐπιστρέψῃ, ὡς ὤφειλεν, εἰς τὰ Κύθηρα καὶ νὰ ἔλθῃ μαζί μου, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Πελοποννήσου, μὲ τοὺς 27 ἄνδρας του. Ὁ ἀρχιστράτηγος Wilson μοῦ εἶπεν ἀργότερα, εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅτι συνεχάρη τὸν Todd διὰ τὴν πρωτοβουλίαν του, ἡ ὁποία, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀντέκειτο εἰς τὰς διαταγὰς ποὺ εἶχε λάβει, ἦτο ἀξία συγχαρητηρίων.

διάφορον ἐκείνου, τὸ ὁποῖον αἱ περιστάσεις ἐπέβαλον νὰ ἔχῃ. Δικαιοῦμαι νὰ ἰσχυρισθῶ τοῦτο μὲ ἀπόλυτον ἐλευθερίαν κρίσεως, δεδομένου ὅτι ὄχι μόνον δὲν συνέβαλα, ἔστω καὶ ἐμμέσως, εἰς τὴν συμφωνίαν αὐτήν, ἀλλὰ — ὅταν ἔφθασαν εἰς τὴν Ἰταλίαν ὁ Ζέρβας καὶ ὁ Σαράφης καὶ ἐγένοντο αἱ διαπραγματεύσεις — εἶχα ἤδη φύγει, κατευθυνόμενος εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Ἡ συμφωνία τῆς Καζέρτας συνήφθη καὶ ὑπεγράφη τὴν 26ην Σεπτεμβρίου 1944, δηλαδὴ τὴν ἡμέραν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔφθανα εἰς τὰ Κύθηρα. Καὶ φέρει ἡ συμφωνία τὰς ὑπογραφὰς ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦ στρατηγοῦ H. Maitland Wilson, ἀρχιστρατήγου τῶν συμμαχικῶν δυνάμεων εἰς τὸ θέατρον τῆς Μεσογείου, καὶ τοῦ H. G. Macmillan, Βρετανοῦ ὑπουργοῦ διὰ τὰ θέματα τῆς Μεσογείου (τοῦ μετὰ ταῦτα πρωθυπουργοῦ τῆς Μεγάλης Βρετανίας), ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου, πρωθυπουργοῦ τῆς Ἑλλάδος, τοῦ Σ. Σαράφη καὶ τοῦ Ναπ. Ζέρβα. Ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τῆς συμφωνίας, κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Βρετανοῦ ἀρχιστρατήγου, μὲ κατετόπισεν ὁ λοχαγὸς Gibson εἰς τὴν Καλαμάτα. Μὲ ἄλλας λέξεις, ὅταν ἐξεκίνησα διὰ τὴν Πελοπόννησον — τὴν περιοχὴν τῆς Ἑλλάδος, ὅπου κατ' ἐξοχὴν ἐσημειοῦντο, εἰς βάρος χιλιάδων, σφαγαὶ καὶ ἀπαγωγαὶ ἐκ μέρους τοῦ ΕΛΑΣ — ἡ ἐντολή, τὴν ὁποίαν εἶχα λάβει, ἦτο ἀόριστος, ἄδηλος. Θὰ ἔπρεπε νὰ κάμω ὅ,τι θὰ μοῦ ὑπηγόρευεν ὁ Θεός. Διατί, λοιπόν, ἐδέχθην νὰ ἀναλάβω τὴν τοιαύτην ἀποστολήν ; Ἐδέχθην, διότι, ἁπλούστατα, κάποιος Ἕλλην ἔπρεπε νὰ ἐπιχειρήσῃ ὅ,τι ἐπεχείρησα ἐγώ. Ἄφθονον αἷμα Ἑλλήνων ἔρρεεν εἰς τὴν Πελοπόννησον. Ἐὰν ἐξαρτοῦσα τὴν ἀνάληψιν τῆς ἀποστολῆς μου ἀπὸ τὴν ἐξασφάλισιν τῶν μέσων — σοβαρῶν βρετανικῶν δυνάμεων — ποὺ θὰ καθίστων ἐκ προοιμίων δυνατὴν τὴν ἐπιτυχῆ ἐκπλήρωσίν της, δὲν θὰ μετέβαινα ποτὲ εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ ποιὸς ξέρει τί θὰ ἐγίνετο ἀκόμη μετὰ τὴν 27ην Σεπτεμβρίου !

Ἡ συμφωνία τῆς Καζέρτας καὶ ἡ ἐνσωματωθεῖσα εἰς αὐτὴν πρώτη βασικὴ διαταγὴ τοῦ στρατηγοῦ Scobie προέβλεπον ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὰ ἑξῆς * : Ὅλαι αἱ ἀνταρτικαὶ δυνάμεις, αἱ δρῶσαι ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, τίθενται ὑπὸ τὰς διαταγὰς « τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως Ἐθνικῆς Ἑνότητος ». Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις θέτει τὰς δυνάμεις αὐτὰς ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ στρατηγοῦ Scobie. Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὰς Ἀθήνας, οὐδεμία ἐνέργεια ἐπιτρέπεται ἄνευ ἀμέσου διαταγῆς τοῦ στρατηγοῦ

---

* Βλ. τὰ ἀκριβῆ κείμενα εἰς C. W. Woodhouse, ἔ.ἀ., σ. 306 – 307.

Scobie. Τὰ Τάγματα ἀσφαλείας χαρακτηρίζονται ὡς ὄργανα τοῦ ἐχθροῦ. Ἐφ' ὅσον δὲν θὰ παραδίδωνται, θὰ τυγχάνουν τῆς μεταχειρίσεως ἐχθρικῶν σχηματισμῶν. Ὁ στρατηγὸς Ζέρβας θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ δρᾷ ἐντὸς τῶν ἐδαφικῶν ὁρίων τῆς συμφωνίας τῆς Πλάκας * *. Ὁ στρατηγὸς Σαράφης (δηλαδή, ὁ ΕΛΑΣ) θὰ ἐξακολουθῇ νὰ δρᾷ εἰς τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τῆς Ἑλλάδος ἐξαιρέσει τῆς Ἀττικῆς, ὅπου ἅπασαι αἱ δυνάμεις τίθενται ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ στρατηγοῦ Π. Σπηλιωτοπούλου, τῆς Πελοποννήσου, ὅπου αἱ δυνάμεις θὰ εἶναι ὑπὸ τὰς διαταγὰς ἀξιωματικοῦ ὑποδεικνυομένου ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Σαράφη (τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ΕΛΑΣ) μετὰ συμφωνίαν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, «εἰς ἑπόμενον δὲ στάδιον καὶ τῆς Θράκης (περιλαμβανομένης τῆς Θεσσαλονίκης»), ὅπου τὸν στρατιωτικὸν διοικητὴν θὰ ὁρίσῃ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις.

Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐξαίρεσις — περιεχομένη, ὅπως καὶ αἱ δύο ἄλλαι, εἰς τὴν διαταγὴν τοῦ Scobie ποὺ ἐνεσωματώθη εἰς τὴν συμφωνίαν τῆς Καζέρτας — ἦτο πολὺ ἀσαφής. Ὄχι, ὅμως, ὀλιγώτερον ἀσαφὴς ἦτο καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς τὴν Πελοπόννησον φράσις. Οὐσιαστικῶς ἀφέθη καὶ ἡ Πελοπόννησος εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ΕΛΑΣ, μὲ τὴν μοναδικὴν διαφοράν, ὅτι ὁ ἀρχηγὸς αὐτοῦ στρατηγὸς Σαράφης θὰ ἔπρεπε νὰ ὁρίσῃ τοπικὸν στρατιωτικὸν διοικητήν, τὸν ὁποῖον θὰ ἐνέκρινε καὶ ἡ κυβέρνησις Παπανδρέου εἰς τὴν Ἰταλίαν. Ἐγώ, ὅμως, εἶχα ἤδη φθάσει εἰς τὴν Πελοπόννησον τὴν ἑπομένην τῆς ὑπογραφῆς τῆς συμφωνίας τῆς Καζέρτας καὶ νέος διοικητὴς δὲν εἶχεν ὁρισθῆ ὑπὸ τοῦ Σαράφη, οὔτε ὡρίσθη (δὲν εἰδοποιήθην πάντως ἐγώ, ὅτι ὡρίσθη) κατὰ τὸ διάστημα τῶν δραματικῶν ἡμερῶν (27 Σεπτεμβρίου ἕως 17 Ὀκτωβρίου), τὰς ὁποίας ἔζησα εἰς τὴν Πελοπόν-

* * Ἡ συμφωνία τῆς Πλάκας (συμφωνία ἀνακωχῆς μεταξὺ ΕΛΑΣ καὶ ΕΔΕΣ) συνήφθη εἰς τὴν γέφυραν τῆς Πλάκας, εἰς τὴν Ἤπειρον, μεταξὺ ΕΛΑΣ, ΕΚΚΑ καὶ ΕΔΕΣ, μὲ ἄμεσον συμμετοχὴν τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς συμμαχικῆς ἀποστολῆς συνταγματάρχου Chris (C. W. Woodhouse), τῇ 29ην Φεβρουαρίου 1944. Ἡ συμφωνία αὐτὴ φέρει τὰς ὑπογραφὰς τῶν Σ. Σαράφη καὶ Νικόλα (Πέτρου Ρούσου) ἐκ μέρους τοῦ ΕΑΜ – ΕΛΑΣ, τοῦ Γεωργίου Καρτάλη ἐκ μέρους τῆς ΕΚΚΑ, τοῦ Κ. Πυρομάγλου καὶ Πέτρου Νικολοπούλου (τοῦ ἀπὸ τοῦ 1956 μέχρι τοῦ 1958 ἀρχηγοῦ τοῦ ΓΕΣ, νῦν ἀντιστρατήγου ἐ.ά.) ἐκ μέρους τοῦ ΕΔΕΣ καὶ τοῦ συνταγματάρχου Chris (Woodhouse) καὶ τοῦ Ἀμερικανοῦ ἀξιωματικοῦ G. K. Wines. Βλ. C. W. Woodhouse, ἔ.ἀ., σ. 171 – 180. Τὸ ἀκέραιον κείμενον τῆς συμφωνίας τῆς Πλάκας εὑρίσκεται εἰς τὰς σ. 303 – 304.

νησον. Ἀμετακίνητος ἦτο, κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο, ὡς στρατιωτικὸς ἀρχηγὸς ὁ Ἄρης Βελουχιώτης *. Σαφὴς καὶ εὐθέως

* Μετὰ τὴν παράδοσιν τοῦ ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Παπαδόγκωνα μεγάλου Τάγματος Ἀσφαλείας τῆς Τριπόλεως, ἀνέθεσα εἰς τὸν ἀντισυνταγματάρχην Todd νὰ συνοδεύσῃ, μὲ τοὺς 27 Βρετανοὺς ἄνδρας του, τὸν Παπαδόγκωνα καὶ τοὺς ἀξιωματικούς του, διατηρήσαντας τὸν ἀτομικὸν ὁπλισμόν των, εἰς τοὺς Μύλους καὶ ἀπ' ἐκεῖ εἰς τὰς Σπέτσας. Ἔτσι, εἶχα μείνει μὲ μόνον σύμμαχον συνοδὸν τὸν ταγματάρχην Christi – Miller. Μόνον τὰ μεσάνυχτα τῆς 4ης Ὀκτωβρίου, ὅταν, προερχόμενος ἀπὸ τὴν Τρίπολιν, ἔφθασα, μὲ τὸν Ἄρην Βελουχιώτην, εἰς τὸν Πύργον, εὗρηκα ἐκεῖ τὸν Ἄγγλον ταγματάρχην Anthony Andrews, τὸν γενναῖον, κατὰ τὴν κατοχήν, « Ἀντώνη » (διακεκριμένον, τώρα, καθηγητὴν εἰς τὴν Ὀξφόρδην) καὶ τὸν μέγαν φίλον τῆς Ἑλλάδος ἀγαπητόν μου Al. Sedgwick (Ἀμερικανὸν ἀνταποκριτὴν τῶν New York Times). Τὴν 5ην Ὀκτωβρίου ἐπέρασα ἀπὸ τὸ ἀεροδρόμιον τοῦ Ἀράξου, ὅπου εἶχεν ἐγκατασταθῆ Βρετανικὴ διοίκησις μὲ ὀλίγους ἄνδρας. Τὸ βράδυ ἔφθασα εἰς τὰς Πάτρας, τὴν γενέτειράν μου, τὴν ὁποίαν μόλις πρὸ εἰκοσιτεσσάρων ὡρῶν εἶχαν ἐκκενώσει οἱ Γερμανοί. Ἐκεῖ ὑπῆρχε μικρὸν βρετανικὸν τμῆμα καταδρομῶν ὑπὸ τὸν φίλον μου ἀντισυνταγματάρχην (προαχθέντα ταχέως εἰς ταξίαρχον) Λόρδον Jellicoe, υἱὸν τοῦ περιφήμου ναυάρχου τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, νῦν ὑπουργὸν τῶν Ναυτικῶν. Εἶχεν ἐγκατασταθῆ εἰς τὰς Πάτρας καὶ μικρὸν βρετανικὸν στρατηγεῖον ὑπὸ τὸν ταξίαρχον George Davey. Εἰς αὐτὸν — καὶ τὸν διάδοχόν του, ἀπὸ τῆς 11ης Ὀκτωβρίου, ταξίαρχον O' Brien Twigg — ὡς καὶ εἰς τὸν τότε ἀντισυνταγματάρχην Λόρδον Lytton – Milbanke, ἀπόγονον τοῦ Λόρδου Βύρωνος, καὶ τὸν περαστικὸν ἀπὸ τὰς Πάτρας πλοίαρχον Black, ὀφείλω πολλὰ διὰ τὴν ὁμαλὴν ρύθμισιν κρισίμων ζητημάτων τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν. Εἰς τὴν ὑπόλοιπον, ὅμως, Πελοπόννησον, τὴν ὁποίαν ὑπὸ δραματικὰς συνθήκας ὑπεχρεώθην νὰ διασχίσω, δὲν ὑπῆρχεν ἄλλος τρόπος ἐπιλύσεως τῶν μεγάλων καὶ ἐνίοτε φοβερῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα προέκυπτον, ἀπὸ τὴν συνεννόησίν μου μὲ τὸν παντοδύναμον Ἄρην Βελουχιώτην. Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι, ὅταν ἔφθασα μαζί του (μεσάνυχτα) εἰς τὸν Πύργον, ἐξηφανίσθη ὁ Ἄρης. Μετέβη εἰς τὰς φυλακὰς διὰ νὰ ἀποτρέψῃ νέας σφαγάς. Ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς ἀφίξεώς μου εἰς τὴν Πελοπόννησον, οἱ ἐλασῖται εἶχον φονεύσει, ἐντὸς τῶν φυλακῶν, ὡρισμένον ἀριθμὸν κρατουμένων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸν πενθερὸν τοῦ ἀδελφικοῦ μου φίλου Βασιλείου Κούκου, νομοκτηνιάτρου. Καὶ αὐτὸς ὁ Βασίλειος Κοῦκος, ὅπως ἐπληροφορήθην εἰς τὸν Πύργον, εἶχε — χωρὶς τὴν παραμικρὰν αἰτίαν — φυλακισθῆ καὶ ἡ ἐκτέλεσις τοῦ πενθεροῦ του ἐγένετο ἐνώπιόν του. Ἀπήτησα ἀπὸ τὸν Ἄρην νὰ τὸν ἀποφυλακίσῃ καὶ τὸ ἔπραξε. Πρὶν κλείσω τὴν ὑποσημείωσιν αὐτήν, ἂς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ μνημονεύσω ἕνα χαρακτηριστικὸν περιστατικὸν ποὺ καταδεικνύει πῶς, εἰς δραματικὰς ὥρας μεγάλων εὐθυνῶν, τὸ ποιητικὸν πνεῦμα σώζει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὸ βάρος τῶν καταθλιπτικῶν περιστάσεων. Ὅταν, τὴν 21ην Μαΐου τοῦ τρέχοντος ἔτους, ἡμέραν τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς Ἑνώσεως τῆς Ἑπτανήσου μὲ τὴν Ἑλλάδα, εἶδα ἐξαφνικὰ εἰς τὴν Κέρκυραν, διὰ πρώτην φορὰν μετὰ εἴκοσι ἔτη, τὸν Λόρδον Lytton – Milbanke, ἐθυμήθηκα καὶ τοῦ ὑπενθύμισα ὅτι τὴν 15ην Ὀκτωβρίου 1944 εἶχε τὴν εὐγένειαν νὰ μοῦ στείλῃ δύο ὡραιότατα σονέττα ποὺ εἶχε αἰσθανθῆ τὴν ἀνάγκην νὰ γράψῃ εἰς τὰς Πάτρας. Τὰ σονέττα αὐτὰ τὰ ἔγραψε μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν ἑνὸς ἄρθρου ποὺ ἐδημοσιεύθη (ἑλληνικὰ καὶ ἀγγλικὰ) εἰς τὸν « Νεολόγον Πατρῶν » καὶ ποὺ,

ἀποτελεσματικὴ ὑπῆρξε κατ' οὐσίαν μόνον ἡ παράγραφος τῆς ἐνσωματωθείσης εἰς τὴν συμφωνίαν τῆς Καζέρτας διαταγῆς τοῦ Scobie, ἡ ὁποία ἀνεγνώριζε τὸν στρατηγὸν Π. Σπηλιωτόπουλον ἀποκλειστικῶς ἁρμόδιον διὰ τὴν 'Αττικήν. Ἡ παράγραφος αὐτὴ — μαζὶ μὲ τὸ σημεῖον τῆς συμφωνίας ποὺ ὥριζεν, ὅτι οὐδεμία ἐνέργεια ἐπιτρέπεται εἰς τὰς 'Αθήνας ἄνευ ἀμέσου διαταγῆς τοῦ στρατηγοῦ Scobie — κατέστη ἡ οὐσιαστικὴ καὶ νομικὴ * προϋπόθεσις τῆς σωτηρίας τῆς Ἑλλάδος. 'Αντικειμενικῶς κρίνων τὰς πράξεις ἄλλων, εἰς τὰς ὁποίας οὐδεμίαν εἶχα ἀνάμιξιν, νομίζω, ὅτι πρέπει νὰ θεωρήσω τὴν μοιραίαν, ὑπὸ τὰς κρατούσας τότε περιστάσεις, συμφωνίαν τῆς Καζέρτας — ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ὁποίας ὑπεχρεώθην νὰ κινηθῶ κατὰ τὴν διαμονήν μου εἰς τὴν Πελοπόννησον — ὡς φωτιζομένην, ἔστω καὶ κατὰ τρόπον θαμβόν, ἀπὸ τὰς σωτηρίους διατάξεις περὶ 'Αθηνῶν καὶ 'Αττικῆς. Ὁ Sir Reginald Leeper λέγει, ὅτι, « καθ' ὅσον ἐνθυμεῖται, ὁ κύριος ἀρχιτέκτων τῆς συμφωνίας τῆς Καζέρτας » ἦτο ὁ Macmillan καὶ προσθέτει (ἐ.ἄ. σ. 70-71) : « Αὐτὸ τὸ κείμενον εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο, ποὺ ἔδωσεν εἰς τὸν στρατηγὸν Scobie τὴν ἐξουσίαν νὰ ἐκδώσῃ τὰς διαταγὰς ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐκδώσῃ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1944 εἰς τὰς 'Αθήνας ».

***

Αὐτὰ ἐνόμισα, ὅτι ἐδικαιούμην ἢ καὶ ὤφειλα νὰ γράψω ὕστερ' ἀπὸ εἴκοσι ὁλόκληρα χρόνια. Καὶ τώρα παρακαλῶ τὸν ἀναγνώστην νὰ θελήσῃ νὰ διαβάσῃ — καὶ νὰ κρίνῃ μὲ ἀπροκατάληπτον πνεῦμα — ὅσα ἔγραφα ἢ ἔλεγα πρὸ εἴκοσι πέντε καὶ πρὸ εἴκοσι ἐτῶν, ἀπὸ τὸ 1939 ἕως τὸ 1944. Τὸ ὕφος μου, τότε, ἦτο ἴσως κάπως διάφορον ἀπὸ τὸ σημερινόν. Νομίζω, ὅμως, ὅτι δὲν θὰ ἔκανα λάθος, ἐὰν ἔλεγα, ὅτι ἡ γραμμὴ τῆς ζωῆς μου εἶναι, ἀπὸ τότε ἕως τώρα, ἡ αὐτή. Καὶ ἀπὸ τὰ φοβερὰ ἐκεῖνα πέντε χρόνια, ποὺ ἐτσάκισαν καρδιὲς καὶ πνεύματα καὶ ἀμέτρητες ζωές, διῆλθε, νομίζω, ἡ γραμμὴ τῆς ζωῆς μου ὡς ἡ εὐθυτέρα δυνατή.

γραμμένο ἀπὸ ἐμέ, ἀνεφέρετο εἰς τὴν συμβολικὴν σημασίαν τῆς παρουσίας του — τῆς παρουσίας ἑνὸς ἀπογόνου τοῦ Λόρδου Βύρωνος — κατὰ τὰς μεγάλας, ἀλλὰ καὶ δραματικὰς ὥρας τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς γενετείρας μου.

* Δεδομένου, ὅτι ὁ Γ. Παπανδρέου ὑπέγραψεν ὡς πρωθυπουργὸς Κυβερνήσεως « 'Εθνικῆς 'Ενότητος », τῆς ὁποίας μετεῖχον οἱ κομμουνισταί, καὶ ὅτι τὴν συμφωνίαν ὑπέγραψε καὶ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ΕΛΑΣ στρατηγὸς Σαράφης, εἶχε νομικῶς ἐξασφαλισθῆ καὶ ἔναντι τῆς « συμμάχου » Σοβιετικῆς Ἑνώσεως τὸ δικαίωμα τοῦ Scobie νὰ κτυπήσῃ εἰς τὴν 'Αττικὴν πάντα, ὁ ὁποῖος θὰ ἐπεχείρει ὁ,τιδήποτε ἀντίθετον πρὸς τὰς διαταγάς του.

Συναντήσεις εἰς μεγάλας ἱστορικὰς ὥρας

Ὅταν, τὸν Ἰούνιον τοῦ 1939, ἔγραφα εἰς τὴν Κάρυστον τὸ μεγάλο ὑπόμνημα ποὺ ἔστειλα εἰς τὸν Ἰωάννην Μεταξᾶ, ἐκτύπησε κάποιος, ἀργὰ τὸ βράδυ, τὴν ἐξώπορτα τοῦ μικροῦ ἀπόμερου σπιτιοῦ, ὅπου ἐμέναμε μόνοι, ἡ γυναίκα μου καὶ ἐγώ. Ἐβγῆκα νὰ ἰδῶ ποιὸς εἶναι. Ἀντελήφθην, ὅτι εἶχα ἐνώπιόν μου ἕνα Γερμανό. Ἦτο πράκτωρ μυστικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Χίτλερ. Τοῦ ἐδήλωσα ἀμέσως, ὅτι θὰ εἶναι ματαία κάθε προσπάθεια νὰ μὲ κερδίσῃ. Ἐπειδὴ δὲν εἶχα τὸ δικαίωμα νὰ δέχωμαι ἐπισκέψεις ἄνευ ἀδείας τοῦ Ὑπουργείου Ἀσφαλείας, ἐχρησιμοποίησα τοῦτο ὡς ἄνετον πρόφασιν διὰ νὰ τοῦ εἰπῶ, ὅτι δὲν ἠμπορῶ νὰ τὸν παρακαλέσω νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ σπίτι. Ἀλλὰ δυὸ ὁλόκληρες ὧρες ἐκάναμε βόλτες — μέσα εἰς τὸ βαθὺ σκοτάδι — εἰς τὸ ὕπαιθρον. Ἦτο εὐγενικός *, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ συμφωνήσῃ μαζί μου, ὅταν τοῦ ἔλεγα — καὶ ἀνέλυσα τὴν σκέψιν μου αὐτὴν ἐπιμόνως — ὅτι, ἐπειδὴ μὲ εἶχε ἀπὸ τὰ παιδικά μου χρόνια κερδίσει τὸ γερμανικὸν πνεῦμα, δι' αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ μὲ κερδίσῃ ὁ Χίτλερ.

Εἶμαι βέβαιος, ὅτι ὁ σημερινός συνεργάτης μου Κώστας Μανιαδάκης — παρὰ τὸ ἄριστον δίκτυον παρακολουθήσεως τῶν ξένων πρακτόρων ποὺ εἶχεν ὀργανώσει — δὲν θὰ ἔλαβε γνῶσιν τῆς νυκτερινῆς ἐπισκέψεως τοῦ μυστηριώδους, ἀλλὰ καὶ συνεσταλμένου, Γερμανοῦ ποὺ εἶχε λάβει τὴν ἐντολὴν νὰ μὲ κάμῃ φίλον τοῦ Ἀδόλφου Χίτλερ. Γνωρίζω, ὅμως, ὅτι ἔλαβε γνῶσιν μιᾶς ἄλλης μυστικῆς ἐπαφῆς, τὴν ὁποίαν εἶχα εἰς τὴν Κάρυστον**. Ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν ἀποστολὴν τοῦ μεγάλου ὑπομνήματός μου εἰς τὰς Ἀθήνας — κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰουλίου τοῦ 1939 — εἰδοποιήθην νὰ μεταβῶ, τηρῶν τὰς ἀναγκαίας προ-

---

* Δὲν ἐνθυμοῦμαι τὸ ὄνομά του. Δὲν ἐπρόσεξα κἄν, ὅταν μοῦ τὸ εἶπε. Εἶμαι, ἄλλως τε, σχεδὸν βέβαιος, ὅτι δὲν θὰ μοῦ εἶπε τὸ ἀληθινό του ὄνομα. Ἐὰν ζῇ καὶ τύχῃ νὰ διαβάσῃ (διεπίστωσα, ὅτι ἤξευρε καὶ ὀλίγα ἑλληνικὰ) τὴν σελίδα αὐτήν, θὰ τὸν παρεκάλουν νὰ ἔλθῃ πάλιν νὰ μὲ ἰδῇ ἢ νὰ μοῦ γράψῃ. Θὰ ἤθελα νὰ μάθω πῶς σκέπτεται σήμερα διὰ τὴν ἐνέργειάν του ἐκείνην, ἡ ὁποία ἀπέβλεπεν ἀφελῶς εἰς τὴν ἐξασφάλισιν ἐν τῷ προσώπῳ μου ἑνὸς πεμπτοφαλαγγίτου.

** Εἰς τὴν ἐπαφὴν αὐτὴν δὲν ἀντέδρασεν ὁ Μανιαδάκης. Ἡ σκέψις τοῦ παλαιοῦ αὐτοῦ θαρραλέου μαχητοῦ εἶχε στραφῇ πλέον πρὸς τὸ ἐνδεχόμενον τοῦ πολέμου. Ὁ Μανιαδάκης ἀνήκει εἰς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι οὐδὲ πρὸς στιγμὴν ἐσκέφθησαν, ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἔπρεπε νὰ καμφθῇ ἔναντι τῆς Γερμανίας. Μετὰ τὸν Σεπτέμβριον 1939, ἐξετόπισεν εἰς νήσους ἀρκετούς. τοὺς ὁποίους ἐθεώρει ὑπόπτους ἐπὶ Γερμανοφιλίᾳ.

φυλάξεις, εἰς ἕνα φιλικὸ σπίτι. Ἐκεῖ εὑρέθηκα ἐνώπιον δύο Βρετανῶν, τοῦ γενικοῦ προξένου τῆς Μεγάλης Βρετανίας Sebastian καὶ τοῦ μονίμως ἐγκατεστημένου εἰς τὰς Ἀθήνας ὑποπροξένου Θωμᾶ Bowman, μὲ τὸν ὁποῖον συνεδέθην ἔπειτα στενώτατα. Εἶχαν λάβει γνῶσιν — πιθανώτατα, μέσῳ τοῦ φίλου μου ἰατροῦ Λεων. Πολυμενάκου — τοῦ περιεχομένου τοῦ ὑπομνήματός μου. Αὐτοὶ δὲν ἦλθαν διὰ νὰ μὲ κερδίσουν ὑπὲρ τῆς χώρας των. Ἐγνώριζαν, πῶς σκέπτομαι, δηλαδὴ ὅτι σκέπτομαι ὡς Ἕλλην, ἄρα ὡς φίλος τῆς Μεγάλης Βρετανίας κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Καὶ ἦλθαν νὰ μὲ εὐχαριστήσουν διὰ τὴν στάσιν μου.

Τὴν 20ὴν Ἰουνίου τοῦ 1939 μοῦ ἔστειλεν ἀπὸ τὸ Παρίσι, ὅπου εἶχε καταφύγει, μίαν ἐπιστολὴν ὁ Hermann Rauschning, ὁ συγγραφεὺς τοῦ περιφήμου ἔργου « Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Μηδενισμοῦ », τὸ ὁποῖον ἐπεκαλέσθην εἰς τὸ μεγάλο ὑπόμνημά μου πρὸς τὸν Ἰωάννην Μεταξᾶ. Τὸ ἔργον αὐτὸ ἦτο, τότε, ἀποκαλυπτικὸν καὶ προφητικόν. Τὸ εἶχε γράψει Γερμανός, ὁ ὁποῖος εἶχε συμμερισθῆ τὰ πρῶτα βήματα τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ, εἶχεν ὁρισθῆ ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Χίτλερ πρόεδρος τῆς Γερουσίας τοῦ Δάντσιχ, ἀλλὰ εἶχε γρήγορα διαπιστώσει, ὅτι ὁ δρόμος του δὲν ἦτο ἐπιτρεπτὸν νὰ εἶναι ὁ δρόμος τοῦ Χίτλερ. Καὶ διέφυγεν εἰς τὴν Γαλλίαν, ὅπου κατήγγειλε καὶ ἀπεκάλυψε τὸν ἐθνικοσοσιαλισμὸν ὡς « ἐπανάστασιν τοῦ Μηδενισμοῦ ».* Εἰς τὴν ἐπιστολήν του μοῦ ὡμίλει διὰ τὴν « πνευματικὴν ἀγωνίαν » (geistige Not), τὴν ὁποίαν ᾐσθάνοντο οἱ Γερμανοὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν, δηλαδὴ οἱ φυγάδες καὶ ἐξόριστοι, καὶ αἱ βαρεῖαι σκέψεις του ἔκλειον μὲ τὴν σημαντικὴν φράσιν : « Ζῶμεν ὅλοι μέσα μας τὸν πειρασμὸν τοῦ Κοριολανοῦ » (Wir befinden uns alle in der Versuchung Coriolans). Ἡ τελευταία πρὸς ἐμὲ ἐπιστολή του φέρει τὴν ἡμερομηνίαν : 31 Αὐγούστου 1939. « Δὲν βλέπω », γράφει εἰς τὴν ἐπιστολὴν αὐτήν, « καμμίαν πιθανότητα ἀποφυγῆς τοῦ πολέμου χωρὶς νέαν συνθηκολόγησιν τῶν δυτικῶν δυνάμεων » **. Τὴν ἑπομένην ἐξύπνησεν ὁ κόσμος

* Ὅταν ἐδιάβασα τὸ βιβλίον του « Die Revolution des Nihilismus », ᾐσθάνθην τὴν ἀνάγκην νὰ τοῦ γράψω. Ἔτσι ἄρχισε ἡ ἀλληλογραφία μεταξύ μας.

** « Ich sehe eigentlich keine Möglichkeit, dass man den Krieg ohne eine erneute Kapitulation der Westmächte vermeiden kann ». Εἰς τὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς προσέθετε (καὶ ἦτο φυσικὸν νὰ προσθέσῃ, ὡς Γερμανὸς) τὴν φράσιν : « Ἐν τῷ μεταξὺ θὰ ἤθελα νὰ δώσω ἔκφρασιν εἰς τὴν ἐλπίδα μου νὰ μὴ φθάσουν τὰ πράγματα εἰς πόλεμον, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι

μὲ τὴν φοβερὰν εἴδησιν, ὅτι ὁ Χίτλερ εἶχεν εἰσβάλει εἰς τὴν Πολωνίαν.

Τὴν 26ην Ἰανουαρίου τοῦ 1943, ὅταν εὑρισκόμην εἰς τὸ Λονδῖνον, ἦλθε καὶ μὲ εἶδε — τὸ πρόσωπόν του ἦτο βαρύτατα θλιμμένο — ὁ παλαιός μου φίλος Dr. Wilhelm Wolfgang Schütz. Εἶχε αὐτοεξορισθῆ ὀλίγα χρόνια μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χίτλερ. Εἰς τὰς Ἀθήνας — κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς κατοχῆς — δὲν ὡμίλησα μὲ κ α ν έ ν α Γερμανόν. Καὶ οὔτε ἐσκέφθη Γερμανός, ἔστω καὶ παλαιὸς γνωστός, νὰ μὲ πλησιάσῃ ἢ νὰ μοῦ γράψῃ. Καὶ εἶχα πολλοὺς γνωστούς, καθηγητὰς πανεπιστημίων καὶ ἄλλους. Τοὺς τιμᾷ τὸ ὅτι ἐσεβάσθησαν τὴν ἀπόστασιν ποὺ κατενόησαν αὐτομάτως, ὅτι ἐπεθύμουν νὰ ὑπάρχῃ τότε μεταξύ μας. Εἰς τὸ Λονδῖνον, ὅμως, ἀντίκρυσα τὸν Γερμανὸν Dr. Schütz, ποὺ εἶχεν ἐπιλέξει μόνος του τὸν δρόμον τῆς ἐξορίας, μὲ συγκίνησιν. Σήμερα, ὁ παλαιός μου φίλος, ποὺ ἔχει ἐπιστρέψει εἰς τὴν πατρίδα του, εἶναι διεθνῶς γνωστὸς ὡς ὁ ἀκαταπόνητος ἐμπνευστὴς καὶ ἡ κεφαλὴ τῆς ὀργανώσεως « Διὰ τὴν ἑνιαίαν Γερμανίαν ». Τότε, εἰς τὸ βομβαρδιζόμενον ὑπὸ τῶν συμπατριωτῶν του Λονδῖνον, θὰ ἔζη καὶ αὐτὸς μέσα του τὸν πειρασμὸν τοῦ Κοριολανοῦ. Εἶχα θεωρήσει καθῆκον μου — ὄχι μόνον ὡς ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερα ὡ ς Ἕ λ λ η ν * —

δυνατὸν τίποτε νὰ λύσῃ καὶ δὲν θὰ ἠμπορέσῃ νὰ μᾶς ἐλευθερώσῃ ἀπὸ κανένα, οὔτε ἀπὸ ἕνα μοναδικόν, πρόβλημα ποὺ εὑρίσκεται σήμερον ἐνώπιόν μας » (Inzwischen möchte ich meiner Hoffnung Ansdruck geben, dass es nicht zu dem Kriege kommt, der schliesslich doch nichts lösen kann, und der uns von keinem einzigen Problem, das heute vor uns liegt, befreien kann). Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Rauschning πρὸς ἐμὲ εὑρίσκονται εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ ἀδελφοῦ μου Ἀναστασίου Κανελλοπούλου.

* Ὄχι μόνον ἐκεῖνον ποὺ ἔχει τραγικὰ χωρίσει τὸν ἑαυτόν του ἀπὸ τὴν εὐθύνην τῆς ἰδίας του πατρίδος, ἀλλὰ καὶ τὸν στρατιώτην πού, πολεμῶν ἐν ὀνόματι τῆς πατρίδος του, ἔπεσεν αἰχμάλωτος εἰς τὰ χέρια μας, ἀτενίζομεν ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες — ἄσχετα καὶ πέρ' ἀπὸ τὰς ὑποχρεώσεις ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ διεθνεῖς, γραπτοὶ καὶ ἄγραφοι, κανόνες τοῦ πολέμου — ὡς φίλον. Εἶναι γνωστόν, μὲ ποίαν αὐθόρμητον γενναιοφροσύνην ἐμοίραζαν οἱ Ἕλληνες πολεμισταὶ τῆς Ἀλβανίας καὶ τὰ τελευταῖα των ἀκόμη τσιγάρα ἢ τὸ ἐλάχιστον ποτὸ ποὺ εἶχαν τυχὸν μαζί των, μὲ τοὺς Ἰταλοὺς ποὺ ἔπεφταν εἰς τὰ χέρια των. Μίαν ἀπὸ τὰς ἀλησμονήτους νύκτας τῆς προσωπικῆς μου ζωῆς ἐπέρασα, τὴν 5ην πρὸς τὴν 6ην Ἰανουαρίου 1941, εἰς τὴν Γκραμποβίστα τῆς Ἀλβανίας μὲ δύο Ἰταλοὺς ἀξιωματικοὺς (τὸν λοχαγὸν Renato Focardi, ἀπὸ τὴν Φλωρεντία, καὶ τὸν ἀνθυπολοχαγὸν Giovanni Daidone) πού, ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ λόχου των, ἐπολέμησαν γ ε ν ν α ι ό τ α τ α ἐπὶ πολλὰς ὥρας ἐναντίον ἰδικῆς μας δυνάμεως ποὺ τοὺς εἶχε σχεδὸν κυκλώσει. Ὁ λοχαγός, ποὺ εἶχε μετάσχει καὶ τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, ἀπεκαλύφθη, γρήγορα, ὅτι δ ὲ ν ἦτο φασίστας. Καὶ ὅμως ἐκράτησε — διὰ τὴν τιμὴν τῶν

νὰ τοῦ σφίξω πολὺ θερμὰ τὸ χέρι. Τὸ ὅτι ἡ χώρα μου ὑφίστατο μαρτύρια ἀπὸ τοὺς συμπατριώτας του μὲ ἔκαμε νὰ αἰσθανθῶ ἀκόμη περισσότερον — αὐτό, ἀκριβῶς, σημαίνει νὰ εἶσαι Ἕλλην — τὴν ψυχικῶς δύσκολον θέσιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρέθη, ὅταν μὲ ἠτένισε.

Τὴν 16ην Ἀπριλίου τοῦ 1942, ὅταν — μετὰ τὴν διαφυγήν μου ἐξ Ἑλλάδος — κατηυθυνόμην ἀπὸ τὴν Βηρυτὸν εἰς τὴν Αἴγυπτον, διενυκτέρευσα (μὲ τὴν γυναῖκα μου καὶ ὅσους μὲ συνώδευαν) εἰς τὴν Χάϊφα *. Ἐκεῖ εἶδα ἐξαφνικὰ ἐνώπιόν μου τὸν Patrick Leigh Fermor ποὺ εἶχε προαχθῆ εἰς λοχαγόν. Εἴχαμε συνδεθῆ στενὰ εἰς τὴν Ἀλβανίαν (εἰς τὴν Κορυτσὰ καὶ εἰς τὸ Πόγραδετς), ὅπου ὑπηρέτει — νεαρὸς ὑπολοχαγὸς εἴκοσι πέντε ἐτῶν — ὡς βοηθὸς τοῦ Ἄγγλου ταγματάρχου ποὺ παρηκολούθει ὡς παρατηρητὴς τὰς ἐπιχειρήσεις. Δὲν μοῦ εἶπε, τότε, διατὶ εὑρίσκετο εἰς τὴν Χάϊφα. Καὶ δὲν ἐγνώριζα καὶ ἐγὼ ἀκόμη — δὲν εἶχα ἀναλάβει κυβερνητικὰ καθήκοντα — ὅτι ἐκεῖ, εἰς τὴν Χάϊφα καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς Παλαιστίνης, ἐξεπαιδεύοντο ὅσοι ἐπρόκειτο νὰ εἰσδύσουν μυστικὰ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὸν εἶδα, ἀργότερα, δυὸ - τρεῖς φορὲς εἰς τὸ Κάϊρο, ὅταν ἤρχετο ἀπὸ τὴν Κρήτην, τὸ ἡρωϊκὸ νησὶ ποὺ ἀγάπησε πολὺ καὶ ὅπου εἰς τὸ τέλος (ὡς ταγματάρχης) ἐκέρδισε παγκόσμιον φήμην μὲ τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς μυθιστορηματικῆς συλλήψεως καὶ ἀπαγωγῆς τοῦ Γερμανοῦ στρατηγοῦ Kreipe. Τώρα ἔχει γίνει διάσημος συγγραφεὺς καὶ ὡρισμένα ἔργα του ἔχουν μεταφρασθῆ καὶ εἰς τὰ γερμανικά. Ὅταν συνεδέθημεν εἰς τὴν Ἀλβανίαν, ἔγραψε ἕνα μικρὸ δοκίμιο ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐπιστροφὴ στὴν Ἑλλάδα» διὰ τὴν ἐφημεριδούλα τῆς 13ης Με-

---

ὅπλων — τὸν λόγον του, ἐπὶ ὥρας, μὲ τὸ παράδειγμά του, ὀρθόν. Τὸν μανδύαν του εἶχαν ξύσει πολλὲς σφαῖρες καὶ ὅμως δὲν εἶχε τραυματισθῆ. Ὁ ἀνθυπολοχαγός, φοιτητὴς τῆς φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης, ἦτο, ἂν δὲν κάνω λάθος, φασίστας. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς — ἀμίλητος, κατ' ἀρχάς, καὶ ἀπρόθυμος νὰ πάρῃ τσιγάρο ἢ κονιὰκ ἀπὸ τὰ χέρια μου — ὑπέκυψεν, εἰς τὸ τέλος, εἰς τὸν ἀνθρωπισμὸν ποὺ ἔδειξα ἀπέναντί του. Κατὰ τὰς πρωινὰς ὥρας εἴχαμε ἀρχίσει συζήτησιν περὶ Μιχαὴλ - Ἀγγέλου.

* Ἂς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ μνημονεύσω ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικὸν περιστατικόν, χαρακτηριστικὸν ὡς σημεῖον τῶν καιρῶν. Ὅταν εἰσῆλθα εἰς τὸ ξενοδοχεῖον τῆς Χάϊφας, ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ θυρωρείου μοῦ ἀπηύθυνε τὸν λόγον γερμανικά. Ἐντὸς ἐλαχίστων λεπτῶν διεπίστωσα, ὅτι εἶχε σπουδάσει — ἦτο Γερμανοεβραῖος — εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Heidelberg. Καὶ ὑπῆρξε μαθητὴς καὶ θαυμαστής, ὅπως καὶ ἐγώ, τοῦ περιφήμου Friedrich Gundolf, καθηγητοῦ τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας. Καὶ ὅμως ἐνόμισεν, ὅτι ἔπρεπε νὰ ὑπηρετήσῃ ὡς κατώτερος ὑπάλληλος εἰς τὸ ξενοδοχεῖον, τὸ ὁποῖον εἶχαν ἐπιτάξει οἱ Ἄγγλοι.

ραρχίας, τὴν « Ἀχρίδα ». Τὸ μετέφρασα ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ καὶ ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ τέταρτον φύλλον (τῆς 1ης Μαρτίου 1941). Ἐὰν δὲν κάνω λάθος, αὐτὸ ὑπῆρξε τὸ πρῶτον του « ντεμπουτάρισμα » ὡς συγγραφέως.

Ὅταν, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1950, εὑρισκόμην εἰς τὴν Νέαν Ὑόρκην ὡς ἀρχηγὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ἀντιπροσωπείας εἰς τὴν γενικὴν συνέλευσιν τοῦ Ο.Η.Ε., ἐπληροφορήθην τυχαίως, ὅτι κάπου ἔξω ἀπὸ τὴν μεγάλην πόλιν ἔζη — μᾶλλον ὡς πνευματικὸς ἐρημίτης — ὁ Γαβρήλοβιτς. Τὸ ὄνομά του ἔχει λησμονηθῆ πλέον σήμερα. Ὅταν, ὅμως, τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1943, εὑρισκόμην εἰς τὸ Λονδῖνον, μοῦ εἶχεν ὁμιλήσει περὶ τοῦ προοδευτικοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἀγροτικοῦ κόμματος τῆς Γιουγκοσλαυίας (ὑπουργοῦ, τότε, εἰς τὴν ἐξόριστον κυβέρνησιν τοῦ Γιοβάννοβιτς *) ὁ Cripps, ὁ ὁποῖος — τὶ χρήσιμον εἶναι νὰ τηρῇς ἡμερολόγιον ! — μοῦ εἶπε νὰ συζητήσω εἰδικώτερον μαζί του τὸ πρόβλημα τῆς μεταπολεμικῆς Βουλγαρίας. Ὁ Cripps εἶχε γνωρίσει καλὰ τὸν Γαβρήλοβιτς εἰς τὴν Μόσχαν, ὅπου καὶ οἱ δύο εἶχαν παρακληθῆ ἀπὸ τὰς κυβερνήσεις τῶν χωρῶν των νὰ ἀσκήσουν ἐκτάκτως, λόγῳ τῶν ἐρχομένων κρισίμων ὡρῶν, καθήκοντα πρέσβεων. Καὶ εἶχα μὲ τὸν ζωηρὸν Γιουγκοσλαῦον ἡγέτην δύο μακρὰς συναντήσεις εἰς τὸ Λονδῖνον. Ἐγὼ ἐπέστρεψα εἰς τὴν πατρίδα μου· ἐκεῖνος δὲν ἐπέστρεψεν. Ὅταν ἔμαθα, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1950, ὅτι ἔζη, σχεδὸν ἄγνωστος πλέον, ἔξω ἀπὸ τὴν Νέαν Ὑόρκην, τοῦ ἐτηλεφώνησα. Καὶ ἐπῆγα καὶ τὸν εἶδα. Ἐθεώρησα καθῆκον μου νὰ τὸ πράξω. Καὶ ὅταν, τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1959, ἐπεσκέφθην τὸν στρατάρχην Τίτο εἰς τὸ Μπριόνι, τὸν παρεκάλεσα νὰ μοῦ ἐπιτρέψῃ νὰ τοῦ ὁμιλήσω περὶ αὐτοῦ.

Μὲ ἕναν ἄλλον Γιουγκοσλαῦον συνεδέθην στενώτατα εἰς τὸ Κάϊρον. Ἦτο καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμον καὶ εἶναι μέχρι σήμερον (ἐὰν δὲν κατελήφθη τελευταίως ἀπὸ τὸ ὅριον ἡλικίας) καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βελιγραδίου. Εἶναι ὁ διασημότερος Γιουγκοσλαῦος διδάσκαλος τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου καὶ ὀνομάζεται Κωνσταντίνοβιτς. Εἶχε γίνει ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης πρὸ τῆς εἰσβολῆς τῶν Γερμανῶν εἰς τὴν χώραν του, τηρήσας στάσιν εὐθέως ἀντιναζιστικὴν καὶ ἐξόχως ἀνδρικήν.

---

* Ὁ γηραιὸς Γιοβάννοβιτς εἶχε διδάξει κοινωνιολογίαν τῆς θρησκείας. Ὅταν συνηντήθημεν εἰς τὸ Λονδῖνον, ὡμιλήσαμεν ὄχι μόνον διὰ τὰ προβλήματα τοῦ πολέμου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ μέγα ἔργον κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας τοῦ Max Weber, τοῦ ὁποίου ὑπήρξαμεν καὶ οἱ δύο θαυμασταί.

Εἰς τὸ Κάϊρον εἶχε μείνει — ὅταν ἔφθαναν αἱ πληροφορίαι, ὅτι ὁ Τίτο ἐπικρατεῖ καὶ ἐκτοπίζει τὸν στρατηγὸν Μιχαήλοβιτς εἰς τὸν τομέα τῆς ἀντιστάσεως — βαθύτατα σκεπτικός. Τὸν εἶδα μὲ μεγάλην συγκίνησιν πάλιν, τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1959, εἰς τὸ Βελιγράδι. Ὁ υἱός του εἶναι φανατικὸς ὀπαδὸς τοῦ νέου καθεστῶτος καὶ πρωτοπορειακὸς μυθιστοριογράφος. Τὸν δρόμον τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὴν πατρίδα τὸν ἄνοιξε, χωρὶς ἄλλο, ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν υἱόν του. Ὁ ἀντιπρόεδρος Τοντόροβιτς εἶχε τὴν εὐγένειαν — χωρὶς νὰ τὸ ζητήσω, ἀλλὰ μόνον διότι τὸν ἠρώτησα περὶ αὐτοῦ — νὰ τὸν προσκαλέσῃ εἰς τὴν ἐπίσημον δεξίωσιν ποὺ ὠργάνωσε δι' ἐμέ.

Τὸ ἀπόγευμα τῆς 7ης Ἰανουαρίου 1943 εἶχα ἐπισκεφθῆ εἰς τὸ Λονδῖνον τὸν ἐξόριστον πρόεδρον τῆς Τσεχοσλοβακικῆς Δημοκρατίας Ἐδουάρδον Μπένες. Διάσημος εἶχε γίνει ἀπὸ τὸ 1919 καί, ὅταν τὸν εἶδα, ἐθυμήθηκα τὰ λόγια θαυμασμοῦ, ποὺ εἶχε γράψει δι' αὐτὸν ὁ Κλεμανσώ. Ὅπως ἦτο φυσικόν, ἦλθεν ὁ λόγος περὶ Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. « Εἶμαι ἀπὸ πολιτικῆς πλευρᾶς ἀτομικιστὴς καὶ ἀπὸ πλευρᾶς οἰκονομικῆς σοσιαλιστής », μοῦ εἶπε. Εἶχε διδάξει καὶ αὐτός, ἄλλοτε, κοινωνιολογίαν εἰς πανεπιστήμιον. Καὶ ὁμολογῶ — ὡς πολὺ νεώτερος καθηγητὴς τῆς κοινωνιολογίας — ὅτι μὲ ἐπηρέασαν πρὸς στιγμὴν ὅσα μοῦ εἶπε. Μοῦ εἶπε, μὲ τόνον ἀπολύτου ἠρεμίας ὡς πρὸς τὴν τύχην τῆς μεταπολεμικῆς Εὐρώπης, ὅτι εἶναι ἀπολύτως βέβαιος — « τὸ ἔχω ἀκούσει », ἐτόνισεν, « ἀπὸ ὑπεύθυνα ρωσικὰ χείλη », ἀφήνων νὰ ὑπονοηθῇ, ὅτι τοῦ τὸ εἶχε παραγγείλει ὁ ἴδιος ὁ Στάλιν — περὶ τοῦ σεβασμοῦ ποὺ θὰ δείξῃ ἡ Ρωσία ἔναντι τῶν χωρῶν, τῶν ὁποίων οἱ λαοὶ θὰ ἐπιλέξουν τὴν φιλελευθέραν Δημοκρατίαν. Ὁ παλαιὸς συνεργάτης τοῦ μεγάλου Thomas Garrique Masaryk, τοῦ Πλατωνιστοῦ καὶ πρώτου προέδρου τῆς Τσεχοσλοβακίας (1918 - 1935), παρέσυρε καὶ τὸν ἔξοχον υἱὸν τοῦ τελευταίου, τὸν τραγικὸν * Jan, εἰς τὸν δρόμον τοῦ συμβιβασμοῦ μὲ τοὺς κομμουνιστάς. Τὸν Μάϊον τοῦ 1945 ἐπέστρεψεν ὁ Μπένες εἰς τὴν Πράγαν καὶ τὸν ἐδέχθη ὁ λαὸς μὲ παραλήρημα χαρᾶς. Κατήρτισε, τότε, κυβέρνησιν συνασπισμοῦ κομμουνιστῶν καὶ μὴ κομμουνιστῶν (ὁ Γιὰν Μάζαρυκ ἔμεινε ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν), καὶ ἐξελέγη πάλιν πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας. Ἔσπευσε, μαζὶ μὲ τὸν Γιὰν Μάζαρυκ, νὰ ἐπι-

---

* Ὁ Jan Masaryk ἦτο, ὅπως διεπίστωσα καὶ προσωπικῶς εἰς τὸ Λονδῖνον, πολὺ ἀγαπητὸς εἰς ὅλους καὶ ἄνθρωπος μὲ πολὺ κέφι καὶ λεπτὸν χιοῦμορ. Αὐτὸ ἐμφανίζει τὴν φυσιογνωμίαν του ἀκόμη τραγικωτέραν.

σκεφθῇ τὸν Στάλιν εἰς τὸ Κρεμλῖνον. Ἀλλὰ τὴν 25ην Φεβρουαρίου 1948 ὁ κομμουνιστὴς πρωθυπουργὸς Gottwald τοῦ ἐπέβαλε νὰ δεχθῇ — καὶ ἐδέχθη — νὰ μεταβάλῃ τὴν κυβέρνησιν εἰς καθαρῶς κομμουνιστικήν. Ὁ Μπένες, τότε, ἐπίεσε τὸν Μάζαρυκ (καὶ ὁ Gottwald δὲν εἶχε λόγον νὰ ἀντιταχθῇ) νὰ μείνῃ ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν. Ὁ Μάζαρυκ ὑπήκουσε, ἀλλὰ καὶ εὑρέθη, ὀλίγας ἡμέρας ἀργότερον (τὴν 10ην Μαρτίου), νεκρὸς κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρον τοῦ ὑπουργικοῦ γραφείου του. Ἐξεπαραθυρώθη ἢ ηὐτοκτόνησε; Τὴν 7ην Ἰουνίου ἐπέτρεψαν οἱ κομμουνισταὶ εἰς τὸν δεσμώτην πρόεδρον Μπένες νὰ παραιτηθῇ καὶ νὰ προετοιμασθῇ διὰ τὸν θάνατόν του ποὺ δὲν ἄργησε νὰ ἐπέλθῃ (3 Σεπτεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους).

Ἂς μεταφέρω τώρα τὸν ἀναγνώστην ἀπὸ ἕνα τῶν διασημοτέρων πολιτικῶν ἀνδρῶν τοῦ αἰῶνος μας εἰς ἕνα παλαιόν μου συμφοιτητὴν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Heidelberg καὶ στενόν, τότε, φίλον μου. Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1950, εἶχα μετάσχει εἰς τὸ κατεστραμμένον ἀκόμη Βερολῖνον ἑνὸς συνεδρίου διὰ τὴν πνευματικὴν ἐλευθερίαν, τὸ ὁποῖον εἶχαν ὀργανώσει οἱ Ἀμερικανοὶ καὶ τοῦ ὁποίου μετέσχον, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, ὁ παλαιὸς σεβαστός μου καθηγητὴς Alfred Weber, ὁ Jules Romains, ὁ Ἀρθοῦρος Köstler καὶ ὁ Ignatio Silone. Ἡ δημοσιότης ποὺ ἐδόθη εἰς τοὺς λόγους μας (ἀπὸ τοῦ ραδιοφώνου καὶ διὰ τοῦ τύπου) ἦτο μεγάλη *. Ἔλαβα, τότε, ἀπὸ τὸ Μόναχον μίαν ἐπιστολὴν τοῦ παλαιοῦ Βουλγάρου συμφοιτητοῦ μου Δημήτρη Waltscheff. Δὲν ἤξευρα, τί εἶχε ἀπογίνει. Εἶχα ἀκούσει, πρὸ τοῦ πολέμου, ὅτι εἶχε διακριθῇ εἰς τὴν Σόφια ὡς νομομαθὴς καὶ εἶχεν, ὑπὸ τὸ καθεστὼς τοῦ Βόριδος, ἀσκήσει ἀνώτατον διοικητικὸν λειτούργημα. Καὶ φοβοῦμαι, ὅτι θὰ εἶχε πρωτοστατήσει εἰς τὴν συνεργασίαν Γερμανίας καὶ Βουλγαρίας καθ' ὃν χρόνον ἡ Ἑλλὰς κατείχετο καὶ ἀπὸ τὰς δύο χώρας. Θὰ ἠκολούθησεν, ὕστερα, τοὺς Γερμανούς, ὅταν ἐξεκένωσαν τὰ Βαλκάνια. Παρὰ ταῦτα — τὸ ὁμολογῶ δημοσίᾳ — συνεκινήθην ὡς ἄνθρωπος, ὅταν ἔλαβα τὴν πρώτην μεταπολεμικὴν ἐπιστολὴν τοῦ παλαιοῦ συμφοιτητοῦ μου, ὁ ὁποῖος δρᾷ τώρα εἰς τὸ λεγόμενον «Ἀντιμπολσεβικικὸν Μπλὸκ Ἐθνῶν» ποὺ ἔχουν ἱδρύσει ὅσοι ἔφυγαν — καὶ ζοῦν, ἐξόριστοι, μακριὰ — ἀπὸ τὰς κομμουνιστικὰς πατρίδας των. Καὶ διατηρῶ πλέον ἀλληλογραφίαν μαζί του. Δὲν τὸν ἠρώτησα, οὔτε θὰ τὸν ἐρωτήσω, τί ἔπραξε κατὰ τὸ διάστημα τοῦ πολέμου. Σκέπτομαι

* Προήδρευσα κατὰ τὴν πρώτην πρωῒαν τοῦ συνεδρίου.

ὅτι πρέπει νὰ εἶναι πολὺ δυστυχής. Καὶ αὐτὸ μοῦ ἀρκεῖ. Εἶναι φοβερὸν νὰ φοβᾶσαι, ὅτι δὲν θὰ ἴδῃς ποτὲ πλέον τὴν γῆν τῆς πατρίδος σου.

Εἰς τὸ Λονδῖνον — ἰδίως κατὰ τὸ πρῶτο μου ταξίδι, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1942 — εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ συνεργασθῶ κάπως μὲ τὸν Sir Gerald Talbot. Ἦτο πλέον ἀπόστρατος ὁ παλαιὸς διάσημος εἰς τὴν Ἑλλάδα ναυτικὸς ἀκόλουθος τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας. Ὁ ρόλος του, κατὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον, ἰδίᾳ κατὰ τὰ δραματικὰ χρόνια τοῦ ἑλληνικοῦ διχασμοῦ, ἀλλὰ καὶ μέχρι τοῦ τραγικοῦ ἔτους 1922, ὑπῆρξε σημαντικός. Κατὰ τὸ 1942 εἰργάσθη, νομίζω, ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος — ἐχρησιμοποιεῖτο σχεδὸν ἐπισήμως ἀπὸ τὸ Φόρεϊν Ὄφφις — καὶ μὲ ἐβοήθησε προσωπικῶς. Ὅσες φορὲς εὑρέθηκα μαζί του, ἐγύριζε ὁ νοῦς μου ἀναγκαστικὰ — καὶ ἀντηλλάξαμεν σχετικὰ μὲ τὸ παρελθὸν ἐκεῖνο ἀρκετὰς σκέψεις — εἰς τὴν μεγάλην ἑλληνικὴν τραγῳδίαν τῶν ἐτῶν 1915 - 1922, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ φοβερὸν πλῆγμα ποὺ ὑπέστη ἡ οἰκογένειά μου ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ θείου μου (ἀδελφοῦ τῆς μητέρας μου) Δημητρίου Γούναρη. Ὁ Sir Gerald Talbot εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος — ὑπηρετῶν, τότε, ὡς εἰδικὸς σύμβουλος τῆς βρετανικῆς ἀντιπροσωπείας εἰς τὴν συνδιάσκεψιν τῆς Λωζάννης — ἀπεστάλη ἐπειγόντως ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἀντιπροσωπείας καὶ πρόεδρον τῆς διασκέψεως ὑπουργὸν τῶν ἐξωτερικῶν Λόρδον Κῶρζον (Curzon), τὸν ἔξοχον αὐτὸν πολιτικὸν καὶ διανοούμενον, διὰ νὰ προλάβῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν Ἕξ. Ἀλλὰ δὲν τὴν ἐπρόλαβε*. Μόλις ἔφθασεν εἰς τὰς Ἀθήνας — τὴν 28ην (15ην, κατὰ τὸ τότε ἰσχῦον παλαιὸν ἡμερολόγιον) Νοεμβρίου 1922 — ἔσπευσεν εἰς τὰ Γραφεῖα τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἐνεφανίσθη ἐνώπιον τοῦ ἀρχηγοῦ της Νικ. Πλαστήρα καὶ τοῦ πρωθυπουργοῦ Στ. Γονατᾶ. Δὲν ἐφαντάζετο, βέβαια, ὅτι ἀπόφασις ἐκδοθεῖσα τὸ πρωῒ τῆς ἡμέρας ἐκείνης (ὥραν 6 καὶ 35΄), θὰ ἐξετελεῖτο, πρὶν ἀνατείλῃ κἂν ὁ ἥλιος ἄλλης ἡμέρας, βιαστικὰ καὶ αἰφνιδιαστικὰ — «εἰς τὸν παρὰ τὸ Γουδὶ χῶρον» — μετὰ πέντε ἀκριβῶς ὥρας (παρὰ ὀκτὼ λεπτά). Ἦτο φανερόν, ὅτι οἱ ἡγέται τῆς Ἐπαναστάσεως εἶχαν πληροφορηθῆ, ὅτι ἔφθανεν ὁ Talbot καὶ ἐσκέφθησαν νὰ τὸν φέ-

* Ὁ Sir Gerald Talbot παρέμεινε, τότε, εἰς τὰς Ἀθήνας μέχρι τῆς δίκης τοῦ διοικήσαντος σῶμα στρατοῦ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν πρίγκιπος Ἀνδρέου (καταδικασθέντος εἰς ὑπερορίαν καὶ ἔκπτωσιν ἀπὸ τοῦ βαθμοῦ του) καὶ τῆς διὰ βρετανικοῦ πολεμικοῦ πλοίου ἀναχωρήσεώς του ἐξ Ἑλλάδος. Τὸ πνεῦμα τῆς ἱστορίας ἠθέλησε νὰ γίνῃ ὁ υἱὸς τοῦ πρίγκιπος Ἀνδρέου σύζυγος τῆς βασιλίσσης τῆς Ἀγγλίας.

ρουν ἐνώπιον τετελεσμένου γεγονότος. Ὅταν τὸν ἀντίκρυσα εἰς τὸ βομβαρδιζόμενον Λονδῖνον τοῦ 1942, ὁ νοῦς μου ἐπῆγε αὐτόματα εἰς τὰς σκιὰς τῶν Ἕξ* καὶ εἰς τὴν μοῖραν, γενικώτερα, τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν τῆς Ἑλλάδος.

Στοχασμοὶ γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορίαν

Εἰς τὰ δέκα περιστατικὰ ποὺ ἐμνημόνευσα — (θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀντλήσω ἀπὸ τὴν συνδεομένην μὲ προσωπικὰ βιώματα μνήμην μου πολλὰ ἀκόμη) — καθρεφτίζεται τὸ δρᾶμα τῆς παγκοσμίου ἱστορίας εἰς τὴν ἐποχήν μας κατὰ τρόπον ποὺ ἐμφανίζει διασταυρούμενα τὰ μεγάλα καὶ φοβερὰ βήματά της μὲ τὰ βήματα συγκεκριμένων γνωστῶν μου προσώπων. Θεωρῶ χρήσιμον διὰ τὸν ἀναγνώστην — εἰδικώτερα, ἐὰν ἀνήκῃ εἰς τὴν σημερινὴν Ἑλληνικὴν νεολαίαν — νὰ μελετήσῃ τὰ εἰδικὰ αὐτὰ περιστατικά, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατόν, ἐὰν θελήσῃ νὰ τὸ κάμῃ, νὰ καταστήσουν τὴν ἀφῃρημένην ἱστορίαν κρατῶν, λαῶν, συστημάτων καὶ ἰδεολογιῶν, περισσότερον ἁπτὴν διὰ τὴν συνείδησίν του. Πιστεύω, ὅτι αὐτὸ ἠμπορεῖ νὰ τὸν βοηθήσῃ, ὥστε νὰ τοποθετήσῃ καὶ τὸν ἑαυτόν του κάπως ἀσφαλέστερα μέσα εἰς τὸν λαβύρινθον καὶ τῆς σημερινῆς ἱστορίας, τὴν ὁποίαν καλεῖται νὰ ζήσῃ ὡς συνειδητὸς φορεὺς εὐθύνης, ἀκόμη δὲ περισσότερον τῆς αὐριανῆς, τὴν ὁποίαν εἰς πολλοὺς ἀπὸ ἐμᾶς, τοὺς ἔχοντας μακρὸν παρελθόν, δὲν θὰ ἐπιφυλάξῃ ὁ Θεὸς τὸ δικαίωμα νὰ γνωρίσωμεν.

Τὰ δέκα περιστατικὰ ποὺ ἐμνημόνευσα, καθὼς καὶ τὰ ἄλλα,

---

* Δημήτριος Γούναρης, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, Νικόλαος Στράτος, Νικόλαος Θεοτόκης, Γεώργιος Μπαλτατζῆς καὶ Γεώργιος Χατζανέστης, τὰ ὀνόματα αὐτὰ εἶναι τώρα χαραγμένα, εἰς τὸν τόπον ὅπου ἐξετελέσθησαν, ἐπάνω εἰς πλάκας ποὺ τὰς συντροφεύουν — εὐθυτενῆ, ὅπως ὑπῆρξαν τὰ ἠθικὰ ἀναστήματα ἐκείνων, ἀλλὰ καὶ τὰ κορμιά των κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἐκτελέσεως — ἓξ κυπαρίσσια. Ἀπαντῶν εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Παναγῆ Τσαλδάρη, διαδόχου τοῦ Δημητρίου Γούναρη εἰς τὴν ἡγεσίαν τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος, ἔγραφεν ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος τὴν 3ην Φεβρουαρίου 1929 : « Δύναμαι νὰ βεβαιώσω ὑμᾶς μὲ τὸν πλέον κατηγορηματικὸν τρόπον, ὅτι οὐδεὶς τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν τῆς δημοκρατικῆς παρατάξεως » (εἶχε καλέσει ὅλους εἰς σύσκεψιν πρὶν προβῇ εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν αὐτὴν) « θεωρεῖ ὅτι οἱ ἡγέται τῆς πολιτικῆς, ἥτις ἠκολουθήθη μετὰ τὸ 1920, διέπραξαν προδοσίας κατὰ τῆς πατρίδος ἢ ὅτι ἐν γνώσει ὡδήγησαν τὸν τόπον εἰς τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφήν. Δύναμαι μάλιστα νὰ σᾶς βεβαιώσω, ὅτι τὸ ἐπ' ἐμοὶ πιστεύω ἀκραδάντως ὅτι θὰ ἦσαν εὐτυχεῖς ἂν ἡ πολιτική των ὡδήγει τὴν Ἑλλάδα εἰς ἐθνικὸν θρίαμβον ».

τὰ ὁποῖα εἰς ὁλόκληρον τὴν ἱστορικὴν αὐτὴν ἀναδρομήν, ἀκόμη καὶ εἰς ὑποσημειώσεις, προέβαλα (καὶ ἐφρόντισα νὰ ἀναφέρω πλῆθος ὀνομάτων, ἄρα προσωπικῶν περιστατικῶν), εἶναι ἀνθρώπινες μοῖρες. Ναί, ἡ ἱστορία — κι' ἂς μοιάζῃ ἀφῃρημένη εἰς τὰ μάτια τῶν νέων, ποὺ δὲν ἔχουν προσωπικὴν ἐμπειρίαν παθημάτων καὶ εἶναι παραδεδομένοι ἀνεπιφύλακτα εἰς δογματισμοὺς καὶ ἰδεολογίας — δὲν εἶναι, εἰς τὸ βάθος, τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ ἄθροισμα ἀναριθμήτων ἀνθρωπίνων περιπτώσεων, ἀνθρωπίνων μοιρῶν. Καὶ μάλιστα — ἂς διορθώσω ἀμέσως τὴν φράσιν μου — δὲν εἶναι ἄθροισμα. Ἡ ἄθροισις, εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτήν, θὰ ἦτο ἀφαίρεσις. Θὰ ἦτο ἀφαίρεσις ἀπὸ ὅλας τὰς συγκεκριμένας περιπτώσεις καὶ τὰ ἀπολύτως ἀτομικὰ περιστατικά. Καὶ ἡ ἀφαίρεσις αὐτὴ εἶναι, ἀπὸ ἠθικῆς πλευρᾶς, ἀνεπίτρεπτη. Μόνον ἡ ἠθικὴ πλευρὰ σώζει τὴν ἱστορίαν. Τὴν σώζει ἀπὸ τὸ Μηδέν. Ὅταν σοῦ δώσῃ ἡ καρδιά σου — ἄρα, ὁ Θεὸς — τὴν εὐκαιρίαν καὶ τὸ δικαίωμα νὰ ἁπλώσῃς τὸ χέρι διὰ νὰ βοηθήσῃς τὸν ἀντίπαλόν σου, θὰ ἐκτελέσῃς, ἐν ὄψει τῶν χιλίων ἐτῶν ποὺ ἔρχονται, κάτι πολὺ δημιουργικώτερον ἀπὸ τὴν συμβολήν σου εἰς τὴν συντεταγμένην φάλαγγα τῶν ὁμοϊδεατῶν ποὺ προχωρεῖ, ἐμπνεομένη «μαζικὰ» ἀπὸ τὸν δῆθεν κοσμοϊστορικὸν σκοπὸν τῶν δέκα ἢ πενῆντα ἐρχομένων ἐτῶν. Ἡ εὐκαιρία δὲν παρέχεται, βέβαια, κάθε μέρα. Ἡ μεγάλη ἠθικὴ πρᾶξις ἀποτελεῖ κατ' ἀνάγκην ἐξαίρεσιν. Θὰ κτυπήσῃς καὶ πρέπει νὰ κτυπήσῃς τὸν ἐχθρόν, ὅταν τὸν ἀντιμετωπίζῃς εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης. Ἀλλὰ ἔχε ἀδιάκοπα πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν σου τὰ ἀμέτρητα περιστατικὰ συναδελφώσεως τῶν ἀνωνύμων ἐκείνων ἡρώων — Γάλλων καὶ Γερμανῶν — εἰς τὰ χαρακώματα τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, συναδελφώσεως, ἡ ὁποία, ὅταν ἀντίκρυζεν ὁ ἕνας τὸν ἄλλον καὶ ἄκουγε τὸν στεναγμὸν τοῦ ἄλλου μέσα εἰς τὸν κρατῆρα ποὺ εἶχαν ἀνοίξει αἱ ὀβίδες, τὸν ἔκανε νὰ σύρεται κοντά του, ἂν ἦτο ὀλιγώτερον κτυπημένος, διὰ νὰ τοῦ προσφέρῃ λίγο νερὸ ἀπὸ τὸ παγούρι του. Θὰ ἀγωνισθῇς καὶ πρέπει νὰ ἀγωνισθῇς, μέσα εἰς τὰ πλαίσια καὶ τῆς ἰδικῆς σου ἐθνικῆς οἰκογενείας, διὰ τὴν ἐπικράτησιν τῶν ἰδεῶν σου. Ἀλλὰ μὴ ἐπιτρέψῃς εἰς τὰς ἰδέας σου νὰ μεταβληθοῦν εἰς τέρας ποὺ θὰ καταβροχθίσῃ τὴν καρδιά σου. Ἐὰν ἡ φιλελευθέρα Δημοκρατία δὲν ἔχῃ, ἔναντι οἱωνδήποτε διαφορετικῶν μορφῶν πολιτικῆς ὀργανώσεως, ἄλλα κτυπητὰ διὰ τὰ μάτια τῶν σημερινῶν νέων πλεονεκτήματα, πρέπει νὰ ἔχῃ τοὐλάχιστον ἕνα ποὺ εἶναι παμμέγιστον: δὲν εἶναι ἐξ ὁρισμοῦ δυνατὸν νὰ μετα-

βληθῇ εἰς τέρας *. Εἶναι δυνατὸν καὶ αὐτὴ νὰ διαπράξῃ λάθη καὶ νὰ ἀδικήσῃ. Ἀλλ' ἐπιτρέπει εἰς τοὺς ὀπαδούς της νὰ διαφωνήσουν — καὶ δὴ ἐν ὀνόματί της — καὶ νὰ ἀντιδράσουν εἰς τὰ λάθη καὶ τὰς ἀδικίας. Καὶ ἐπιτρέπει εἰς τὸν καθένα νὰ βοηθήσῃ, ἀκόμη καὶ νὰ σώσῃ, ὡς ἄνθρωπον, τὸν ἐχθρόν της, χωρὶς μὲ τὴν πρᾶξιν του αὐτὴν νὰ γίνεται προδότης τῆς ἰδεολογίας του, ὅπως γίνεται ὁ ὑπόδουλος εἰς τὸ κόμμα του κομμουνιστὴς ἢ ὅπως ἐγίνετο ὁ ναζιστής, δηλαδὴ οἱ ὀπαδοὶ ὁλοκληρωτικῶν ἰδεολογιῶν ποὺ ἐπιβάλλουν νὰ εἶναι καὶ τὸ μῖσος κατὰ τῶν ἀντιπάλων «ὁλοκληρωτικόν».

Ἡ ἱστορία εἶναι μέγας διδάσκαλος, ἀλλὰ καὶ μεγάλη παγίς. Εἶναι παγίς, ὅταν τὴν βλέπωμεν, ὅπως δ ὲ ν εἶναι. Δηλαδή, ὡς

---

* Ἂς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ξεκαθαρίσω τὸ θέμα τοῦτο, χρησιμοποιῶν ὡς ὁρμητήριον τῶν συλλογισμῶν μου ἕνα περιστατικὸν ποὺ θὰ μοῦ δώσῃ τὴν εὐκαιρίαν νὰ λογοδοτήσω. Εἰς τὴν ἐφημερίδα «Τὰ Νέα» τῆς 29ης Ἀπριλίου 1964, ὁ Φωκ. Δημητριάδης μὲ ἐμφανίζει νὰ κρατῶ εἰς τὸ χέρι τὸ βιβλίον μου «Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐποχή μας» καὶ νὰ λέγω εἰς τὸν φίλον μου Κωνσταντῖνον Τσάτσον, ἐνῷ πίσω μας προβάλλουν ἐξερχόμενοι μὲ χαρὰν ἀπὸ τὰς φυλακὰς οἱ «πολιτικοὶ κρατούμενοι», (μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ στυγερὸς δολοφόνος τοῦ ἀειμνήστου Χρήστου Λαδᾶ), τὰ ἑξῆς: «Δημοκοπία κ' ἐδῶ, Κωστάκη, καὶ μάλιστα ἀντιχριστιανική»! Δὲν θὰ ἐμνημόνευα, βέβαια, μίαν γελοιογραφίαν, ἐὰν ὁ Φωκ. Δημητριάδης δὲν ἦτο πράγματι δημιουργικὸν πνεῦμα ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ κατ' ἐπίφασιν γελοιογραφικὸν σκίτσο ὡς σοβαρὸν μέσον παιδείας (ἀδιάφορον, ἐὰν κατευθυνομένης πρὸς σκοποὺς ὀρθοὺς ἢ ἐσφαλμένους). Τί ἤθελε, λοιπόν, νὰ εἰπῇ ὁ Δημητριάδης μὲ τὸ ἀνωτέρω σχεδιαγράφημα; Ἤθελε, χωρὶς ἄλλο, νὰ εἰπῇ, ὅτι ἄλλα διδάσκω (εἰς τὸ περὶ Χριστιανισμοῦ βιβλίον μου ποὺ τὸν παρακαλῶ νὰ τὸ διαβάσῃ διὰ νὰ ἴδῃ ὅτι τὰ ἱστορικὰ διλήμματα τῶν ὑπευθύνων τὰ θίγω ἐκεῖ — βλ. σ. 168 καὶ 169 — μὲ τρόπον ἀπολύτως εἰλικρινῆ) καὶ ἄλλα πράττω. Αὐτὸ ἤθελε νὰ εἰπῇ ὁ Δημητριάδης. Ἀλλὰ ἐρωτῶ τώρα ἐγὼ τὸν παιδαγωγὸν σκιτσογράφον: τί ἤθελε νὰ εἰπῇ ὄχι ἁπλῶς εἰς βάρος μου (αὐτὸ εἶναι δευτερεῦον), ἀλλὰ γενικώτερα; Μήπως ἤθελε νὰ εἰπῇ, ὅτι ἔπρεπε ὅλοι μας, ἄρα — πέραν ἐμοῦ — καὶ ὁ Γεώργιος Παπανδρέου ποὺ ἔβγαλε τώρα ἀπὸ τὰς φυλακὰς ὅσους δὲν εἶχαν ἤδη ἀποφυλακισθῇ, νὰ εἴχαμε ἀφήσει, τ ό τ ε, τοὺς μὲν διαπράξαντας κακουργήματα ἀτιμωρήτους (εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτήν, ὁ Χριστιανισμὸς θὰ ἐπέβαλλε, κατὰ τὸν Δημητριάδη, νὰ μένουν ἀτιμώρητοι καὶ οἱ φονεῖς τοῦ κοινοῦ Ποινικοῦ Νόμου), τοὺς δὲ ἄλλους — καὶ ὅλους μαζὶ — νὰ ἀνατρέψουν τὸ καθεστὼς τῆς Δημοκρατίας; Μήπως ὁ Χριστιανισμὸς (διὰ νὰ δικαιοῦται κανεὶς νὰ γράψῃ τὸ βιβλίον ποὺ ἔγραψα ἐγὼ) ἐπιβάλλει νὰ ὑποχωρῇ κάθε νόμιμος δημοκρατικὴ ἐξουσία (ἢ καὶ οἱαδήποτε ἐξουσία) ἐνώπιον τῆς βίας; Βεβαίως δ ὲ ν ἐννοεῖ τοῦτο ὁ Δημητριάδης. Ἀλλὰ τότε τί ἐννοεῖ; Ἡ νόμιμος ἐξουσία ὀφείλει νὰ ἀμύνεται. Ἐάν, εἰς ὡρισμένας εἰδικὰς περιπτώσεις, καθυστέρησε νὰ ἐκδηλώσῃ τὴν ἐπιείκειάν της, αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα. Ἐὰν θελήσωμεν νὰ σταθῶμεν εἰς εἰδικὰς περιπτώσεις, τὸν ἐρωτῶ: Γνωρίζει, ποίους καὶ πόσους (ἀ θ ο ρ ύ β ω ς) ἔσωσα ἀπὸ τὸ ἐκτελεστικὸν ἀπόσπασμα, ὡς ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν, κατὰ τὸ ἔτος 1949; Τὸ γνωρίζουν οἱ ἴδιοι, διότι ζοῦν.

ἀφῃρημένην καὶ ὑπὸ ἀτέγκτων νόμων οἱασδήποτε κατηγορίας προσδιωρισμένην πορείαν ἰδεῶν ἀνεξαρτήτων ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα διλήμματα καὶ παθήματα. Καὶ εἶναι μέγας διδάσκαλος, ὅταν ἔχωμεν τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψεως διὰ νὰ τὴν ἀντικρύσωμεν — καὶ νὰ τὴν ζήσωμεν — ὡς πορείαν συγκεκριμένων ἀνθρώπων καὶ ἰδεῶν, πορείαν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀντικειμενικὰ αἴτια καὶ ὑποκειμενικὰ γεγονότα, ἀφῃρημέναι ἰδεολογίαι καὶ ἁπτοὶ ἄνθρωποι συμβαδίζουν ἢ διασταυρώνονται ἢ καὶ συγκρούονται.

Τὸ μόνον κρίσιμον ἐρώτημα εἶναι τὸ ἑξῆς : Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναλύσωμεν τὴν ἱστορίαν εἰς ὅλα — ὅπως θὰ ἦτο δίκαιον — τὰ ἀναρίθμητα προσωπικὰ περιστατικά, τὰ κατὰ συντριπτικὴν πλειονότητα ἀνώνυμα παθήματα, τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἔδρασαν καὶ ἐπόνεσαν ἢ καὶ κατεπατήθησαν ἐπάνω εἰς τοὺς ὁρατοὺς καὶ ἀοράτους δρόμους της; Τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἔχει, χωρὶς ἄλλο, μέγα ἠθικὸν βάθος. Ἀλλά ὑπάρχει καὶ ἡ ἀπάντησις πού, ἂν καὶ δὲν ἠμπορεῖ ἐξ ἀντικειμενικῶν λόγων νὰ φθάσῃ ἢ καὶ νὰ προσεγγίσῃ τὸ βάθος τοῦτο, εἶναι ἐπαρκὴς διὰ νὰ θεμελιώσῃ, τοὐλάχιστον σχετικά, τὴν θέσιν ποὺ ὑποστηρίζω. Ἐὰν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναλύσωμεν τὴν ἱστορίαν εἰς τὰ παθήματα ὅλων τῶν ἀνθρώπων ποὺ — ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ἀδάμ, τοῦ Ἄβελ καὶ τοῦ Κάϊν — ἐπόνεσαν προτοῦ πεθάνουν, εἶναι κάλλιστα δυνατὸν νὰ τὴν ἀναλύωμεν, σχετικὰ μὲ κάθε συγκεκριμένην φάσιν της, εἰς τὰ παθήματα ἐκείνων ποὺ ἔγιναν γνωστοί * ἢ πού, ἂν τοὺς ἐγνώρισε μόνον ὅποιος ἀπεφάσισε νὰ γράψῃ, ἔχει χρέος νὰ τοὺς κάμῃ αὐτὸς γνωστούς. Καὶ ἐθεώρησα χρέος μου νὰ καταστήσω γνωστούς, εἰς τὴν ἱστορικὴν αὐτὴν ἀναδρομήν, πολλοὺς ποὺ θὰ ἠδικοῦντο, ἐὰν ἔμεναν ἄγνωστα τὰ ὀνόματα καὶ τὰ βήματά των. Καὶ δὲν θὰ ἠδικοῦντο μόνον οἱ ἴδιοι ὡς ἄτομα, ὡς σταγόνες εἰς τὸν ὠκεανὸν τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἔζησαν καὶ θὰ ζήσουν, ποὺ ἀπέθαναν καὶ θὰ ἀποθάνουν. Θὰ ἠδικεῖτο ἡ ἀλήθεια.

***

Τὴν ἀλήθειαν, ὅπως τοὐλάχιστον τὴν εἶδα καὶ τὴν

* Εἰς τὸ τελευταῖον μου τρίτομον ἔργον « Ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα στὴν Πύδνα » ἐφρόντισα νὰ δώσω ἰδιαίτερον βάρος εἰς τὰ παθήματα καὶ τὰ διλήμματα τῶν προσώπων, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα διέσωσεν ἡ Ἱστορία. Τὸ ἴδιο ἔκαμα — μὲ διαφορετικὸ τρόπο — καὶ εἰς τὰ βιβλία μου « Γεννήθηκα στὸ 1402 » καὶ « Πέντε Ἀθηναϊκοὶ Διάλογοι ». Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔργον μου μετεφράσθη καὶ ἐξεδόθη γερμανικὰ (Walter - Verlag, Olten und Freiburg im Breisgau, 1961) καὶ ἰταλικὰ (Ἐκδ. Οἶκος Licinio Cappelli, Bologna 1964).

ἔζησα, ἠθέλησα νὰ προσφέρω εἰς τοὺς σημερινοὺς νέους μὲ τὴν ἱστορικήν μου αὐτὴν ἀνασκόπησιν. Κέντρον, βέβαια, τῆς ἀνασκοπήσεως, ποὺ ἐπεχείρησα, εἶναι ὁ ἑαυτός μου. Ἴσως, δὲν ἔπρεπε νὰ εἶναι. Ἀλλὰ πῶς θὰ ὡμιλοῦσα δι' ἄλλους, ἐὰν δὲν ἐξεκινοῦσα ἀπὸ ἐκεῖνον — δηλαδή, τὸν ἑαυτόν μου — ποὺ τοὺς ἐγνώρισε καὶ ποὺ διεπίστωσεν, ὑπὸ τὴν μορφὴν ἀμέσου ἰδικῆς του ἐμπειρίας, τὰ ἰδικά των ἔργα, διλήμματα, κατορθώματα ἢ καὶ μοιραῖα παραστρατήματα;

Ἐάν, ὡς ἀρχηγὸς μεγάλου σήμερα κόμματος, δὲν ἐσκεπτόμην, ὅτι εἶχα καὶ ὑπὸ τὴν ἰδιότητα αὐτὴν καθῆκον νὰ κατατοπίσω — ἐπὶ τῶν πράξεων πού, κατὰ τὴν κρισιμωτέραν περίοδον τῆς Ἑλληνικῆς καὶ παγκοσμίου ἱστορίας, ἐξετέλεσα — ὅσους ἐδέχθησαν νὰ εὑρίσκωμαι ἐπὶ κεφαλῆς των, ἴσως δὲν θὰ κατέληγα εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ γράψω τὸ ἱστορικὸν τοῦτο δοκίμιον καὶ νὰ δημοσιεύσω τὰ κείμενα ποὺ ἀκολουθοῦν. Μήπως, ὅμως, ἔπρεπε νὰ καταλήξω εἰς τὴν ἀπόφασιν αὐτὴν καὶ ἄσχετα ἀπὸ τὴν ὑποχρέωσιν, τὴν ὁποίαν αἰσθάνομαι, νὰ κατατοπίσω ἐκείνους ποὺ μοῦ ἔχουν κάμει σήμερα τὴν τιμὴν νὰ μὲ ἀκολουθοῦν;

Ναί, νομίζω ὅτι ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νὰ καταλήξω εἰς τὴν ἀπόφασιν αὐτήν. Τὰ παλαιὰ κείμενα ποὺ παραδίδω σήμερα εἰς τὴν δημοσιότητα εἶναι, ἄσχετα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι φέρουν τὴν ὑπογραφήν μου, ἀντικειμενικὰ ἱστορικὰ δεδομένα. Καὶ ἔπρεπε κάποτε νὰ δημοσιευθοῦν. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἱστορικὴν ἀνασκόπησιν, ἡ ὁποία μὲ τὰς λέξεις μου αὐτὰς βαίνει πρὸς τὸ τέρμα της, ἡ ἀνασκόπησις αὐτὴ — καὶ παρακαλῶ τὸν ἀναγνώστην νὰ προσέξῃ τὴν παρατήρησίν μου — φέρει εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, μαζὶ μὲ ἐμέ, ἑκατοντάδας ἀνθρώπων, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα καὶ ἡ δρᾶσις ἄξιζε νὰ μνημονευθοῦν. Ἂς συγκρίνῃ ὁ ἀναγνώστης τὸ κείμενον τοῦτο τῆς ἱστορικῆς ἀναδρομῆς, ποὺ ἐνόμισα ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐπιχειρήσω, μὲ ἀνάλογα κείμενα ἄλλων. Ἂς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ εἰπῶ, ὅτι τὰ περισσότερα ἀνάλογα κείμενα διακρίνονται διὰ τὴν ἀποσιώπησιν τῶν ὀνομάτων ποὺ θὰ ἠμποροῦσαν καὶ θὰ ἔπρεπε οἱ συγγραφεῖς των νὰ μνημονεύσουν. Καὶ καταντοῦν, ἔτσι, ἀντιπαιδαγωγικά. Μόνον τότε δικαιοῦται κανεὶς νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸν ἑαυτόν του ὡς ἀφετηρίαν μιᾶς ἱστορικῆς ἀνασκοπήσεως, ἐὰν εἶναι ἱκανὸς καὶ ἔχῃ τὴν ψυχικὴν ἄνεσιν νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῶν ὑπηρεσιῶν καὶ πράξεων τοῦ μεγαλυτέρου δυνατοῦ ἀριθμοῦ ἄλλων προσώπων. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτήν, ὄχι μόνον δικαιοῦται, ἀλλὰ καὶ ὑποχρεοῦται νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸν ἑαυτόν του ὡς ἀφετηρίαν.

Καὶ εἶμαι πράγματι πολὺ περισσότερον ὑπερήφανος δι' ὅσα

ἔπραξαν οἱ Ἕλληνες ἐκεῖνοι πού, ἐκτεθέντες εἰς κινδύνους, μνημονεύονται εἰς τὴν ἀνασκόπησιν αὐτήν, παρὰ διὰ τὰς ἰδίας μου πράξεις. Καὶ ὅσον ἀφορᾶ ἐκείνους τῶν μνημονευομένων, οἱ ὁποῖοι ἔπεσαν ὡς ἥρωες καὶ ὡς μάρτυρες, ἀπέναντι αὐτῶν καὶ τῆς ἱερᾶς μνήμης Των δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σταθῇ μὲ τρόπον ἰσότιμον κανένα ἀπὸ τὰ ἰδικά μας ὀνόματα, καμμία ἀπὸ τὰς ἰδικάς μας πράξεις.

Ἀπρίλιος – Μάϊος 1964

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΚΕΙΜΕΝΑ

ΠΡΩΤΟΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ

'Ιούνιος 1939 — 28 'Οκτωβρίου 1940

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ ΠΑΝ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠΙ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΕΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

('Απεστάλη εἰς τὸν 'Ιωάννην Μεταξᾶ τὸν 'Ιούνιον 1939)

Ποῖα εἶναι εἰς τὴν παγκόσμιον ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τὰ ἐνδεχόμενα, εἰς τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ προσανατολισθῇ ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος ; Εἶναι ὁ παγκόσμιος πόλεμος πιθανώτερος ἀπὸ τὴν διατήρησιν τῆς εἰρήνης ἢ ἡ διατήρησις τῆς εἰρήνης πιθανωτέρα ἀπὸ τὸ πόλεμον ;

Ὁ Πρόεδρος τῆς Τουρκικῆς Δημοκρατίας ἐτόνισεν εἰς πρόσφατον ἀγόρευσίν του, ὅτι ἢ θὰ ἔχωμεν πόλεμον ἢ θὰ ἐπικρατήσῃ ἡ λογική. Ἡ φράσις αὐτὴ τοῦ Προέδρου τῆς Τουρκικῆς Δημοκρατίας εἶναι, παρὰ τὴν ἐκ πρώτης ὄψεως ἀφελῆ συγκρότησίν της, βαθυστόχαστος καὶ σημαντική. Καὶ εἶναι σημαντικὴ διότι ἀποκλείει τὴν μέσην λύσιν, ἀποκλείει τὴν ἐπὶ μακρὸν παράτασιν τῆς ἐκκρεμότητος. Ἡ ἐπικράτησις τῆς λογικῆς δὲν σημαίνει προσωρινὰς ὑπεκφυγάς, νόθους λύσεις, τεχνητὰς διεξόδους καὶ προσωρινοὺς συμβιβασμούς. Διὰ νὰ ἀποφευχθῇ ὁ παγκόσμιος πόλεμος ὡς προσεχὴς τῆς ἀνθρωπότητος μοῖρα, πρέπει ἀναγκαίως νὰ συμβοῦν ἄλλα γεγονότα ἀναλόγου κοσμοϊστορικῆς σημασίας, γεγονότα, τὰ ὁποῖα θὰ καταστήσουν δυνατὴν τὴν ἄρσιν τοῦ σημερινοῦ ἀδιεξόδου, τὴν λύσιν τῆς σημερινῆς κρίσεως (κρίσεως οἰκονομικῆς, πολιτικῆς καὶ ἠθικῆς) καὶ τὴν μόνιμον μεταξὺ τῶν λαῶν — τοὐλάχιστον μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν — συνεννόησιν.

῾Η ἀποτροπὴ τῆς παγκοσμίου συρράξεως διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς λογικῆς προϋποθέτει, μὲ ἄλλας λέξεις, ἀναγκαίως τὴν ἄνευ πολέμου ἐξαφάνισιν τοῦ γερμανικοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ ἰταλικοῦ φασισμοῦ, δηλαδὴ τὴν ἐξαφάνισιν τῶν δύο μεγάλων ἀπροκαλύπτων καὶ κυνικῶν ἰμπεριαλισμῶν τῆς ἐποχῆς μας, τῶν μ ό ν ω ν μέχρι τοῦδε ὁ λ ο κ λ η ρ ω τ ι κ ῶ ν ἰμπεριαλισμῶν, τοὺς ὁποίους ἐγνώρισεν ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου. Μέση λύσις δὲν εἶναι ἱστορικῶς νοητή. Ὅσοι ζητοῦν νὰ ἐφαρμόσουν παλαιὰς ἐννοίας εἰς τὰ σημερινὰ πράγματα ὁρμῶνται ἀπὸ ἐσφαλμένης βάσεως. Ἰσορροπία δυνάμεων, συμβιβασμὸς ἀντιθέτων κρατικῶν ἢ καὶ παλαιοῦ τύπου ἰμπεριαλιστικῶν συμφερόντων, δημιουργία ἑνὸς σχετικῶς μονίμου status quo, ὁμαδικὴ ἀσφάλεια βασιζομένη ἐπὶ σχετικῶς τιμίων ἀμοιβαίων ὑποσχέσεων, αὐτὰ ὅλα εἶναι βαθύτατα ἀσυμβίβαστα πρὸς τὴν ὕπαρξιν τῶν δύο προμνημονευθέντων ἰμπεριαλιστικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς μας. Ἐφ᾽ ὅσον ὑπάρχουν οἱ ἐσωτερικοὶ πολιτικοὶ φορεῖς τῶν δύο τούτων πρωτοφανῶν ρευμάτων, ὁ π α γ κ ό σ μ ι ο ς π ό λ ε μ ο ς ε ἶ ν α ι ἀ ν α π ό φ ε υ κ τ ο ς. Ἐὰν λείψῃ ὁ εἷς ἐκ τῶν δύο φορέων, αἴρεται βεβαίως αὐτομάτως καὶ ὁ ἕτερος. Δὲν εἶναι ἀνάγκη (οὔτε εἶναι ἴσως δυνατὸν) νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα, ἐὰν ὑπάρχουν καὶ πόσαι ὑπάρχουν πιθανότητες τοιαύτης αἰσίας λύσεως. Σημασίαν θεμελιώδη διὰ τὰ κατωτέρω ἀναπτυχθησόμενα ἔχει τοῦτο : ὅτι ἐὰν δὲν φθαρῇ ἀφ᾽ ἑαυτοῦ — καὶ δὴ εἰς τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον προσεχὲς μέλλον — ὁ εἷς τοὐλάχιστον ἐκ τῶν δύο ἐσωτερικῶν πολιτικῶν φορέων τῶν συγχρόνων ὁλοκληρωτικῶν ἰμπεριαλισμῶν, ἐὰν δὲν ἀφανισθοῦν διὰ τῆς ἐσωτερικῆς φθορᾶς τοῦ ἑνὸς ἀμφότεροι, ἐὰν δηλαδὴ δὲν εὑρεθῶμεν ταχέως πρὸ μιᾶς ρ ι ζ ι κ ῶ ς νέας θέσεως ὅλων τῶν διεθνῶν προβλημάτων, ὁ παγκόσμιος πόλεμος εἶναι ἡ μόνη ἑτέρα λύσις, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναγκαίως θὰ ἀχθῇ ἡ ἀνθρωπότης. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἀπαραίτητον νὰ προσανατολισθῇ ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ ἐνδεχόμενον τοῦ πολέμου. Ὁ προσανατολισμὸς ἄλλως τε αὐτὸς ἀποτελεῖ ταυτοχρόνως — καὶ δὴ αὐτομάτως — προσανατολισμὸν καὶ εἰς τὸ ἕτερον ἐνδεχόμενον. Ἡ ἄνευ πολέμου ἐξαφάνισις τῶν δύο ὁλοκληρωτικῶν ἰμπεριαλισμῶν σημαίνει ἐπικράτησιν τοῦ διεθνοῦς ἰδεώδους καὶ τῶν διεθνῶν ἀρχῶν, ἀφ᾽ ὧν ὁρμῶνται αἱ ἀντίθετοι πρὸς τὸν Ἄξονα δυνάμεις. Εἴτε ἐπικρατήσουν αἱ ἀρχαὶ αὗται διὰ πολέμου, εἴτε ἐπικρατήσουν ἄνευ πολέμου, μία καὶ ἡ αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος. Ἐρωτᾶται ὅμως : εἶναι πράγματι βέβαιον, ὅτι

ἡ ἀποτροπὴ τοῦ πολέμου προϋποθέτει ἐξαφάνισιν τοῦ γερμανικοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ Ἰταλικοῦ φασισμοῦ ; Τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ ἀκόλουθον : Εἶναι πράγματι βέβαιον, ὅτι ἡ Γερμανία τοῦ Χίτλερ καὶ ἡ Ἰταλία τοῦ Μουσολίνι ἄγουν μοιραίως πρὸς παγκόσμιον σύρραξιν ;

I

Ὁ ἐθνικοσοσιαλισμὸς καὶ ὁ φασισμὸς ὁδηγοῦν πρὸς παγκόσμιον σύρραξιν

Τοὺς ἰμπεριαλισμοὺς τῶν δύο τούτων κρατῶν ὠνομάσαμεν « ὁλοκληρωτικούς ». Χρησιμοποιοῦντες τὸν ὅρον τοῦτον, ἐννοοῦμεν, ὅτι ἡ Γερμανία καὶ ἡ Ἰταλία μεταβιβάζουν καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικήν των πολιτικὴν τὰς ἀρχάς, ἐφ' ὧν βασίζεται ἡ ἐσωτερική των ζωὴ καὶ πολιτεία. Ὅπως καὶ εἰς τὴν ἐσωτερικήν των ὕπαρξιν δὲν εἶναι αἱ δύο αὐταὶ χῶραι ἁπλαῖ δικτατορίαι καὶ συνήθεις ἀπολυταρχίαι, οὕτω καὶ ἡ ἐξωτερική των πολιτικὴ δὲν εἶναι ἁπλοῦς καὶ συνήθης ἰμπεριαλισμός. Ὁ καταλυτικὸς δυναμισμός των (καταλυτικὸς δι' ὅλας τὰς παραδεδομένας ἀξίας) εἶναι ἀπόλυτος καὶ ἄνευ τέρματος. Ἡ ἀπορροφητική των τάσις πρὸς τὰ ἔσω καὶ πρὸς τὰ ἔξω εἶναι ὁλοκληρωτικὴ καὶ ἑπομένως ἀπεριόριστος. Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικήν των πολιτικὴν ὁρμῶνται τὰ δύο κράτη τοῦ Ἄξονος ἐκ τῆς ἀνάρχου ἀρχῆς, ὅτι ἡ ζωὴ ἀξίζει μόνον καὶ μόνον, ἐφ' ὅσον ἐκδηλοῦται, καθ' ὑπέρβασιν παντὸς ἠθικοῦ καὶ πνευματικοῦ κριτηρίου, ὡς ἀπεριόριστος καὶ ἀσυγκράτητος δύναμις. Χαρακτηριστικώτατον εἶναι τὸ ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ μὲν πολιτικὴ τῆς Γερμανίας ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν βιολογικὴν ἀρχὴν τῆς φυλῆς καὶ ὄχι ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἀτόμου ἢ τοῦ ἔθνους ἢ οἱασδήποτε πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς κοινότητος, ἡ ἐξωτερικὴ δ' ἀφ' ἑτέρου πολιτική της ρυθμίζεται ὑπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ « ζωτικοῦ χώρου » καὶ ὄχι ὑπὸ τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων ἢ τῶν συγκεκριμένων γεωοικονομικῶν τάσεων καὶ διεξόδων ἢ οἱασδήποτε (ἔστω καὶ ἐγωϊστικῶς νοουμένης) πνευματικῆς καὶ ἐκπολιτιστικῆς ἀποστολῆς. Ἀμφότεραι αἱ ἀρχαὶ τοῦ ἐθνικοσοσιαλιστικοῦ κράτους (καὶ τοῦ φασιστικοῦ, τὸ ὁποῖον τὰς υἱοθέτησεν ἐκ τῶν ὑστέρων), δηλαδὴ ἡ ἀρχὴ τῆς φυλῆς καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ζωτικοῦ χώρου, εἶναι ἀσαφεῖς καὶ ἀπροσδιόριστοι, διότι

μόνον τοιαύτας ἀσαφεῖς καὶ ἀπροσδιορίστους (ἀλλὰ καὶ ἐξωπνευματικὰς) ἀρχὰς ἦτο δυνατὸν νὰ χρησιμοποιήσῃ ὡς συνθήματα ὁ ἀπεριόριστος καὶ εἰς οὐδὲν τέρμα ἀποβλέπων ὁλοκληρωτικὸς δυναμισμὸς τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ φασισμοῦ.

Ἂς ὁμιλήσωμεν κατὰ τρόπον περισσότερον συγκεκριμένον καὶ ἂς θέσωμεν ἰδίως τὰ ἑξῆς ἐρωτήματα:

α) Ἀπέβλεπε καὶ ἀποβλέπει ἡ Γερμανία μὲ τὴν ἐπεκτατικήν πολιτικήν της εἰς ἱκανοποίησιν ἐθνικῶν διεκδικήσεων;

Ὄχι! Ἡ εἰσβολὴ καὶ ἐπιβολή της εἰς τὴν Αὐστρίαν ὡς εἰς ἔδαφος ἐχθρικὸν δὲν ἔχει καμμίαν ἀπολύτως σχέσιν πρὸς τὴν παραδεδομένην ὡραίαν ἰδέαν τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἐθνικῶν ἀγώνων. Ἡ καθυπόταξις τῶν Τσέχων καὶ ὁ στραγγαλισμὸς τῆς ἐθνικῆς των ἐλευθερίας ἀποδεικνύει καθαρώτατα, ὅτι καὶ ἡ προηγηθεῖσα κατάληψις τῶν σουδητικῶν περιφερειῶν δὲν ἐγένετο κατὰ κύριον λόγον διὰ νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ ἐπιστροφὴ τῶν Σουδητῶν εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς μητρὸς Γερμανίας, ἀλλ' ἐγένετο μόνον καὶ μόνον πρὸς κατάληψιν στρατηγικῶν θέσεων.

β) Ἀπέβλεπε καὶ ἀποβλέπει ἡ Γερμανία διὰ τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς της εἰς τὴν ἱκανοποίησιν οἰκονομικῶν ἀναγκῶν;

Ὄχι! Ἡ Αὐστρία ὄχι μόνον δὲν σημαίνει οἰκονομικὴν τόνωσιν τῆς Γερμανίας, ἀλλὰ σημαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον. Ἡ Βοημία δυνατὸν νὰ ἐξασφαλίζῃ εἰς τὴν Γερμανίαν ὡρισμένα οἰκονομικὰ πλεονεκτήματα, τὰ πλεονεκτήματα ὅμως ταῦτα ἐξουδετεροῦνται πλήρως ὑπὸ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ κατοχὴ τῆς Βοημίας — ὅπως ἄλλως τε καὶ τῆς Αὐστρίας — ἀπαιτεῖ διαρκῆ δαπανηροτάτην ἐπιστράτευσιν δυνάμεων πρὸς συγκράτησιν τῶν ὑποδουλωθέντων πληθυσμῶν. Ἡ Αὐστρία καὶ κυρίως ἡ Τσεχοσλοβακία ἀποτελοῦν μέγα πρόσθετον βάρος εἰς τοὺς ὤμους τῆς Γερμανίας.

γ) Ἀπέβλεπε καὶ ἀποβλέπει ἡ Γερμανία διὰ τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς της εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἔστω καὶ ἐγωϊστικῶς νοουμένης ἰδέας πνευματικῆς τινος καὶ ἐκπολιτιστικῆς ἀποστολῆς;

Ὄχι! Αὐτοὶ οὗτοι οἱ Γερμανοὶ δὲν τολμοῦν νὰ ἰσχυρισθοῦν, ὅτι ἀπέβλεπον εἰς τὸ νὰ ἐκπολιτίσουν τὴν Βιέννην καὶ τὴν Πράγαν! Εἰς αὐτὸ ἄλλως τε τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Κράτους των καταπολεμοῦν οἱ ἐθνικοσοσιαλισταὶ τὸ πνεῦμα, τὸ θεωροῦν ὡς πρόσκομμα εἰς τὸ «ὀργανικὸν ξέσπασμα» τῆς δῆθεν πηγαίας ζωῆς, τὸ χαρακτηρίζουν ὡς ἀρνητικὴν δύναμιν ἀντίθετον πρὸς τὴν φυσικὴν δύναμιν τοῦ λαοῦ, τὸ περιορίζουν εἰς

τὴν στενὴν σφαῖραν τῆς τεχνικῆς μόνον ἐπιδόσεως. Καὶ αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς κλασικοὺς τῆς Γερμανίας τοὺς ἀνέχεται ἁπλῶς ὁ ἐθνικοσοσιαλισμός.

δ) Ἀπέβλεπε καὶ ἀποβλέπει ἡ Γερμανία εἰς τὴν ἀποκατάστασιν ἱστορικῶν δικαίων ;

Ὄχι ! Διὰ τῆς καταλύσεως τῆς αὐστριακῆς ἀνεξαρτησίας ὄχι μόνον δὲν ἀποκατεστάθησαν ἱστορικὰ γερμανικὰ δίκαια, ἀλλὰ διεγράφη ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς μία πραγματικότης ἑ π τ α κ ο σ ί ω ν περίπου ἐτῶν. Αὐτὸς ἄλλως τε ὁ Rosenberg, ὁ ὁποῖος εἶναι, ὡς γνωστόν, ὁ πρῶτος νομοθέτης ἢ ἔστω ἑρμηνευτὴς τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ, δὲν τολμᾷ νὰ βασίσῃ ἐπὶ ἱστορικῶν δικαίων τὰς πρὸς Οὐκρανίαν βλέψεις τῆς Γερμανίας ἢ τὰ εἰς βάρος τῶν σκανδιναυϊκῶν χωρῶν ἡγεμονικὰ σχέδιά της. Ὁ γεωπολιτικὸς καὶ στενὸς φίλος τοῦ Χίτλερ στρατηγὸς Haushofer ἀγνοεῖ πλήρως καὶ τὰ ἱστορικὰ καὶ τὰ ἐθνικὰ δίκαια. Ὁ κυνισμός του φθάνει μέχρι σημείου τοιούτου, ὥστε διδάσκει, ὅτι τὰ μικρὰ κράτη — καὶ μνημονεύει συγκεκριμένως τὴν Δανίαν, τὰ βαλτικὰ κράτη, τὴν Ἑλβετίαν κ α ὶ τ ὴ ν Ἑ λ λ ά δ α — δὲν ἔχουν δικαίωμα αὐτοτελοῦς ζωῆς.

ε) Ἀπέβλεπε καὶ ἀποβλέπει ἡ ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τῆς Γερμανίας εἰς τὴν ἐνεργὸν δῆθεν ἀντιμετώπισιν τοῦ κομμουνιστικοῦ κινδύνου ;

Ἡ καθυπόταξις ξένων λαῶν ὄχι μόνον δὲν ματαιώνει τὸν κομμουνισμόν, ἀλλὰ ἀντιθέτως—σπείρουσα τὴν ἀπελπισίαν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ὑποδούλων — τονώνει τὸν κομμουνισμόν. Ὑπῆρχε, ἄλλως τε, κίνδυνος κομμουνιστικῆς ἐπαναστάσεως εἰς τὴν ὑπὸ αὐστηρὸν ἐθνικὸν καθεστὼς τελοῦσαν Αὐστρίαν ; Ἡ ἐθνικοσοσιαλιστικὴ Γερμανία ὄχι μόνον δὲν ἀποβλέπει πράγματι εἰς τὴν καταπολέμησιν τοῦ κομμουνισμοῦ, ἀλλὰ προβαίνει εἰς τὸ ἐσωτερικόν της συστηματικῶς εἰς οἰκονομικὰς καὶ ἠθικὰς μεταρρυθμίσεις τεινούσας πρὸς τὸν ἀκραιφνέστερον κρατικὸν κομμουνισμόν. Βιβλία, ὡς τὰ τοῦ ἐθνικοσοσιαλιστοῦ Junger, εἶναι κομμουνιστικώτερα ἀπὸ τὸν σοβιετικὸν κομμουνισμὸν καὶ ἠθικῶς διαλυτικώτερα ἀπὸ ὅλα τὰ φυλλάδια τῆς τρίτης Διεθνοῦς.

Ποῖον πρέπει νὰ εἶναι τὸ συμπέρασμά μας ; Ἡ ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τῆς Γερμανίας (φυσικὰ δὲ καὶ τῆς Ἰταλίας), μὴ ὑπαγορευομένη ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων σκοπῶν, εἶναι πολιτικὴ ὁλοκληρωτικῶς ἰμπεριαλιστική, ἐστερημένη προϋπολογισμένου σχεδίου καὶ πιθανοῦ τέρματος, ἀπηλλαγμέ-

νη κριτηρίου καὶ μέτρου. Σκοπός της εἶναι ἡ ἀπεριόριστος πρὸς ὅλας τὰς δυνατὰς κατευθύνσεις κίνησις, ἡ ἀχαλίνωτος ὁρμή, ἡ ἐκλογικευμένη μόνον εἰς τὰ μέσα (καὶ ὄχι εἰς τοὺς σκοποὺς καὶ εἰς τὰς βλέψεις) ἐπιδρομή. Εἶναι ἆρά γε λογικῶς δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ συμβιβασμὸς ὁριστικὸς μὲ κράτη, τὰ ὁποῖα ζοῦν καὶ τρέφονται ἀπὸ τὸν πόθον καὶ ἀπὸ τὸ πάθος τῆς ἀπεριορίστου ἐπεκτάσεως;

Καὶ ἐὰν ἀκόμη ὑποτεθῇ, ὅτι ὁ Χίτλερ καὶ ὁ Μουσολίνι θὰ ἤθελαν νὰ δώσουν τέρμα εἰς τὸν περιπετειώδη βίον των, ἡ ἐκλογὴ ἐξέφυγεν ἀπὸ τὰς χεῖρας των. Σήμερον εἶναι πλέον πολὺ ἀργά. Ἐὰν σταματήσουν εἰς τὸν δρόμον των, θὰ εὑρεθοῦν πρὸ χάους ἐσωτερικοῦ. Προκειμένου νὰ παραιτηθοῦν ἢ νὰ προκαλέσουν τὴν ἐσωτερικὴν φθορὰν καὶ πτῶσιν των, θὰ προτιμήσουν νὰ συνδέσουν τὴν ζωὴν καὶ τὴν τύχην των μὲ μίαν μεγάλην ἐξωτερικὴν περιπέτειαν. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν θὰ παύσουν ὁ Χίτλερ καὶ ὁ Μουσολίνι νὰ ἐμφανίζωνται εἰς τὰ ὄμματα τῶν λαῶν των ὡς θαυματουργοὶ καὶ ὡς παντοδύναμοι, ἡ ἀνοχὴ τῶν λαῶν, τὴν ὁποίαν ἐξηγόρασαν μὲ τὰ πυροτεχνήματα τῶν κτυπητῶν ἐξωτερικῶν ἐπιτυχιῶν καὶ τὴν ὁποίαν ἐξησφάλισαν μὲ τὴν συστηματικὴν προπαγάνδισιν τῆς ἰσοθέου παρουσίας των, ἡ ἀνοχὴ αὐτὴ θὰ μετατραπῇ εἰς δυσπιστίαν, εἰς φόβον, εἰς πανικόν, τέλος δὲ εἰς ἐχθρότητα καὶ μῖσος. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν ἐκδηλωθῇ ἐμπράκτως ἡ ψυχολογικὴ αὐτὴ μετατροπή, ἄλλα γεγονότα θὰ ἀγάγουν τὸν Χίτλερ καὶ τὸν Μουσολίνι ἐνώπιον ἀδιεξόδου καὶ θὰ τοὺς ἀναγκάσουν νὰ προτιμήσουν, ἀντὶ νὰ πέσουν ἀδόξως, νὰ καταστρέψουν τὸν κόσμον ὁλόκληρον διὰ νὰ πέσουν «ἐνδόξως»! Τὰ γεγονότα αὐτὰ εἶναι ἁπλᾶ. Ἡ ἐθνικοσοσιαλιστικὴ Γερμανία καὶ ἡ φασιστικὴ Ἰταλία — τὰ δαπανηρότερα καθεστῶτα, τὰ ὁποῖα ἐγνώρισε μέχρι τοῦδε ἡ ἀνθρωπότης — ὑπάρχουν καὶ συντηροῦνται μόνον καὶ μόνον ἐφ' ὅσον ζοῦν ἐν ἀγωνίᾳ καὶ κινδύνῳ.

Ἡ ὑπερεργασία, τὴν ὁποίαν ἐπιβάλλουν, εἶναι δυνατὴ μόνον ὡς μέτρον προσωρινὸν καὶ ἀνώμαλον, ὡς μέτρον, τὸ ὁποῖον, ἐὰν μὲν ἐφαρμοσθῇ ἐπὶ μακρόν, θὰ ἐξαντλήσῃ καταπληκτικῶς τοὺς δύο λαούς, ἐὰν δὲ ἀρθῇ, θὰ προκαλέσῃ ἀπότομον πτῶσιν τοῦ μόνον καὶ μόνον τεχνητῶς καὶ ἀνωμάλως συντηρουμένου ὑψηλοῦ ἐπιπέδου τῆς παραγωγῆς. Αἱ στερήσεις, τὰς ὁποίας ἐπιβάλλουν τὰ δύο καθεστῶτα, στερήσεις ὄχι μόνον ἠθικαί, ἀλλὰ καὶ ὑλικαί, στερήσεις ἀφορῶσαι αὐτὸν τοῦτον τὸν ἐπιούσιον ἄρτον, ὁδηγοῦν μοιραίως ἢ εἰς πόλεμον ἢ εἰς τὴν ἄνευ

πολέμου ἀνατροπὴν τῶν καθεστώτων. Αἱ τεράστιαι δαπάναι, τὰς ὁποίας πραγματοποιοῦν τὰ δύο καθεστῶτα πρὸς διατήρησίν των εἰς τὴν ἀρχήν, πρὸς καταπίεσιν τῶν ὑποδουλωθέντων ξένων λαῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ γερμανικοῦ καὶ ἰταλικοῦ λαοῦ, πρὸς ἐκτέλεσιν ὀχυρωματικῶν ἔργων καὶ στρατιωτικῶν παρασκευῶν, αἱ φοβεραὶ αὐταὶ δαπάναι πραγματοποιοῦνται ἐν Γερμανίᾳ καὶ ἐν Ἰταλίᾳ διὰ τῆς ὁλοσχεροῦς ὑποταγῆς τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας ὑπὸ τὴν δημοσίαν οἰκονομίαν, διὰ τῆς μεθόδου τῆς καθαρᾶς δημεύσεως τοῦ ἰδιωτικοῦ πλούτου, διὰ τῆς βαθμιαίας ἀπορροφήσεως, ἐν πολλοῖς δὲ ἐξαντλήσεως καὶ καταστροφῆς αὐτῶν τούτων τῶν πηγῶν τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Ἡ πολιτικὴ τῆς δημεύσεως καὶ καταστροφῆς ἐν τῷ ἐσωτερικῷ δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ συμπληρωθῇ διὰ τῆς πολιτικῆς τῆς ληστείας ἐν τῷ ἐξωτερικῷ. Ἡ Γερμανία καὶ ἡ Ἰταλία, αἱ ὁποῖαι ἰσχυρίζονται ὅτι ἄνευ ὑπερποντίων οἰκονομικῶν καὶ δημογραφικῶν διεξόδων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ζήσουν, ὄχι μόνον δὲν προέβησαν εἰς λελογισμένην καὶ τιμίαν ἐκμετάλλευσιν τῶν ἐσωτερικῶν παραγωγικῶν δυνατοτήτων τῆς χώρας των, ἐκμετάλλευσιν, ἡ ὁποία θὰ προεκάλει τὴν εἰσροὴν ξένων κεφαλαίων καὶ θὰ ἀπεδείκνυε περιττὰς τὰς ὑπερποντίους διεκδικήσεις, ἀλλὰ προέβησαν ἀντιθέτως εἰς συστηματικὴν καὶ προγραμματισμένην μείωσιν τῶν θετικῶν παραγωγικῶν δυνατοτήτων, τὰς ὁποίας παρεῖχον αἱ δύο χῶραι. Τί θὰ συμβῇ ἆρά γε, ἐὰν ἀποφασίσῃ αἰφνιδίως ἡ Γερμανία νὰ ἐπιστρέψῃ σήμερον εἰς τὴν λογικὴν καὶ νὰ μεταβάλῃ τὴν οἰκονομίαν της ἀπὸ πολεμικῆς εἰς ὁμαλὴν καὶ εἰρηνικήν ; Ἑκατομμύρια ἐργατῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπασχολοῦνται σήμερον εἰς μὴ παραγωγικὰ ἔργα (ἐν πολλοῖς μάλιστα εἰς ἔργα καταστρεπτικὰ τῆς οἰκονομίας), θὰ εὑρεθοῦν εἰς τοὺς δρόμους καί — τὸ χειρότερον ὅλων — ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία, ἡ ὁποία διὰ τῆς πολιτικῆς τῶν δημεύσεων ἔχει ὑποστῆ καταστροφὰς εἰς οὐσιώδεις αὐτῆς πηγάς, θὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀντεπεξέλθῃ, ὅπως ἀντεπεξῆλθε κατὰ τὰ ἔτη 1929 - 1932, εἰς τὴν φοβερὰν αὐτὴν κρίσιν. Πρὸ τοῦ κινδύνου τῆς ἐπαναστάσεως θὰ προτιμήσουν ὁ Χίτλερ καὶ ὁ Μουσολίνι τὸν πόλεμον. Ἡ ἐκλογὴ ἔχει ἐκφύγει ἀπὸ τὰς χεῖρας των. Μόνον εἰς τοὺς λαούς των ἀπομένει ἀκόμη ἡ ἐλπὶς νὰ σωθοῦν, καταλύοντες ἐγκαίρως τὰ καθεστῶτα τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ φασισμοῦ, δίδοντες ὁριστικὸν τέρμα εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς αὐταρκείας καὶ καθιστῶντες δυνατὴν τὴν ἀνάδειξιν κυβερνήσεων, αἱ ὁποῖαι θὰ σπεύσουν νὰ δεχθοῦν ὅλας τὰς ὑπὸ τῶν δυτικῶν Δυνάμεων καὶ τῆς Ἀμερικῆς ὑπο-

στηριζομένας ἀρχὰς διεθνοῦς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ὀργανώσεως. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν μέση λύσις. Ὁ πόλεμος δὲν ἀποτρέπεται εἰ μὴ μόνον, ἐὰν πέσουν ὁ ἐθνικοσοσιαλισμὸς καὶ ὁ φασισμός, δηλαδὴ ἐὰν συμβοῦν εἰς τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον προσεχὲς μέλλον γεγονότα κοσμοϊστορικῆς σημασίας ἀναλόγου πρὸς τὴν σημασίαν τοῦ πολέμου. Πᾶσα ὕφεσις εἰς τὸν διεθνῆ ὁρίζοντα εἶναι φαινομενική, ἐφ' ὅσον διατηροῦνται τὰ καθεστῶτα τοῦ Χίτλερ καὶ τοῦ Μουσολίνι. Κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔτη ἐσημειώθησαν ἐπανειλημμένως περιπτώσεις ὑφέσεως, τὰς ὁποίας προεκάλεσεν ὑπουλότατα ὁ Ἄξων διὰ νὰ προετοιμάσῃ ἐν ἀτμοσφαίρᾳ «ἀνυποψίας» νέα τετελεσμένα γεγονότα. Ὁ Ἄξων, πιεζόμενος σήμερον πανταχόθεν, θὰ φθάσῃ ἴσως μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀναλάβῃ τὴν θεατρικὴν πρωτοβουλίαν εἰρηνεύσεως τοῦ κόσμου, νὰ ἐξαγγείλῃ τὸ εὐαγγέλιον τῆς εἰρήνης καὶ νὰ προτείνῃ συγκεκριμένα σχέδια ὀργανώσεως αὐτῆς. Ποῖος θὰ εἶναι ὁ πραγματικὸς σκοπός του ; Ὁ πραγματικὸς σκοπός του θὰ εἶναι νὰ ἀποκοιμίσῃ τοὺς ἀληθεῖς φίλους τῆς εἰρήνης καὶ νὰ προκαλέσῃ τὴν χαλάρωσιν τοῦ δημιουργουμένου ἀμυντικοῦ κατὰ τοῦ Ἄξονος μετώπου. Ὁ σκοπός του θὰ εἶναι νὰ δημιουργήσῃ ὅρους εὐνοϊκωτέρους διὰ τὰς σχεδιαζομένας νέας ἐπιδρομάς του. Ἡ ἀνθρωπότης — ἔστω καὶ ἐὰν παρασυρθῇ πάλιν εἰς εἰρηνικὰς μὲ τὸν Ἄξονα διαπραγματεύσεις — θὰ ἀναγκασθῇ εἰς τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον προσεχὲς μέλλον νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸν Ἄξονα (ἐφ' ὅσον δὲν θὰ ἐπέλθῃ ταχέως ἡ ἀποσύνθεσίς του ἐκ τῶν ἔσω) διὰ τῶν ὅπλων. Ἡ ἱστορικὴ λογικὴ δὲν ἐπιτρέπει ἄλλην ἐκδοχήν. Κατὰ βάθος, ἄλλως τε, ὁ πόλεμος ἔχει ἤδη πρὸ πολλοῦ ἀρχίσει. Ἐὰν δὲν ἐξαφανισθοῦν ταχέως τὰ καθεστῶτα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τοὺς φορεῖς τῶν δύο ὁλοκληρωτικῶν ἰμπεριαλισμῶν, ὁ ἤδη πρὸ πολλοῦ ἀρξάμενος πόλεμος θὰ γενικευθῇ καὶ θὰ προσλάβῃ τὴν κρίσιμον μορφὴν τοῦ ὑπερτάτου ἀγῶνος μεταξὺ δικαίου καὶ ἀδικίας, μεταξὺ πολιτισμοῦ καὶ βαρβαρότητος, μεταξὺ ἀληθείας καὶ ψεύδους, μεταξὺ παγκοσμίου συνεργασίας καὶ ἰμπεριαλιστικῆς βίας. Τὸ τραγικὸν εἶναι, ὅτι τὰ καθεστῶτα τοῦ Χίτλερ καὶ τοῦ Μουσολίνι θὰ παρασύρουν εἰς τὴν παράταξιν, τῆς ὁποίας σημαία εἶναι ἡ βαρβαρότης, δύο λαοὺς μεγάλους, δύο λαοὺς προσενεγκόντας τεραστίας πνευματικὰς ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἀνθρωπότητα. Ὅσοι γνωρίζουν τὸ γερμανικὸν πνεῦμα καὶ τὴν γερμανικὴν ψυχὴν θὰ αἰσθανθοῦν διττῶς ὀδυνηρὰν τὴν ὑποχρέωσιν, ἡ ὁποία τοὺς ἐπιβάλλει νὰ ἀντιμετωπίσουν ὄπισθεν τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ αὐτὴν ταύτην τὴν Γερμανίαν.

II

Ἡ τελικὴ νίκη δὲν εἶναι νοητὴ εἰ μὴ ὡς νίκη τῶν ἀντιπάλων τοῦ Ἄξονος

Ἐὰν δὲν σημειωθοῦν ἐγκαίρως τὰ μεγάλα ἐκεῖνα γεγονότα, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτρέψουν τὴν παγκόσμιον σύρραξιν, ποία ἐκ τῶν δύο παρατάξεων ἔχει τὰς μεγαλυτέρας πιθανότητας νὰ νικήσῃ ;

Ἡ τελικὴ νίκη (ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι θὰ φθάσωμεν εἰς τὸ στάδιον τῆς τελικῆς νίκης καὶ δὲν θὰ προλάβουν τὴν ἔκβασιν τοῦ πολέμου γεγονότα λογικῶς ἀπρόβλεπτα) ἡ τελικὴ νίκη δὲν εἶναι νοητὴ εἰ μὴ μόνον ὡς νίκη τῶν ἀντιπάλων τοῦ Ἄξονος δυνάμεων. Ὡς πρὸς τὸ θεμελιῶδες αὐτὸ ζήτημα δὲν νομίζομεν ὅτι ἐπιτρέπεται ἡ ἐλαχίστη ἀμφιβολία. Ἡ κατηγορηματικὴ αὐτὴ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς τελικῆς νίκης βασίζεται ἐπὶ τῶν ἐξῆς συλλογισμῶν ἢ μᾶλλον ἐπὶ τῶν ἐξῆς ἀντικειμενικῶν δεδομένων :

α) Ἡ ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τῶν ἀντιπάλων τοῦ Ἄξονος εἶναι μεγίστη.

β) Ἡ οἰκονομική των ὑπεροχὴ εἶναι συντριπτική.

γ) Ἡ ποιοτικὴ τεχνικὴ προπαρασκευή των εἶναι ἀσυγκρίτως ἀνωτέρα.

δ) Ἡ ἠθική των δύναμις ἀκαταγώνιστος, ἐνῷ ἡ ἠθικὴ ἀντοχὴ τῶν λαῶν τοῦ Ἄξονος περιωρισμένη.

ε) Ἡ γενικὴ στρατηγικὴ θέσις τῶν ἀντιπάλων τοῦ Ἄξονος εἶναι ἀσυγκρίτως πλεονεκτικωτέρα.

ϛ) Ἡ ἱστορικὴ ἀποστολή των εἶναι ἀπολύτως συγκεκριμένη καὶ σαφής, ἐνῷ ἡ τοῦ Ἄξονος ἀσαφὴς καὶ ἄδηλος ἢ μᾶλλον ἀρνητική.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἓν πρὸς ἓν καὶ ἂς ἀναλύσωμεν δι' ὀλίγων τὰ διάφορα αὐτὰ δεδομένα :

Α.— (Ἡ ἀριθμητικὴ ὑπεροχή). Ἡ στοιχειώδης σύγκρισις τῶν ἀριθμῶν ἀρκεῖ διὰ νὰ μᾶς δείξῃ, ὅτι αἱ ἡνωμέναι δυνάμεις τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἰταλίας εἶναι ἀριθμητικῶς κατώτεραι ἀπὸ τὰς ἡνωμένας δυνάμεις Ἀγγλίας (καὶ τῶν ἀγγλικῶν κτήσεων), Γαλλίας, Τουρκίας καὶ Πολωνίας. Ἐὰν προσθέσωμεν εἰς τὸν Ἄξονα τὴν Ἱσπανίαν ἢ καὶ δύο - τρία ἄλλα κράτη (μέσης ἢ μικρᾶς δυνάμεως), θὰ πρέπει νὰ προσθέσωμεν καὶ

εἰς τὰς δυτικὰς Δυνάμεις τοὐλάχιστον ἄλλα τόσα. Ἐ ὰ ν π ρ ο σ θ έ σ ω μ ε ν ε ἰ ς τ ὸ ν Ἄ ξ ο ν α τ ὴ ν Ἰ α π ω ν ί α ν, θ ὰ π ρ έ π ε ι ν ὰ π ρ ο σ θ έ σ ω μ ε ν ε ἰ ς τ ὰ ς Δ υ τ ι κ ὰ ς Δ υ ν ά μ ε ι ς τ ὴ ν Ρ ω σ ί α ν κ α ὶ α ὐ τ ὰ ς τ ὰ ς Ἡ ν ω μ έ ν α ς Π ο λ ι τ ε ί α ς, αἱ ὁποῖαι καθιστοῦν τὴν ἀριθμητικὴν ὑπεροχὴν τῶν ἀντιπάλων τοῦ Ἄξονος ὄχι ἁπλῶς μεγάλην, ἀλλὰ καὶ συντριπτικήν. Δὲν ἀποκλείεται βεβαίως νὰ σημειωθοῦν μέχρι τῆς ἡμέρας τοῦ πολέμου μετατοπίσεις δυνάμεων. Ἡ πιθανότης αὐτὴ καὶ εἰς τὴν παραδοξοτέραν της ἐκδήλωσιν δὲν πρόκειται νὰ ἀλλοιώσῃ οὐσιωδῶς τὴν ἀνωτέρω εἰκόνα. Ἂς ὑποθέσωμεν π.χ., ὅτι ἡ σοβιετικὴ Ρωσία συμμαχεῖ μὲ τὴν Γερμανίαν (πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστον οὔτε πρὸς τὰς ἀληθεῖς ἰδεολογίας των, οὔτε ἴσως πρὸς τὰ πραγματικά των συμφέροντα). Ποῖον θὰ εἶναι τὸ ἄμεσον ἀποτέλεσμα μιᾶς τοιαύτης μετατοπίσεως; Ἡ Ἰαπωνία θὰ σπεύσῃ ἀμέσως νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὴν παράταξιν τῆς Ἀγγλίας, αἱ δὲ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι — ἀκριβῶς λόγῳ τοῦ μοιραίου ἀνταγωνισμοῦ των πρὸς τὴν Ἰαπωνίαν — δὲν θὰ ἀφήσουν τὴν τελευταίαν ταύτην νὰ δρέψῃ μόνη τὰς δάφνας τοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς νίκης. Ἐνῷ ὁ ἀνταγωνισμὸς Ρωσίας καὶ Ἰαπωνίας, ὅπως διεμορφώθη οὗτος κατὰ τὴν τελευταίαν κυρίως δεκαπενταετίαν, εἶναι ἀπόλυτος, ὁ ἀνταγωνισμὸς Ἡνωμένων Πολιτειῶν καὶ Ἰαπωνίας εἶναι μόνον σχετικός, συμβιβάζεται δὲ κάλλιστα καὶ πρὸς τὴν μορφὴν τῆς ἀλληλοπεριοριστικῆς συνεργασίας. Πάντως ἡ ἐκδοχή, καθ' ἣν ἡ Ρωσία θὰ συμμαχήσῃ μὲ τὴν Γερμανίαν καὶ ἡ Ἰαπωνία μὲ τὴν Ἀγγλίαν ε ἶ ν α ι ἐ λ ά χ ι σ τ α π ι θ α ν ή, δὲν εἶναι μάλιστα περισσότερον πιθανὴ ἀπὸ τὴν διάσπασιν τοῦ Ἄξονος καὶ τὴν προσχώρησιν τῆς Ἰταλίας εἰς τὴν παράταξιν τῆς Ἀγγλίας. Αἱ ἐκδοχαὶ αὐταί, ὅπως ἐξειλίχθησαν τελευταίως τὰ πράγματα, εἶναι μᾶλλον παράδοξοι. Τὸ φυσικώτερον εἶναι, ὅτι ἡ Γερμανία καὶ ἡ Ἰταλία, βοηθούμεναι πιθανὸν ἀπὸ τὴν Ἰαπωνίαν, τὴν Ἱσπανίαν καὶ δύο ἢ τρία ἄλλα μεσαῖα ἢ μικρὰ κράτη, θὰ ἀντιμετωπίσουν τὸν συνασπισμὸν Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας, Πολωνίας, Τουρκίας καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα Ρωσίας, Ἡνωμένων Πολιτειῶν καὶ ὅ λ ω ν σχεδὸν τῶν ὑπολοίπων μεσαίων καὶ μικρῶν κρατῶν.

Β.— (Ἡ οἰκονομικὴ ὑπεροχή). Ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ παράταξις, τῆς ὁποίας ἡγεῖται, ἔχουν εἰς χεῖρας των ὁλόκληρον τὸν πλοῦτον τοῦ κόσμου, ἐνῷ ἡ Γερμανία καὶ ἡ Ἰταλία εἶναι ἀποκεκομμέναι ἀπὸ ὅλας τὰς ὑπερποντίους πηγὰς πρώτων καὶ δυναμι-

κῶν ὑλῶν. Αὐτὰ ταῦτα τὰ εἴδη πρώτης ἀνάγκης διὰ τὴν διατροφὴν τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι διὰ τὸν Ἄξονα ἐξαιρετικῶς περιωρισμένα. Ἡ Γερμανία ἠναγκάσθη ἀπὸ τοῦδε, ἐπὶ τῇ ἁπλῇ προόψει τοῦ πολέμου, νὰ εἰσαγάγῃ δι' ὡρισμένα εἴδη τὸ σύστημα τῶν δελτίων. Ἡ προσπάθεια βεβαίως τῆς Γερμανίας, ὅπως προετοιμασθῇ οἰκονομικῶς διὰ τὸν πόλεμον, προσπάθεια συνδεδυασμένη μὲ μέσα ἀνήθικα καὶ μὲ ἐκβιαστικοὺς ἀπέναντι τῶν γειτόνων της ἐμπορικοὺς συνδυασμούς, εἶναι καταπληκτικὴ καὶ τεχνικῶς μεγαλειώδης. Δὲν ἀμφιβάλλομεν, ὅτι μεγαλειώδης θὰ εἶναι εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ πολέμου καὶ ἡ προσπάθεια ἀστραπιαίας εἰσβολῆς τῶν Γερμανῶν εἰς τὰς χώρας ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατὸν νὰ τὴν ἐφοδιάσουν μὲ σῖτον καὶ μὲ πετρέλαια. Καὶ ἐάν, ὅμως, ἀκόμη ἐπιτύχῃ ἡ προσπάθεια αὐτή, ἡ θέσις τῆς Γερμανίας ἀπέναντι τῶν ἀντιπάλων της θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ εἶναι τραγικῶς μειονεκτική. Ἡ Ἀγγλία ἔχει εἰς χεῖρας της τὸ κλειδὶ τῶν ὠκεανῶν. Ἡ οἰκονομικὴ ἀντοχή της εἶναι ἀνεξάντλητος.

Τὸ σχέδιον τῶν Γερμανῶν νὰ εἰσβάλουν ἀστραπιαίως εἰς τὰ ἐδάφη τῶν ἀντιπάλων των καὶ νὰ τοὺς ἐξαναγκάσουν ἐντὸς μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος εἰς συνθηκολόγησιν, τὸ σχέδιον τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θίξῃ τὴν ὑπὸ τῆς θαλάσσης προστατευομένην Ἀγγλίαν. *Καὶ ἐὰν ἀκόμη παραδεχθῶμεν, ὅτι οἱ Γερμανοὶ θὰ κατορθώσουν νὰ σπάσουν τὴν γραμμὴν Μαζινὸ ἢ καθ' οἱονδήποτε τρόπον νὰ καταλάβουν ὁλόκληρον τὴν Γαλλίαν, ἡ Ἀγγλία θὰ κρατηθῇ ὀρθὴ καὶ θὰ παλαίσῃ μέχρι τέλους.* Ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ εὐρωπαϊκὴ ἤπειρος δὲν ἦτο ἀρκετὴ διὰ νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὸν Ναπολέοντα ὡς ὁρμητήριον ἐπιτυχοῦς ἀγῶνος κατὰ τῆς Ἀγγλίας. Ὁ συνασπισμὸς τῶν δυτικῶν δυνάμεων ἔχει τὸ μέγα πλεονέκτημα, ὅτι *δὲν παρέχει ὁριστικὸν στόχον* εἰς τοὺς ἀντιπάλους του. Αἱ οἰκονομικαὶ πηγαὶ τῶν δυτικῶν Δυνάμεων εἶναι ἐκτὸς βολῆς. *Καὶ ὁλόκληρον τὴν ἠπειρωτικὴν Εὐρώπην ἐὰν κατακτήσῃ ὁ Ἄξων, ἐν τέλει θὰ ὑποκύψῃ.* Ἂς μὴ λησμονῶμεν, ὅτι ἡ Ἀγγλία, ἐκτὸς τῶν ὑπερποντίων οἰκονομικῶν πηγῶν τὰς ὁποίας ἀφ' ἑαυτῆς κυριαρχικῶς διαθέτει, θὰ ἔχῃ ἐν περιπτώσει πολέμου εἰς τὴν διάθεσίν της — καὶ ἐὰν ἀκόμη μείνουν οὐδέτεραι αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι — τὰς οἰκονομικὰς πηγὰς καὶ ἰδίᾳ τὴν βιομηχανικὴν πολεμικὴν παραγωγὴν τῆς μεγάλης βορειοαμερικανικῆς Δημοκρατίας. Ὁ ἀγὼν μεταξὺ

Ἄξονος καὶ τῶν ἀντιπάλων του εἶναι ἀπὸ ἀπόψεως οἰκονομικῶν μέσων τόσον ἄνισος, ὥστε μόνον τὸ ἐλαφρυντικὸν τῆς ἀπελπισίας εἶναι δυνατὸν νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἰμπεριαλιστικὴν πολιτικὴν τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ φασισμοῦ.

Γ.— (Ἡ ποιοτικὴ τεχνικὴ ὑπεροχή). Οἱ θεωροῦντες καὶ σήμερον, ὅτι ὁ γερμανικὸς στρατὸς εἶναι ἀήττητος, λησμονοῦν, ὅτι πρὸ ὀλίγων μόλις ἐτῶν ἡττήθη, ὅτι ἡττήθη μάλιστα εἰς τὸ δυτικὸν μέτωπον κατ' αὐτοὺς ἤδη τοὺς δύο πρώτους μῆνας τοῦ παγκοσμίου πολέμου. Καὶ ἡττήθη τὸ 1914 παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι ἦτο καταπληκτικὴ τότε ἡ εἰς βάρος τῶν ἀντιπάλων του ἀνισότης εἰς πολεμοφόδια, εἰς ὀργάνωσιν καὶ εἰς ἀριθμητικὴν ἀκόμη δύναμιν.

Τὸ πρόβλημα τῆς ποιοτικῆς τεχνικῆς προπαρασκευῆς εἶναι πρόβλημα προσώπων καὶ πραγμάτων, δηλαδὴ ἀναφέρεται εἰς τὴν ποιοτικὴν τεχνικὴν κατάρτισιν τῶν στελεχῶν, εἰς τὰ ὑλικὰ μέσα τοῦ πολέμου, τέλος δὲ εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς διοικήσεως.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ποιοτικὴν τεχνικὴν κατάρτισιν τῶν στελεχῶν, οὐδεὶς ἐπιτρέπεται νὰ ἀμφισβητήσῃ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Γάλλος ἀξιωματικὸς καὶ ὁ Γάλλος ὑπαξιωματικός, ἀναδειχθέντες εἰς πρωτοβουλίαν ἀσυγκρίτως ἀνώτεροι τῶν Γερμανῶν συναδέλφων των καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ τελευταίου παγκοσμίου πολέμου, ὑπερέχουν σήμερον καὶ εἰς μόρφωσιν καὶ τεχνικὴν κατάρτισιν. Εἰς τὸ κεφάλαιον τῶν ὑπαξιωματικῶν, τῶν ὁποίων ἡ σημασία δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμᾶται, ἡ Γερμανία ὑστερεῖ καὶ ἐκ τοῦ λόγου, ὅτι, στερηθεῖσα ἐπὶ μακρὸν τοῦ δικαιώματος, ὅπως θεσπίσῃ ὑποχρεωτικὴν θητείαν, δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκλέξῃ καὶ νὰ διαπαιδαγωγήσῃ συστηματικῶς τοὺς ἐξ ἑκάστης τῶν στρατευσίμων κλάσεων καταλλήλους ὑπαξιωματικούς. Εἰς τὸ κεφάλαιον τῶν ἀξιωματικῶν — ἰδίᾳ τῶν ἀνωτάτων καὶ ἀνωτέρων — ὑστερεῖ ἡ Γερμανία κυρίως ἐξ αἰτίας τῆς ὀλεθρίας συνυφάνσεως τῶν συμφερόντων τοῦ ἐθνικοσοσιαλιστικοῦ κόμματος καὶ τῶν συμφερόντων τοῦ στρατοῦ. Ὅπως καὶ εἰς τὴν σοβιετικὴν Ρωσίαν, οὕτω καὶ εἰς τὴν ἐθνικοσοσιαλιστικὴν Γερμανίαν — ἀντιθέτως πρὸς τὰς αὐστηρὰς παραδόσεις τῆς παλαιᾶς πρωσσικῆς στρατιωτικῆς οἰκογενείας, παραδόσεις, αἱ ὁποῖαι εἶχον καλλιεργήσει ἕνα θαυμάσιον ἐξωπολιτικὸν ἦθος στρατιώτου — ἡ ἀξία τοῦ ἀξιωματικοῦ καὶ ἡ πρόοδός του ρυθμίζεται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κριτηρίου τῆς πρὸς τὸ κόμμα ἀφοσιώσεως. Ὅπως καὶ εἰς τὴν σοβιετικὴν Ρωσίαν, οὕτω καὶ εἰς τὴν Γερμανίαν τοῦ Χίτλερ ὁ στρατὸς ἀπεκεφαλίσθη

ἐν μιᾶ νυκτὶ καὶ ἐστερήθη τῶν φυσικῶν ἡγετῶν του, ὑφίσταται δὲ διηνεκῆ τὴν ἐπέμβασιν τοῦ κόμματος. Ἐὰν ὁ Γερμανὸς ἀξιωματικὸς τοῦ 1914, παρὰ τὸ ὑπέροχον ἦθος του, ἀπεδείχθη εἰς πνευματικὴν πρωτοβουλίαν καὶ εἰς συνδυαστικὴν φαντασίαν κατώτερος τοῦ Γάλλου συναδέλφου του — καὶ ἀπεδείχθη κατώτερος, διότι ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ Γερμανοῦ ἦτο μᾶλλον « ντρεσσάρισμα » παρὰ πνευματικὴ παιδεία — ὁ ἀξιωματικὸς τῆς ἐθνικοσοσιαλιστικῆς Γερμανίας δὲν θὰ ἀποδειχθῇ ἁπλῶς εἰς πνευματικὴν πρωτοβουλίαν κατώτερος, ἀλλὰ καὶ εἰς εἰδικὴν τεχνικὴν μόρφωσιν, διότι ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἡ πρόοδός του εἶναι ὑπὸ τὸν ἐθνικοσοσιαλισμὸν ἀνώμαλοι καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ συγκριθοῦν μὲ τὴν παιδείαν καὶ ἐξέλιξιν τοῦ ἐν ἀτμοσφαίρᾳ ἀπολύτου ἠρεμίας καὶ καθαρῶς στρατιωτικοῦ πνεύματος ζῶντος καὶ ἀναπτυσσομένου Γάλλου ἀξιωματικοῦ. Δὲν νομίζομεν, ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ συγκρίνωμεν καὶ τὸν Ἰταλὸν ἀξιωματικὸν τῆς ξηρᾶς πρὸς τὸν Γάλλον ἢ Ἄγγλον συνάδελφόν του. Ὁ ἀξιωματικὸς τοῦ ἰταλικοῦ ναυτικοῦ — καὶ ἐὰν ἀκόμη ἦτο δυνατὸν νὰ συγκριθῇ ποιοτικῶς πρὸς τὸν ἀξιωματικὸν τοῦ ἀγγλικοῦ ἢ γαλλικοῦ ναυτικοῦ — θὰ εὑρεθῇ ἐνώπιον τοιαύτης συντριπτικῆς ποσοτικῆς ὑπεροχῆς τῶν ἀντιπάλων του, ὥστε ὁ ἀγών του, οἱασδήποτε ἀρετὰς καὶ ἂν ἀποκαλύψῃ, θὰ ἀποτελέσῃ τελικῶς ματαιοπονίαν. *Εἰς τὴν θάλασσαν καὶ εἰς τὸν ἀέρα θὰ ἐπιδείξουν οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Ἰταλοὶ οὐσιώδεις καὶ μεγάλας ἀρετάς, ἀλλὰ τοὐλάχιστον ἰσοδύναμοι θὰ εἶναι καὶ αἱ ἀρεταὶ τῶν ἀντιπάλων των, συντριπτικὴ δὲ ἡ εἰς ἀριθμὸν ὑπεροχή των, συντριπτικὴ ἡ ὑπεροπλία των.*

Διὰ τῆς τελευταίας φράσεως ἐθίξαμεν καὶ τὸ δεύτερον πρόβλημα. Ὄχι μόνον εἰς τὰ τεχνικὰ μέσα τοῦ ναυτικοῦ καὶ ἀεροπορικοῦ πολέμου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ τεχνικὰ μέσα τῶν κατὰ ξηρὰν ἐπιχειρήσεων, ἡ ὑπεροχὴ τῶν ἀντιπάλων τοῦ Ἄξονος (χωρὶς νὰ λάβωμεν κἂν ὑπ' ὄψιν *τὴν λίαν πιθανὴν συνεργασίαν Ρώσων καὶ Ἀμερικανῶν*) εἶναι συντριπτική. Ὁμιλοῦντες περὶ τῆς ποιότητος τῶν τεχνικῶν μέσων τοῦ πολέμου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὴν συλλάβωμεν καὶ νὰ τὴν ἐκτιμήσωμεν, χωρὶς νὰ τὴν συνδυάσωμεν καὶ πρὸς τὴν ποσότητα. Δὲν ἔχομεν κανένα λόγον νὰ ὑποπτευώμεθα, ὅτι εἰς ποιότητα τὰ τεχνικὰ μέσα τοῦ Ἄξονος θὰ εἶναι ἀνώτερα τῶν τεχνικῶν μέσων τῶν ἀντιπάλων των, ἐνῷ ἔχομεν

κάθε λόγον νὰ εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι ὄχι μόνον σήμερον ἡ εἰς ἀριθμὸν τεχνικῶν μέσων ὑπεροχὴ τῶν ἀντιπάλων τοῦ Ἄξονος εἶναι μεγάλη, ἀλλὰ καὶ ἡ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου παραγωγὴ εἰς Ἀγγλίαν καὶ Γαλλίαν θὰ εἶναι ἀσυγκρίτως ἀνωτέρα ἐκείνης, τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτύχουν οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Ἰταλοί. Τὸ πρόβλημα τοῦτο συνδέεται ἀμεσώτατα μὲ τὸ ἤδη θιγὲν πρόβλημα τῆς συντριπτικῆς οἰκονομικῆς ὑπεροχῆς τῶν δυτικῶν Δυνάμεων. Εἰς τὸν τελευταῖον παγκόσμιον πόλεμον εἰσῆλθον οἱ Γάλλοι πλημμελῶς προητοιμασμένοι, οἱ Ρῶσοι πλημμελέστατα, οἱ δὲ Ἄγγλοι — καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ μᾶλλον στοιχειώδη τεχνικὰ μέσα τοῦ κατὰ ξηρὰν πολέμου — σχεδὸν τελείως ἀπροετοίμαστοι. Τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ μεγάλη παράτασις τοῦ πολέμου, διὰ τῆς παρατάσεως ὅμως οἱ ἀσυγκρίτως ὑπερέχοντες εἰς τεχνικὰ μέσα Γερμανοὶ ἔχασαν σὺν τῷ χρόνῳ τὴν ὑπεροχήν των, τὴν ὁποίαν εἰς μάτην προσεπάθησαν μὲ μέτρα ἀπελπισίας νὰ παρατείνουν. Σήμερον ἡ εἰς τεχνικὰ μέσα ὑπεροχὴ τῶν ἀντιπάλων τοῦ Ἄξονος εἶναι ἐν περιπτώσει πολέμου εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς δεδομένη. Ἐὰν εἰς τὸν τελευταῖον πόλεμον κατώρθωσαν νὰ ἀποκτήσουν οὗτοι τὴν ὑπεροχήν, χωρὶς νὰ τὴν ἔχουν ἐξ ἀρχῆς, εἰς τὸν προσεχῆ πόλεμον ἡ ἐξ ἀρχῆς ὑφισταμένη ὑπεροχή των εἶναι προωρισμένη ὄχι μόνον νὰ διατηρηθῇ μέχρι τέλους, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνταθῇ θετικῶς καὶ ἀρνητικῶς. Θετικῶς μέν, διότι τὴν μέχρι σήμερον μὴ ἐφαρμοσθεῖσαν ἐπιστράτευσιν τῆς ἐθνικῆς των οἰκονομίας θὰ εἶναι δυνατὸν οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Ἄξονος νὰ τὴν ἐπιχειρήσουν κατὰ τὰς κρισίμους ἡμέρας τοῦ πολέμου, ἀρνητικῶς δέ, διότι ἡ ἤδη πρὸ πολλοῦ ἐπιστρατευθεῖσα γερμανικὴ καὶ ἰταλικὴ ἐθνικὴ οἰκονομία θὰ εἰσέλθῃ ἐξηντλημένη εἰς τὴν περίοδον τοῦ πολέμου καὶ θὰ σημειώσῃ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς συμπτώματα ἀσθενείας καὶ θανάτου. Τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἔχει τὸ γεγονὸς τοῦτο καὶ διὰ τὸ ἠθικὸν τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ἀμάχου πληθυσμοῦ, θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω.

Διὰ νὰ συμπληρώσωμεν τὰς σκέψεις μας περὶ τῆς τεχνικῆς ποιοτικῆς ὑπεροχῆς τῶν ἀντιπάλων τοῦ Ἄξονος πρέπει νὰ εἴπωμεν ὀλίγας λέξεις καὶ περὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς διοικήσεως. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶχον ὑστερήσει οἱ Σύμμαχοι κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ παρελθόντος παγκοσμίου πολέμου καὶ συγκεκριμένως μέχρι τέλους σχεδὸν τοῦ ἔτους 1917. Ἀσυνεννοησία μεταξὺ ἑκάστης ἐθνικῆς κυβερνήσεως καὶ ἑκάστης στρατιωτικῆς διοικήσεως. Ἀσυνεννοησία μεταξὺ τῶν διαφόρων κυβερνήσεων καὶ μεταξὺ τῶν διαφόρων ἀρχηγῶν τῶν συμμάχων

στρατιωτικῶν δυνάμεων. Τοῦ πρώτου κακοῦ πηγὴ ὑπῆρξεν ἡ ἔλλειψις σαφοῦς ἰδέας περὶ τῶν ὁρίων ἁρμοδιότητος τῆς ἀνωτάτης πολιτικῆς καὶ τῆς ἀνωτάτης στρατιωτικῆς ἐξουσίας. Τοῦ δευτέρου κακοῦ πηγὴ ὑπῆρξεν ὁ πρωτοφανῶς μέγας ἀριθμὸς συμμάχων, μεταξὺ τῶν ὁποίων οὐδεὶς ἦτο δυνατὸν νὰ διεκδικήσῃ θέσιν ἡγεμονικὴν ἔναντι τῶν ἄλλων, θέσιν ἀνάλογον ἐκείνης, τὴν ὁποίαν διεξεδίκησε καὶ εὐκόλως ἐπέτυχε τότε ἡ Γερμανία ἀπέναντι τῶν ὀλίγων καὶ ἀσυγκρίτως ὑποδεεστέρων ἰδικῶν της συμμάχων. Μήπως ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νὰ ἐκδηλωθοῦν καὶ πάλιν εἰς προσεχῆ πόλεμον τὰ ἀνωτέρω κακὰ εἰς τὴν παράταξιν τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων ;

Ὄχι μόνον δὲν ὑπάρχει ὁ κίνδυνος αὐτὸς (τὸν ὁποῖον ἄλλως τε ὑπερενίκησαν οἱ Σύμμαχοι καὶ κατὰ τὸ τελευταῖον ἔτος τοῦ παρελθόντος πολέμου), ἀλλὰ ἡ ὀργάνωσις τῆς διοικήσεως εἰς τὴν παράταξιν τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων θὰ εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πολὺ ἀνωτέρα τῆς ἀντιστοίχου ὀργανώσεως τοῦ Ἄξονος. Τὸ ὅτι οὔτε ἡ στρατιωτικὴ διοίκησις θὰ εἶναι τυφλὸν ὄργανον τῆς πολιτικῆς, οὔτε ἡ πολιτικὴ τῆς στρατιωτικῆς, αὐτὸ — ἐφ' ὅσον θὰ κατορθωθῇ, ὅπως φαίνεται, ἄνευ συγκρούσεων καὶ οὐσιωδῶν ἀνωμαλιῶν — εἶναι ἀσυγκρίτως προτιμότερον ἀπὸ τὴν ὑποταγὴν τῆς μιᾶς ἐξουσίας εἰς τὴν ἄλλην. Διὰ τὴν Πρωσσίαν τοῦ προσσοαυστριακοῦ καὶ τοῦ γαλλογερμανικοῦ πολέμου μέγα εἰς εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξε τὸ πλεονέκτημα, ὅτι τὸν πόλεμον διεξήγαγον ἀπὸ κοινοῦ (συγκρουόμενοι, ἀλλὰ καὶ ὑποχωροῦντες ἀμοιβαίως) ὁ Μπίσμαρκ καὶ ὁ Μόλτκε. Διὰ τὴν Γερμανίαν τοῦ 1914 ὑπῆρξεν ὀλέθριον τὸ ὅτι ἡ Κυβέρνησις καὶ ἡ ἀνωτάτη πολιτικὴ διοίκησις εἶχον ἐκτοπισθῆ σχεδὸν πλήρως ὑπὸ τῶν στρατηγῶν καὶ ναυάρχων. Διὰ τὴν ἐθνικοσοσιαλιστικὴν Γερμανίαν τοῦ μέλλοντος πολέμου (καὶ διὰ τὴν φασιστικὴν Ἰταλίαν) *θὰ εἶναι ὀλέθριον τὸ ὅτι ὁ ἀνώτατος πολιτικὸς ἀρχηγὸς θὰ θέλῃ (χωρὶς νὰ ἔχῃ ἐπαρκῆ στρατιωτικὴν μόρφωσιν) νὰ ἀναμιγνύεται κυριαρχικῶς καὶ εἰς τὰς λεπτομερείας ἀκόμη τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων.* Δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός, ὅτι ἀπὸ ἐτῶν ἤδη συστηματικῶς διαφημίζονται αἱ στρατηγικαὶ ἀρεταὶ τοῦ Χίτλερ καὶ τοῦ Μουσολίνι, *οἱ ὁποῖοι δὲν ἀποκλείεται ἐν περιπτώσει πολέμου νὰ λάβουν καὶ ἐπισήμως τὸν τίτλον τῶν ἀρχιστρατήγων.* Ἡ πλήρης ἀπορρόφησις τῆς στρατιωτικῆς εὐθύνης ὑπὸ τοῦ φορέως τῆς πολιτικῆς εὐθύνης

εἶναι ἐξ ἴσου ὀλεθρία, ὅπως καὶ ἡ ἀντιστρόφως νοουμένη ἀπορρόφησις, τὴν ὁποίαν παρ' ὅλα τὰ ἐξ αὐτῆς προκύψαντα διὰ τὴν Γερμανίαν δεινὰ ἐξηκολούθησε καὶ μετὰ τὸν πόλεμον νὰ ὑποστηρίζῃ θεωρητικῶς ὁ Λούντεντορφ. Ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία — αἱ χῶραι τοῦ Μέτρου — θὰ κατορθώσουν ἀσφαλῶς νὰ παρουσιάσουν ἐν περιπτώσει πολέμου τὴν ὀρθὴν ἰσορροπίαν μεταξὺ τῶν φορέων τῆς πολιτικῆς εὐθύνης καὶ τῶν φορέων τῆς στρατιωτικῆς εὐθύνης. Ἐὰν κατώρθωσαν νὰ ἐπιτύχουν τὴν ἰσορροπίαν ταύτην, παρὰ τὰς ἀρχικὰς μεγάλας ἀνωμαλίας, κατὰ τὸ τέλος τοῦ προηγουμένου πολέμου, σήμερον, ὁπότε ἐγένετο ἡ συστηματικὴ καλλιέργεια τῶν σχέσεων μεταξὺ Κυβερνήσεων καὶ Ἐπιτελείων, ἡ ἰσορροπία θὰ ἐκδηλωθῇ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν κίνδυνον τῆς ἀσυνεννοησίας μεταξὺ διαφόρων συμμάχων κυβερνήσεων ἢ μεταξὺ τῶν διαφόρων ἀρχηγῶν τῶν συμμάχων στρατῶν, ὁ κίνδυνος αὐτὸς ἔχει ἤδη, ὅπως φαίνεται, διὰ συστηματικῶν συνεργασιῶν ἀποτραπῆ. Τοὐλάχιστον εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας (τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχιστρατηγίας ἐρρυθμίσθη ἤδη μεταξύ των) εἶναι δύσκολον νὰ παρεμβληθοῦν παρεξηγήσεις. Ἡ ἀσυνεννοησία εἶναι ἐλάχιστα πιθανὸν νὰ ἐκδηλωθῇ εἰς τὴν παράταξιν τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων, ἐνῷ εἶναι πιθανώτατον — παρὰ τὰς γενομένας τυχὸν λεπτομερεῖς προσυνεννοήσεις — νὰ ἐκδηλωθῇ εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Ἄξονος. Καμμία προσυνεννόησις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐμποδίσῃ τοὺς ὑπερτροφικοὺς ἐγωϊσμοὺς τοῦ Χίτλερ καὶ τοῦ Μουσολίνι (ἀλλὰ καὶ τὰ κατὰ βάθος ἀλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα τῶν δύο ἰμπεριαλισμῶν) ἀπὸ τὸ νὰ ἐκδηλωθοῦν ἐν καιρῷ κατὰ τρόπον διασπαστικόν.

Καὶ εἰς τὸ κεφάλαιον λοιπὸν τῆς ὀργανώσεως καὶ τοῦ συντονισμοῦ τῆς διοικήσεως αἱ πιθανότητες τῆς ὑπεροχῆς τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων εἶναι μεγάλαι.

Δ.—(Ἡ ἠθικὴ ὑπεροχή). Στοιχειώδεις συλλογισμοὶ ἀρκοῦν διὰ νὰ καταδείξουν ὅτι, ἐνῷ ἡ ἠθικὴ δύναμις τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων καὶ τῆς παρατάξεώς των εἶναι ἀκαταγώνιστος, ἡ ἠθικὴ ἀντοχὴ τῶν λαῶν τοῦ Ἄξονος εἶναι μικρά. Ἐνῷ οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Ἄξονος (οἱ μεγάλοι καὶ οἱ μικροὶ λαοὶ) θὰ ἀμύνωνται κατὰ τοῦ ἐπιδρομέως, οἱ λαοὶ τοῦ Ἄξονος θὰ μάχωνται, χωρὶς νὰ συμμερίζωνται τὸν σκοπὸν τοῦ ἀγῶνος των. Ἐνῷ οἱ πρῶτοι θὰ εἰσέλθουν εἰς τὸν ἀγῶνα ζωηροὶ καὶ ἀκέραιοι, οἱ ἄλλοι θὰ εἰσέλθουν ἐξηντλημένοι (τοῦτο ἰσχύει ἐξ ἴσου διὰ τοὺς Γερμανούς, τοὺς Ἰταλοὺς καὶ τοὺς Ἰάπωνας), λόγῳ τῶν αἱματηρῶν ἢ ἄλλων περιπετειῶν, τὰς ὁποίας ἤδη ἀπὸ ἐτῶν ὑφίσταν-

ται, λόγῳ τῶν μεγάλων στερήσεων, αἱ ὁποῖαι ἤδη πρὸ πολλοῦ τοὺς ἔχουν ἐπιβληθῆ. Ἐνῷ οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Ἄξονος θὰ εἰσέλθουν εἰς τὸν πόλεμον μὲ τὴν θέλησίν των, οἱ λαοὶ τοῦ Ἄξονος θὰ συρθοῦν εἰς τὸν πόλεμον ἐναντίον τῆς θελήσεώς των. Οἱ πρῶτοι θὰ γνωρίζουν, ὅτι μάχονται ὑπὲρ τῆς πατρίδος καὶ ἐν ὀνόματι τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ὑπὲρ τῶν ὡραιοτέρων ἐθνικῶν καὶ πανοικουμενικῶν ἰδεωδῶν, ἐνῷ οἱ ἄλλοι θὰ γνωρίζουν, ὅτι μάχονται ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος ὡρισμένων προσώπων καὶ καθεστώτων καὶ δὴ ὑπὲρ τῆς παρατάσεως τῆς ἰδίας αὐτῶν δουλείας. Οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Ἄξονος θὰ γνωρίζουν, ὅτι ἔχουν ἀνεξάντλητα μέσα ἐφοδιασμοῦ καὶ συντηρήσεως, ἐνῷ οἱ λαοὶ τοῦ Ἄξονος θὰ γνωρίζουν κάλλιστα, ὅτι τὰ μέσα των εἶναι περιωρισμένα. Οἱ πρῶτοι, μαχόμενοι ὑπὲρ τῶν πάντων, δὲν θὰ ἔχουν ἄλλην ἐκλογὴν καὶ διέξοδον, ἐνῷ οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Ἰταλοὶ ἔχουν τὴν διέξοδον, μετὰ τὴν πρώτην οὐσιώδη στρατιωτικὴν ἀποτυχίαν, νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ ἐξωτερικὸν μέτωπον διὰ νὰ στραφοῦν πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ὑψοῦντες τὴν σημαίαν ἄλλων ἰδεωδῶν. Χωρὶς νὰ εἶχε κἂν σημάνει ἡ Καϊζερικὴ Γερμανία ὅ,τι σημαίνει σήμερον ἡ ἐθνικοσοσιαλιστική, ὁ Γερμανὸς τοῦ 1918, μετὰ τὰς ἐμφανεῖς ἀποτυχίας τῶν ἐπιθέσεων τοῦ ἔτους τούτου, ἐγκατέλειψε τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν καὶ εἶχε πρόχειρον τὴν ἠθικὴν διέξοδον νὰ στραφῇ κατὰ τῶν ἐσωτερικῶν ἐχθρῶν. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τὴν Τσαρικὴν Ρωσίαν. Ὁ Γάλλος ἀντιθέτως, μὴ ἔχων τὴν διέξοδον αὐτὴν καὶ γνωρίζων, ὅτι ὁ ἀγών του ἦτο ὑπὲρ τῶν πάντων, ὑπερενίκησεν εὐκόλως τὰ κύματα τῆς ἡττοπαθείας τοῦ 1916 καὶ 1917, ἀπέδειξεν ὅτι εἶχεν ἀνεξαντλήτους πηγὰς ἠθικῆς ἀνασυγκροτήσεως καὶ δὲν ἐκάμφθη, παρ' ὅλας τὰς ἐπανειλημμένας ἀποτυχίας ἢ ματαιοπονίας, αἱ ὁποῖαι διεδέχθησαν τὴν νίκην τοῦ Μάρνη. Καὶ αὐτὴ ἡ νίκη τοῦ Μάρνη ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα μιᾶς ὑπερόχου τακτικῆς ὑποχωρήσεως, εἰς τὴν ὁποίαν τὰ νεῦρα τῶν Γερμανῶν (ἐὰν ἠναγκάζοντο αὐτοὶ νὰ ὑποχωρήσουν εἰς τὸ αὐτὸ βάθος τῆς ἰδίας των χώρας) θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀνθέξουν. Ὁ λαός, τὸν ὁποῖον δὲν ἐμπνέει ἡ πίστις, ὅτι ἀγωνίζεται ὑπὲρ τῶν πάντων, ὁ λαός, ὁ ὁποῖος γνωρίζει, ὅτι ἔχει καὶ ἄλλας διεξόδους ἠθικῆς ἱκανοποιήσεως, δὲν ἀντέχει εἰς ἀποτυχίας καὶ δὲν φθάνει ἑπομένως εἰς τὴν τελικὴν νίκην, ἡ ὁποία εἶναι πολλάκις ἐξηρτημένη ἀπὸ τὴν ἠθικὴν ὑπερνίκησιν προσκαίρων μερικῶν ἀποτυχιῶν. Τὸν κίνδυνον νὰ διαλυθῇ ὁ γερμανικὸς στρατὸς εἰς τὴν πρώτην οὐσιώδη ἀποτυχίαν τὸν βλέπουν αὐτοὶ οὗτοι οἱ σώφρονες καὶ πράγματι μεγάλοι εἰς τὸ πνεῦμα καὶ εἰς τὴν ψυχὴν

Γερμανοί. Δὲν πρόκειται νὰ ἐπικαλεσθῶμεν τὴν μαρτυρίαν Ἑβραίων, οὔτε σοσιαλιστῶν, ἢ κομμουνιστῶν, οὔτε Γερμανῶν ἐκδιωχθέντων παρὰ τὴν θέλησίν των ἐκ Γερμανίας. Ἐπικαλούμεθα τὴν μαρτυρίαν ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦ Thomas Mann, ἀνδρὸς βαθύτατα ἐθνικόφρονος, ὁ ὁποῖος, χωρὶς νὰ πιεσθῇ, ἐγκατέλειψε μόνος του τὴν ἐθνικοσοσιαλιστικὴν Γερμανίαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ Hermann Rauschning, ἀνδρὸς ἐπίσης ἐθνικόφρονος καὶ δὴ μοναρχικοῦ, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ ἐπὶ πενταετίαν ἐθνικοσοσιαλιστὴς καὶ ἀναδειχθεὶς ἐν Δάντσιχ εἰς τὸ ὑπέρτατον ἀξίωμα τοῦ προέδρου τῆς Γερουσίας, παρητήθη αὐτοβούλως καὶ κατέφυγεν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ὅταν ἔλαβεν ἐκ μέρους τοῦ Χίτλερ διαταγὰς ἀντιτιθεμένας εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ εἰς τὸ πραγματικὸν ἐθνικὸν συμφέρον. Ἀμφότεροι τονίζουν μὲ βαθύτατον πόνον, ὅτι ἡ ἀντοχὴ τοῦ Γερμανοῦ στρατιώτου εἰς τὴν πρώτην ἀποτυχίαν θὰ σπάσῃ. Ὁ Thomas Mann τὸ ἐτόνισεν ἤδη πρὸ τετραετίας, ὁ δὲ Rauschning εἰς τὸ πρὸ μηνῶν ἐκδοθὲν μέγα ἔργον του « Die Revolution des Nihilismus ». Ἀλλὰ καὶ χωρὶς τὴν μαρτυρίαν τῶν σωφρόνων Γερμανῶν, αὐτὴ αὕτη ἡ λογική, βασιζομένη ἐπὶ τῶν διδαγμάτων τῆς ἱστορικῆς πείρας, ἀρκεῖ διὰ νὰ μᾶς ὁδηγήσῃ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἠθικὴ ἀντοχὴ τοῦ γερμανικοῦ καὶ τοῦ ἰταλικοῦ λαοῦ θὰ εἶναι μικρά, ἐνῷ ἡ τῶν ἀντιπάλων των (μικρῶν καὶ μεγάλων) ἀνεξάντλητος.

Ὁ γερμανικὸς ἐθνικοσοσιαλισμὸς καὶ ὁ ἰταλικὸς φασισμὸς στηρίζουν ἐλπίδας εἰς τὸ ὅτι ἡ Ἀγγλία — γηράσασα καὶ καταπονηθεῖσα εἰς τὴν ἄσκησιν τῆς μεγάλης ἱστορικῆς ἀποστολῆς της — δὲν θὰ ἀνθέξῃ εἰς τὸν ἀγῶνα καὶ θὰ συνθηκολογήσῃ μὲ τοὺς νεαροὺς ἰμπεριαλισμούς. Ἡ ἐλπὶς αὐτὴ στηρίζεται ἐπὶ ὁλοκλήρου σειρᾶς σαθρῶν συλλογισμῶν. Ἐν πρώτοις ὁ ἀγγλικὸς λαὸς θὰ ὑποστῇ ἐν περιπτώσει πολέμου τὰ ὀλιγώτερα καὶ μικρότερα τῶν πληγμάτων, ἀποκλείεται δὲ ὁπωσδήποτε νὰ ἴδῃ τὸν ἐχθρὸν εἰς τὸ ἔδαφός του. Δεύτερον : εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ κουρασθῇ πρὶν ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους ἐκεῖνος ἀκριβῶς ὁ λαός, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀνεξαντλήτους οἰκονομικὰς πηγάς. Τρίτον : δὲν εἶναι νοητὸν νὰ συνθηκολογήσῃ ὁ ἀγγλικὸς λαὸς (δι' αὐτοῦ δὲ ἐμμέσως καὶ ὁ καθ' ὅλα νεαρώτατος ἀμερικανικὸς λαὸς) μὲ ἰμπεριαλισμούς, οἱ ὁποῖοι, ὡς ἐτονίσθη ἤδη, εἶναι ὁλοκληρωτικοί. Τέταρτον : εἶναι παράλογον νὰ γίνεται λόγος περὶ γήρατος ἑνὸς λαοῦ, τοῦ ὁποίου αἱ ζωηρότεραι καὶ νεανικώτεραι πράξεις ἐγένοντο κατὰ τὰ τελευταῖα ἀκριβῶς ἑξήκοντα ἔτη. Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο σημεῖον εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιμείνωμεν ὀλίγον. Ἐὰν αἱ βάσεις διὰ τὴν ἀγγλικὴν δύναμιν

εἰς τοὺς ὠκεανοὺς ἐτέθησαν ἤδη ὑπὸ τῆς Ἐλισάβετ καὶ ὑπὸ τοῦ Κρόμβελ, ἡ μεγάλη ἱστορικὴ ὥρα τῆς Ἀγγλίας ἤρχισε νὰ σημαίνῃ κυρίως ἀφ' ἧς στιγμῆς ὁ ἰμπεριαλισμός της, συνειδητοποιηθεὶς ὑπὸ τοῦ Ντισραέλι καὶ ὀργανωθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἰωσὴφ Τσάμπερλαιν, ἔδωσεν εἰς τὴν Ἀγγλίαν τὴν πλήρη ἄνεσιν νὰ συνδυάσῃ τὴν ἀποστολήν της καὶ μὲ ἀνθρωπιστικὰ ἰδεώδη. Ἡ Ἀγγλία δὲν ἐκάμφθη, ὅταν, παρὰ τὴν πρόσφατον τότε ἀπώλειαν τῆς μεγάλης βορειοαμερικανικῆς ἀποικίας της, ἠναγκάσθη ἐπὶ εἰκοσαετίαν σχεδὸν ὁλόκληρον νὰ ἀντιμετωπίζῃ τὸν Ναπολέοντα. Ἡ Ἀγγλία δὲν ἐκάμφθη, ὅταν ἐπὶ σειρὰν δεκαετιῶν ὁλοκλήρων ὑφίστατο, κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, τραγικὰς ἀποτυχίας εἰς τὸ Ἀφγανιστὰν καὶ οἰκτρὰς ἀπογοητεύσεις εἰς πολλὰ μέτωπα διπλωματικῶν ἀγώνων. Εἰς ἐποχάς, καθ' ἃς ὁ ἰμπεριαλισμός της δὲν εἶχε κἂν ὀργανωθῆ καὶ (ὅπερ σπουδαιότερον) δὲν εἶχε προσλάβει τὴν ἀνθρωπιστικὴν ἐκείνην μορφήν, ἡ ὁποία τὸν καθιστᾷ σήμερον παράγοντα ἠθικοῦ πολιτισμοῦ, εἰς ἐποχὰς μάλιστα, καθ' ἃς καὶ τὸ ἰρλανδικὸν ζήτημα ἦτο ζήτημα ἐμφυλίου πολέμου, κατώρθωσεν ἡ Ἀγγλία, ἀναμένουσα τὴν κατάλληλον στιγμήν, νὰ ἀνέχεται ὑπομονητικώτατα τὰς τραγικωτέρας τῶν μειώσεων, χωρὶς νὰ ἐκνευρίζεται, χωρὶς νὰ χάνῃ τὴν ἠθικὴν ἰσορροπίαν της, χωρὶς πράγματι καὶ οὐσιαστικῶς νὰ μειοῦται. Ἐὰν κατώρθωσε τοῦτο ἡ Ἀγγλία πρὶν ἢ παγιωθῇ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡ δύναμίς της, διατί ἆρά γε δὲν θὰ τὸ κατορθώσῃ σήμερον, μετὰ τὴν πρόσφατον (δηλαδὴ πρὸ ὀλίγων μόλις δεκαετιῶν σημειωθεῖσαν) παγίωσιν τῆς δυνάμεώς της, μετὰ τὴν παγίωσιν συγκεκριμένως τῆς ὁριστικῆς εἰρήνης εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς μητροπόλεως καὶ εἰς τὰς σχέσεις ταύτης πρὸς τὰς ἀποικίας της, δηλαδὴ πρὸς τὰ ἐθνικά της ὑποκαταστήματα ; Ἡ βάρβαρος ἰμπεριαλιστικὴ διάνοια τῶν ἐθνικοσοσιαλιστῶν καὶ φασιστῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ ἐκτιμήσῃ ὀρθῶς τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Ἀγγλία τῆς χθές, ἡ ὁποία κατέκτα καὶ ἐκράτει διὰ τῆς βίας τὰς ἀποικίας της, ἦτο ἀσυγκρίτως ἀσθενεστέρα ἀπὸ τὴν Ἀγγλίαν τῆς σήμερον, ἡ ὁποία μὲ τὴν γενναιοδωρίαν καὶ ὑπέροχον χειρονομίαν τοῦ πράγματι ἰσχυροῦ παρεχώρησε πλήρη κρατικὴν ἀνεξαρτησίαν εἰς τὰς μεγάλας κτήσεις της. Ἦτο ἆρά γε σύμπτωμα ἀδυναμίας τῶν Ἄγγλων, ὅταν εἰς ἐποχήν, καθ' ἣν ἡ γενναιοδωρία των δὲν ἦτο ἀκόμη δυνατή, ἀνεγνώρισαν τὸ τετελεσμένον γεγονὸς τῆς ἱδρύσεως τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν ; Ἦτο ἆρά γε σύμπτωμα ἀδυναμίας των, ὅταν παρεχώρησαν μόνοι των εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰς Ἰονίους Νήσους, προβάν-

τες οὕτω εἰς πρᾶξιν, τὴν ὁποίαν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐννοήσουν οἱ Γερμανοὶ καὶ Ἰταλοὶ ἰμπεριαλισταί ; Ἦτο ἆρά γε σύμπτωμα ἀδυναμίας τῶν Ἄγγλων, ὅταν, ἀφοῦ ὠργάνωσαν τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν κατέστησαν πράγματι πολιτισμένην χώραν, τὴν παρέδωσαν, μετὰ τεσσαράκοντα μόνον ἐτῶν κατοχήν, εἰς τὴν αὐτοτελῆ ἱστορικήν της τύχην ; Ἦτο τέλος σύμπτωμα ἀδυναμίας τῶν Ἄγγλων, ὅταν, δημιουργήσαντες μὲ μεγάλας θυσίας τὰ πολιτισμένα κράτη τοῦ Καναδᾶ, τῆς Νοτιοαφρικανικῆς Ἑνώσεως, τῆς Αὐστραλίας καὶ τῆς Νέας Ζηλανδίας, παρεχώρησαν εἰς αὐτὰ βαθμιαίως — συμπληρωθείσης τῆς βαθμιαίας αὐτῆς δωρεᾶς ἐν ἔτει 1926 — τὴν πλήρη κρατικὴν αὐτονομίαν των ; Αὐτὰ ὅλα ὄχι μόνον δὲν εἶναι συμπτώματα ἀδυναμίας καὶ γήρατος, ἀλλὰ εἶναι συμπτώματα μεγίστης δυνάμεως καὶ ὑψίστου ἀνθρωπιστικοῦ ἤθους. Ἀναμφισβήτητον εἶναι ἄλλως τε τὸ γεγονός, ὅτι ὄχι μόνον αἱ κτήσεις τῆς Ἀγγλίας, αἱ ὁποῖαι συνάπτονται πρὸς αὐτὴν συμβολικῶς καὶ διὰ κοινοῦ στέμματος, συνδέονται σήμερον μὲ τὴν Μητρόπολιν δι' ἠθικῶν καὶ οἰκονομικῶν δεσμῶν στερεωτέρων ἀπὸ τοὺς χθεσινοὺς ἀστυνομικοὺς δεσμούς, ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αἱ διὰ τῆς βίας ἄλλοτε χειραφετηθεῖσαι Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι αἰσθάνονται σήμερον πρὸς τὸ ἀδελφὸν ἀγγλοσαξωνικὸν ἔθνος φιλίαν καὶ ἀλληλεγγύην, τὴν ὁποίαν ἡ παλαιὰ ὑποτεταγμένη ἀποικία τοῦ 18ου αἰῶνος δὲν ἠσθάνετο. Οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἡ δύναμις τῆς Ἀγγλίας μεγαλυτέρα ἀπὸ ὅ,τι εἶναι σήμερον, διότι οὐδέποτε ἐβασίζετο ἐπὶ τῆς ἀγάπης καὶ τῶν ἐλευθέρων δεσμῶν, ἐφ' ὧν βασίζεται σήμερον.

Ἐθεωρήσαμεν ἀναγκαῖον νὰ ἐπιμείνωμεν ὀλίγον εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς δυνάμεως τῆς Ἀγγλίας, διότι καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀκόμη ὑπάρχουν τινές, οἱ ὁποῖοι διδάσκουν, ὅτι ἡ Ἀγγλία κλίνει πρὸς τὴν δύσιν της. Οἱ δύο παρελθόντες αἰῶνες, καθ' οὓς ἡ Ἀγγλία δὲν εἶχεν ἀκόμη πλήρως συλλάβει τὸ ἠθικὸν περιεχόμενον τῆς ἀποστολῆς της, ὑπῆρξαν πράγματι κρίσιμοι διὰ τὴν δύναμίν της. Ὁ εἰκοστὸς αἰὼν ὄχι μόνον δὲν εἶναι κρίσιμος, ἀλλὰ πρόκειται ἀντιθέτως νὰ παράσχῃ εἰς τὴν Ἀγγλίαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ καταφέρῃ τὸ ὁριστικὸν πλῆγμα κατὰ τῆς βαρβαρότητος καὶ νὰ ἑδραιώσῃ, ἐν συνεργασίᾳ μὲ τὴν Γαλλίαν καὶ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας, τὸ παγκόσμιον ἐκεῖνο καθεστώς, τὸ ὁποῖον θὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς ὅλους τοὺς λαούς, μικροὺς καὶ μεγάλους (ἰδίᾳ δὲ εἰς τοὺς μικρούς, τοὺς ὁποίους ἡ Γερμανία θέλει νὰ διαγράψῃ ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς) τὸ δικαίωμα καὶ τὴν δυνατότητα τῆς αὐτοτελοῦς ἱστορικῆς των ὑποστάσεως.

Ε.— (Ἡ ὑπεροχὴ εἰς τὴν γενικὴν στρατηγικὴν θέσιν). Ὁ συνασπισμὸς τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων, ὅπως ἐτονίσαμεν ἤδη κάπου παρεμπιπτόντως, ἔχει τὸ μέγα πλεονέκτημα, ὅτι δὲν παρέχει ὁριστικὸν στόχον εἰς τοὺς ἀντιπάλους του. Ὁσονδήποτε εὐνοϊκὴ καὶ ἐὰν ὑποτεθῇ, ὅτι θὰ εἶναι ἡ ἔκβασις τῶν ἀστραπιαίων γερμανοϊταλικῶν ἐπιθέσεων, ποῦ εὑρίσκεται ἆρά γε ἡ καρδία τῶν ἀντιπάλων των διὰ νὰ τὴν πλήξουν ὁριστικῶς; Μήπως εὑρίσκεται εἰς τὴν Οὐκρανίαν ἢ τὴν Ρουμανίαν; Μήπως εὑρίσκεται εἰς τὴν Βαρσοβίαν ἢ τὰς Ἀθήνας; Μήπως εὑρίσκεται εἰς αὐτὸ τὸ Παρίσι; Ὄχι! Τὰ τρωτὰ σημεῖα τῶν ἀντιπάλων τοῦ Ἄξονος εὑρίσκονται βεβαίως εἰς ὅλους αὐτοὺς τοὺς τόπους, ἀλλὰ καὶ εἰς οὐδένα ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀποκλειστικῶς ἐντοπισμένα.

Ἐνῷ τοιαύτη εἶναι ἡ γενικωτάτη στρατηγικὴ θέσις τοῦ συνασπισμοῦ τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων, ὁ Ἄξων ἀντιθέτως ἔχει καρδίαν ἐντοπισμένην καὶ ἐκτεθειμένην εἰς τὸν κίνδυνον ὁριστικῶν πληγμάτων. Ὁ Ἄξων παρέχει γεωγραφικῶς τὴν εὐχέρειαν νὰ κυκλωθῇ, νὰ ἀποκλεισθῇ, νὰ συμπιεσθῇ καὶ νὰ ὑποστῇ ἀσφυξίαν. Ἡ διάνοιξις ὁδῶν ἠπειρωτικῶν — καὶ ἐὰν ἀκόμη ὑποτεθῇ, ὅτι θὰ καταστῇ δυνατὴ — δὲν τὸν σώζει. Ἔσωσε ἆρά γε τὴν Γερμανίαν τοῦ Κάϊζερ ἡ μετὰ τὴν συντριβὴν τῆς Σερβίας διάνοιξις τῆς πρὸς Βαγδάτην ἀγούσης ὁδοῦ ἢ ἡ κατάληψις τῆς Ρουμανίας μὲ τὸν σιτοβολῶνα καὶ τὰ πετρέλαιά της; Οὔτε αὐτὴ ἡ συνθηκολόγησις τῆς Ρωσίας καὶ ἡ συνθήκη τοῦ Μπρέστ-Λιτόβσκ δὲν ἔσωσαν τὴν Καϊζερικὴν Γερμανίαν. Αὐτὰ ὅλα ἀνέστειλαν τὴν τελικὴν λύσιν, ἀλλὰ δὲν ἠλλοίωσαν οὐσιωδῶς τὰς προϋποθέσεις τῆς λύσεως. Καὶ ἐὰν ἀκόμη ἀποφύγῃ ὁ Ἄξων τὴν πλήρη κύκλωσιν, τὴν ὁποίαν ἀπὸ τοῦδε ἀναγνωρίζει ὁ ἴδιος ὡς ἐπερχομένην, τὸ γεγονός, ὅτι ἡ καρδία του ἀποτελεῖ στόχον συγκεκριμένον, διευκολύνει καταπληκτικῶς τὸ ἔργον τῶν ἀντιπάλων του.

Τὸ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι τὰ κράτη τοῦ Ἄξονος θὰ ἔχουν ὅλας τὰς πλευράς των ἐκτεθειμένας εἰς τὴν ἐπίθεσιν τῶν ἀντιπάλων των. Ὅλαι των αἱ ἀκταὶ καὶ ὅλα τὰ ἠπειρωτικά των ὅρια θὰ προσβληθοῦν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ταὐτοχρόνως. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν δὲν ἐπιτευχθῇ τοῦτο ἀμέσως ἢ ἐὰν ὑποτεθῇ, ὅτι θὰ κατορθώσῃ ὁ Ἄξων νὰ ἀνοίξῃ δίοδον πρὸς ὡρισμένας κατευθύνσεις, τὸ γεγονός, ἐπαναλαμβάνομεν, ὅτι ἡ οὐσιαστικὴ αὐτοῦ δύναμις θὰ μείνῃ ὀργανικῶς προσδεδεμένη εἰς τὸ κέντρον τῆς Εὐρώπης, ἀποτελεῖ μειονέκτημα, τὸ ὁποῖον θὰ ἀναγκάσῃ

τὸν Ἄξονα τελικῶς νὰ ὑποκύψῃ. Καὶ ἐὰν ἀκόμη ἀποκρούσῃ ὁ Ἄξων ἐπιτυχῶς ὅλα τὰ ἐναντίον του πλήγματα, αἱ δυνάμεις του θὰ ἐξαντληθοῦν εἰς τὴν ματαίαν προσπάθειαν, ὅπως ἀνεύρῃ αὐτὸς τὸν ὁριστικὸν στόχον τῶν ἀντιπάλων του. Ἡ ἐπιχείρησις τοῦ Ναπολέοντος κατὰ τῆς Ρωσίας ἀπέδειξεν, ὅτι αὐτὸ τοῦτο τὸ ἁπλῶς ἠπειρωτικὸν ἀχανὲς ἀρκεῖ διὰ νὰ καταστήσῃ ματαίαν τὴν ἐπιδρομὴν καὶ τοῦ ἰσχυροτέρου κατακτητοῦ, ἐφ' ὅσον ὁ ἀμυνόμενος λαὸς πιστεύει, ὅτι οἱ κυβερνῆται του ὀρθῶς διαχειρίζονται τὰς τύχας του. Πολὺ περισσότερον τὸ ὠκεάνειον ἀχανὲς καθιστᾷ ματαίαν πᾶσαν προσπάθειαν ἐπικρατήσεως ἐκ μέρους τῶν λαῶν ἐκείνων, οἵτινες δὲν δεσπόζουν τῶν ὠκεανῶν καὶ δὲν ἔχουν ὑπερπόντια ἀντικρύσματα ἐξ ἴσου σταθερά, ὅπως ἡ ἰδία αὐτῶν γῆ.

Ϛ.— (Ὑπεροχὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν ἀποστολήν). Ἡ ὑπεροχὴ τοῦ συνασπισμοῦ τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων δὲν συνδέεται μόνον πρὸς τὰ μέχρι τοῦδε ἀναπτυχθέντα ἁπτὰ δεδομένα, ἀλλὰ συνδέεται καὶ πρὸς τὸ οὐχὶ ὀλιγώτερον ἁπτὸν γεγονός, ὅτι ὁ ἀγὼν των ἐν περιπτώσει πολέμου θὰ ἔχῃ συγκεκριμένους καὶ ὑφ' ὅλων τῶν λαῶν νοητοὺς καὶ ἀσπαστοὺς σκοπούς, θὰ ἀνταποκρίνεται μὲ ἄλλας λέξεις πρὸς τὰς ἀνάγκας καὶ ὀργανικὰς ροπὰς τῆς συγχρόνου ἱστορίας. Τί ζητεῖ διὰ τοῦ πολέμου ὁ Ἄξων; Ζητεῖ ὅ,τι ἤρχισε πρὸ πολλοῦ ζητῶν καὶ ἐν μικρογραφίᾳ πραγματοποιῶν: ζητεῖ τὴν κατάκτησιν τοῦ κόσμου, τὴν ὑποδούλωσιν μικρῶν λαῶν, τὸν ἀδύνατον συνδυασμὸν τοῦ πνεύματος τῶν βαρβάρων ἐπιδρομῶν τῶν παλαιοτέρων ἐποχῶν μὲ τὰ τεχνικὰ μέσα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος. Τί θὰ ζητήσῃ ἐν περιπτώσει πολέμου ὁ συνασπισμὸς την Δυτικῶν Δυνάμεων; Θὰ ζητήσῃ ὅ,τι ἤρχισε πρὸ πολλοῦ (ἔστω καὶ πλημμελῶς ἢ καὶ κακῶς) πραγματοποιῶν: θὰ ζητήσῃ τὴν ὀργάνωσιν τῆς παγκοσμίου εἰρήνης, τὴν θεμελίωσιν αὐτῆς ἐπὶ τῆς ἰσοτιμίας (τῆς ἠθικῶς τοὐλάχιστον πλήρους) τῶν μικρῶν καὶ τῶν μεγάλων λαῶν, τὴν διὰ συνεννοήσεως καὶ ἴσως διὰ μονίμου συνεργασίας ρύθμισιν τῶν διαφόρων πανοικουμενικοῦ ἐνδιαφέροντος οἰκονομικῶν, δημογραφικῶν καὶ κοινωνικῶν προβλημάτων, τὴν λύσιν μὲ ἄλλας λέξεις τῶν κρισίμων προβλημάτων διὰ τῆς ἀποφυγῆς τῶν ἐπαναστάσεων καὶ τῶν βιαίων ἀνατροπῶν, διὰ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ Μέτρου καὶ τῆς Ἰσορροπίας εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν. Ἐὰν μετὰ τὸν τελευταῖον παγκόσμιον πόλεμον ἐπεδιώχθησαν πάντα ταῦτα μὲ μέσα ἄστοχα ἢ καὶ κακά, τοῦτο δὲν ὠφείλετο ἁπλῶς εἰς τὴν μοιραίαν συνύφανσιν ὀρθῶν σκέψεων καὶ ὡραίων ἰδεολογιῶν μὲ ἐγωϊστικοὺς ὑπολογισμοὺς

(ἡ συνύφανσις αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὸν ποτὲ νὰ ἀποφευχθῇ πλήρως), ἀλλ' ὠφείλετο καὶ εἰς τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὸ 1919 οὔτε τὴν πολὺ ἀργότερον κτηθεῖσαν πεῖραν τῆς παγκοσμίου οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς κρίσεως εἶχον οἱ λαοὶ τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας, οὔτε εἰς τὴν φωνὴν τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ διὰ τὴν ἀνθρωπότητα ὁλόκληρον ὠφέλιμος σημασία, τὴν ὁποίαν ἀσφαλῶς θὰ ἔχῃ εἰς τὸ τέλος ἑνὸς προσεχοῦς μεγάλου πολέμου.

Ἂς θέσωμεν λοιπὸν καὶ πάλιν τὰ δύο ἐρωτήματα:

Τί ζητοῦν διὰ τοῦ πολέμου τὰ κράτη τοῦ Ἄξονος; Ζητοῦν πράγματα, τὰ ὁποῖα οὔτε οἱ ἴδιοι αὐτῶν λαοὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοήσουν καὶ κατὰ βάθος νὰ ἀσπασθοῦν.

Τί ζητοῦν ἐν περιπτώσει πολέμου αἱ Δυτικαὶ Δυνάμεις; Ζητοῦν πράγματα, τὰ ὁποῖα ὅλοι οἱ λαοὶ — ἀκόμη καὶ οἱ λαοὶ τοῦ Ἄξονος — εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοήσουν καὶ νὰ ἀσπασθοῦν.

Τὰ κράτη τοῦ Ἄξονος ζητοῦν ὅ,τι δὲν συμφέρει οὔτε εἰς τοὺς λαούς των.

Αἱ Δυτικαὶ Δυνάμεις ζητοῦν ὅ,τι συμφέρει εἰς ὅλους.

Τὰ κράτη τοῦ Ἄξονος ἐμπνέονται ἀπὸ πάθη ἀσύλληπτα καὶ πρωτογόνως δυναμικά, τὰ ὁποῖα μόνον διὰ τοῦ πολέμου καὶ δὴ διὰ τῆς ἐπ' ἄπειρον παρατάσεως τῆς ψυχολογίας τοῦ πολέμου εἶναι δυνατὸν νὰ ἱκανοποιηθοῦν.

Αἱ Δυτικαὶ Δυνάμεις ἐμπνέονται ἀπὸ ἰδεώδη, τὰ ὁποῖα καὶ ἄνευ πολέμου εἶναι δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθοῦν (ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν βεβαίως, ὅτι ἡ Γερμανία καὶ ἡ Ἰταλία θὰ ἐπανέλθουν εἰς τὴν παγκόσμιον οἰκογένειαν τῶν ἐθνῶν).

Τὰ κράτη τοῦ Ἄξονος ζητοῦν νὰ πραγματοποιήσουν τεχνητοὺς βαρβάρους Μύθους μὲ τεχνητοὺς καὶ σκηνοθετημένους ἀναχρονισμούς.

Αἱ Δυτικαὶ Δυνάμεις ζητοῦν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐπικράτησιν τῆς Ἀληθείας μὲ μέσα ὀργανικῶς συμβαδίζοντα μὲ τὴν ἐποχήν μας.

Τὰ κράτη τοῦ Ἄξονος ἀγνοοῦν τὴν ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς μας, ἐνῷ αἱ Δυτικαὶ Δυνάμεις τὴν γνωρίζουν καὶ κινοῦνται ἐν τῷ πλαισίῳ της. Καὶ δι' αὐτὸν μόνον τὸν λόγον — δηλαδὴ καὶ ἐὰν δὲν εἴχομεν ἐνώπιόν μας ἀπτὰ ὅλα τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς ὑπεροχῆς των — θὰ ἐλέγομεν μὲ ἀπόλυτον βεβαιότητα, ὅτι ἡ νίκη θὰ εἶναι μὲ τὸ μέρος τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων. Εἴτε διὰ πο-

λέμου, εἴτε ἄνευ πολέμου (τὸ πρῶτον δυστυχῶς εἶναι πιθανώτερον ἀπὸ τὸ δεύτερον), οἱ πολιτικοὶ φορεῖς τῶν δύο ὁλοκληρωτικῶν ἰμπεριαλισμῶν τῆς ἐποχῆς μας θὰ συντριβοῦν ταχέως ὑπὸ τὴν πίεσιν αὐτῆς ταύτης τῆς ἱστορικῆς λογικῆς.

III

Ἡ θέσις τῆς Ἑλλάδος εἶναι παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς Ἀγγλίας

Ὁ πόλεμος εἶναι λοιπὸν ἀναπότρεπτος, ἐὰν δὲν διαλυθοῦν ἐγκαίρως ὁ γερμανικὸς ἐθνικοσοσιαλισμὸς καὶ ὁ ἰταλικὸς φασισμός.

Ὁ πόλεμος θὰ ὁδηγήσῃ ἀσφαλῶς εἰς τὴν νίκην τοῦ συνασπισμοῦ τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων.

Αὐτὰ εἶναι τὰ δύο θεμελιώδη συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα κατέληξαν αἱ μέχρι τοῦδε γενόμεναι παρατηρήσεις. Ἐὰν ἐπεμείναμεν εἰς τὴν διεξοδικὴν ἀνάπτυξιν τῶν λόγων, οἱ ὁποῖοι θεμελιώνουν τὰ δύο αὐτὰ συμπεράσματα, τὸ ἐπράξαμεν, διότι τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ἔχουν μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν χάραξιν τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδος. Ἄλλη ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος, ἐὰν τὰ ἀνωτέρω συμπεράσματα ἐβασίζοντο ἐπὶ ἁπλῶν εἰκασιῶν. Ἄλλη πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος, ἐφ' ὅσον τὰ συμπεράσματά μας ἔχουν τὰς ἀκλονήτους βάσεις, τὰς ὁποίας ἐπεχειρήσαμεν ἀνωτέρω νὰ ἀποκαλύψωμεν. Διὰ τῶν ἐπιχειρημάτων, τὰ ὁποῖα ἀνεπτύξαμεν, δὲν ἀπεβλέψαμεν εἰς τὸ νὰ ἀντιμετωπίσωμεν ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι τυχὸν ὑποστηρίζουν, ὅτι ἡ Ἑλλὰς πρέπει νὰ συμμαχήσῃ ἐν περιπτώσει πολέμου μὲ τὸν Ἄξονα. Ἐὰν ὑπάρχουν τυχὸν τινὲς ὑποστηρίζοντες τοιοῦτον τι, οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, οἱ ὁποῖοι θὰ εἶναι βεβαίως ἐλάχιστοι, εὑρίσκονται ὑπὸ τὸ κράτος σοβαρωτάτης πλάνης. Νίκη τοῦ Ἄξονος σημαίνει (καὶ ἐὰν ἀκόμη ἡ Ἑλλὰς μείνῃ οὐδετέρα ἢ καὶ ἐὰν συμμαχήσῃ μὲ τὴν Γερμανίαν καὶ τὴν Ἰταλίαν) ἐξάλειψιν τῆς Ἑλλάδος ὡς αὐτοτελοῦς ἱστορικοῦ παράγοντος ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς καὶ ἀπὸ τὰς σελίδας τῆς μελλοντικῆς ἱστορίας. Καὶ ἐὰν λοιπὸν ὑπετίθετο, ὅτι δὲν εἴμεθα βέβαιοι περὶ τῆς τελικῆς ἥττης τοῦ Ἄξονος, καὶ πάλιν θὰ ἐλέγομεν, ὅτι εἶναι προτιμότερον νὰ πέ-

σωμεν μαχόμενοι (ὁπότε θὰ ἔχωμεν τὴν ἐλπίδα τῆς Ἀναστάσεως), παρὰ νὰ πέσωμεν παραδιδόμενοι καὶ ἐξευτελιζόμενοι πρὸ τῆς ἰδίας ἡμῶν συνειδήσεως. Ὥστε ἀνεξαρτήτως τῶν γενομένων εἰς τὰς προηγουμένας σελίδας ἀναπτύξεων, ἀνεξαρτήτως τῆς ὀρθότητος ἢ μὴ τῶν γενομένων συλλογισμῶν, ἡ θέσις τῆς Ἑλλάδος εἶναι εἰς τὸ πλευρὸν τῆς Ἀγγλίας. Διὰ τῆς μακρᾶς λοιπὸν ἀναπτύξεως, εἰς ἣν προέβημεν, δὲν ἐζητήσαμεν νὰ ἀντιμετωπίσωμεν τὰς ὑπαρχούσας τυχὸν γερμανοφίλους ἀντιλήψεις, ἀλλ' ἠθελήσαμεν νὰ ἀντιμετωπίσωμεν ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι, ὁρμώμενοι ἀπὸ τὰς αὐτὰς μὲ ἡμᾶς ἐθνικὰς διαθέσεις, καταλήγουν εἰς τὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα καὶ ἡμεῖς κατελήξαμεν, οὐχὶ μὲ τὴν αὐτὴν πίστιν, ἀλλὰ μὲ ποιάς τινὰς ἐπιφυλάξεις καὶ ἀμφιβολίας. Οἱ οὕτω πως σκεπτόμενοι ἐγκρίνουν βεβαίως τὴν ἀπὸ μηνῶν χαραχθεῖσαν πολιτικὴν τῆς Ἑλλάδος, δι' ἧς αὕτη ἐφάνη σιωπηρῶς προσχωροῦσα εἰς τὴν παράταξιν τῆς Ἀγγλίας, θεωροῦν ὅμως κάπως ἀβέβαιον τὸ ἐὰν θὰ γίνῃ πόλεμος καὶ προτιμοῦν — διὰ λόγους προνοίας — νὰ συνεχισθῇ ἡ πολιτικὴ τῆς μὴ φανερᾶς ἐκδηλώσεως τῆς Ἑλλάδος. Εἰς αὐτοὺς ἀκριβῶς ἀπηυθύνθημεν καὶ χάριν αὐτῶν (τῶν ἐθνικώτατα σκεπτομένων, ἀλλὰ περιπιπτόντων ἴσως εἰς ὡρισμένα σφάλματα σκέψεως) παρετάξαμεν τὰ ἐπιχειρήματα ἐκεῖνα, δι' ὧν ἐζητήσαμεν νὰ ἀποδείξωμεν, ὅτι ἐντὸς τοῦ ἱστορικῶς προβλεψίμου μέλλοντος ἡ ἐθνικοσοσιαλιστικὴ Γερμανία καὶ ἡ φασιστικὴ Ἰταλία — εἴτε διὰ πολέμου, εἴτε ἄνευ πολέμου — εἶναι προωρισμέναι νὰ ἐκλείψουν. Ἐὰν τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὰ συμπεράσματά μας εἶναι ὀρθά, τότε τὸ σημειωτὸν βῆμα πρέπει ἴσως νὰ γίνῃ ταχύ, ἡ ἀφανὴς πολιτική μας ὑπὲρ τῆς Ἀγγλίας πρέπει ἴσως νὰ γίνῃ ἐμφανής, ἡ σύνεσις καὶ ἡ ἐπιφυλακτικότης πρέπει ἴσως νὰ παραχωρήσουν τὴν θέσιν των εἰς ἱστορικὰς πρωτοβουλίας καὶ εἰς ἐνεργοὺς ἐκδηλώσεις. Θὰ προβληθῇ, ὅμως, πιθανὸν ἡ ἑξῆς ἀντίρρησις : καὶ ἐὰν ἀκόμη εἶναι ἀπολύτως βέβαιον, ὅτι εἰς τὸ δι' ἱστορικῆς προβλέψεως συλληπτὸν μέλλον θὰ λείψουν οἱ δύο ὁλοκληρωτικοὶ ἰμπεριαλισμοὶ διὰ πολέμου ἢ καὶ ἄνευ πολέμου, τί μᾶς ἐμποδίζει νὰ τηρήσωμεν εἰς τὰς δημοσίας ἐκδηλώσεις μας στάσιν ἐπιφυλακτικὴν καὶ σεμνήν, ἀφοῦ οὕτως ἢ ἄλλως θὰ ἐξέλθωμεν ἐν περιπτώσει πολέμου παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς Ἀγγλίας; Τηροῦντες στάσιν δημοσίᾳ ἐπιφυλακτικὴν — οὕτω θὰ συνεχίσῃ τὴν σκέψιν του ὁ φέρων τὴν ἀντίρρησιν — ἀποφεύγομεν μέχρι τοῦ πολέμου τὴν πρόκλησιν καὶ τὰ πιθανὰ

οἰκονομικὰ ἀντίποινα τῆς Γερμανίας, ἀποφεύγομεν ἑπομένως ἕναν ἐνδεχομένως σοβαρὸν κλονισμὸν τῆς ἐθνικῆς μας οἰκονομίας, συμμορφούμεθα ἴσως (διότι καὶ αὐτὸ λέγεται) εἰς ἐπιθυμίαν καὶ ὑπόδειξιν αὐτῆς ταύτης τῆς Ἀγγλίας, δὲν ἀποκλείομεν ἀπὸ τοῦδε τὴν πιθανότητα νὰ διατηρήσωμεν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ πολέμου τὴν οὐδετερότητά μας, δὲν ἐμπλεκόμεθα μὲ ἄλλας λέξεις ἀπὸ τοῦδε ὁριστικῶς καὶ ἀμετακλήτως εἰς τὴν μοῖραν τῶν μελλοντικῶν γεγονότων. Αἱ ἀντιρρήσεις αὐταί, αἱ ὁποῖαι ἐκ πρώτης τοὐλάχιστον ὄψεως περιέχουν ἀληθείας, πρέπει νὰ συζητηθοῦν. Νὰ συζητηθῇ μάλιστα πρέπει καὶ ἡ ἔτι « ἐμπορικωτέρα » γνώμη, καθ' ἣν ἡ Ἑλλὰς (ὅπως πράττουν καὶ ἄλλα μικρὰ κράτη) πρέπει νὰ τηρήσῃ μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς κρίσεως στάσιν διφορουμένην καὶ πρέπει νὰ τὴν τηρήσῃ ὄχι μόνον δι' ἐξωτερικῶν χειρονομιῶν, ἀλλὰ καὶ δι' οὐσιωδῶν ἐνεργειῶν της. Μὲ τὴν ἀντιμετώπισιν αὐτῆς τῆς γνώμης θὰ ἀρχίσωμεν τὴν κατωτέρω ἀνάπτυξιν, ἡ ὁποία, διὰ νὰ συνεχισθῇ μεθοδικῶς καὶ διὰ νὰ περιλάβῃ ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν στάσιν τῆς Ἑλλάδος προβλήματα, πρέπει νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν ἑξῆς σειρὰν ἐρωτηματικῶν :

α) Εἶναι δυνατὸν καὶ πρέπον νὰ τηρήσῃ ἡ Ἑλλὰς μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς κρίσεως στάσιν διφορουμένην ;

β) Καὶ ἐὰν δὲν τηρήσῃ ἡ Ἑλλὰς στάσιν διφορουμένην, ἀλλὰ τηρήσῃ ἁπλῶς στάσιν πρὸς τὰ ἔξω ἐπιφυλακτικήν, ὑπάρχει ἡ δυνατότης νὰ μείνῃ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ πολέμου ἀμέτοχος καὶ οὐδετέρα ;

γ) Τί σημασίαν ἔχει ὑπὸ τὰς σημερινὰς συνθήκας καὶ ἐπὶ τῇ προόψει πολέμου τὸ βαλκανικὸν σύμφωνον ; Προστατεύει τοῦτο ἐπαρκῶς τὰ ἐθνικά μας συμφέροντα ;

δ) Τί σημασίαν ἔχει ὑπὸ τὰς ἀνωτέρω συνθήκας ἡ εἰδικωτέρα ἑλληνοτουρκικὴ φιλία ; Προστατεύει αὕτη ἐπαρκῶς τὰ ἐθνικά μας συμφέροντα ;

ε) Ποῖα πλεονεκτήματα ἢ ποῖα τυχὸν μειονεκτήματα ἔχει ἡ ἐπιφυλακτικὴ πρὸς τὰ ἔξω στάσις τῆς Ἑλλάδος ;

ς) Ποῖον εἶναι τὸ γενικὸν συμπέρασμα ὡς πρὸς τὴν τηρητέαν ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδος ἐξωτερικὴν πολιτικήν ;

Θὰ ἀπαντήσωμεν, ὅσον τὸ δυνατὸν συντομώτερον, εἰς ἓν ἕκαστον ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐρωτημάτων.

IV

Δὲν ἐπιτρέπεται διφορουμένη στάσις

Α.– Εἶναι δυνατὸν καὶ πρέπον νὰ τηρήση ἡ Ἑλλὰς μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς κρίσεως στάσιν διφορουμένην ; Τὸ ἐρώτημα τοῦτο τίθεται ἴσως ματαίως. Μετὰ τὰς ἐγγυήσεις, αἱ ὁποῖαι ἐδόθησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκ μέρους τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχουν ἐπακολουθήσει συνεννοήσεις, αἱ ὁποῖαι καθιστοῦν ἀδύνατον τὴν εἰς οὐσιώδεις ἐνεργείας διφορουμένην στάσιν τῆς Ἑλλάδος. Φυσικὸν μάλιστα εἶναι νὰ ἔχουν γίνει ἤδη ἢ νὰ ἔχουν ἔστω ἁπλῶς ἀρχίσει αἱ τοιαῦται συνεννοήσεις καὶ νὰ ἔχουν μάλιστα ὡς ἀντικείμενον ὄχι μόνον θέματα πολιτικά, ἀλλὰ καὶ θέματα σχετιζόμενα μὲ τὴν πολεμικὴν ἄμυναν τῆς χώρας. Ἂς ὑποθέσωμεν ὅμως πρὸς στιγμήν, ὅτι ἡ Ἑλλὰς δὲν ἔχει ἀκόμη οὐσιωδῶς δεσμευθῇ καὶ ὅτι δικαιοῦται ἀκόμη νὰ ἐκλέξῃ μεταξὺ ὁριστικῆς δεσμεύσεως καὶ οὐσιωδῶς διφορουμένης στάσεως. Οὐσιωδῶς διφορουμένην θεωροῦμεν τὴν στάσιν, ἡ ὁποία δὲν εἶναι μόνον εἰς τὰς ἐξωτερικὰς χειρονομίας τοιαύτη, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς πραγματικὰς κατευθύνσεις τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.

Δὲν πρόκειται νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα, ἐὰν ἡ διφορουμένη στάσις συμβιβάζεται μὲ τὴν ἑλληνοτουρκικὴν φιλίαν. Ἂς ὑποτεθῇ ὅτι τὸ βαλκανικὸν σύμφωνον εἶναι ἐπικρατέστερον καὶ θετικώτερον ἀπὸ τὴν ἑλληνοτουρκικὴν φιλίαν. Πρὸς τὸ βαλκανικὸν σύμφωνον συμβιβάζεται κάλλιστα ἡ διφορουμένη στάσις, ὅπως μᾶς ἐδίδαξαν ὄχι μόνον ἡ Γιουγκοσλαυία τοῦ Στογιαντίνοβιτς, ἀλλὰ καὶ ἡ μέχρι σήμερον πολιτικὴ τῆς Ρουμανίας. Διφορουμένη στάσις δὲν εἶναι ἁπλῶς ἡ ἄδηλος στάσις, ἀλλ' εἶναι ἡ στάσις ἐκείνη, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει εἰς ἀμφοτέρας τὰς παρατάξεις νὰ νομίζουν, ὅτι εἶναι ἐν μέρει θετικῶς δεδηλωμένη ἔναντι ἑκατέρας ἐξ αὐτῶν. Εἰς τί εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποβλέψῃ ἡ τοιαύτη στάσις ; Εἰς τὴν ἀπόσπασιν εὐεργετημάτων παρ' ἀμφοτέρων καὶ δὴ παρὰ τῆς Ἀγγλίας μὲν κυρίως ὑποσχέσεων διὰ τὸ μέλλον καὶ διὰ τὴν περίπτωσιν πολέμου, παρὰ τῆς Γερμανίας δὲ σημερινῶν οἰκονομικῶν διευκολύνσεων. Εἶναι ἆρά γε ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ὀρθή ;

Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ εἶναι ἐν πρώτοις κατὰ βάσιν ἱστορικῶς ἀντιφατικὴ καὶ δὴ ὄχι ἁπλῶς διότι εἶναι εἰς ἠθικῶς κρισίμους διὰ τὴν ἀνθρωπότητα στιγμὰς διφορουμένη, ἀλλὰ κυρίως διότι

ἀποβλέπει νὰ ἀποσπάσῃ παροχὰς ἐκ μέρους τοῦ Ἄξονος, δηλαδὴ ἐκ μέρους τῶν κρατῶν ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἐπιδιώκουν σαφῶς τὴν κατάλυσιν τοῦ σημερινοῦ καθεστῶτος τῶν Βαλκανίων καὶ αὐτὴν ἐν τέλει τὴν κατάλυσιν τῆς ἱστορικῆς ἐθνικῆς μας ὀντότητος. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν δὲν ὁρμηθῶμεν ἀπὸ αὐτὴν τὴν γενικωτάτην ἱστορικὴν ἄποψιν, ἐρωτᾶται: Ἐπιτρέπεται νὰ φανταζώμεθα, ὅτι θὰ μπλέξουμε ἐμεῖς τὴν Γερμανίαν καὶ δὲν θὰ μᾶς μπλέξῃ ἐκείνη; Ἡ Γερμανία (φυσικὰ δὲ καὶ ἡ Ἰταλία) πᾶσαν μετὰ τῶν μικρῶν — ἀλλὰ καὶ τῶν μεγάλων — κρατῶν συνεννόησιν τὴν βασίζει ἐπὶ πρωτοφανοῦς ἐκτάσεως ψευδῶν καὶ ὑποκρισιῶν. Ὅσον μεγαλύτερον τὸ ψεῦδος, τόσον περισσότερον γίνεται πιστευτόν. Ἡ φράσις αὐτὴ δὲν εἶναι ἰδική μας, ἀλλὰ τοῦ Χίτλερ, ὁ ὁποῖος τὴν χαρακτηρίζει ὡς προϋπόθεσιν πάσης ἐπιτυχίας. Ἡ Γερμανία ψεύδεται, ὅταν λέγῃ, ὅτι ἐνδιαφέρεται ὑπὲρ τῆς εἰρήνης ἢ ὑπὲρ τῆς ... Ἀγγλίας, ψεύδεται δὲ ἀκόμη περισσότερον καὶ πολὺ ἀνετώτερα, ὅταν ἐπιδεικνύῃ ἐνδιαφέρον ὑπὲρ ἑνὸς μικροῦ κράτους. Ἡ πολιτική της ἀπέναντι τῶν διαφόρων λαῶν ἢ καὶ μὴ αὐτοτελῶς κυβερνωμένων ἐθνοτήτων εἶναι γνωστή. Ὅ,τι ἔκαμεν ἤδη εἰς τὴν ἀνατολικὴν Εὐρώπην ἀρχίζει νὰ τὸ ἐπιχειρῇ συστηματικῶς καὶ εἰς τὰ Βαλκάνια. Ἀφοῦ ἐνίσχυσε καὶ ἐξήγειρε τοὺς Πολωνοὺς καὶ τοὺς Σλοβάκους κατὰ τῶν Τσέχων, ἐστράφη ἔπειτα κατ' αὐτῶν. Οἱ Οὐκρανοὶ τῆς Καρπαθορωσίας καὶ μέρος τῶν Σλοβάκων παρεδόθησαν ὡς λεία εἰς τοὺς Οὔγγρους. Καὶ θὰ ἔλθῃ βεβαίως καὶ ἡ σειρὰ τῶν Οὔγγρων, κατὰ τῆς ἐθνικῆς κυβερνήσεως τῶν ὁποίων ὠργάνωσεν ἤδη ἡ Γερμανία τὸ κατὰ τὰς προσφάτους ἐκλογὰς τονωθὲν ἐθνικοσοσιαλιστικὸν κόμμα. Τοὺς Κροάτας καὶ τοὺς Σέρβους — καὶ οὕτω εἰσερχόμεθα εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Βαλκανίων — τοὺς παίζει ἤδη ὁ Ἄξων καὶ τοὺς παίζει μάλιστα ἐναντίον ἀλλήλων. Σκοπὸς τοῦ Ἄξονος εἶναι, ἐὰν δὲν κατορθώσῃ νὰ ὑποτάξῃ πλήρως τὴν Γιουγκοσλαυίαν ὑπὸ τὸν ζυγόν του, νὰ ἐπωφεληθῇ τῆς διενέξεως μεταξὺ Σέρβων καὶ Κροατῶν — διενέξεως, τῆς ὁποίας τὴν εὐτυχῆ λύσιν, ἐπιδιωχθεῖσαν καὶ σχεδὸν πρὸ διμήνου πραγματοποιηθεῖσαν, συστηματικῶς παρεμποδίζει — διὰ νὰ διαλύσῃ τὴν Γιουγκοσλαυίαν. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν τὴν Σλοβενίαν θὰ καταλάβῃ ἡ ἰδία ἡ Γερμανία, τὴν Δαλματίαν θὰ «προστατεύσῃ» διὰ τῶν στρατευμάτων της ἡ Ἰταλία, τὸ Βανᾶτον θὰ δοθῇ ἴσως εἰς τοὺς Οὔγγρους καὶ ἡ σερβικὴ Μακεδονία (ὡς καὶ ἡ περιοχὴ τῆς Νίσσας καὶ τοῦ Πιρὸτ) θὰ δοθῇ εἰς τὴν Βουλγαρίαν. (Τοιουτοτρόπως θὰ

ἀναζήσῃ ἡ μικρὰ Σερβία, περιωρισμένη εἰς τὴν ἱστορικὴν ἄλλως τε κοιτίδα της, εἰς τὸ λεκανοπέδιον τοῦ Μοράβα). Ἐὰν ἡ Βουλγαρία δὲν θελήσῃ — ἀπὸ τὸν φόβον μήπως πάθῃ ὅσα ἐπανειλημμένως ἔπαθε — νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὴν λεηλασίαν, δὲν ἀποκλείεται διόλου νὰ ἐπιδιωχθῇ ἡ ἀμεσώτατα πλέον καὶ τὴν Ἑλλάδα θίγουσα συγκρότησις «αὐτονόμου» μακεδονικοῦ κράτους, περὶ τῆς ὁποίας, ὅπως λέγεται, ἔχει γίνει ἤδη συζήτησις μεταξὺ Βερολίνου καὶ Ρώμης. Ἡ Γιουγκοσλαυία νομίζει, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποφύγῃ ὅλην αὐτὴν τὴν περιπέτειαν, ὑποτασσομένη μ ε ρ ι κ ῶ ς εἰς τὸν Ἄξονα, καθισταμένη δηλαδὴ ο ἰ κ ο ν ο μ ι κ ὸ ν ἁπλῶς προτεκτορᾶτον τοῦ Ἄξονος. Ἡ πολιτικὴ αὐτή, ἐὰν δὲν εἶναι συνδυασμένη καὶ μὲ ὕπουλον πολιτικὴν συνεννόησιν στρεφομένην καθ' ἡμῶν ἢ καὶ κατ' ἄλλων, εἶναι τοὐλάχιστον ἀφελής. Τὴν αὐτὴν ἀφέλειαν ἐπιδεικνύει ἐν πολλοῖς καὶ ἡ Ρουμανία, ἡ ὁποία νομίζει, ὅτι μὲ οἰκονομικὰς ἐκχωρήσεις καὶ ἐμπορικὰς συμβάσεις εἶναι δυνατὸν νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν Γερμανίαν καὶ νὰ ἀνακόψῃ τὸ ἐναντίον της ἐπερχόμενον κῦμα. Οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Ἰταλοὶ δὲν ἀρκοῦνται εἰς μερικὰς ἱκανοποιήσεις καὶ λύσεις. Λέγουν ἁπλῶς ὑπούλως καὶ δηλοῦν ὑποκριτικῶς, ὅτι ἀρκοῦνται εἰς τὰς ἑκουσίας ἐκ μέρους τῶν ἄλλων μερικὰς ἐκχωρήσεις, ὑπόσχονται μάλιστα ἢ καὶ ἀρχίζουν πραγματοποιοῦντες ἀμφιβόλου ποιότητος οἰκονομικὰς ἀντιπαροχάς, διὰ νὰ ἐπιδιώξουν οὕτω ἐν καιρῷ ἀνετώτερον, καὶ ἐν ἀτμοσφαίρᾳ πλήρους πλέον καὶ διὰ τοὺς ἀντικειμενικοὺς θεατὰς συγχύσεως τῶν ἐννοιῶν δικαίου καὶ ἀδικίας, τὴν ὁλοκλήρωσιν τῶν ληστρικῶν κατακτητικῶν σκοπῶν των. Οἱ Γιουγκοσλαῦοι πίπτουν εἰς τὴν παγίδα, ἡ ὁποία πρόκειται νὰ σημάνῃ τὴν ἀναστάτωσιν τῶν Βαλκανίων καὶ τοῦ κόσμου, ἐνῷ, ἐὰν αὐτοὶ καὶ οἱ Ρουμάνοι ἐτήρουν στάσιν ἀνδρικὴν καὶ ἀνταποκρινομένην εἰς τὰς ἠθικὰς ἐπιταγὰς τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς στιγμῆς, θὰ ἤρχιζεν ἴσως ἄνευ πολέμου καὶ δὴ διὰ τῆς ἰδικῆς των πρωτοβουλίας τὸ κατρακύλημα τοῦ Ἄξονος. Ἀνδρικὴν στάσιν — χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ αὕτη τὴν σημασίαν, ἣν θὰ εἶχεν, ἐὰν τὴν ἐμιμοῦντο ὅλα τὰ βαλκανικὰ κράτη — τηρεῖ ἡ Τουρκία. Ὁ φὸν Πάπεν δὲν ἐστάλη βεβαίως ἄνευ λόγου εἰς τὴν Τουρκίαν. Μετὰ τὸ περίφημον διάγγελμα τοῦ Ροῦσβελτ, ὁ Χίτλερ ἤλπιζε — καὶ τὸ ἐτόνισεν, ὡς λέγεται, ρητῶς εἰς ἐμπιστευτικὴν ἐγκύκλιόν του πρὸς τοὺς διπλωματικούς του πράκτορας — ἤλπιζεν, ὅτι θὰ ἐξηγόραζε τὴν Τουρκίαν δι' οἰκονομικῶν πιστώσεων καὶ δι' ὑποσχέσεων ἐδαφικῆς ἐπεκτάσεως, ἀποτρεπομένης οὕτω τῆς Ἀγγλοτουρκικῆς συμμαχίας. Τὴν

ἀποτυχίαν τῆς ἀποστολῆς του ἀπέδωκεν, ὡς λέγεται, ὁ Πάπεν εἰς τὴν κατ' ἐκείνας τὰς ἡμέρας ἀκριβῶς σημειωθεῖσαν εἰσβολὴν τῶν Ἰταλῶν εἰς Ἀλβανίαν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὅτι ἡ Τουρκία, κατανοήσασα ἀπολύτως τὸ συμφέρον της, θὰ ἀπέκρουεν ὁπωσδήποτε τὰς γερμανικὰς προτάσεις καὶ ἐὰν δὲν συνέβαινε τὸ ἐν Ἀλβανίᾳ πραξικόπημα. Ποῖον εἶναι πάντως τὸ ἀποτέλεσμα ; Ἡ Γερμανία ἀπέστρεψεν αἰφνιδίως τὸ πρόσωπόν της ἀπὸ τῆς Τουρκίας καὶ ζητεῖ ἤδη νὰ πείσῃ τὰ βαλκανικὰ κράτη, ὅτι ἡ Τουρκία ἐπρόδωσε τὸ Βαλκανικὸν σύμφωνον — ὑπὲρ τοῦ ὁποίου τόσον ἐνδιεφέρετο μέχρι τοῦδε ὁ Ἄξων, ὥστε ἐπίεζε τὴν Γιουγκοσλαυίαν νὰ τὸ ἐγκαταλείψῃ καὶ τυπικῶς —, ὅτι ἡ Τουρκία δὲν ἀνήκει μάλιστα κατ' οὐσίαν εἰς τὰ Βαλκάνια, ὅτι τὸ βαλκανικὸν σύμφωνον πρέπει νὰ ἀνασυγκροτηθῇ ἄνευ τῆς Τουρκίας (τὸ λέγει ἡ Γερμανία, ἡ ὁποία ἐκηρύχθη ρητῶς ὑπὲρ τῶν διμερῶν μόνον συμφώνων καὶ κατὰ τῆς ὁμαδικῆς ἀσφαλείας), ὅτι τέλος τὰ Βαλκάνια εἶναι διὰ τοὺς βαλκανικοὺς λαούς ! Μὴ λησμονῶμεν, ὅτι — καὶ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς σοβαρότητος ἐὰν ὑποστηρίζωνται αὐτὰ τὰ πράγματα — ἡ φράσις « τὰ Βαλκάνια διὰ τοὺς Βαλκανίους » σημαίνει « τὰ Βαλκάνια καὶ διὰ τοὺς Ἰταλούς ». Τὸ ἄνευ τῆς Τουρκίας βαλκανικὸν σύμφωνον σημαίνει διὰ τὸν Ἄξονα σύμφωνον, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ προσχωρήσῃ καὶ ἡ Ἰταλία ὡς βαλκανικὸν πλέον κράτος !

Εἶναι ἆρά γε « παιχνίδια » ὅλα αὐτά ; Ὄχι ! Εἶναι σατανικαὶ παγίδες, αἱ ὁποῖαι στήνονται ὑπὸ τοῦ Ἄξονος. Πᾶσα συνεννόησις μὲ τὸν Ἄξονα — ἀκόμη καὶ ἡ ἀθωοτέρα ἐμπορικὴ συνεννόησις — σημαίνει πλέον καθαρὰν μείωσιν τῆς ἱστορικῆς ὀντότητος ἑνὸς κράτους, σημαίνει ἐμπλοκὴν εἰς λαβύρινθον παγίδων, ἀπαρχὴν μεγάλου κακοῦ. Ἡ Ἑλλάς, τὴν ὁποίαν ἤρχισε πλέον ἐγγίζων ὁ Ἄξων, ἔχει στοιχειώδη ἐθνικὴν ὑποχρέωσιν — καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν ἔχῃ ἤδη δεσμευθῆ πλησίον τῆς Ἀγγλίας — ν' ἀποφύγῃ πᾶσαν διφορουμένην στάσιν, ἡ ὁποία θὰ τὴν ἐνέπλεκεν εἰς συζητήσεις μὲ τὸν Ἄξονα. Ἡ θεωρία τῆς διφορουμένης στάσεως δὲν εἶναι μόνον ἱστορικῶς ἀντιφατική, ἀλλὰ σημαίνει ἄμεσον κίνδυνον κλονισμοῦ τῆς ἐθνικῆς μας ὑποστάσεως.

V

Ἡ Ἑλλὰς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μείνῃ ἀμέτοχος καὶ οὐδετέρα

Β.— Καὶ ἐὰν δὲν τηρήσῃ ἡ Ἑλλὰς στάσιν οὐσιωδῶς διφορουμένην, ἀλλὰ τηρήσῃ ἁπλῶς (δηλαδὴ συνεχίσῃ νὰ τηρῇ) στάσιν δημοσίᾳ ἐπιφυλακτικήν, ὑπάρχει ἡ δυνατότης νὰ μείνῃ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ πολέμου ἀμέτοχος καὶ οὐδετέρα;

Ἐκ τῶν ἤδη ἀνωτέρω λεχθέντων ἐξάγεται σαφῶς, ὅτι ὄχι μόνον μετὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ πολέμου, ἀλλὰ (ἐὰν ὁ πόλεμος ἀργήσῃ κατά τι) πρὸ αὐτῆς ταύτης τῆς ἐνάρξεώς του, θὰ ἔχουν ἀναστατωθῆ τὰ Βαλκάνια. Ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἰδίᾳ, καθ' ἣν οἱ Ἰταλοὶ ἔχουν φυλάκια εἰς τὰ σύνορα τῆς Ἑλλάδος—καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ ἑλληνικωτάτου ἐδάφους τῆς βορείου Ἠπείρου—δὲν ἐπιτρέπεται νὰ φαντάζεταί τις, ὅτι μία παγκόσμιος σύρραξις εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ ἔχῃ ἀμέσως ἐκδήλωσιν καὶ εἰς τὰ Βαλκάνια. Διατί κατέλαβεν ἡ Ἰταλία τὴν Ἀλβανίαν; Τὴν κατέλαβε μήπως δι' ἐσωτερικὴν κατανάλωσιν τῆς «ἐπιτυχίας» της; Βεβαίως, ἀλλ' αὐτὸ δὲν ἤρκει διὰ νὰ τὴν ὠθήσῃ εἰς τὴν πρᾶξιν της. Τὴν κατέλαβε μήπως διὰ τὴν πλήρη ἐξασφάλισιν τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν της καὶ διὰ τὴν ἀνεμπόδιστον κυριαρχίαν ἐπὶ τῆς Ἀδριατικῆς; Βεβαίως, ἀλλ' οὔτε αὐτὸ ἦτο ἀρκετὸν διὰ νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν κατάληψιν, διότι οἱ ἀντικειμενικοὶ οὗτοι σκοποὶ εἶχον ἐπιτευχθῆ καὶ πρὸ τῆς τυπικῆς καταλήψεως τῆς Ἀλβανίας.

Ὁ κύριος σκοπός, ὁ ὁποῖος ὤθησε τὴν Ἰταλίαν εἰς τὸ πραξικόπημα εἰς τὰ Βαλκάνια, ἦτο ὁ ἑξῆς: νὰ ὀργανώσῃ τὸ καθαρῶς βαλκανικὸν ὁρμητήριον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐν καιρῷ θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ὁρμήσῃ (μὲ τοὺς Σέρβους ὡς ἀφελεῖς βοηθοὺς ἢ καὶ ἐναντίον τῶν Σέρβων) κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀποκαθισταμένης οὕτω τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς σημασίας τῆς παλαιᾶς Ἐγνατίας ὁδοῦ. Ὑπάρχει ὅμως ἀνάγκη αὐτῶν τῶν λεπτομερῶν ἐπιχειρημάτων; Ἐν περιπτώσει πολέμου εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ μὲν Γερμανία θὰ ζητήσῃ νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν Ρουμανίαν ἤ, συμμαχοῦσα μετ' αὐτῆς, θὰ θέσῃ δι' αὐτῆς τὸν πόδα της εἰς τὰ Βαλκάνια, ἡ δὲ Ἰταλία, ἡ ὁποία ἐπάτησεν ἤδη τὴν γῆν τῶν Βαλκανίων καὶ δὴ γῆν ἑλληνικήν,

θὰ ἐπιτεθῇ αἰφνιδιαστικῶς ἐναντίον τῶν Σέρβων καὶ Ἑλλήνων ἢ μὲ συμμάχους τοὺς Σέρβους (ἴσως δὲ καὶ τοὺς Βουλγάρους) ἐναντίον ἡμῶν. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἀκόμη ὑποτεθῇ ὅτι ἡ εἰς τὰ Βαλκάνια δρᾶσις τοῦ Ἄξονος (τὴν ὁποίαν ἡμεῖς βλέπομεν ἀπὸ μακροῦ χρόνου στρατηγικῶς ἐκδηλουμένην) δὲν θὰ σημειωθῇ ἐν περιπτώσει πολέμου ἀμέσως, ἡ Ἑλλὰς θὰ ἐμπλακῇ ὁπωσδήποτε ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς καὶ διὰ τὸν λόγον, ὅτι ἡ Μεσόγειος θὰ ἀποτελέσῃ τὸν κρισιμώτερον τομέα ἐπιχειρήσεων. Ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς αἱ ναυτικαί μας βάσεις θὰ γίνουν ἀντικείμενον φοβερᾶς ἔριδος μεταξὺ Ἄγγλων καὶ Ἰταλῶν. Ἐλπίζομεν ἢ μᾶλλον ἔχομεν λόγους νὰ πιστεύωμεν, ὅτι τὸ ζήτημα τοῦτο ἔχει ἤδη διὰ συνεννοήσεων ἀγγλοελληνικῶν ρυθμισθῇ, διότι ἀλλοίμονον ἐὰν ἀφήσωμεν τὰ πράγματα εἰς τὴν τύχην των καὶ ἐὰν ἡ Ἑλλάς, τηροῦσα παθητικὴν καὶ ἁπλῶς εὐγενῶς οὐδετέραν ἀπέναντι τῆς Ἀγγλίας στάσιν, χάσῃ τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀμειφθῇ διὰ τὴν ἐνεργὸν συμβολήν της. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ὑπὸ μορφὴν γενικωτέραν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ κατωτέρω καὶ οὕτω ἀρκούμεθα ἐδῶ νὰ τονίσωμεν ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ Ἑλλὰς εἶναι μοιραῖον νὰ ἀποτελέσῃ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πεδίον δράσεως, δὲν εἶναι ἁπλῶς προτιμότερον, ἀλλ' εἶναι ἐπειγόντως ἀναγκαῖον, ἀντὶ νὰ ἀνεχθῇ τὴν τοιαύτην δρᾶσιν, νὰ συμβάλῃ ἐνεργῶς εἰς αὐτήν. Ὑπάρχει μάλιστα ἴσως καὶ μία εἰδικὴ περίπτωσις, καθ' ἣν θὰ ὤφειλεν ἡ Ἑλλὰς τὴν μετά τινας ἡμέρας ἢ ἑβδομάδας ἐπικειμένην δρᾶσιν νὰ τὴν προκαλέσῃ ἐνωρίτερον. Ἂς ἀντιμετωπίσωμεν δι' ὀλίγων τὴν περίπτωσιν αὐτήν, ἡ ὁποία — καὶ ἐὰν δὲν παρουσιασθῇ — ἀποκαλύπτει πάντως τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι, τὸν ὁποῖον θεωροῦμεν ἀπαραίτητον.

Ἄγνωστον εἶναι, ἐὰν αἱ μεταξὺ Ἄξονος καὶ Γιουγκοσλαυίας διαπραγματεύσεις ὡδήγησαν ἤδη ἢ θὰ ὁδηγήσουν εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Ἄξονος ἐπιδιωκόμενον τέρμα. Τὸ τέρμα εἶναι ἡ ἀπόλυτος ὑποταγὴ τῆς Γιουγκοσλαυίας ὑπὸ τὸν Ἄξονα, ὑποταγή, ἡ ὁποία θὰ ἐνισχύσῃ εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ἀδιαλλάκτων καὶ ὑπὸ τοῦ φανατισμοῦ τυφλωθέντων γερμανικῶν καὶ ἰταλικῶν κύκλων τὴν ἰδέαν τῆς ταὐτοχρόνου εἰς ὅλα τὰ μέτωπα αἰφνιδιαστικῆς ἐπιθέσεως κατὰ τοῦ σύμπαντος! Ἂς ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ Γιουγκοσλαυία, ἀντιθέτως πρὸς τὴν μέχρι τοῦδε χαρασσομένην γραμμὴν τῆς βαθμιαίας «οἰκειοθελοῦς» ἀπορροφήσεώς της ὑπὸ τοῦ Ἄξονος, σταματᾷ εἰς τὸν κατήφορον τὸν ὁποῖον ἐπῆρε, καὶ δὲν δέχεται τοὺς τελευταίους ὅρους τῆς

ὁλοσχεροῦς βασαλοποιήσεώς της. Ἂς ὑποθέσωμεν, ὅτι, ἐὰν συμβῇ τοῦτο (καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ συμβῇ ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ σερβικοῦ λαοῦ ἐπὶ τῆς κυβερνήσεώς του), ἂς ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ Ἄξων, ἀνταποκρινόμενος δῆθεν εἰς «ἑκουσίαν» πρόσκλησιν κροατικῆς τινος ὀργανώσεως (π.χ. τῆς ὀργανώσεως τοῦ Ἄντε Παύλεβιτς), ἐπεμβαίνει στρατιωτικῶς εἰς τὴν Γιουγκοσλαυίαν ἐν ὀνόματι τῆς ἰδέας τῶν ἐθνοτήτων! Τί πρέπει εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν νὰ πράξῃ ἡ Ἑλλάς;

Ἐνδεχόμενα, βεβαίως, ὑπάρχουν πολλά. Ἐκ τῶν προσφάτων δηλώσεων τῶν Τούρκων κυβερνητῶν ἐξάγεται μᾶλλον, ὅτι ἡ Τουρκία θὰ ζητήσῃ ἀμέσως, ὅπως ἀντιμετωπισθῇ ἐνεργῶς τὸ τοιοῦτον συνδεδυασμένον γερμανοϊταλικὸν πραξικόπημα. Καὶ ἐὰν ὅμως ἀκόμη παραδεχθῶμεν, ὅτι ὁ διαμελισμὸς τῆς Γιουγκοσλαυίας δὲν θὰ ἔχῃ ὡς ἄμεσον ἀποτέλεσμα τὴν παγκόσμιον σύρραξιν, ἀναμφισβήτητον θεωροῦμεν, ὅτι θὰ καταστήσῃ ταύτην ὀλίγον ἀργότερον ἀναπότρεπτον. Ὁ διαμελισμὸς τῆς Γιουγκοσλαυίας (ἢ καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ ἄνευ πραξικοπήματος καὶ τροποποιήσεως τοῦ χάρτου τῶν Βαλκανίων «οἰκειοθελὴς» ὑποταγὴ ταύτης ὑπὸ τὸν Ἄξονα) θὰ προκαλέσῃ τοιαύτην ἀνατροπὴν καὶ θὰ ἔχῃ τοιοῦτον ἀντίκτυπον εἰς τὸ καθεστὼς τῶν Βαλκανίων καὶ ἐμμέσως τῆς Μεσογείου, ὥστε — καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν προκληθῇ ἀμέσως παγκόσμιος πόλεμος — θὰ προκληθῇ οὗτος ὁπωσδήποτε ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἄλλων πολυπλόκων προβλημάτων, τὰ ὁποῖα θὰ προκύψουν μοιραίως καὶ τὰ ὁποῖα θὰ ἀναγκάσουν τὰς δυτικὰς δυνάμεις καὶ τὴν Ρωσίαν νὰ προβοῦν εἰς ἐνεργὸν ἐπέμβασιν. Τὸ σπουδαιότερον πρόβλημα, τὸ ὁποῖον θὰ προκύψῃ, θὰ εἶναι ἡ θέσις τῆς Ρουμανίας, ἡ ὁποία, ἐὰν ἀφεθῇ εἰς τὴν τύχην της, θὰ ἀναγκασθῇ, μετὰ τὴν ἐξαφάνισιν τῆς Γιουγκοσλαυίας ἢ καὶ μετὰ τὴν τυφλὴν ἁπλῶς ὑποταγὴν ταύτης ὑπὸ τὸν Ἄξονα, νὰ συνθηκολογήσῃ μετὰ τῆς Γερμανίας, τῆς Οὐγγαρίας καὶ τῆς Βουλγαρίας. Ὁ κίνδυνος τῆς τοιαύτης συνθηκολογήσεως θὰ εἶναι κίνδυνος, ὁ ὁποῖος θὰ θίξῃ ἀμεσώτατα τὴν Πολωνίαν, τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκίαν, προσβαλλομένων οὕτω τῶν τελευταίων ἐπάλξεων, τὰς ὁποίας διαθέτουν αἱ δυτικαὶ δυνάμεις εἰς τὴν ἀνατολικὴν Εὐρώπην καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου. Εἶναι περιττὸν νὰ ἀναπτύξωμεν λεπτομερέστερον τὴν σημασίαν τῶν τελευταίων τούτων φράσεων. Ἡ σημασία των εἶναι τόσον φανερά, ὥστε δὲν ἐπιτρέπεται οὐδ' ἡ ἐλαχίστη ἀμφιβολία, ὅτι τὸ κατὰ τῆς Γιουγκοσλαυίας πραξικόπημα — καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν προκαλέσῃ ἀμέσως παγκόσμιον σύρραξιν — θὰ καταστήσῃ

ταύτην εἰς τοὺς ἀμέσως προσεχεῖς μῆνας ἀναπότρεπτον.

Ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ συμπέρασμα τοῦτο, θέτομεν τὸ ἐρώτημα : Ποία πρέπει νὰ εἶναι ἡ στάσις τῆς Ἑλλάδος ἐν περιπτώσει πραξικοπήματος κατὰ τῆς Γιουγκοσλαυΐας ;

Εἰς περίπτωσιν τοιούτου πραξικοπήματος, ἡ Ἑλλὰς ἔχει ὑπέρτατον ἐθνικὸν συμφέρον νὰ δημιουργήσῃ, εἰ δυνατόν, ἀφορμὴν συμμαχικῆς παρεμβάσεως. Ἐνδέχεται βεβαίως αὐτὴ αὕτη ἡ Ἀγγλία καὶ αὐτὴ αὕτη ἡ Τουρκία νὰ θέλουν νὰ ἀναμείνουν ἐπ' ὀλίγον. Ἐνδέχεται νὰ θέλουν νὰ μᾶς ὑποδείξουν, ὅτι δὲν πρέπει νὰ κινηθῶμεν. Τὴν τοιαύτην τυχὸν ὑπόδειξιν πρέπει παντὶ τρόπῳ — καὶ αὐτὸ ἀπαιτεῖ ἀστραπιαίαν ταχύτητα ἐνεργείας — νὰ τὴν προλάβωμεν. Πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι οὐδεὶς ξένος (οὔτε ὁ Ἄγγλος οὔτε ὁ Τοῦρκος) ἔχει λόγον νὰ ὠθήσῃ τὴν Ἑλλάδα, ὅπως σ π ε ύ σ ῃ εἰς τὴν ἐξασφάλισιν καὶ κατοχύρωσιν τῶν ἰδίων αὐτῆς ἐθνικῶν συμφερόντων.

Καὶ εἰς τὴν πιθανὴν ἀκόμη περίπτωσιν, καθ' ἣν ἀνεξαρτήτως τῆς στάσεως τῆς Ἑλλάδος τὸ κατὰ τῆς Γιουγκοσλαυΐας πραξικόπημα θὰ προκαλέσῃ ἄμεσον στρατιωτικὴν ἐπέμβασιν τῆς Ἀγγλίας καὶ τῶν μετ' αὐτῆς συνησπισμένων δυνάμεων, θὰ εἶναι λίαν δυσάρεστον δι' ἡμᾶς, ἐὰν δὲν ἔχωμεν προλάβει ἔστω καὶ κατά τινας μόνον ὥρας εἰς τὴν ἐκδήλωσιν τῆς θελήσεώς μας. Ἡ ἐθνικὴ ὑγεία τῆς Ἑλλάδος εἶναι τόσον λεπτή, ὥστε καὶ αὐταὶ ἀκόμη αἱ ἐλάχισται μονάδες χρόνου ἔχουν σημασίαν μεγάλην. Ἐὰν μάλιστα ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ κατὰ τῆς Γιουγκοσλαυΐας πραξικόπημα δὲν θὰ προκαλέσῃ ἀμέσως παγκόσμιον σύρραξιν, τότε ἡ τυχὸν ἀδράνεια τῆς Ἑλλάδος θὰ εἶναι ὀλεθρία διὰ τὰ ἐθνικά μας συμφέροντα.

Αἱ σκέψεις αὐταὶ θεμελιοῦνται ἐπὶ τῶν ἑξῆς ἐπιχειρημάτων :

Ἡ εἰσβολὴ τῶν Γερμανῶν καὶ Ἰταλῶν εἰς τὴν Γιουγκοσλαυΐαν — καὶ ἂν ἀκόμη ὑποτεθῇ, ὅτι δὲν θὰ συναντήσῃ ἀντίστασιν ἐκ μέρους τῶν Κροατῶν — θὰ συναντήσῃ ὁπωσδήποτε τὴν ἀντίστασιν τῶν Σέρβων, οἱ ὁποῖοι θὰ ἀμυνθοῦν (ἔστω καὶ ἐὰν χάσουν τὴν πιθανότητα ὠργανωμένης ἀμύνης) ἡρωϊκῶς. Ὁ ἡρωϊσμὸς τῶν Σέρβων, ὁ ὁποῖος θὰ εἶναι τοσούτῳ μᾶλλον ἐμφανής, καθ' ὅσον θὰ παραβληθῇ εἰς τὴν συνείδησιν πάντων μὲ τὴν ἀνεξήγητον στάσιν τοῦ τσεχικοῦ λαοῦ, θὰ προκαλέσῃ τὸν θαυμασμὸν τοῦ κόσμου καὶ θὰ ἀποτελέσῃ σοβαρὰν συναλλαγματικήν, τὴν ὁποίαν ἐν καιρῷ θὰ ἐξαργυρώσῃ ὁ σερβικὸς λαός. Ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς παγκοσμίου κοινῆς γνώμης (καὶ δὴ ἰδιαιτέρως τῆς ἀμερικανικῆς, ἡ ὁποία ἔχει ἀνάγκην συγκινήσεων καὶ αἰσθηματικῶν διεξόδων), αἱ κυ-

βερνήσεις τῶν δημοκρατιῶν θὰ ὑποχρεωθοῦν ἐν καιρῷ ὄχι μόνον νὰ ἀνασυγκροτήσουν τὴν Γιουγκοσλαυίαν, ἀλλὰ καὶ νὰ βραβεύσουν διὰ τὴν στάσιν του καὶ πάλιν τὸν « ἥρωα » καὶ « μάρτυρα » σερβικὸν λαόν. Ἀνεξαρτήτως μάλιστα τῆς πιέσεως, τὴν ὁποίαν θὰ ἀσκήσῃ ἡ διεθνὴς κοινὴ γνώμη ὑπὲρ τῶν Σέρβων, ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία καὶ πρὸ πάντων μάλιστα ἡ Ρωσία θὰ σπεύσουν νὰ προσφέρουν πᾶν τὸ δυνατὸν καὶ εἰς τὴν Βουλγαρίαν διὰ νὰ τὴν ἀποσπάσουν ἀπὸ τὸν Ἄξονα (ἐὰν ἔχῃ προσχωρήσῃ εἰς αὐτὸν) ἢ διὰ νὰ τὴν ἐμποδίσουν νὰ προσχωρήσῃ. Αὐτὴ θὰ εἶναι κατὰ τὴν κρίσιμον στιγμὴν ἡ μᾶλλον ἐπείγουσα φροντὶς τῶν Δυνάμεων καὶ τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ νὰ σωθῇ ἡ Ρουμανία ἀπὸ τὸν κίνδυνον τῆς ἀσφυξίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ βουλγαρικὴ συμμαχία, ἡ ὁποία (ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἑλληνικήν, ἥτις καὶ διὰ πιέσεως ἐξασφαλίζεται) μόνον διὰ σοβαρᾶς « δωροδοκίας » εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξασφαλισθῇ. Αὐτονόητον βεβαίως εἶναι, ὅτι εἰς τοιαύτην κρίσιμον στιγμὴν ἡ ἐξαγορὰ τῆς βουλγαρικῆς συμμαχίας ἢ καὶ τῆς ἁπλῆς οὐδετερότητός της δὲν θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ εἰς βάρος τῆς Ρουμανίας, τὴν ὁποίαν αἱ δυτικαὶ δυνάμεις θὰ ἔχουν ἐπίσης ἀνάγκην νὰ συγκρατήσουν ἀπὸ τὴν πρὸς τὸν Ἄξονα συνθηκολόγησίν της, ἀλλὰ θὰ γίνῃ ἀποκλειστικῶς (ἢ ἔστω κυρίως) εἰς βάρος ἡμῶν. Ἐὰν κατὰ τὴν κρίσιμον στιγμὴν — ὅπως καὶ εἰς ἄλλας, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἀναλόγους στιγμὰς — δὲν σπεύσῃ ἡ Ἑλλὰς νὰ προλάβῃ τὰ γεγονότα, ἡ ἐξέλιξις τῶν γεγονότων θὰ ἀποβῇ ὀλεθρία διὰ τὴν ἐθνικήν της τύχην. Τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα σώζονται μόνον, ἐὰν κατορθώσῃ νὰ σπεύσῃ ἡ Ἑλλὰς εἰς βοήθειαν τῆς Γιουγκοσλαυίας κατὰ τὴν ἰδίαν εἰ δυνατὸν στιγμήν, καθ' ἣν θὰ γνωσθῇ ἡ εἴσοδος τῶν Γερμανῶν καὶ Ἰταλῶν εἰς Γιουγκοσλαυίαν. Διὰ τῆς τοιαύτης ἐνεργείας τῆς Ἑλλάδος θὰ ἐξασφαλισθοῦν σχεδὸν αὐτομάτως τὰ ἑξῆς ἀποτελέσματα :

α) Ἡ Ἀγγλία — καὶ ἐὰν ἀκόμη ὑποτεθῇ, ὅτι θὰ ἔχῃ τὴν διάθεσιν νὰ μὴ ἀντιμετωπίσῃ ἐνεργῶς τὸ κατὰ τῆς Γιουγκοσλαυίας πραξικόπημα — θὰ ἐξαναγκασθῇ εἰς ἐνεργὸν ἀνάμιξιν.

β) Ἡ παγκόσμιος κοινὴ γνώμη δὲν θὰ συγκινηθῇ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἀπὸ τὴν στάσιν τῶν Σέρβων, οἱ ὁποῖοι καὶ ὡς μεμονωμένα ἔστω ἀνταρτικὰ σώματα θὰ ἀμυνθοῦν, ἀλλὰ θὰ συγκινηθῇ ταυτοχρόνως καὶ ἀπὸ τὴν στάσιν τῆς Ἑλλάδος καὶ θὰ συγκινηθῇ μάλιστα ἀπὸ αὐτὴν πολὺ βαθύτερον, διότι, ἐνῷ οἱ Σέρβοι θὰ ἀντιδράσουν ἁπλῶς εἰς τὴν ἐναντίον τοῦ οἴκου των ἐπίθεσιν, οἱ Ἕλληνες θὰ ἐμφανισθοῦν δρῶν-

τες ἀπὸ καθαρὰν ἀνιδιοτέλειαν, θὰ ἐμφανισθοῦν κινούμενοι ἀπὸ τὸ αἴσθημα τῆς συμμαχικῆς ἀλληλεγγύης καὶ ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς διεθνοῦς δικαιοσύνης.

γ) Ἡ Γιουγκοσλαυία — μετὰ τὴν ἀνασυγκρότησίν της, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναγκαίως θὰ ὁδηγήσῃ ἡ ἔκβασις τοῦ πολέμου — θὰ εἶναι ἠθικῶς ἀδύνατον νὰ ζητήσῃ διὰ τὴν θυσίαν της ἀντάλλαγμα εἰς βάρος τῆς Ἑλλάδος, δηλαδὴ εἰς βάρος τοῦ λαοῦ ἐκείνου, ὁ ὁποῖος ἔσπευσε νὰ τὴν βοηθήσῃ εἰς τὴν κρισιμωτέραν στιγμήν της.

δ) Ἡ Βουλγαρία — ἐὰν συμπράξῃ εἰς τὸ κατὰ τῆς Γιουγκοσλαυίας πραξικόπημα — θὰ εἶναι λίαν δύσκολον, μετὰ τὴν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος προκληθησομένην γενίκευσιν τῆς συρράξεως, νὰ κάμῃ στροφὴν πρὸς τὴν Ἀγγλίαν. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν δὲν συμπράξῃ ἢ καὶ ἐὰν ὑποτεθῇ, ὅτι θὰ κάμῃ τὴν στροφήν, θὰ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ ἀποσπάσῃ ἀπὸ τὰς Δυτικὰς Δυνάμεις τὴν ἱκανοποίησιν τῶν εἰς βάρος μας διεκδικήσεών της. Αἱ κυβερνήσεις τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων θὰ ὑποχρεωθοῦν, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς παγκοσμίου κοινῆς γνώμης, ἡ ὁποία θὰ ἔχῃ συγκινηθῇ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν στάσιν, νὰ θυσιάσουν πάντα συμφεροντολογικὸν ὑπολογισμὸν καὶ δὴ τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον θὰ εἶναι ἠναγκασμέναι νὰ κολακεύουν ἰδιαιτέρως τὰς ἀνθρωπιστικὰς ἀδυναμίας καὶ τοῦ ἀμερικανικοῦ λαοῦ.

ε) Ἡ βοήθεια, τὴν ὁποίαν θὰ σπεύσωμεν νὰ παράσχωμεν εἰς τὴν Γιουγκοσλαυίαν, συνδέεται ἀμέσως μὲ τὴν εἰσβολήν μας εἰς τὴν βόρειον Ἤπειρον, δημιουργουμένου οὕτω ἑνὸς τετελεσμένου γεγονότος καὶ αἰρομένης ἠθικῶς πάραυτα (ἔστω καὶ ἐὰν ἡ εἰσβολὴ ἀποκρουσθῇ) τῆς ἐθνικῶς ὀδυνηρᾶς, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαίας παραλείψεως ἡμῶν, ἡ ὁποία ἐσημειώθη καθ' ἣν στιγμὴν διὰ τῆς καταλήψεως τῆς Ἀλβανίας ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν ἠνέχθημεν ἐμμέσως νὰ καταδικασθῇ ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τῆς βορείου Ἠπείρου εἰς διπλῆν βαρεῖαν δουλείαν.

Τὸ κατὰ τῆς Γιουγκοσλαυίας πραξικόπημα — ἀδιάφορον ἐὰν εἶναι ἢ δὲν εἶναι πιθανὸν — ἐχρησιμοποιήσαμεν ἐνδεικτικῶς καὶ δὴ συγκεκριμένως διὰ νὰ δείξωμεν μὲ τὸ παράδειγμα αὐτό, πόσον ἐνεργὸς καὶ ταχεῖα πρέπει νὰ εἶναι κατὰ τὰς κρισίμους στιγμάς, ἃς διερχόμεθα, ἡ δρᾶσις τῆς Ἑλλάδος. Τὸ συμπέρασμά μας εἶναι, ὅτι ὄχι μόνον ἀποκλείεται ἐν περιπτώσει πολέμου ἡ οὐδετερότης τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ὑπάρχουν καὶ περιστάσεις, ὡς ἡ ἀνωτέρω ἐνδεικτικῶς ἀνα-

πτυχθεῖσα, καθ' ἃς ἡ 'Ελλὰς ἔχει ὑποχρέωσιν ἱστορικὴν νὰ ἐκβιάσῃ τὰ πράγματα καὶ νὰ ἐπιτύχῃ αὐτὴ (ἔστω καὶ ἐὰν δὲν θίγεται ἀμέσως) τὴν λύσιν. Τὸ ὅτι ἡ 'Ελλὰς ἐν περιπτώσει πολέμου ἀποκλείεται — καὶ δι' ὀλίγας μόνον ἑβδομάδας — νὰ μείνῃ οὐδετέρα, τὸ γεγονὸς τοῦτο αἴρει τὴν δευτέραν βάσιν, ἐφ' ἧς στηρίζονται οἱ ἰσχυριζόμενοι, ὅτι αἱ δημόσιαι ἐκδηλώσεις τῆς ἐξωτερικῆς μας πολιτικῆς πρέπει νὰ ἐξακολουθήσουν νὰ εἶναι ἐπιφυλακτικαὶ καὶ ἀσαφεῖς. 'Η πρώτη βάσις ἤρθη, ὅταν ἀπεδείξαμεν, ὅτι ὁ πόλεμος εἶναι ἀναπόφευκτος εἰς ἣν περίπτωσιν δὲν ἐξαφανισθοῦν εἰρηνικῶς καὶ ἐγκαίρως οἱ δύο ὁλοκληρωτικοὶ ἰμπεριαλισμοί. 'Η δευτέρα βάσις ἤρθη μὲ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀναποτρέπτου ἀμέσου ἐμπλοκῆς τῶν Βαλκανίων καὶ εἰδικώτερον τῆς 'Ελλάδος ὡς μεσογειακῆς χώρας εἰς τὴν παγκόσμιον σύρραξιν. 'Η θεωρία τῆς ἐπιφυλάξεως — ἐπιφυλάξεως τοὐλάχιστον εἰς τὰς ἐμφανεῖς ἐξωτερικὰς χειρονομίας μας — στηρίζεται καὶ ἐπὶ ἄλλων βάσεων, αἱ ὁποῖαι εἶναι μάλιστα πολὺ σοβαρώτεραι. Θὰ ἔλθωμεν καὶ εἰς αὐτὰς ἐν καιρῷ.

VI

Τὸ Βαλκανικὸν Σύμφωνον δὲν προστατεύει τὴν 'Ελλάδα

Γ.— Τί σημασίαν ἔχει ὑπὸ τὰς σημερινὰς συνθήκας καὶ ἐπὶ τῇ προόψει πολέμου ἢ οἱασδήποτε ἀναστατώσεως τῶν Βαλκανίων τὸ βαλκανικὸν σύμφωνον; Προστατεύει τοῦτο ἐπαρκῶς τὰ ἐθνικά μας συμφέροντα;

Μὲ τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀπασχοληθῶμεν διὰ μακρῶν. Αἱ ἐπὶ τοῦ προκειμένου θέματος γνῶμαι μας εἶναι γνωσταί, διότι ἀνεπτύχθησαν εἰς δύο ὑπομνήματα, τὰ ὁποῖα ἐθεωρήσαμεν καθῆκον μας νὰ ὑποβάλωμεν τὸν Μάρτιον ἤδη τοῦ 1937 εἰς τὴν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα τὸν Βασιλέα. Εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι καὶ οἱ μεγαλοφώνως διαφημίζοντες τὸ βαλκανικὸν σύμφωνον Ἕλληνες, Τοῦρκοι καὶ Ρουμάνοι κυβερνῆται γνωρίζουν κάλλιστα, ὅτι τὸ σύμφωνον τοῦτο — τὸ ὁποῖον οὐδέποτε εἶχε σημασίαν σπουδαίαν, ἀλλ' ἐχρησίμευε τοὐλάχιστον ὡς ἰδεολογικὸν πλαίσιον — ἐπροδόθη ὑπὸ τῆς Γιουγκοσλαυΐας τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1936. 'Αφ' ἧς στιγμῆς ἡ Γιουγκοσλαυΐα, παραβλέψασα ἢ καὶ σκοπίμως ὑπονομεύσασα τὰ συμφέροντα

τῶν ἄλλων κρατῶν τοῦ συμφώνου, συνεβλήθη πολιτικῶς μὲ τὴν Βουλγαρίαν, τὸ σύμφωνον ἔχασε καὶ τὰ τελευταῖα ἴχνη τῆς ἀξίας του. Τὸ σύμφωνον εἶχε γίνει πρωτίστως διὰ νὰ καταστήσῃ τὰ βαλκανικὰ κράτη ἀλληλέγγυα ἀπέναντι τῶν βουλγαρικῶν βλέψεων καὶ διεκδικήσεων. Ἡ Γιουγκοσλαυία προέβη — καθ' ὑπέρβασιν τοῦ θεμελιώδους πνεύματος τοῦ συμφώνου — εἰς μονομερῆ ἐξασφάλισίν της ἀπέναντι τῆς Βουλγαρίας, ἐξασφάλισιν, ἡ ὁποία ἐβασίσθη ἀσφαλῶς ἐπὶ παροχῆς καὶ ἀντιπαροχῆς. Ἡ Βουλγαρία ὑπεσχέθη εἰς τὴν Γιουγκοσλαυίαν, ὅτι παραιτεῖται πάσης ἐναντίον της βλέψεως (ἐνῷ δὲν παραιτεῖται τῶν ἐναντίον ἡμῶν βλέψεών της, δι' ὃ καὶ δὲν προσχωρεῖ εἰς τὸ σύμφωνον), ἡ δὲ Γιουγκοσλαυία θὰ ὑπεσχέθη μυστικῶς τοὐλάχιστον, ὅτι θὰ ἀδιαφορήσῃ ἐν καιρῷ διὰ τὰς ἐναντίον ἡμῶν βλέψεις καὶ ἐνεργείας τῆς Βουλγαρίας. Ὅταν εἰς τὰ σύμφωνα ἀναγράφεται ρητῶς ἡ παροχὴ τοῦ ἑνὸς καὶ ἀποσιωπᾶται ἡ ἀντιπαροχὴ τοῦ ἄλλου, ἡ τελευταία αὕτη πρέπει νὰ εἰκάζεται ὡς ὕπουλος καὶ ἐπικίνδυνος διὰ τρίτους !

Τὸ βαλκανικὸν λοιπὸν σύμφωνον δὲν ὑπάρχει κατ' οὐσίαν ὡς παράγων ζωντανὸς καὶ δὲν εἶναι ἐν πάσῃ περιπτώσει δυνατὸν νὰ ἐπαναπαυώμεθα εἰς τοῦτο καὶ νὰ θεωρῶμεν δι' αὐτοῦ ἐξησφαλισμένον τὸ μέλλον μας. Καὶ ἐὰν δὲν ἤρκει ἡ εἰς τὸ παρελθὸν στάσις τῆς Γιουγκοσλαυίας διὰ νὰ μᾶς πείσῃ περὶ τούτου, ἀρκεῖ καὶ ὑπεραρκεῖ ἡ παροῦσα στάσις της. Αἱ στεναὶ φιλίαι τῆς Γιουγκοσλαυίας μὲ τὸν Ἄξονα δὲν συμβιβάζονται μὲ τὸ βαλκανικὸν σύμφωνον. Ὁ Ἄξων εἶναι ἐναντίον τῶν ὁμαδικῶν ἀσφαλειῶν, εἰδικώτερον δὲ ἐναντίον τῶν « ἀντιρεβιζιονιστικῶν » συμφώνων. Μετὰ τὴν Μικρὰν Ἀντὰντ ζητεῖ ὁ Ἄξων νὰ διαλύσῃ καὶ τυπικῶς τὴν βαλκανικὴν συνεννόησιν καὶ δὴ τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον μετέχει αὐτῆς ἡ Τουρκία. Μόνον καὶ μόνον μίαν βαλκανικὴν συνεννόησιν ἄνευ τῆς Τουρκίας καὶ ὡς τυφλὸν ὄργανόν του θὰ ἐδέχετο ἢ μᾶλλον θὰ ἠνείχετο ὁ Ἄξων. Ἡ ἐπαφὴ τῆς Γιουγκοσλαυίας μὲ τὸν Ἄξονα ἔχει γίνει ἀσφαλῶς — καὶ λέγομεν τοῦτο μὲ ἀπόλυτον βεβαιότητα — κατόπιν τῆς μυστικῆς δηλώσεως τῆς Γιουγκοσλαυίας, ὅτι θεωρεῖ τὸ βαλκανικὸν σύμφωνον κατ' οὐσίαν ἀνύπαρκτον καὶ ὅτι ἀναμένει τὴν κατάλληλον στιγμὴν νὰ τὸ διακηρύξῃ καὶ ἐπισήμως. Δὲν εἶναι βέβαιον, ὅτι θὰ πραγματοποιήσῃ τὴν τελευταίαν αὐτὴν ὑπόσχεσιν ἡ Γιουγκοσλαυία. Βέβαιον πάντως εἶναι, ὅτι ὁ Ἄξων τὴν πιέζει, ὅπως πραγματοποιήσῃ αὐτήν.

VII

Ἡ ἑλληνοτουρκικὴ φιλία δὲν προστατεύει ἐπαρκῶς τὴν Ἑλλάδα

Δ.— Τί σημασίαν ἔχει ὑπὸ τὰς σημερινὰς συνθήκας καὶ ἐπὶ τῇ προόψει πολέμου ἡ εἰδικωτέρα ἑλληνοτουρκικὴ φιλία; Προστατεύει αὕτη ἐπαρκῶς τὰ ἐθνικά μας συμφέροντα;

Ἀντιθέτως πρὸς τὸ βαλκανικὸν σύμφωνον, ἡ ἑλληνοτουρκικὴ φιλία ἔχει σημασίαν σοβαράν, ἀλλὰ δὲν προστατεύει καὶ αὐτὴ εἰ μὴ ἀνεπαρκέστατα τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα τῆς Ἑλλάδος. Ἡ φιλία μας μὲ τὴν Τουρκίαν βασίζεται πράγματι ἐπὶ πολλῶν κοινῶν συμφερόντων, ἡ κοινότης δὲ αὕτη εἶναι συνειδητὴ εἰς ἀμφότερα τὰ μέρη. Ἐὰν προσβληθῇ ἡ Ἑλλὰς ὑπὸ τῆς Ἰταλίας (μόνης ἢ συνδεδυασμένης μὲ ἄλλους βορείους γείτονάς μας) ἡ Τουρκία εἶναι σχεδὸν βέβαιον, ὅτι θὰ σπεύσῃ εἰς βοήθειάν μας. Θὰ σπεύσῃ ὅμως ἆρά γε χάριν ἡμῶν; Βεβαίως ὄχι! Ὅπως τὸ δηλοῦν εἰλικρινῶς οἱ Τοῦρκοι κυβερνῆται, ἡ Τουρκία θὰ σπεύσῃ εἰς βοήθειαν τοῦ κινδυνεύοντος βαλκανικοῦ λαοῦ χάριν τῶν ἰδίων αὐτῆς συμφερόντων. Αὐτὸ ὄχι μόνον δὲν εἶναι κατ' ἀρχὴν κακόν, ἀλλὰ σημαίνει ρεαλιστικὴν πολιτικήν, εἰς τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ἔχωμεν καὶ ἡμεῖς ἐμπιστοσύνην. Πρέπει ὅμως ἆρά γε ἡ ἐμπιστοσύνη μας νὰ εἶναι ἀπόλυτος; Σχεδὸν ἀπόλυτος πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐμπιστοσύνη μας εἰς τὸ ὅτι ἡ Τουρκία θὰ σπεύσῃ εἰς βοήθειάν μας. Καὶ ἡ Ἀγγλία ἄλλως τε θὰ πράξῃ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ ἴδιον. Ἀρκεῖ ὅμως τοῦτο; Τὸ θεμελιῶδες πρόβλημα δὲν εἶναι, ἐὰν θὰ ἀποκρουσθῇ ἢ ὄχι ἡ τυχὸν ἐναντίον μας ἐπιχειρηθησομένη ἐπιδρομή, ἀλλὰ τὸ θεμελιῶδες καὶ κρίσιμον ἐθνικὸν πρόβλημα εἶναι, ἐὰν θὰ προστατευθοῦν ἐπαρκῶς (ἀνεξαρτήτως τῶν παροδικῶν βλαβῶν καὶ τραυματισμάτων) τὰ ἱστορικὰ δίκαια τῆς Ἑλλάδος. Προτιμότερον εἶναι, ἐν περιπτώσει μιᾶς ἐναντίον μας ἐπιδρομῆς, νὰ ὑποστῶμεν παροδικήν τινα μερικὴν καταστροφὴν καὶ νὰ ἐξασφαλίσωμεν ὅμως τὴν μετὰ ταῦτα ὁλοκλήρωσιν τῆς ἐθνικῆς καὶ ἱστορικῆς μας ἀποστολῆς, παρὰ νὰ ἀποφύγωμεν τὴν παροδικὴν καταστροφὴν καὶ νὰ ὑποστῶμεν ὅμως μετὰ ταῦτα μείωσιν τῆς ἱστορικῆς μας ὑποστάσεως. Δὲν θέλομεν νὰ ἀμφιβάλλωμεν, ὅτι ἡ παρασχεθησομένη εἰς ἡμᾶς βοήθεια τῆς Τουρκίας θὰ εἶναι ἀνυστερόβουλος. Μ' ὅλα ταῦτα ὑπάρχουν μερικοὶ σοβαροὶ κίνδυνοι, εἰς τοὺς ὁποίους εἴμεθα ἐκτεθειμένοι.

Ἡ μεγάλη πρωτοβουλία τῆς Τουρκίας μειώνει αὐτομάτως τὴν πρωτοβουλίαν καὶ σημασίαν ἡμῶν. Ἡ μεγάλη συμβολή της καὶ ἀναγνώρισις τῆς συμβολῆς τῆς Τουρκίας εἰς τὴν ζωὴν τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου μειώνει τὴν συμβολὴν ἡμῶν καὶ ἐν πολλοῖς ἐξουδετερώνει τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἰδικῆς μας συμβολῆς. Μὴ λησμονῶμεν, ὅτι ἤδη ἐν ἔτει 1935 ἔβλαψε τὴν Ἑλλάδα τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Τουρκία ἐνεφανίσθη ἔχουσα τὴν πρωτοβουλίαν καὶ σύρουσα τὴν Ἑλλάδα ὄπισθέν της εἰς τὸ ζήτημα τῶν κατὰ τῆς Ἰταλίας κυρώσεων. Ἡμεῖς ἐξετέθημεν ἁπλῶς εἰς τὰ ὄμματα τῆς Ἰταλίας, ἐνῶ ἡ Τουρκία ἀπέσπασεν ἀμέσως ἀπὸ τὰς χεῖρας τῆς Ἀγγλίας τὸ μέγα ἀντάλλαγμα τῆς συνδιασκέψεως τοῦ Montreux, δηλ. τῆς ἐπανοχυρώσεως τῶν Στενῶν, τῆς Ἴμβρου καὶ τῆς Τενέδου. Ἤδη ἀνέλαβεν ἡ Τουρκία — ὑπὸ τὰ ἐνθουσιώδη χειροκροτήματα τῆς κοινῆς γνώμης ὅλων τῶν κατὰ τοῦ Ἄξονος χωρῶν — μεγίστην πρωτοβουλίαν εἰς τὴν ἀνατολικὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου. Ἠθικῶς ἐμείωσε τοῦτο ἐξαιρετικὰ τὸ κῦρος τῆς Ἑλλάδος, δὲν ἀποκλείεται δὲ διόλου νὰ ἤμειψεν ἡ Ἀγγλία τὴν Τουρκίαν διὰ τὴν συναφθεῖσαν συμμαχίαν μὲ ὑποσχέσεις σημαντικῶν καὶ δὴ κρισίμων διὰ τὴν ἐθνικήν μας ὑπόστασιν (ἔστω καὶ μὴ θιγόντων τὴν σημερινὴν ἐδαφικήν μας ἀκεραιότητα) ἐδαφικῶν κερδῶν. Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι μετὰ τὴν ἀναγγελίαν τῆς ἀγγλοτουρκικῆς συμμαχίας ὁ ἰταλικὸς τύπος ἐπετέθη κατὰ τῆς Τουρκίας δριμύτατα καὶ δὴ μὲ τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι ἡ συμμαχία αὕτη ἔχει αἰχμὴν κατὰ τῆς Δωδεκανήσου. Ὅταν μεταξὺ συμμάχων — συγκεκριμένως μεταξὺ Τουρκίας καὶ Ἑλλάδος — σημειοῦται ἀνισορροπία κύρους καὶ δυνάμεως, ὅταν ὁ εἷς ἐκ τῶν δύο ἀναλαμβάνῃ μεγάλας πρωτοβουλίας καὶ ὁ ἄλλος τηρῇ στάσιν (ἔστω καὶ μόνον δημοσίᾳ) σιωπῆς καὶ ἀφανείας, ἡ συμμαχία χάνει τὴν βάσιν τῆς ἰσοτιμίας καὶ ὁ εἷς τῶν συμμάχων ἀποκτᾷ θέσιν ἡγεμονικήν. Φοβούμεθα, ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔχει ἤδη συμβῆ. Ἡ κοινὴ γνώμη τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων, μετὰ τὰς τελευταίας μεγάλας ἱστορικὰς πρωτοβουλίας τῆς Τουρκίας, ἀναγνωρίζει διὰ τοῦ τύπου της, ὅτι ἡ Τουρκία εἶναι ὁ σπουδαιότερος παράγων εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν Εὐρώπην καὶ δὴ εἰς τὴν ἀνατολικὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου. Ὑπάρχει μέγας κίνδυνος νὰ ἔλθῃ ἡμέρα, καθ' ἣν — προκειμένου νὰ συζητηθοῦν εἰς διάσκεψίν τινα εἰρήνης τὰ προβλήματά μας — θὰ ὑποχρεωθῶμεν νὰ ἐξαρτώμεθα καθ' ὅλα ἀπὸ τὴν γνώμην, τὴν συνδρομὴν καὶ τὴν ἐπιείκειαν τῆς Τουρκίας. Ἐὰν μάλιστα ἐν περιπτώσει πολέμου ἡ στρατιωτικὴ βοήθεια τῆς Τουρκίας εἰς τὴν Ἑλλάδα

προσλάβη μορφὴν ἰδιαιτέρως ἐμφανῆ, ὁ ἀνωτέρω κίνδυνος θὰ αὐξηθῆ. Ὁ μέλλων νὰ διαχειρισθῆ τὰ ἑλληνικὰ ζητήματα εἰς γενικήν τινα συνδιάσκεψιν, θὰ δυσκολευθῆ νὰ ὑπερασπισθῆ τὰ ἐθνικά μας δίκαια, ὅταν θὰ ἔχῃ δημιουργηθῆ ἡ ἐντύπωσις, ὅτι καὶ διπλωματικῶς ἡ Ἑλλὰς ἠκολούθησεν ἁπλῶς τὴν Τουρκίαν καὶ στρατιωτικῶς ἔδρασε κυρίως διὰ τῆς χειρὸς τῆς Τουρκίας. Καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν θὰ εἶναι οὔτε τὸ ἕν, οὔτε τὸ ἄλλο ἀληθές, τὸ γεγονός, ὅτι θὰ πιστεύωνται ταῦτα ὡς ἀληθῆ, θὰ εἶναι ἀρκετὸν διὰ νὰ δυσχεράνῃ τὴν θέσιν τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν κρίσιμον στιγμήν. Ἀπαραίτητον εἶναι νὰ θεωρῶμεν ἀπὸ τοῦδε ὡς κρίσιμον στιγμὴν ὄχι τὴν στιγμὴν ἐκείνην, καθ' ἣν θὰ ζητήσουν νὰ εἰσβάλουν ἢ καὶ θὰ εἰσβάλουν εἰς τὴν Ἑλλάδα οἱ ἐπιδρομεῖς, ἀλλὰ τὴν στιγμὴν τὴν ἀπωτέραν, καθ' ἣν εἰς μίαν συνδιάσκεψιν εἰρήνης θὰ τεθοῦν ἐπὶ τάπητος τὰ ἐθνικά μας ζητήματα. Πᾶσα ἀπὸ τοῦδε ἐνέργειά μας πρέπει νὰ τείνῃ εἰς τὸ νὰ δημιουργηθοῦν αἱ εὐνοϊκαὶ προϋποθέσεις διὰ τὴν ἀπωτέραν αὐτὴν καὶ κυρίως κρίσιμον στιγμήν. Αὐτὴ αὕτη ἡ κυρία φροντὶς τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιτελείου πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἑξῆς: πῶς ὁ ἑλληνικὸς στρατός, ἔστω καὶ ὑποχωρῶν καὶ ἡττώμενος, θὰ ἐπιδείξῃ ἀρετὰς ἀληθοῦς πολεμιστοῦ καὶ πῶς θὰ κατορθωθῆ νὰ ἐκδηλωθοῦν εἰς ἐμφανεῖς καὶ κτυπητὰς πράξεις αἱ ἀρεταὶ αὐταί.

Ἂς ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ κύριον θέμα καὶ ἂς ἀνακεφαλαιώσωμεν: Ἡ ἑλληνοτουρκικὴ φιλία — ἀντιθέτως πρὸς τὴν βαλκανικὴν συνεννόησιν — ἔχει ἀναμφιβόλως οὐσιαστικὴν σημασίαν. Τὸ βαλκανικὸν σύμφωνον, αὐτὸ καθ' ἑαυτό, δὲν μᾶς προστατεύει, ἀδιάφορον βεβαίως ἐὰν χρησιμεύῃ ἴσως ἀκόμη ὡς φρασεολογία. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα ἡ πιθανότης νὰ ἀποκτήσῃ καὶ αὐτὸ αἰφνιδίως σημασίαν εἰς ἣν περίπτωσιν ἡ ἐξέλιξις τῶν γεγονότων ὁδηγήσῃ τὰ κράτη τοῦ Συμφώνου εἰς τὸ νὰ ἐγερθοῦν ὡς ἓν σῶμα καὶ ὡς μία ψυχὴ κατὰ τοῦ ἐπιδρομέως. Πάντως αὐτὴν τὴν στιγμὴν (καὶ δὴ ἀπὸ ἐτῶν) τὸ βαλκανικὸν σύμφωνον, αὐτὸ καθ' αὐτό, δὲν ἐγγυᾶται τίποτε καὶ δὲν μᾶς προστατεύει. Ἡ ἑλληνοτουρκική, ἀντιθέτως, φιλία ἀποτελεῖ ἤδη πραγματικότητα, ἐφ' ἧς δυνάμεθα νὰ ὑπολογίζωμεν. Καὶ αὐτὴ ὅμως ἡ σταθερὰ πραγματικότης πρέπει ἐπειγόντως νὰ διαμορφωθῆ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε καὶ εἰς τὰ βλέμματα τῶν ξένων νὰ προβάλλῃ ἡ Ἑλλὰς ὄχι μόνον ὡς τυπικῶς ἰσότιμος, ἀλλὰ καὶ ὡς οὐσιαστικῶς ἰσοδύναμος παράγων. Ἡ τελευταία αὕτη παρατήρησις αἴρει καὶ ἄλλην μίαν βάσιν ἀπὸ τοὺς πόδας ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ὑποστηρίζουν, ὅτι ἡ Ἑλλὰς

πρέπει νὰ συνεχίσῃ δημοσίᾳ, δηλαδὴ εἰς τὰς ἐμφανεῖς χειρονομίας της, τὴν ἐπιφυλακτικήν της στάσιν.

VIII

Μειονεκτήματα τῆς ἐπιφυλακτικῆς στάσεως τῆς Ἑλλάδος

Ε.— Δὲν γνωρίζομεν, ἐὰν εἶναι ἢ δὲν εἶναι ἡ πραγματικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος ἐπιφυλακτική. Μᾶλλον τείνομεν νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἡ πραγματικὴ πολιτική της δὲν εἶναι ἐπιφυλακτικὴ καὶ ὅτι ἡ Ἀγγλία γνωρίζει σαφῶς τὰς πραγματικάς μας ὁριστικὰς διαθέσεις καὶ ὅτι ἔχουν γίνει λεπτομερεῖς συννεννοήσεις πολιτικοῦ, οἰκονομικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ περιεχομένου μεταξὺ Ἀγγλίας καὶ ἡμῶν. Εἰς τὰς κατωτέρω παρατηρήσεις μας θὰ ὁρμηθῶμεν ἐκ τῆς προϋποθέσεως, ὅτι ὅλα ταῦτα, ὡς ἐπειγόντως ἀναγκαῖα καὶ πρωταρχικά, ἐγένοντο ἤδη. Ὑπολείπεται ἑπομένως νὰ ἐξετάσωμεν, ἐὰν πρέπει ἡ δημοσία καὶ δι' ἐμφανῶν χειρονομιῶν ἐκδηλουμένη στάσις μας νὰ εἶναι ἢ νὰ μὴ εἶναι ἐπιφυλακτική. Ἡ θεωρία τῆς ἐπιφυλακτικότητος ἔχασε, ὡς νομίζομεν, διὰ τῶν μέχρι τοῦδε ἀναπτυχθέντων, πολλὰς βάσεις. Ὑπάρχει ὅμως μία ἀκόμη βάσις, ἐφ' ἧς στηρίζεται. Ἡ βάσις αὐτὴ εἶναι σπουδαιοτάτη καὶ χρήζει προσεκτικῆς ἐρεύνης. Οἱ ὑποστηρικταὶ τῆς ἐπιφυλακτικότητος τονίζουν, ὅτι, ἐὰν ἡ Ἑλλὰς ἐκδηλωθῇ ἐνεργῶς ὑπὲρ τῆς Ἀγγλίας, εἴμεθα ἐκτεθειμένοι εἰς τὸν κίνδυνον ἀμέσων οἰκονομικῶν ἀντιποίνων ἐκ μέρους τῆς Γερμανίας. Ἡ λειτουργία τοῦ ἐξωτερικοῦ μας ἐμπορίου εἶναι κατὰ μέγα μέρος ἐξηρτημένη ἀπὸ τὴν ἐπιείκειαν τῆς Γερμανίας. Αὐτὴ εἶναι ἡ κυριωτέρα ἀντίρρησις κατὰ τῆς πολιτικῆς τῶν ἱστορικῶν πρωτοβουλιῶν.

Ἀναμφισβήτητον εἶναι, ὅτι ἡ πολιτικὴ τῶν ἱστορικῶν πρωτοβουλιῶν εἶναι ἐκτεθειμένη εἰς τὸν ἀνωτέρω κίνδυνον. Ἐρωτᾶται ὅμως :

α) Ὁ κίνδυνος τῶν οἰκονομικῶν ἀντιποίνων ἐκ μέρους τῆς Γερμανίας εἶναι ἆρά γε τόσον μεγάλος, ὅπως τὸν ἐμφανίζουν ;

β) Καὶ ἐὰν ἀκόμη ὁ κίνδυνος αὐτὸς εἶναι μέγιστος, ἡ ἀποφυγὴ τούτου (κινδύνου προσκαίρου) μήπως μᾶς ἐκθέτῃ εἰς ἀπωτέρους κινδύνους θίγοντας οὐχὶ ἁπλῶς τὰ ἐμπορικὰ καὶ

οἰκονομικά μας συμφέροντα ὡρισμένης περιόδου, ἀλλὰ τὴν ὅλην ἱστορικήν μας ὑπόστασιν ἢ ἔστω ἀκεραίαν ἐθνικὴν ἀποστολὴν εἰς τοὺς αἰῶνας ;

Ἃς ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ πρῶτον ἐρώτημα. Ἀμφίβολον εἶναι κατ' ἀρχήν, ἐὰν εἶναι καὶ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν Γερμανίαν εὔκολον νὰ ἐπιβάλῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀντίποινα, τὰ ὁποῖα δὲν θὰ θίξουν μόνον ἡμᾶς, ἀλλὰ καὶ τὰ ἴδια αὐτῆς οἰκονομικὰ συμφέροντα. Ἐὰν ἀγοράζῃ ἡ Γερμανία μέχρι σήμερον τὰ καπνά μας καὶ ἐὰν ἔχῃ τὴν ὡραίαν εὐκαιρίαν νὰ τὰ ἀγοράζῃ χωρὶς νὰ ἐξάγῃ συνάλλαγμα, ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ τοποθετῇ βιομηχανικά της προϊόντα, τὴν πολιτικὴν αὐτὴν — δυσμενεστέραν δι' ἡμᾶς καὶ εὐνοϊκωτέραν διὰ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτόν της — δὲν τὴν ἀκολουθεῖ βεβαίως ἡ Γερμανία ἀπὸ αἴσθημα ἀγάπης πρὸς ἡμᾶς. Οὔτε ἔχει τὴν εὐχέρειαν νὰ ἀνταλλάξῃ τὴν ἀγοράν μας διὰ τῆς τουρκικῆς, κυρίως μάλιστα μετὰ τὴν ζωηροτάτην κατὰ τοῦ Ἄξονος ἐκδήλωσιν τῆς Τουρκίας, ἐκδήλωσιν, τὴν ὁποίαν ἡμεῖς δὲν πρόκειται ἴσως εἰς τὸν αὐτὸν τόνον νὰ μιμηθῶμεν. Ἀλλ' ἂς θέσωμεν καὶ τὸ ἑξῆς ἐρώτημα : θὰ πληροφορηθῇ ἆρά γε ἡ Γερμανία τὰς διαθέσεις μας, ὅταν θὰ ὁμιλήσωμεν μεγαλοφώνως, καὶ δὲν μᾶς θεωρεῖ ἤδη, μεθ' ὅσα ἐδήλωσεν ὁ Τσάμπερλαιν εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Κοινοτήτων ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐγγυήσεως καὶ μετὰ τὴν ἀγγλοτουρκικὴν συμμαχίαν, ὡς μέλλοντας βεβαίους συμμάχους τῆς Ἀγγλίας ; Ὁ γερμανικὸς τύπος, ὁ ὁποῖος εἶναι δ ι ε υ θ υ ν ό μ ε ν ο ς, ἐδημοσίευσε καὶ πράγματα, τὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζομεν οὔτε ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες. Ἐδημοσίευσε μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ἡ Ἀγγλία παρέσχεν ἤδη πιστώσεις εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ σκοποὺς πολεμικούς. Δὲν γνωρίζω, ἐὰν τοῦτο εἶναι ἀληθές. Πάντως τὸ θεωροῦν οἱ Γερμανοὶ ὡς βέβαιον. Ἐὰν ἦτο εὔκολον εἰς τὴν Γερμανίαν νὰ ἐπιβάλῃ ἀντίποινα, θὰ τὰ εἶχεν ἤδη ἐπιβάλει. Πάντως ἂς διατυπώσωμεν καὶ τὴν ἑξῆς ἐπιφύλαξιν : Ἡ ἐμφανεστέρα ὑπὲρ τῆς Ἀγγλίας ἐκδήλωσις τῆς Ἑλλάδος πιθανὸν νὰ « πεισμώσῃ » τὸν Ἄξονα, καὶ εἰδικῶς τὸν Χίτλερ ὅστις, ἀδιαφορῶν διὰ τὰ συμφέροντα τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας τῆς χώρας του, εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ἐπιβάλῃ οἰκονομικὰ ἀντίποινα εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ὁ ἀντίκτυπος θὰ εἶναι βεβαίως βαρύς. Δὲν ὑποτιμῶμεν διόλου τὴν σημασίαν τοιούτων ἀντιποίνων, ἀλλὰ δὲν ἐπιτρέπεται καὶ νὰ τὴν ὑπερτιμῶμεν. Ἡ ἀγγλικὴ κοινὴ γνώμη — ὅπως τὸ ἀποδεικνύουν ἐπανειλημμένα ἄρθρα ἀγγλικῶν ἐφημερίδων — ἔχει ἀπολύτως ὡριμάσει πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς μερικῆς τοὐλάχιστον ἀπολυτρώσεως τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴν γερμανικὴν οἰκονομικὴν τυ-

ραννίαν. Ἐάν, χωρὶς τὴν ἐμφανῆ ὑπὲρ τῆς Ἀγγλίας ἐκδήλωσίν μας, ἐπετεύχθη ἤδη τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο, ἡ φανερὰ ὑπὲρ τῆς Ἀγγλίας πολιτική μας εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ — καὶ θὰ ἔχῃ ἀσφαλῶς, ὅταν τὰ ἀντίποινα τῆς Γερμανίας προκαλέσουν τὴν παγκόσμιον συγκίνησιν — ἀποτελέσματα σοβαρώτερα καὶ θετικώτερα. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν δὲν ἐπιτευχθῇ τοῦτο, ἐρωτᾶται : Ἐπιτρέπεται ἄρά γε, ὅταν διατρέχουν κίνδυνον τὰ ζωτικώτερα ἐθνικά μας συμφέροντα καὶ δίκαια, ὅταν διατρέχῃ κίνδυνον αὐτὴ αὕτη ἡ ἐθνική μας εἰς τὴν ἱστορίαν ἀκεραία ὑπόστασις, ἐπιτρέπεται ἄρά γε εἰς τοιαύτας στιγμὰς τὴν σκέψιν περὶ κατοχυρώσεως τῆς ἐθνικῆς ὑποστάσεώς μας νὰ τὴν ἀνακόπτῃ ὁ φόβος, ὅτι ἡ κατοχύρωσις αὐτὴ θὰ στοιχίσῃ ἐπί τινας μῆνας ἀκριβὰ εἰς τὴν ἐθνικήν μας οἰκονομίαν ; Ὁπωσδήποτε εἶναι ἀδύνατον νὰ διαρκέσῃ ἐπὶ μακρὸν τὸ διάστημα τῆς ἀβεβαιότητος, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιβάλῃ ἡ Γερμανία ἀντίποινα εἰς τὴν Ἑλλάδα. Μεθ' ὅσα ἀνεπτύξαμεν εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ παρόντος ὑπομνήματος, ἡ πτῶσις τοῦ Χίτλερ καὶ τοῦ Μουσολίνι — εἴτε διὰ πολέμου, εἴτε ἄνευ πολέμου — εἶναι ἀναπότρεπτος. Ἐὰν εἶναι δυνατὸν καὶ ἄνευ πολέμου νὰ ἐξαφανισθοῦν οἱ δύο ἰμπεριαλισμοί, ἐὰν εἶναι δυνατὸν καὶ ἄνευ πολέμου νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ παγκόσμιος συνεννόησις ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ ἰδίᾳ πεδίου, τότε οὐδεὶς ἐχέφρων ἐπιτρέπεται νὰ φοβῆται, ὅτι θὰ ἐξακολουθήσῃ ἡ μὴ ἐθνικοσοσιαλιστικὴ Γερμανία τὰ ἀντίποινα, τὰ ὁποῖα θὰ ἔχῃ τυχὸν ἐπιβάλει εἰς βάρος μας ὁ Χίτλερ, οὐδεὶς ἐχέφρων ἐπιτρέπεται νὰ φαντάζεται, ὅτι ἡ ρύθμισις τῶν παγκοσμίων ἐμπορικῶν συναλλαγῶν θὰ σημάνῃ ρύθμισιν, ἡ ὁποία κατὰ παράδοξον μοναδικὴν ἐξαίρεσιν θὰ ἀφήσῃ εἰς τὸ χάος καὶ εἰς τὸ πρώην ἀδιέξοδον τὴν Ἑλλάδα.

Ὁ μέγας λοιπὸν κίνδυνος διὰ τὸ ἔθνος μας δὲν εἶναι τὰ ἀντίποινα τῆς Γερμανίας, ἀλλὰ ὁ ἑξῆς : νὰ ἐκραγῇ πόλεμος (ἢ νὰ ρυθμισθοῦν ἄνευ πολέμου τὰ ἐδαφικὰ προβλήματα τῆς Εὐρώπης) χωρὶς ἡ Ἑλλὰς νὰ ἔχῃ ἐξασφαλίσει κατὰ τὸν θετικώτερον δυνατὸν τρόπον τὰ δίκαιά της.

Ἄρα, τὸ κρίσιμον ἐρώτημα εἶναι : *Μήπως, φροντίζοντες νὰ μὴ ἐρεθίσωμεν τὴν Γερμανίαν, παραλείπωμεν πράξεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτρέψουν ἐθνικοὺς κινδύνους ἢ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ὁλοκλήρωσιν τῶν ἐθνικῶν μας δικαίων;* Ἐὰν ἡ ἐξασφάλισις τῆς ἐθνικῆς μας ὑποστάσεως ἀπαιτῇ ἀπὸ τοῦδε φανερὰν προσ-

χώρησιν τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν παράταξιν τῆς Ἀγγλίας καὶ ἐνεργὸν πρωτοβουλίαν, κάθε ἡμέρα, ἡ ὁποία παρέρχεται χωρὶς νὰ σημειοῦται ἡ πρωτοβουλία αὐτή, αὐξάνει ἀφαντάστως τοὺς κινδύνους, τοὺς ὁποίους διατρέχομεν. Αὐτὸ εἶναι ἑπομένως τὸ θεμελιῶδες πρόβλημα καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ πρωτίστως. Θὰ ὁμιλήσωμεν βεβαίως μετ' ἀπολύτου ἐπιφυλάξεως, διότι δὲν γνωρίζομεν τί ἔπραξε καὶ τί ἐπέτυχε μέχρι τοῦδε ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις. Εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι ἔπραξε πᾶν τὸ δυνατόν, ἀλλὰ πάντως ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς δημοσίᾳ ἐπιφυλακτικῆς στάσεως τῆς Ἑλλάδος. Μήπως ἡ ὑπέρβασις τῶν ὁρίων τούτων εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξασφαλίσῃ περισσότερα ἀπὸ ὅσα μέχρι τοῦδε ἐξησφαλίσθησαν ; Μήπως εἶναι δυνατὸν νὰ τὰ ἐξασφαλίσῃ κατὰ τρόπον θετικώτερον ;

Ἂς ἐξηγήσωμεν ἀναλυτικώτερον τὴν ἄποψίν μας. Ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ παράταξίς της ἔχουν σήμερον (καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν τὸ ὁμολογοῦν ἀπέναντι τῶν μικρῶν κρατῶν) *μεγίστην ἀνάγκην* τῆς φανερᾶς φιλίας πολλῶν. Δὲν φθάνει εἰς τὴν Ἀγγλίαν νὰ γνωρίζῃ (ὅπως ἐλπίζομεν, ὅτι γνωρίζει), ὅτι ἡ Ἑλλάς, ἐν περιπτώσει πολέμου, θὰ ἐκδηλωθῇ *οἰκειοθελῶς* παρὰ τὸ πλευρόν της. Ἡ Ἀγγλία ἔχει ἀνάγκην νὰ ἐμφανίσῃ σήμερον — πρὸ τοῦ πολέμου — ἕναν ἰσχυρὸν καὶ μεγάλον ἀριθμὸν συμμάχων. Σκοπὸς τῆς Ἀγγλίας δὲν εἶναι ὁ πόλεμος, *ἀλλ' ἡ ἀποφυγὴ τοῦ πολέμου*. Σκοπός της εἶναι νὰ παρουσιάσῃ μίαν συντριπτικὴν ὑπεροχήν, ἡ ὁποία νὰ συντρίψῃ, εἰ δυνατόν, εἰς τὸ ἐσωτερικόν των τὰ δύο ἰμπεριαλιστικὰ καθεστῶτα ἄνευ πολέμου. Εἶναι φυσικόν, ὅτι ὁ βοηθῶν τὴν Ἀγγλίαν εἰς τὴν πολιτικὴν αὐτὴν θὰ λάβῃ περισσότερα ἀπὸ ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος δὲν τὴν βοηθεῖ καὶ τῆς ψιθυρίζει μόνον ἰδιαιτέρως, ὅτι θὰ εἶναι σύμμαχός της. Ὁ πόλεμος ἔχει ἤδη ἀρχίσει καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ λήξῃ ἀναιμάκτως. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν φθάσωμεν εἰς ἐμφανῆ πόλεμον (ὅπερ πιθανώτερον), ἡ βοήθεια, τὴν ὁποίαν θὰ παράσχωμεν *τότε* εἰς τὴν Ἀγγλίαν, θὰ εἶναι μικροτέρα ἀπὸ τὴν βοήθειαν, τὴν ὁποίαν θὰ παράσχῃ ἐκείνη εἰς ἡμᾶς. *Ἑπομένως ἡ πολεμική μας βοήθεια θὰ διατιμηθῇ πολὺ ὀλιγώτερον ἀπὸ τὴν μεγίστην ἠθικὴν καὶ εἰρηνικὴν βοήθειαν, τὴν ὁποίαν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ προσφέρωμεν σήμερον εἰς τὴν Ἀγγλίαν.* Ἂς ὑποθέσωμεν ἄλλως τε, ὅτι θὰ γίνῃ πόλεμος. Ἐφ' ὅσον ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀβεβαία ἡ τελικὴ στάσις τῆς Γιουγκοσλαυίας καὶ τῆς Βουλγαρίας, ἡ ἀπὸ τοῦδε ἐνεργοτέρα

ἐκδήλωσίς μας εἶναι δυνατὸν νὰ προλάβῃ δυσάρεστα ἐνδεχόμενα καὶ νὰ ὁδηγήσῃ τὴν Ἀγγλίαν εἰς τὴν δημοσίαν ἀνάληψιν ρητῶν ὑποχρεώσεων ἐξασφαλιζουσῶν ἡμᾶς οὐχὶ μόνον ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς μελλοντικοὺς ἐχθρούς μας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς μελλοντικοὺς συμμάχους μας. Ἡ περίπτωσις, καθ' ἣν θὰ ἔχωμεν τοὺς Γιουγκοσλαύους καὶ τοὺς Βουλγάρους ἐχθρούς, δὲν εἶναι — παρὰ τὸν κίνδυνον μεγάλων παροδικῶν ζημιῶν — τόσον δυσμενής, ὅσον ἡ περίπτωσις ἐκείνη, καθ' ἣν θὰ τοὺς ἔχωμεν φίλους καὶ συμμάχους. Ἐὰν ἡ Γιουγκοσλαυία καὶ ἡ Βουλγαρία συμμαχήσουν μὲ τὸν Ἄξονα, ἡ θέσις τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν συνδιάσκεψιν τῆς εἰρήνης θὰ εἶναι εὐχερεστέρα. Ἐὰν ἀντιθέτως αἱ χῶραι αὗται συμμαχήσουν μὲ τὴν Ἀγγλίαν, τὰ πράγματα εἶναι κρίσιμα. Πρὸ τῆς ἁπλῆς πιθανότητος νὰ ἔχουν οἱ Ἄγγλοι τὴν βοήθειαν τῶν Γιουγκοσλαύων ἢ τῶν Βουλγάρων δὲν ἀποκλείεται νὰ προβοῦν ἀπέναντί των εἰς παραχωρήσεις ζημιούσας τὴν Ἑλλάδα. Ἡ Ἀγγλία μάχεται ταυτοχρόνως ὑπὲρ τῶν δικαίων τῶν μικρῶν λαῶν καὶ τῶν συμφερόντων της. Ἀλλὰ καὶ μόνον ὑπὲρ τῶν δικαίων ἐὰν ἐμάχετο, δὲν εἶναι ἡ Ἀγγλία τεταγμένη νὰ ὑπερασπισθῇ τὰ δίκαια αὐτὰ εἰς τὰς (ἀπὸ τῆς παγκοσμίου σκοπιᾶς της) λεπτομερείας των. Ἂς μὴ λησμονῶμεν, ὅτι χάριν τῆς διαρκῶς ὑπερτιμωμένης Βουλγαρίας ἡ Ἀντάντ ἠρνήθη κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ παγκοσμίου πολέμου νὰ ἐγγυηθῇ τὴν ἐδαφικὴν ἀκεραιότητα τῆς Ἑλλάδος. Ἂς μὴ λησμονῶμεν, ὅτι τὴν ἀβεβαίαν οὐδετερότητα τῆς Βουλγαρίας ἐθεώρησεν ἡ Ἀντάντ βαρύνουσαν περισσότερον ἀπὸ τὴν ἐνεργὸν βοήθειαν τῆς Ἑλλάδος. Ἂς μὴ λησμονῶμεν τὰς ραδιουργίας αὐτῆς ταύτης τῆς Ρουμανίας, αἱ ὁποῖαι ἀπέβλεπον εἰς τὴν εἰς βάρος ἡμῶν ἐξασφάλισιν τῆς βουλγαρικῆς βοηθείας. Ἂς μὴ λησμονῶμεν, ὅτι καὶ εἰς βάρος τῆς αἱματοκυλισθείσης ἀκόμη Σερβίας ἐσκέφθησαν πρὸς στιγμὴν — καὶ ἐπρότειναν εἰς τὸν Πάσιτς — οἱ Ἄγγλοι, οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ρῶσοι (κυρίως μάλιστα οἱ Ρῶσοι, οἱ ὁποῖοι ἤρχισαν καὶ πάλιν ὑπόπτους μὲ τὴν Σόφιαν ἐπαφὰς) νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν βουλγαρικὴν φιλίαν. Ἂς μὴ λησμονῶμεν τέλος, ὅτι καὶ κατ' αὐτὸ ἀκόμη τὸ ἔτος 1917 ἡ ἐλπὶς διὰ μίαν χωριστὴν μὲ τὴν Βουλγαρίαν εἰρήνην ὤθησε κύκλους τινὰς τῆς Ἀντάντ καὶ δὴ καὶ κύκλους τῆς Οὐασιγκτῶνος νὰ σκεφθοῦν ὅτι ἡ «ἐχθρὰ» Βουλγαρία πρέπει νὰ ἀμειφθῇ καὶ νὰ ἀποζημιωθῇ εἰς βάρος τῆς «συμμάχου» Ἑλλάδος! Καὶ ἐὰν ἀκόμη ἀρνῆται τυχὸν σήμερον, δηλαδὴ μέχρι τῆς στιγμῆς αὐτῆς, νὰ ὑπο-

σχεθῇ ἡ Ἀγγλία εἰς τὴν Βουλγαρίαν ἀνταλλάγματα εἰς βάρος ἡμῶν, ποῖος μᾶς ἐγγυᾶται, ὅτι θὰ ἐξακολουθήσῃ μέχρι τέλους ἀρνουμένη; Νὰ δεσμεύσωμεν τὴν Ἀγγλίαν μέχρι τοιούτου σημείου, ὥστε νὰ εἴμεθα ἀπολύτως ἥσυχοι διὰ τὸ μέλλον, αὐτὸ βεβαίως ἀποκλείεται. Ἐπράξαμεν ὅμως ἄρά γε καὶ πᾶν τὸ ἀνθρωπίνως δυνατὸν διὰ νὰ τὴν δεσμεύσωμεν τοὐλάχιστον τόσον, ὅσον δυνάμεθα; Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο δὲν εἶμαι βεβαίως εἰς θέσιν νὰ ἀπαντήσω κατηγορηματικῶς, διότι ἁπλούστατα δὲν γνωρίζω τὰ μεταξὺ ἀγγλικῆς καὶ ἑλληνικῆς κυβερνήσεως διαμειφθέντα. Ἀμφιβάλλω ὅμως, ἐὰν — καὶ εἰς ἣν ἀκόμη περίπτωσιν ἐδώσαμεν ἤδη τὴν μυστικὴν ὑπόσχεσιν, ὅτι ἐν περιπτώσει πολέμου θὰ ταχθῶμεν παρὰ τὸ πλευρόν της — ἀμφιβάλλω, ἐὰν ἡ μυστικὴ ὑπόσχεσις εἶναι ἀρκετὴ διὰ νὰ ὑποχρεώσῃ τὴν Ἀγγλίαν τόσον, ὥστε νὰ ὑποσχεθῇ ρητῶς, ὅτι οὐδεμίαν θὰ ἀσκήσῃ ἐφ' ἡμῶν πίεσιν πρὸς ὄφελος τῆς Βουλγαρίας ἢ καὶ τῆς Γιουγκοσλαυίας. Τὴν μυστικὴν ὑπόσχεσίν μας — καὶ ἐὰν ἀκόμη τὴν ἐδώσαμεν — δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διατιμήσῃ ἡ Ἀγγλία τόσον, ὅσον θὰ διατιμήσῃ τὴν κάπως ἐμφανεστέραν πρὸς αὐτὴν φιλίαν μας. Διὰ τοὺς ἐπιδιωκομένους σήμερον ὑπὸ τῆς Ἀγγλίας σκοποὺς — σκοπούς, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζουν συμπίπτοντα τὰ συμφέροντά της πλήρως πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς ἀνθρωπότητος — μεγίστην ἔχει σημασίαν ἡ δημοσία ὑπὸ τῶν μικρῶν κρατῶν ἐπιδοκιμασία τῆς πολιτικῆς της. Ἡ Ἑλλὰς δὲν εἶναι ἴσως δυνατὸν νὰ πράξῃ ὅ,τι ἔπραξεν ἡ Τουρκία καὶ νὰ ἀποσπάσῃ τὰ αὐτὰ μεγάλα ἀνταλλάγματα, τὰ ὁποῖα χωρὶς ἄλλο θὰ ἀπέσπασεν ἡ Τουρκία. Δὲν εἶναι ὅμως ἄρά γε δυνατὸν νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ ἡ Ἑλλὰς κάπως ἐμφανέστερον ὑπὲρ τῆς Ἀγγλίας; Καὶ δὲν εἶναι ἄρά γε δυνατὸν νὰ δοθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς ἄμεσον ἀντάλλαγμα εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ δημοσία διαβεβαίωσις, ὅτι ἡ Ἀγγλία ὄχι μόνον θὰ προστατεύσῃ τὴν Ἑλλάδα ἐναντίον παντὸς ἐπιδρομέως, ἀλλὰ ἐγγυᾶται τὴν διατήρησιν ἢ καὶ ἀποκατάστασιν τῆς σημερινῆς ἐδαφικῆς της ἀκεραιότητος καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν ἑνὸς μελλοντικοῦ πολέμου καὶ δὴ μέχρι τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν θὰ ὑπογραφοῦν αἱ συνθῆκαι εἰρήνης; Ἐὰν πρὸς ἀπόσπασιν μιᾶς τοιαύτης δημοσίας διαβεβαιώσεως, ὡς καὶ πρὸς ἀπόσπασιν ἄλλων μυστικῶν ὑποσχέσεων σχετικῶν μὲ τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς ἐθνικῆς μας ὑποστάσεως, ἀπαιτῆται ἡ

ἐνεργοτέρα ἐκδήλωσις τῆς πρὸς τὴν Ἀγγλίαν φιλίας μας, ἀπαραίτητον θεωροῦμεν, ὅπως ἡ ἐκδήλωσις αὕτη — ἔστω καὶ μὲ τὸν κίνδυνον γερμανικῶν ἀντιποίνων — γίνῃ τὸ ταχύτερον. Ἐπαναλαμβάνομεν, ὅτι δὲν ἔχομεν καμμίαν ἀμφιβολίαν περὶ τοῦ ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἔπραξε καὶ πράττει πᾶν τὸ δυνατὸν διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀπὸ τοῦδε ἀπαραίτητον στρατιωτικήν, κυρίως δὲ τὴν κρίσιμον διπλωματικὴν βοήθειαν τῶν αὐριανῶν ἰσχυρῶν συμμάχων της. Ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ ὅμως πάλιν νὰ τονίσωμεν, ὅτι — ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ στρατιωτικοῦ πεδίου — ἡ βοήθεια καὶ αἱ ὑποσχέσεις, τὰς ὁποίας ἔχει τυχὸν ἀποσπάσει μέχρι σήμερον ἡ Ἑλλάς, δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ εἶναι σχετικῶς μικραί, ἐὰν συγκριθοῦν πρὸς τὴν βοήθειαν καὶ τὰς ὑποσχέσεις, τὰς ὁποίας θὰ ἠδύνατο ἐνδεχομένως νὰ ἀποσπάσῃ, προσχωροῦσα φανερὰ εἰς τὴν ὑπὸ τῆς Ἀγγλίας ὀργανουμένην παράταξιν τῆς Εἰρήνης. Οἱ κίνδυνοι εἶναι μεγάλοι καὶ ἑπομένως ἀνάλογος πρὸς τὸ μέγεθος τῶν κινδύνων πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ στάσις τῆς Ἑλλάδος. Ἡ παθητικότης καὶ ἡ ἐπιφυλακτικότης πρέπει (ἐὰν ἐπιβάλλεται τοῦτο ἐπαρκῶς ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω σκέψεων) νὰ παραχωρήσουν τὴν θέσιν των εἰς τὴν ἀποφασιστικότητα καὶ εἰς τὴν ἐνεργὸν ἱστορικὴν πρωτοβουλίαν. Ἡ ἀνθρωπότης εἰσῆλθεν εἰς τὸ στάδιον μεγάλων ἱστορικῶν ἀναμορφώσεων. Ἀπὸ τὸ στάδιον τοῦτο θὰ ἐξέλθουν σῶοι, ἀκέραιοι καὶ μάλιστα ἰσχυρότεροι μόνον οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐκλέξουν μὲ θάρρος καὶ παρρησίαν, μὲ πίστιν ἀκράδαντον καὶ φωτεινήν, μὲ ἱστορικὸν ἦθος ἀνάλογον πρὸς τὰς περιστάσεις καὶ μὲ πνεῦμα πρόθυμον διὰ μεγάλας θυσίας, τὴν ὁδὸν τὴν συνδυάζουσαν τὸ ἐθνικόν των ἰδεῶδες πρὸς τὸ παγκόσμιον ἰδεῶδες.

Μήπως ὅμως — καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ τελευταῖον ἐρώτημά μας — αὐτὴ αὕτη ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Τουρκία μᾶς συνιστοῦν φιλικῶς νὰ ἀποφύγωμεν τὰς ἀπὸ τοῦδε ἐμφανεῖς ἐκδηλώσεις; Θὰ συζητήσωμεν τὴν περίπτωσιν αὐτήν, διότι δὲν ἀποκλείεται πλήρως ὑπὸ τῆς λογικῆς καὶ διότι ὑποστηρίζεται ἄλλως τε ἐμπιστευτικῶς καὶ λέγεται ἀπὸ τοὺς δῆθεν γνωρίζοντας τὰ πράγματα καὶ τὰ παρασκήνια πρὸς τοὺς ἀγνοοῦντας αὐτά. Εἴπομεν, ὅτι ἡ περίπτωσις αὕτη δὲν ἀποκλείεται ὑπὸ τῆς λογικῆς καὶ προσθέτομεν, ὅτι, ἐὰν συμβαίνῃ νὰ εἶναι ἀληθής, εἶναι λίαν ἐπικίνδυνος. Ἐὰν ἡ Ἀγγλία πράγματι μᾶς ὑποδεικνύῃ νὰ μὴ ἐκτεθῶμεν πολὺ ὑπὲρ αὐτῆς, τότε αὐτὸ σημαίνει, ὅτι δὲν θέλει ἐκείνη νὰ δεσμευθῇ

πολὺ ἀπέναντί μας, διὰ νὰ ἔχῃ εὔκολον καὶ ἐλευθέραν τὴν εἴσοδον εἰς τὰς καρδίας τῶν Βουλγάρων. Ἡ Ἀγγλία ἔχει ἀπόλυτον βεβαίως ἀνάγκην νὰ ἐκδηλωθοῦν ἀπὸ τοῦδε φανερὰ — δι' οὓς λόγους ἀνεπτύξαμεν ἀνωτέρω — τὰ μικρὰ κράτη ὑπὲρ αὐτῆς, πιθανὸν ὅμως νὰ ἔχῃ εἰδικὰς ἐπιφυλάξεις ἀπέναντι τῆς Ἑλλάδος. Ἐν πρώτοις, ἐὰν πράγματι συμβαίνῃ τοιοῦτον τι, δὲν γνωρίζομεν, ἐὰν αἱ τυχὸν γενόμεναι συστάσεις τῆς Ἀγγλίας ὀφείλωνται εἰς πραγματικὰς ἰδικάς της ἔναντι ἡμῶν ἐπιφυλάξεις ἢ ἐκμαιεύωνται ὑφ' ἡμῶν τῶν ἰδίων, ἀποτελοῦσαι ἁπλῆν ἔγκρισιν τῶν ἰδικῶν μας (ἀδικαιολογήτων ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει) ἐπιφυλάξεων. Ἂς ὑποθέσωμεν ὅμως, ὅτι πράγματι ἐπιθυμεῖ ἡ Ἀγγλία νὰ εἴμεθα φρόνιμοι — ὅπως τὸ ἐπεθύμει ἄλλοτε ἐπί τινας μῆνας καὶ ὁ Γκρέϋ — διὰ νὰ εἶναι ἐλεύθεραι αἱ χεῖρες της ἔναντι τῆς Βουλγαρίας ἢ ἐν ὑστάτῃ ἀνάγκῃ καὶ ἔναντι τῆς Γιουγκοσλαυίας. Ἐὰν πράγματι συμβαίνῃ τοιοῦτον τι, ὄχι μόνον δὲν πρέπει νὰ τὸ ἀνεχώμεθα, ἀλλὰ πρέπει δι' ἕνα λόγον περισσότερον νὰ ἐκδηλωθῶμεν ἐμφανέστερον διὰ νὰ ἐκβιάσωμεν τὰ πράγματα. Ἐὰν ἔχωμεν διαγνώσει, ὅτι ἡ Ἀγγλία πράγματι ἐγκρίνει τὴν «φρονιμάδα» μας διὰ νὰ ἔχῃ ἀνοικτὴν εἴσοδον εἰς τὰς καρδίας τῶν Βουλγάρων, πρέπει δι' ἕνα λόγον περισσότερον νὰ ἀναλάβωμεν ἐμφανῆ ἱστορικὴν πρωτοβουλίαν καὶ νὰ ἐκδηλωθῶμεν ὑπὲρ τῆς Ἀγγλίας παρὰ τὴν θέλησίν της, ἔστω δὲ καὶ χωρὶς ὑποσχέσεις καὶ ἐγγυήσεις, διὰ νὰ δημιουργήσωμεν κοινὴν γνώμην, διὰ νὰ προκαλέσωμεν, ἐὰν ὄχι τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως, τοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ τὴν ἐπιδοκιμασίαν, τὴν ἔγκρισιν καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην. Ἡ πολιτικὴ — ἰδίᾳ δὲ ἡ πολιτικὴ ἐκείνη, ἡ ὁποία θὰ κριθῇ περὶ τὴν τράπεζαν μιᾶς μελλοντικῆς συνδιασκέψεως εἰρήνης — δὲν θὰ ἔχῃ συντελεστὰς μόνον τὰς μυστικὰς συζητήσεις τῶν παρασκηνίων, ἀλλὰ θὰ ἔχῃ ὡς κύριον συντελεστὴν τὴν παγκόσμιον κοινὴν γνώμην καὶ δὴ κυρίως τὴν κοινὴν γνώμην τῶν μεγάλων ἀνθρωπιστικῶς σκεπτομένων ἐθνῶν. Δὲν πιστεύομεν, ὅτι ἡ Ἀγγλία ἀποκρούει σήμερον μίαν ἐμφανῆ ἐκδήλωσιν τῆς Ἑλλάδος βασιζομένην ἐπὶ τῆς ἀναλήψεως ἀμοιβαίων ὑποχρεώσεων. Ἐπαναλαμβάνομεν ὅμως, ὅτι, ἐὰν συμβαίνῃ τοιοῦτον τι, αὐτὸς εἶναι λόγος διὰ νὰ ἐκβιάσωμεν ἀκριβῶς τὰ πράγματα καὶ ὄχι διὰ νὰ τὰ ἀφήσωμεν νὰ ἐξελιχθοῦν μόνα.

IX

Γενικὸν συμπέρασμα

5.— Τὸ γενικὸν λοιπὸν συμπέρασμα ὡς πρὸς τὴν τηρητέαν ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδος ἐξωτερικὴν πολιτικήν, εἶναι τοῦτο: ἡ Ἑλλάς, ἡ ὁποία ὀρθῶς ἤρχισε κλίνουσα πρὸς τὴν Ἀγγλίαν, πρέπει νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἐξωτερικήν της πολιτικήν, ἀναλαμβάνουσα ἐμφανεῖς ἱστορικὰς πρωτοβουλίας. Ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν εἶναι δυνατὸν νὰ χαθῇ ἡ εὐκαιρία χειρονομιῶν ἱκανῶν νὰ κατοχυρώσουν πλήρως τὰ δίκαιά μας, δίκαια συνδεόμενα ἀφ' ἑνὸς μὲν μὲ τὴν σημερινὴν ἐδαφικήν μας ὑπόστασιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ μὲ τὴν τελειωτικὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς ἐθνικῆς μας ὑποστάσεως καὶ ἱστορικῆς ὀντότητος. Ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν εἶναι δυνατὸν νὰ συμβοῦν γεγονότα ἱκανά, ὅπως ματαιώσουν ἢ ὅπως δυσχεράνουν πᾶσαν προσπάθειάν μας. Καὶ αὐτὴ μόνη ἡ σύναψις τῆς ἀγγλορωσικῆς συμμαχίας — ἐὰν πραγματοποιηθῇ πρὶν ἐξασφαλισθῶμεν ἐπαρκῶς — εἶναι δυνατὸν νὰ δυσχεράνῃ σημαντικῶς τὰ πράγματα. Ἡ Ρωσία, ἀναλαμβάνουσα τὸ νῆμα τῆς παλαιᾶς πολιτικῆς της, εἶναι λίαν πιθανὸν νὰ ἀναλάβῃ ὑπὸ τὴν προστασίαν της τὴν Βουλγαρίαν καὶ τὰς διεκδικήσεις της. Ἡ πολιτικὴ τῆς λεγομένης συνέσεως ἐγκλείει τεραστίους κινδύνους. Ἡ ἀναμονὴ καὶ ἡ βραδύτης εἶναι ἐπικίνδυνοι, ὅταν τὰ γεγονότα τρέχουν. Ἐφ' ὅσον ἀποκλείεται ὁπωσδήποτε — καὶ αὐτὸ δὲν ἐπιδέχεται συζήτησιν — νὰ εἴμεθα ἁπλοῖ καὶ πονηροὶ θεαταί, ἐπιβάλλεται νὰ γίνωμεν ἐγκαίρως δράσται. Καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν ἦτο ἀπολύτως βέβαιον, ὅτι εἰς τὸ προσεχὲς μέλλον θὰ λείψουν οἱ δύο ὁλοκληρωτικοὶ ἰμπεριαλισμοὶ διὰ πολέμου ἢ ἄνευ πολέμου, τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ βασίζεται ἐπὶ μεγάλων ἔστω πιθανοτήτων, τὸ γεγονός, ὅτι ἡ συντριβὴ τῶν δύο τούτων ἰμπεριαλισμῶν (διὰ πολέμου ἢ ἄνευ πολέμου) θὰ θέσῃ ἐπὶ τάπητος τὸ πρόβλημα τῆς ἀνασυγκροτήσεως τοῦ χάρτου τῆς Εὐρώπης, τὰ γεγονότα αὐτὰ καὶ ὡς μεγάλαι ἁπλῶς πιθανότητες μᾶς ἐπιβάλλουν νὰ ἀναλάβωμεν — ἔστω καὶ μὲ τὸν κίνδυνον προσκαίρων οἰκονομικῶν ζημιῶν — ἐμφανεῖς καὶ ζωηρὰς ἀπὸ τοῦδε ἱστορικὰς πρωτοβουλίας. Καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν ὑπῆρχον οἱ δυστυχῶς πράγματι ὑπάρχοντες κίνδυνοι ἱκανοποιήσεως τῶν βουλγαρικῶν διεκδικήσεων, τὸ γεγονός, ὅτι μὲ τὴν ἀναληφθεῖσαν ὑπὸ τῆς Τουρκίας πρωτοβουλίαν ἡ

ἀνατολικὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου, ἡ ὁποία εἶναι κατὰ κύριον λόγον λεκάνη ἑ λ λ η ν ι κ ή, ἐμφανίζεται εἰς τὰ ὄμματα τοῦ κόσμου ὡς ἀντικείμενον ἐνδιαφέρον μόνον τὴν Τουρκίαν καὶ τὴν Ἀγγλίαν, τὸ γεγονὸς τοῦτο — καὶ μόνον αὐτὸ — ἀρκεῖ διὰ νὰ μᾶς ἐπιβάλῃ, ὅπως προβῶμεν τὸ ταχύτερον εἰς ἐμφανεῖς ἱστορικὰς πράξεις ἀποκαθιστώσας τοὐλάχιστον εἰς τὰ ὄμματα τοῦ κόσμου τὴν ἰσοτιμίαν καὶ ἰσορροπίαν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας. Αἱ προστασίαι καὶ ἐγγυήσεις ἦσαν ἀναγκαῖαι, ἀλλὰ δὲν ἐπιτρέπεται καὶ νὰ ἀρκούμεθα εἰς αὐτάς. Ἐν πρώτοις αἱ δοθεῖσαι ἐγγυήσεις δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς, ἐφ' ὅσον — τοὐλάχιστον δημοσίᾳ — ἐδόθησαν μόνον διὰ τὴν περίπτωσιν ἐπιδρομῆς κατὰ τῆς Ἑλλάδος, οὐχὶ δὲ καὶ ὡς ἐπίσημος κύρωσις τοῦ ἐδαφικοῦ μας καθεστῶτος, οὐχὶ ὡς κύρωσις ἀποκλείουσα τὴν διὰ διαπραγματεύσεων μειωτικὴν ἀλλοίωσιν αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἦσαν (ἢ ὑποτεθῇ, ὅτι θὰ γίνουν) αἱ ἐγγυήσεις ἐπαρκεῖς, ἡ Ἑλλὰς δὲν δικαιοῦται, ὅταν ἡ Τουρκία πηδᾷ εἰς τὸ προσκήνιον τῆς παγκοσμίου ζωῆς, νὰ ἀρκῆται εἰς τὸ νὰ δέχεται προστατευτικὰς θωπείας. Ἐὰν ἡ ἀριθμητική μας δύναμις καὶ ἡ γεωπολιτικῶς προσδιωρισμένη θέσις μας δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ πράξωμεν ὅ,τι ἔπραξεν ἡ Τουρκία, ὑπέρτατον πάντως καθῆκον μας εἶναι νὰ ἐπιχειρήσωμεν τὰ βήματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴν τιμήν μας καὶ ἀπὸ τὰ κρίσιμα ἱστορικά μας συμφέροντα καὶ δίκαια.

Κάρυστος 13–16 Ἰουνίου 1939

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΣΤΟΛΗ
ΤΟΥ ΠΑΝ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΝ ΙΩΑΝ. ΜΕΤΑΞΑ
ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΒΥΘΙΣΙΝ ΤΗΣ «ΕΛΛΗΣ»

Κάρυστος 26 Αὐγούστου 1940

Κύριε Πρόεδρε,

Ἡ στιγμή, τὴν ὁποίαν ἐφοβούμην καὶ προέβλεπα, ἔφθασεν ἤ εἶναι ὁπωσδήποτε ἐγγύς, ἐκδηλωθέντων ἤδη ὅλων τῶν γνωστῶν συμπτωμάτων, τὰ ὁποῖα σημαίνουν ἄμεσον, αὐριανὴν ἢ ἔστω ὀλίγον ἀπωτέραν, προσβολὴν τῆς ἐθνικῆς μας αὐτοτελείας καὶ ἀκεραιότητος. Ὡς κάτοχος τῶν δύο μακροσκελῶν προηγουμένων ὑπομνημάτων μου (τοῦ Ἰουνίου 1939 καὶ τοῦ Δεκεμβρίου 1939) θὰ γνωρίζετε, βέβαια, ὅτι ἡ στιγμὴ αὐτὴ δὲν μὲ εὑρίσκει, ὅπως εὗρε μέγα τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ψυχικῶς ἀπροετοίμαστον. Ἀνέμενα μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος τὰ ὅσα σήμερον συμβαίνουν, διότι — ὅπως ρητῶς εἶχα τονίσει εἰς τὰ δύο ὑπομνήματά μου — ἐθεώρουν ἀνέκαθεν τὴν ἐπικράτησιν τοῦ γερμανικοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ ἰταλικοῦ φασισμοῦ ὡς ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν αὐτοτελῆ ἱστορικὴν ζωὴν τῶν ὑπολοίπων κρατῶν τῆς Εὐρώπης, ἐθεώρουν δηλ. καὶ τὴν τιμίαν ἢ εἰλικρινεστέραν οὐδετερότητα ἀνίκανον νὰ προστατεύσῃ τὰ οὐδέτερα κράτη ἔναντι τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἰταλίας. Ὁ Ἄξων βέβαια δὲν ἐπεκράτησεν ἀκόμη, ἐξακολουθῶ δὲ νὰ πιστεύω, ὅτι ἡ ἱστορικὴ μοῖρα του θὰ τὸν ὠθήσῃ ἐν τέλει εἰς τὴν συντριβήν. Αἱ σημεριναὶ δοκιμασίαι τῆς Εὐρώπης δὲν ἐκλόνισαν οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον τὴν πίστιν μου, διότι ἄλλως τε εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ ὑπόμνημα τοῦ Ἰουνίου 1939 — τρεῖς σχεδὸν μῆνας πρὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ πολέμου — δὲν ἀπέκλεια διόλου τὴν πιθανότητα μεγάλων παροδικῶν δοκιμασιῶν,

γράφων μεταξὺ ἄλλων ρητῶς, ὅτι « καὶ ὁλόκληρον τὴν ἠπειρωτικὴν Εὐρώπην ἐὰν κατακτήσῃ ὁ Ἄξων, ἐν τέλει θὰ ὑποκύψῃ ». Πάντως ἡ γνώμη μου ἦτο — ὅπως ρητῶς ἐξάγεται καὶ ἐκ τοῦ ὑπομνήματος τοῦ παρελθόντος Δεκεμβρίου — ὅτι καὶ αὐτὰς τὰς τραγικὰς παροδικὰς δοκιμασίας θὰ ἦτο ἴσως δυνατὸν νὰ ἀποφύγουν (ἢ ὑπὸ εὐνοϊκωτέρους ὅρους νὰ ὑποστοῦν) τὰ μικρὰ κράτη, ἐάν, συνασπιζόμενα, ἀνελάμβανον ἱστορικὴν πρωτοβουλίαν καὶ δὲν προσεβάλλοντο τὸ καθένα χωριστά. Τὸ γεγονὸς ὅμως, ὅτι τὰ οὐδέτερα κράτη δὲν ἔπραξαν ὅ,τι ἠδύναντο ἴσως νὰ πράξουν, δὲν σημαίνει διόλου, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐπιχειρήσουν καὶ τὴν τελευταίαν ἔστω στιγμὴν — καὶ τὸ καθένα ἐν ἀνάγκῃ μόνον, δηλ. ὑπὸ τὰς δυσμενεστέρας τῶν συνθηκῶν — ὅ,τι ἐπιβάλλει ἡ προάσπισις τῆς τιμῆς των. Ἡ ἀπόφασις, τὴν ὁποίαν ἔλαβον σήμερον νὰ σᾶς ἀπευθύνω τὴν ἐπιστολὴν αὐτήν, ὀφείλεται ἀκριβῶς εἰς τὴν ἠθικὴν ὑποχρέωσιν ποὺ αἰσθάνομαι νὰ Σᾶς διαβεβαιώσω ὅτι βαθύτατα ἱκανοποιήθη ἡ ψυχὴ παντὸς Ἕλληνος πατριώτου ἀπὸ τὴν ἀνδρικὴν στάσιν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως κατὰ τὰς τελευταίας κρισίμους ἑβδομάδας· ἰδιαίτατα δὲ ἀπὸ τὴν ἐμμέσως καὶ εὐστόχως γενομένην (ὑπὸ μορφὴν τηλεγραφήματος ἐκ Βερολίνου) ἀνακοίνωσιν, ὅτι ὁ Βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ Κυβέρνησις εἶναι ἀποφασισμένοι ἐν περιπτώσει προσβολῆς τῆς ἀκεραιότητος καὶ τῆς τιμῆς τῆς Ἑλλάδος νὰ πράξουν τὸ καθῆκον των, χωρὶς νὰ λάβουν ὑπ᾿ ὄψιν τὰς συνεπείας. Αὐτὴ ἡ τελευταία φράσις ἔχει μεγάλην σημασίαν καὶ εὑρίσκει συμφώνους ὅλους τοὺς Ἕλληνας πατριώτας, δηλαδὴ (ὅπως ἀποδεικνύει τὸ ἀποτόμως ἐκδηλωθὲν ἔντονον κῦμα ἡρωϊκοῦ πατριωτισμοῦ) σχεδὸν ὁλόκληρον τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν. Ἐπιτρέψατέ μου μάλιστα νὰ σταματήσω ἐπ᾿ ὀλίγον εἰς τὴν φράσιν, τῆς ὁποίας τὴν σημασίαν μοῦ δίδεται ἡ εὐτυχὴς εὐκαιρία νὰ ἐξάρω. Ἐπειδὴ γνωρίζω ὅτι ὑπάρχουν δυστυχῶς — ἐκτὸς τῶν προσφάτως ἐκτοπισθέντων ἢ τῶν ὁπωσδήποτε δικαίως περιορισθέντων — καὶ ἄλλοι τινὲς (ὀλίγοι ἀλλὰ κοινωνικῶς διακεκριμένοι), οἱ ὁποῖοι σημειώνουν κατὰ τὴν ὑπέροχον αὐτὴν ὥραν τῆς πανελληνίου ἀγανακτήσεως καὶ ἀποφασιστικότητος ἐξαίρεσιν οἰκτράν, ἐπειδὴ γνωρίζω ἢ ὑποπτεύομαι τὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατὸν νὰ προβάλλουν ὅσοι ἐξ αὐτῶν, συγκαλύπτοντες ὑπούλως ὑπὸ τὸ ἔντεχνον ὕφος ἀπελπισμένου πατριώτου τὴν ἔλλειψιν πατριωτισμοῦ, κατορθώνουν νὰ σᾶς πλησιάζουν καὶ προσπαθοῦν νὰ σᾶς ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν χαραχθεῖσαν κατὰ τὰς τελευταίας ἑβδομάδας

στάσιν σας, ἐπειδὴ τέλος γνωρίζω, ὅτι κάθε ἄνθρωπος, κατὰ τὰς στιγμὰς μεγάλων καὶ κρισίμων ἐθνικῶν ἀποφάσεων, ἔχει ἀνάγκην νὰ ἴδῃ προστιθεμένην εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀποφασιστικότητα καὶ τὴν ἀποφασιστικότητα τῶν ἄλλων, θεωρῶ χρέος μου νὰ σᾶς εἴπω, ὅτι ἀκριβῶς τότε μόνον θὰ ἀποδειχθῇ ἡ Ἑλλὰς ἀληθῶς ἐνδιαφερομένη διὰ τὰς συνεπείας, ὅταν, ἀδιαφοροῦσα διὰ τὰς συνεπείας, ἀποφασίσῃ νὰ ὑπερασπισθῇ τὴν τιμὴν καὶ τὸ ἔδαφός της. Συνέπεια τῆς ἀνδρικῆς μας στάσεως — ἐὰν ὁρμηθῶμεν ἀπὸ τὴν χειροτέραν τῶν ἐκδοχῶν — δυνατὸν νὰ εἶναι ἡ παροδικὴ ὑλικὴ καταστροφὴ τῆς χώρας, ἡ θυσία φθαρτῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ποὺ εἶναι ὁπωσδήποτε ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῶν παροδικά, ἡ θυσία τέλος τῶν γενεῶν, εἰς τὰς ὁποίας μᾶς ἔλαχεν ἡ ἱστορικὴ τιμὴ νὰ ἀνήκωμεν, γενεῶν, τῶν ὁποίων ἡ σωματικὴ ζωὴ εἶναι ἐπίσης ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς παροδική. Ἡ συνέπεια ἐξ ἄλλου τῆς μὴ ἀνδρικῆς στάσεως θὰ εἶναι ἐν πάσῃ μὲν περιπτώσει ἡ ἐπὶ αἰῶνας καταστροφὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἔθνους μας καὶ ὁ ἄμεσος ἀφανισμὸς παντὸς ἠθικοῦ κινήτρου εἰς τὴν ζωήν, πιθανώτατα δὲ καὶ ὁ ὁριστικὸς ὡς αὐτοτελοῦς κράτους ἐνταφιασμὸς τῆς Ἑλλάδος.

Ἂς ἐπεξηγήσω τὴν τελευταίαν παρατήρησιν: Ἐὰν νικήσῃ ὁ Ἄξων, θὰ ὑποτάξῃ καὶ κατὰ τύπους καὶ κατ' οὐσίαν (ἢ ἔστω, τινὰ ἐξ αὐτῶν μόνον κατ' οὐσίαν) ὅλα τὰ κράτη καὶ ἐὰν ἀκόμη συνθηκολογήσουν μαζί του καὶ συμπεριφερθοῦν φιλικῶς. Ἐὰν ἀντιθέτως νικήσῃ ἡ Ἀγγλία — ὅπερ ἐξακολουθῶ νὰ πιστεύω — καὶ πάλιν τὰ κράτη ἐκεῖνα, ποὺ ὄχι μόνον δὲν θὰ ἔχουν συμβάλει εἰς τὴν νίκην, ἀλλὰ θὰ ἔχουν ἀτίμως συνθηκολογήσει μὲ τὸν κοινὸν ἐχθρόν, θὰ πληρώσουν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀκριβὰ (καὶ πολὺ δικαίως) τὴν ἀτιμίαν, τὴν ὁποίαν ἔναντι ὁλοκλήρου τῆς Ἀνθρωπότητος — ἐπομένως καὶ ἔναντι τοῦ ἑαυτοῦ των — θὰ ἔχουν διαπράξει. Ἡ Ἀγγλία ἐξηναγκάσθη ἠθικῶς νὰ συνηγορήσῃ ὑπὲρ τῶν Βουλγαρικῶν διεκδικήσεων ἔναντι τῆς Ρουμανίας, ἀφοῦ ἡ Ρουμανία — εὐτυχῶς, ὅπως φαίνεται, μόνον πρὸς στιγμὴν — ἐνόμισε ὅτι τὰ ἔθνη δικαιοῦνται νὰ εἶναι ἀνεμόμυλοι καὶ ἐπιπόλαιοι καιροσκόποι. Ἐὰν δὲν πράξωμεν καὶ ἡμεῖς τὸ καθῆκον μας, μέγας ὑπάρχει κίνδυνος νὰ ἀμείψῃ ἡ Ἀγγλία εἰς βάρος μας ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι θὰ τὸ ἔχουν πράξει, ὥστε καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, τῆς καθαρῶς ρεαλιστικῆς, ὁ ἰδεαλισμὸς εἶναι θετικώτερος καὶ πρακτικώτερος ἀπὸ τὸν ψευδῆ ρεαλισμὸν τοῦ ἀνεμομύλου καὶ τοῦ μικροψύχου καιροσκοπισμοῦ, ἀπὸ τὸν ἀνόητον αὐτὸν καὶ ἀνήθικον ρεαλισμόν, ὁ ὁποῖος καταδικάζει τὰ κράτη εἰς τὸ νὰ μὴ

ἔχουν κανένα φίλον καὶ ὑποστηρικτήν. Ἀλλὰ καὶ εἰς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ὁρμῶνται ἐκ τῆς ἐσφαλμένης βεβαιότητος, ὅτι ὁ Ἄξων θὰ νικήσῃ ὁπωσδήποτε καὶ οἱ ὁποῖοι, ἀναγνωρίζοντες ἔστω, ὅτι ἡ νίκη αὐτὴ θὰ σημάνῃ τὴν ὑποδούλωσίν μας, παρατηροῦν μὲ τὸ ὕφος μιᾶς δῆθεν σοφῆς resignation, ὅτι εἶναι περιττὸν νὰ προσθέσωμεν καὶ ὑλικὰ δεινὰ εἰς τὸ ὁπωσδήποτε ἐπικείμενον ἀναπότρεπτον ἠθικὸν δεινόν, καὶ εἰς αὐτοὺς εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ ἡ ἀπάντησις, τὴν ὁποίαν ἤδη προκαταβολικῶς ἐσημείωσα εἰς τὸ ὑπόμνημά μου τοῦ Ἰουνίου 1939. Ἐπιτρέψατέ μου ν' ἀντιγράψω τὴν περικοπήν: « Νίκη τοῦ Ἄξονος σημαίνει — καὶ ἐὰν ἀκόμη ἡ Ἑλλὰς μείνῃ οὐδετέρα ἢ καὶ ἐὰν συμμαχήσῃ μὲ τὴν Γερμανίαν καὶ τὴν Ἰταλίαν — ἐξάλειψιν τῆς Ἑλλάδος ὡς αὐτοτελοῦς ἱστορικοῦ παράγοντος ἀπὸ τοῦ προσώπου τῆς γῆς καὶ ἀπὸ τὰς σελίδας τῆς μελλοντικῆς ἱστορίας. Καὶ ἐὰν λοιπὸν δὲν εἴμεθα ἀπολύτως βέβαιοι περὶ τῆς τελικῆς ἥττης τοῦ Ἄξονος, καὶ πάλιν θὰ ἐλέγομεν ὅτι εἶναι προτιμότερον νὰ πέσωμεν μαχόμενοι — ὁπότε θὰ ἔχωμεν τὴν ἐλπίδα τῆς Ἀναστάσεως — παρὰ νὰ πέσωμεν παραδιδόμενοι καὶ ἐξευτελιζόμενοι πρὸ τῆς ἰδίας ἡμῶν συνειδήσεως ». Καὶ προσθέτω ἤδη εἰς τὰς φράσεις αὐτάς, τὰς πρὸ ἔτους καὶ τριῶν μηνῶν γραφείσας, τὰ ἀκόλουθα ἐρωτήματα: Θὰ εἶναι τάχα — καὶ ἐὰν ἀκόμη νικήσῃ ὁ Ἄξων ὁριστικῶς — πράγματι ὁριστικὴ ἡ νίκη του; Δὲν θὰ ἔλθῃ τάχα (μετὰ πέντε ἢ δέκα ἢ εἴκοσι ἢ ἔστω πενῆντα ἔτη) ἡ ἡμέρα τῆς ἐκ τῶν ἔσω διαλύσεως τοῦ κράτους τῆς βίας, ἡ ἡμέρα, καθ' ἣν τὰ ὑπόδουλα ἔθνη θὰ ἀνακτήσουν τὴν ἱστορικήν προσωπικότητά των; Καὶ πῶς θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ διεκδικήσῃ ἀνάστασιν τῆς ἱστορικῆς του προσωπικότητος ὁ λαὸς ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος μόνος του θὰ ἔχῃ παραιτηθῇ ἀπὸ τὴν ἐθνικήν του ἐλευθερίαν καὶ θὰ ἔχει χάσει, μετὰ τὴν ἠθικὴν αὐτὴν αὐτοκτονίαν, τὴν ἐσωτερικὴν συνείδησιν καὶ δικαίωσιν τῆς προσωπικότητός του;

Προσπαθῶ, ὅπως βλέπετε, νὰ γυρίσω μέσ' στὸ κεφάλι μου τὸ πρόβλημα ἀπ' ὅλες τὶς πλευρές του. Ὅπως καὶ νὰ τὸ γυρίσω, δὲν εὑρίσκω οὔτε ἴχνος ἐπιχειρήματος ἱκανοῦ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς χαραχθείσης ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος πολιτικῆς τῆς ἀντιστάσεως καὶ αὐτοθυσίας. Καὶ ὡρμήθην ἀπὸ τὴν χειροτέραν τῶν ἐκδοχῶν διὰ νὰ δοκιμάσω τὴν ἀντοχὴν τῶν σκέψεών μου εἰς τὸ κλῖμα ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει τὴν μεγίστην δριμύτητα. Ἀποκλείονται ὅμως ἆρά γε καὶ ἐξελίξεις εὐνοϊκώτεραι καὶ συγκεκριμένως εὐνοϊκώτεραι εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἄμεσον ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐνόπλου ἀντιστάσεώς μας πρὸς τὴν

Ἰταλίαν; Ὄχι μόνον δὲν ἀποκλείω τὰς τοιαύτας ἐξελίξεις, ἀλλὰ καὶ δὲν τὰς θεωρῶ κἂν ἀπιθάνους. Ἐὰν δὲν κατορθώσῃ ἡ Ἰταλία νὰ μεταφέρῃ εἰς τὴν Ἀλβανίαν στρατὸν πολὺ ὑπέρτερον τοῦ ἰδικοῦ μας ἢ ἐὰν λόγῳ τῶν ἐδαφικῶν συνθηκῶν (εἰς τὴν λείανσιν τῶν ὁποίων ἀποβλέπουν ἴσως αἱ πρῶται διατυπωθεῖσαι διεκδικήσεις της ἐν Ἠπείρῳ) δὲν κατορθώσῃ νὰ κάμῃ εἰς βάρος μας χρῆσιν τοῦ τελειοτέρου τεχνικοῦ ἐξοπλισμοῦ της, ἡ ἀντίστασίς μας (ἰδίᾳ μάλιστα, ἐὰν θὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ μᾶς βοηθήσῃ κἄπως ἀποτελεσματικὰ καὶ ἡ Ἀγγλικὴ ἀεροπορία καὶ ὁπωσδήποτε ὁ στόλος τῆς Ἀγγλίας) δυνατὸν νὰ προσλάβῃ μορφήν, ἡ ὁποία θὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ τιμητικὴ δι' ἡμᾶς. Ἐὰν μάλιστα συμπαρασυρθῇ καὶ ἡ Τουρκία εἰς τὴν σύρραξιν, τότε εἶναι λίαν πιθανὸν νὰ συμβάλωμεν κατὰ τρόπον ἀποτελεσματικὸν εἰς τὴν σωτηρίαν γενικῶς τῆς Μεσογείου, δηλαδὴ εἰς τὴν τελικὴν ἔκβασιν τοῦ πολέμου. Ἡ Ἀγγλία, ὅπως βλέπομεν, καὶ ὁλομόναχη κατορθώνει μέχρι τῆς στιγμῆς νὰ κρατῇ φυλακισμένον εἰς τοὺς λιμένας του τὸν Ἰταλικὸν στόλον, νὰ ἀντιμετωπίζῃ τὴν πολὺ ὑπερτέραν Ἰταλικὴν ἀεροπορίαν καὶ νὰ καθιστᾷ δυσχερῆ αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἰταλικοῦ στρατοῦ τὴν δρᾶσιν εἰς τὴν Ἀφρικήν. Πάντως ἂς μὴ παρασυρθῶμεν ἀπὸ τὰς αἰσιοδόξους ἐκδοχάς, αἱ ὁποῖαι, διαψευδόμεναι, εἶναι δυνατὸν νὰ προκαλέσουν ἐπικινδύνους ἀπογοητεύσεις. Ἄγνωστος ἢ μᾶλλον ὕποπτος εἶναι ἄλλως τε ἡ στάσις τῆς Γιουγκοσλαυίας. Ἄγνωστον τὸ τί θὰ πράξῃ ἡ Βουλγαρία. Τέλος ἄγνωστος καὶ μυστηριώδης εἶναι ὁ μέγας παράγων τῆς Ρωσίας, ἡ ὁποία ὅμως ἀποκλείεται καὶ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐπιθυμοῦσα νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν νίκην τοῦ Ἄξονος ἢ καὶ ὡς διατεθειμένη νὰ ἴδῃ τὴν πρὸς τὴν τελικὴν νίκην ἐξέλιξιν ἀπαθῶς. Πάντως: ἐφ' ὅσον τόσοι εἶναι οἱ ἄγνωστοι παράγοντες, ἂς μὴ ἐπιχειρήσωμεν τὴν λύσιν τοιούτων πολυπλόκων ἀλγεβρικῶν ἐξισώσεων καὶ ἂς ἐπιστρέψωμεν εἰς τὴν χειροτέραν τῶν ἐκδοχῶν, ἡ ὁποία — ἂν καὶ ἡ χειροτέρα — εἶναι ἡ ἠθικῶς διαυγεστέρα. Μόνον ἐὰν ἀντισταθῶμεν ἐνόπλως καὶ ἐὰν ἐκτεθῶμεν εἰς τὸν κίνδυνον παροδικῆς καταστροφῆς, θὰ ἔχωμεν τὸ δικαίωμα, μετὰ τὴν νίκην τῆς Ἀγγλίας, νὰ διεκδικήσωμεν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν πλήρη ἀποκατάστασίν μας (τὴν ὁποίαν ἐν περιπτώσει ἀτίμου συνθηκολογήσεως καὶ ἑκουσίας ὑποδουλώσεώς μας ὑπὸ τὸν Ἄξονα δὲν θὰ δικαιούμεθα νὰ ζητήσωμεν), ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ κέρδη μεγαλύτερα, ἰδίᾳ τὴν ἐλευθερίαν τῶν ὑπὸ ξένον ζυγὸν ἀδελφῶν μας. Καὶ ἐὰν δὲν νικήσῃ ἡ Ἀγγλία καὶ ἐπικρατήσῃ τελικῶς ὁ Ἄξων; Καὶ πάλιν

ἡ ἀπάντησις μένει ἡ αὐτή: Μόνον ἐὰν ἀντισταθῶμεν καὶ ἐὰν πέσωμεν ὡς ἄνδρες, θὰ διατηρήσωμεν τὴν ἐθνικήν μας συνείδησιν κατὰ τὰ σκληρὰ ἔτη τῆς δοκιμασίας, θὰ διατηρήσωμεν τὸ ἠθικὸν δικαίωμα τῆς παρατάσεως τῆς ὑπάρξεώς μας καὶ θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐλπίζωμεν εἰς Ἀνάστασιν. Ἡ δουλεία εἶναι τὸ μικρότερον τῶν δεινῶν, ὅταν ἡ ψυχὴ εἶναι ἐλευθέρα. Ἡ δουλεία εἶναι τὸ μέγιστον δεινὸν ἑνὸς ἔθνους (δηλ. εἶναι ὁ ὁριστικὸς καὶ ἀνέκκλητος θάνατός του), ὅταν ἡ ψυχὴ τοῦ ὑποδουλωθέντος λαοῦ ἔχῃ χάσει τὴν δυνατότητα νὰ αἰσθάνεται τὸν ἑαυτόν του καὶ ὑπὸ πολιορκίαν καὶ δουλείαν ἐλεύθερον. Καὶ θὰ τὴν χάσῃ τὴν δυνατότητα αὐτὴν ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς — ὁ Λαὸς τῶν χθεσινῶν ἐλευθέρων πολιορκημένων — ἐὰν ἐκλέξῃ μόνος του τὴν ὁδὸν τῆς δουλείας ὡς τὴν ὁδὸν τοῦ μικροτέρου κινδύνου. Ὅ,τι ἐμφανίζεται ὡς ὁ μικρότερος κίνδυνος διὰ τοὺς σημερινοὺς Ἕλληνας εἶναι ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος διὰ τοὺς αὐριανούς. Ὅσοι ἔχουν ὑπ' ὄψιν των τὰ ἰδιωτικά των συμφέροντα ἢ τὸ συμφέρον τοῦ σαρκίου των δὲν θὰ συμφωνήσουν βέβαια. Αὐτοὶ ὅμως, οἱ ὁποῖοι δὲν θὰ συνεφώνουν οὔτε πρὸ πεντακοσίων ἐτῶν μὲ τὴν ἄμυναν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οὔτε μὲ τὴν ἐξέγερσιν τοῦ 21, εἶναι εὐτυχῶς — ὅπως κατεφάνη αἰφνιδίως κατὰ τὰς τελευταίας ἑβδομάδας καὶ ἰδίᾳ μετὰ τὴν ἄτιμον δολοφονίαν τῆς Ἕλλης — ἐλάχιστοι. Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός, θέλει τὴν ἀντίστασιν, θέλει νὰ ὑπερασπισθῇ τὴν ἐθνικήν του τιμήν, θέλει νὰ προστατεύσῃ τὴν ἰδέαν τῶν ἑστιῶν του, ἔστω καὶ μὲ θυσίαν τῆς παροδικῆς προσόψεως αὐτῶν καὶ τῆς παροδικῆς των στέγης, θέλει νὰ σώσῃ τὴν ζωὴν τῆς Ἑλλάδος, ἔστω καὶ μὲ θυσίαν τῆς ὁπωσδήποτε παροδικῆς ζωῆς τῶν σημερινῶν γενεῶν. Ὑπάρχουν γενεαί, εἰς τὰς ὁποίας αἱ περιστάσεις ἀναγνωρίζουν τὸ προνόμιον νὰ θυσιασθοῦν διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν τιμήν, τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἑπομένων γενεῶν.

Πρέπει νὰ εἴμεθα εὐτυχεῖς, διότι ἡ ἱστορία θὰ παραλληλίσῃ ἴσως τὰς γενεάς μας μὲ τὰς γενεὰς τοῦ 21. Εἰς πᾶν βῆμα, τὸ ὁποῖον ἐπιχειρεῖ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς Τιμῆς, πᾶς γνήσιος Ἕλλην εἶναι μαζί της, πρόθυμος νὰ ὑποβληθῇ εἰς οἱασδήποτε θυσίας. Πᾶν βῆμα, τὸ ὁποῖον θὰ ἐπεχειρεῖτο μὲ κατεύθυνσιν ἀντίστροφον, θὰ προεκάλει εἰς τὴν ψυχὴν παντὸς γνησίου Ἕλληνος ὀδύνην καὶ ἐξέγερσιν.

Μετὰ τιμῆς
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Υ.Γ.

Δὲν νομίζω, ὅτι δικαιοῦμαι νὰ ἀποσιωπήσω καὶ μερικὰς ἄλλας εἰδικωτέρας σκέψεις σχετικὰς μὲ τὴν σημασίαν καὶ πιθανὴν ἐξέλιξιν τῶν τελευταίων γεγονότων :

α') Κατὰ τὴν γνώμην μου, ἡ Ἰταλία — ἀφοῦ, εὑρεθεῖσα ἐνώπιον τῆς σθεναρᾶς στάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, δὲν κατώρθωσε, δι' ἐκβιασμοῦ εἰρηνικοῦ, νὰ ἐπιτύχῃ τὰ ὅσα εἰς βάρος μας ἐπιθυμεῖ — θὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν βιαίαν κατάληψιν ἑλληνικῶν ἐδαφῶν καὶ βάσεων μόνον εἰς τὴν περίπτωσιν ἐκείνην, καθ' ἣν τὰ ἐπιτελικά της σχέδια ἐμφανίζουν ὡρισμένα ἑλληνικὰ ἐδάφη ὡς ἀπαραίτητα ὁρμητήρια διὰ τὴν κατὰ τῆς Ἀγγλίας ἐπίθεσιν ἐν τῇ Μεσογείῳ. Ἐὰν ἡ Ἰταλία δὲν ἔχῃ ἄμεσον ἀνάγκην ἑλληνικῶν ἐδαφῶν καὶ ἐὰν ἐξ ἄλλου δὲν θεωρήσῃ ὡς ζήτημα φιλοτιμίας τὴν ἔμπρακτον συνέχισιν τῆς κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπιθέσεως, θὰ ἀποφύγῃ μᾶλλον τὴν διὰ πολεμικῆς περιπλοκῆς λύσιν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἐν περιπτώσει τελικῆς νίκης τοῦ Ἄξονος ἢ καὶ ἁπλῶς ἐν περιπτώσει παροδικῆς ἐπικρατήσεως αὐτοῦ ἐν τῇ Μεσογείῳ θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ λύσῃ ἡ Ἰταλία ἐκ τῶν ὑστέρων ἄνευ ἐπικινδύνου δι' αὐτὴν περιπλοκῆς καὶ σχεδὸν ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς. Συμφέρει ὅμως ἆρά γε εἰς ἡμᾶς νὰ θεωρήσωμεν μίαν παροδικὴν ὕφεσιν τῆς κρίσεως ὡς σωτηρίαν ;

β') Ἡ παροδικὴ ὕφεσις εἶναι δυνατὸν κάλλιστα νὰ σημειωθῇ — καὶ ἐὰν ἀκόμη ἡ Ἰταλία ἔχῃ ἀποφασίσει τὴν ἐν τῷ προσεχεῖ μέλλοντι μὲ τὸν κίνδυνον πολεμικῆς περιπλοκῆς ἐπανάληψιν τῆς καθ' ἡμῶν ἐπιθέσεως — ὡς ὕφεσις στρατηγική. Ἂς μὴ λησμονῶμεν, ὅτι ἐπὶ ὀκτὼ μῆνας καὶ πρὸ τῆς πραγματοποιήσεως τῆς εἰς τὴν Ὀλλανδίαν καὶ εἰς τὸ Βέλγιον γερμανικῆς εἰσβολῆς ἐσημειώθη τρεῖς ἢ τέσσαρας φορὰς διὰ λόγους καθαρῶς στρατηγικοὺς ἀπότομος ἔντασις καὶ ἀπότομος πάλιν ὕφεσις εἰς τὴν περὶ τὰ σύνορα Ὀλλανδίας καὶ Βελγίου θερμοκρασίαν. Ἐὰν αἱ κυβερνήσεις τῶν δύο τούτων χωρῶν καὶ ἡ κοινὴ γνώμη των δὲν ἐξελάμβανον (ἢ δὲν ἐπροσποιοῦντο, ὅτι ἐκλαμβάνουν) τὴν ἑκάστοτε σημειουμένην ὕφεσιν ὡς ὁριστικὴν ἀποφυγὴν τοῦ κινδύνου, θὰ ἠδύναντο, ἐὰν ὄχι τίποτε ἄλλο, τοὐλάχιστον νὰ κινηθοῦν κατὰ τῆς Γερμανίας, ὅταν αὕτη ἐπετέθη κατὰ τῆς Νορβηγίας, ἀνατρέπουσαι οὕτω τὰ σχέδια τοῦ γερμανικοῦ ἐπιτελείου. Ὅποιος θέλει πράγματι νὰ ἀντισταθῇ ὀφείλει — ἐὰν ἔχῃ πεισθῇ (ὅπως πρέπει νὰ ἔχωμεν ἡμεῖς πεισθῆ) ὅτι θὰ ἔλθῃ ὁπωσδήποτε ἡ ὥρα τῆς ἀδίκου ἐπιθέσεως —

νὰ ἐκλέξῃ ὁ ἴδιος (ἐφ' ὅσον εἶναι τοῦτο βέβαια στὸ χέρι του) τὴν εὐνοϊκωτέραν ἢ ὀλιγώτερον δυσμενῆ περίστασιν ἀμύνης. Μήπως πρέπει νὰ θεωρήσωμεν (ἐὰν φυσικὰ δὲν προσβληθῶμεν ἐνωρίτερον) ὡς τὴν ὀλιγώτερον δυσμενῆ περίστασιν ἀμύνης ἐκείνην, καθ' ἣν οἱ Γερμανοὶ καὶ Ἰταλοὶ θὰ ἔχουν τυχὸν περιπλακῆ εἰς γεγονότα πολεμικὰ ἐν Ρουμανίᾳ ἢ ἐν Αἰγύπτῳ;

γ') Οἱ ἐν Ἑλλάδι Γερμανοί, ὡς καὶ οἱ γερμανόφιλοι Ἕλληνες (οἱ ἀφελεῖς καὶ μὴ) διαδίδουν ἐντέχνως — ὡς θὰ γνωρίζετε βέβαια καλύτερον ἐμοῦ — ὅτι ὁ Χίτλερ ἀγαπᾶ ἰδιαιτέρως (διὰ λόγους φυσικὰ μυστηριώδεις) τὴν Ἑλλάδα καὶ δὲν θὰ ἀφήσῃ τὴν Ἰταλίαν νὰ μᾶς θίξῃ. Ἐν περιπτώσει ὑφέσεως τῆς σημερινῆς κρίσεως — ὑφέσεως, ἡ ὁποία θὰ ἔχῃ (ἐὰν συμβῇ) συναποφασισθῆ ὑπὸ τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἰταλίας διὰ λόγους στρατηγικοὺς — ὑπάρχει μέγας κίνδυνος νὰ εὕρῃ εἰς ἀφελῆ στρώματα τοῦ λαοῦ μας ἔδαφος εὐκόλου ἐξαπλώσεως ἡ ἀνωτέρω ἐντέχνως διαδιδομένη ἄποψις ἐπὶ θυσίᾳ τῆς ψυχικῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ ἀποφασιστικότητος. Δὲν πρέπει ἄρά γε νὰ γίνῃ πᾶν τὸ δυνατὸν διὰ νὰ ἀποφευχθῇ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἀποβλέπῃ ἡ τυχὸν σημειωθησομένη ὕφεσις καὶ διὰ νὰ συντηρηθῇ ἀκμαία ἡ ὑπέροχη φλόγα τοῦ ἀποφασιστικοῦ πατριωτισμοῦ, ποὺ ἄναψε κατὰ τὰς τελευταίας κρισίμους ἑβδομάδας;

δ') Ἀφοῦ ἔθιξα τὸ ζήτημα τῆς σχέσεως τῆς Γερμανίας πρὸς τὰς Ἰταλικὰς κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπιθέσεις, ἃς ἐπωφεληθῶ τῆς εὐκαιρίας διὰ νὰ σημειώσω, ὅτι θεωρῶ λογικῶς ἀδύνατον τὴν ἐκδοχήν, καθ' ἣν ἡ Γερμανία εἶναι ἀμέτοχος εἰς ὅσα ἐξέφρασεν, ἔπραξε, καὶ σχεδιάζει ἡ Ἰταλία ἐναντίον μας.

Ἡ Ἰταλία εἶναι ἤδη ἁπλοῦν ὑποκατάστημα τῆς Γερμανίας καὶ μόνον ὡς τοιοῦτον λειτουργεῖ. Θὰ ἦτο, κατ' ἐμέ, μέγα σφάλμα, ἐὰν ἐνομίζομεν, ὅτι δυνάμεθα νὰ προστατευθῶμεν κατὰ τῆς Ἰταλίας, προσφεύγοντες εἰς τὴν Γερμανίαν. Πιθανὸν νὰ παίξῃ ἡ Γερμανικὴ διπλωματία ἐν Ἑλλάδι τὸ παιχνίδι, τὸ ὁποῖον παίζει ἢ ἔπαιζεν ἡ Ἰταλικὴ διπλωματία ἐν Ρουμανίᾳ. Πιθανὸν μὲ ἄλλας λέξεις νὰ μᾶς ὑποδηλωθῇ, ὅτι ἡ Γερμανία εἶναι διατεθειμένη νὰ μεσολαβήσῃ πλησίον τῆς Ἰταλίας πρὸς ὄφελός μας, ὅπως φαίνεται ὅτι εἶχεν ὑποδηλώσει εἰς τὴν Ρουμανίαν ἡ Ἰταλία, ὅτι θὰ ἐμεσολάβει πλησίον τῆς Γερμανίας καὶ Οὐγγαρίας. Αἱ παγίδες αὐταὶ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνοι. Καμμία ἐξέλιξις τῆς ἐθνικῆς μας μοίρας δὲν θὰ ἦτο ἠθικῶς τραγικωτέρα ἀπὸ τὴν ἐξέλιξιν ἐκείνην, ἡ ὁποία θὰ μᾶς ἔκαμνε νὰ πέσωμεν εἰς τοιούτου εἴδους παγίδας. Π. Κ.

ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ

6 'Απριλίου 1941 — 31 'Απριλίου 1942

Η ΕΛΛΑΣ ΘΑ ΝΙΚΗΣΗ !

Η ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΣ ΘΑ ΘΡΙΑΜΒΕΥΣΗ !

Ἄρθρον
τῆς 6ης Ἀπριλίου 1941 εἰς τὴν «Ἀχρίδα»

Ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Γιουγκοσλαυία — οἱ Μεγάλες Ἀθῶες — χαρίζουν στὴν Ἀνθρωπότητα, στὴ σημερινὴ καὶ στὴν αἰώνια, τὸ Παράδειγμά τους. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἦταν πάντα, αὐτὸ εἶναι περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ σήμερα, κι' αὐτὸ θὰ μείνῃ στοὺς αἰῶνες τῶν αἰώνων τὸ νόημα καὶ τὸ προνόμιο τῶν ἀριθμητικὰ μικρῶν λαῶν : Νὰ δείχνουν στὸν κόσμο ὁλόκληρο τὸ δρόμο ποὺ εἶναι δύσκολος· « ὅτι στενὴ ἡ πύλη καὶ τεθλιμμένη ἡ ὁδὸς ἡ ἀπάγουσα εἰς τὴν ζωὴν » ! Ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Γιουγκοσλαυία ζοῦν, ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Γιουγκοσλαυία θὰ ζήσουν, εἴτε εἶναι σαρανταπέντε, εἴτε εἶναι ἑκατὸν τριάντα ἑκατομμύρια, εἴτε εἶναι ... ὅσοι κι' ἂν θέλετε ἂς εἶναι ἐκεῖνοι, ποὺ μᾶς ἀρνοῦνται τὸ δικαίωμα τῆς ζωῆς. Ὅσο περισσότεροι εἶν' ἐκεῖνοι ποὺ μᾶς τὸ ἀρνοῦνται, τόσο ὀμορφότερη θὰ προβάλῃ κι' ἡ ἀπόδειξη, ὅτι ζοῦμε. Ὁ ἀριθμὸς εἶν' ἕνα ψέμμα καὶ ὅσοι τὸν ἐπικαλοῦνται ὡς ἐπιχείρημα ζωῆς εἶναι ἀνάξιοι τῆς ἱστορίας. Ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Γιουγκοσλαυία εἶναι Ἀλήθειες, οἱ πιὸ ἀκατάλυτες Ἀλήθειες, ποὺ ὑπάρχουν στὸν κόσμο.

Ἕλληνες ! Μαζὶ μὲ τὴν ὑπέροχη συμμαχό μας, τὴ Μεγάλη Βρετανία, καὶ τὴν ἡρωϊκὴ ἀδελφή μας, τὴ Γιουγκοσλαυία, στεκόμαστε ὑπερήφανοι ἐπάνω στὰ τείχη, ποὺ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ γκρεμίσῃ. Ὑποδεχόμαστε τὴν καταιγίδα, ποὺ οἱ πιὸ ἄνομες καὶ πιὸ βρώμικες ἐξατμίσεις ἔχουν προκαλέσει, μὲ τὸ χαμόγελο στὰ χείλη. Κοιτάζουμε ἤρεμοι πέρα — πέρα ἐκεῖ τὸν ὁρίζοντα — καὶ δὲν βλέπουμε μονάχα τὴ μαυρίλα ποὺ ἔρχεται, ἀλλὰ βλέπουμε (γιατὶ ὅποιος ἔχει μέσα του τὸ φῶς τὸ βλέπει ἢ μᾶλλον τὸ προβάλλει κ' ἐμπρός του) βλέπουμε καὶ τὸ ἐξαίσιο γλυκοχάραμμα τῆς νέας ζωῆς. Ναί, ἀδέρφια ! Εἴμαστε καὶ θὰ μείνουμε ὀλόρθοι στὶς ἐπάλξεις τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ, ποὺ δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ πέσουν ! Ἡ Γιουγκοσλαυία,

ἐμεῖς καὶ ἡ Μεγάλη Βρετανία. Ἡ Μεγάλη Βρετανία, ἐμεῖς καὶ ἡ Γιουγκοσλαυία.

Ἂς τὸ ποῦμε γιὰ νὰ τὸ μάθουν ὅλοι οἱ Ἕλληνες, γιὰ νὰ τὸ μάθουν κ' ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ὅλοι οἱ λαοὶ τοῦ κόσμου: Ὕστερα ἀπὸ τεσσάρων μηνῶν βαρύτατον ἀγῶνα ποὺ μόνοι μας τὸν διεξαγάγαμε καὶ τὸν κερδίσαμε, πολεμώντας μιὰ μεγάλη αὐτοκρατορία μὲ τρία στέμματα κ' ἕνα βαρύτατο χειμῶνα μ' ἑκατὸν τριάντα τρία καὶ περισσότερα ἡμερονύχτια, ἀκούσαμε μιὰ μέρα — καὶ δὲν βρισκόμασταν σὲ λιμάνι ἀπάνεμο, ἀλλὰ εἴμασταν στρατιῶτες στὴν πρώτη γραμμὴ τοῦ πυρὸς καὶ βλέπαμε τοὺς ὅλμους, τὶς ὀβίδες καὶ τὶς μπόμπες νὰ σκᾶνε γύρω μας — ἀκούσαμε μιὰ μέρα, ὅτι ἡ Βουλγαρία ἀφῆκε τὶς γερμανικὲς φάλαγγες νὰ διαβοῦν ἀπ' τὸ ἔδαφός της γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ μὲ τὴ βοήθειά τους τὶς θρασύτατες βλέψεις της εἰς βάρος τοῦ πιὸ ἑλληνικοῦ πελάγους ποὺ ὑπάρχει στὸν κόσμο καὶ ποὺ ὁ «Γερμανὸς» Hoelderlin θ' αὐτοκτονοῦσε ἂν τ' ἄκουγε «βουλγαρικὸ» ἢ ἀκόμα καὶ «γερμανικό»! Καὶ τί νομίζετε, ὅτι ἐκάναμε ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες στρατιῶτες τοῦ ἀλβανικοῦ μετώπου, ὅταν ἀκούσαμε, ὅτι μπορεῖ νὰ ἐπιχειρηθῇ εἰς βάρος μας τὸ πιὸ ἄτιμο πλευροκόπημα, ποὺ μὲ τὴν πιὸ μεγάλη ἠθικὴ ἀηδία θὰ σημειώσῃ στὶς σελίδες της ἡ Ἱστορία; Μήπως νομίζετε, ὅτι ἐμουδιάσαμε; Μήπως νομίζετε, ὅτι ἐκόπηκε (ἔστω καὶ γιὰ μιὰ στιγμή, ὅπως θἄταν φυσικὸ) ἡ ἀναπνοή μας; Ὄχι - ὄχι! Πέφτετε ἔξω ἂν τὸ νομίζετε. Ποτὲ ἡ ἀναπνοή μας δὲν ἔδειξε τόση ἀποφασιστικότητα ζωῆς, ὅση ἐκείνη τὴ στιγμή. Τὴν εἴδηση, ποὺ ὁποιονδήποτε ἄλλον θὰ τὸν ἔκανε (ἔστω καὶ γιὰ μιὰ στιγμὴ) νὰ μουδιάσῃ, ἐμεῖς τὴν ὑποδεχθήκαμε ... πῶς νομίζετε, ὅτι τὴν ὑποδεχθήκαμε ἐμεῖς; Μ' ἕνα χαμόγελο ὑπερηφάνειας καὶ ἠθικῆς εὐδαιμονίας! Δείξαμε τάχα μὲ τὸ χαμόγελό μας, ὅτι τὸ θέλαμε νὰ μᾶς πλευροκοπήσουν; Ὅτι τὸ θέλαμε, στὰ σαρανταπέντε ἑκατομμύρια τῶν ἐχθρῶν μας νὰ προστεθοῦν κι' ἄλλα (ὤ, τί ντροπή τους!) ὀγδονταπέντε ἑκατομμύρια; Δὲν χρειάζονται ἐπιχειρήματα γιὰ ν' ἀποδείξουμε στὸν κόσμο, ὅτι δὲν τὸ θέλαμε. Ὅπως δὲν θέλαμε νὰ μᾶς ἐπιτεθοῦν οἱ Ἰταλοὶ κ' ἐδείξαμε ἀπέναντί τους — ἐμεῖς οἱ ἔμπρακτα, ἐμπρακτότατα ἄφοβοι — τὴν πιὸ μεγάλη, τὴν πιὸ χριστιανικὴ ἀνεκτικότητα, ἔτσι δὲν θέλαμε καὶ μάλιστα ἀκόμα λιγώτερο μπορούσαμε νὰ θέλουμε νὰ μᾶς ἐπιτεθοῦν ἀπὸ πίσω, τὴν ὥρα ποὺ εἴμαστε ματωμένοι καὶ περισυλλέγουμε νεκροὺς καὶ τραυματίες, ἄλλα ὀγδονταπέντε ἑκατομμύρια! Καὶ ξέρετε

πρὸ πάντων γιατὶ δ ὲ ν τὸ θέλαμε ; Αὐτὸ δὲν τὸ λέει ἡ παραπάνω φράση μας. Τὸ λέει μιὰ ἄλλη φράση, ἡ ἑξῆς : Δὲν τὸ θέλαμε, πρὸ πάντων γιατὶ θέλαμε ν' ἀποφύγουμε νὰ ντραποῦμε γιὰ λογαριασμὸ ἐκείνων, ποὺ θὰ ἐπιχειροῦσαν τὸ πιὸ ἄτιμο πλευροκόπημα τῆς ἱστορίας. Θέλαμε ν' ἀποφύγουμε νὰ ντραποῦμε καὶ γιὰ λογαριασμὸ αὐτῶν ἀκόμα τῶν Βουλγάρων. Ἀπὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ἴδιους, μᾶς ἦταν ἠθικὰ δυσάρεστο νὰ ἰδοῦμε νὰ τριτώνῃ μέσα σὲ τριάντα μονάχα χρόνια ἡ ἀτιμία τους, στερῶντας τους ἀπ' τὸ δικαίωμα νὰ διεκδικήσουν μιὰ νόμιμη παράταση ἐθνικῆς ζωῆς. Ἰδοὺ ποιὸς ἦταν ὁ κυριώτερος λόγος ποὺ μᾶς ἔκανε νὰ μὴ θέλουμε νὰ μᾶς πλευροκοπήσουν. Δὲν εἴμαστε μ ό ν ο ν Ἕλληνες. Εἴμαστε — ἐ π ε ι δ ὴ ἀκριβῶς εἴμαστε Ἕλληνες — καὶ Ἄνθρωποι !

Τότε γιατὶ διαγράφηκε στὰ χείλη μας τὸ χαμόγελο τῆς εὐδαιμονίας ; Τὸ χαμόγελο αὐτὸ διαγράφηκε, γιατί, χωρὶς νὰ θέλουμε, διαλεχθήκαμε ἀπ' τὸ Θεὸ γιὰ τὴν πιὸ φωτεινὴ δοκιμασία τῶν αἰώνων. Μὴ μᾶς παρεξηγῆτε, ποὺ λέμε καὶ γι' αὐτό, ὅτι δὲν τὸ θέλαμε. Καὶ ὁ Ἰησοῦς εἶπε : « Πάτερ μου, εἰ δυνατόν ἐστιν, παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τὸ ποτήριον τοῦτο ». Ἀφοῦ ὅμως τὄθελε ὁ Πατὴρ καὶ δὲν μποροῦσε νὰ γίνῃ ἀλλιῶς, τὸ ποτήριον ἄδειασε στὰ χείλη τοῦ Θεανθρώπου. Ἔ, ἂς ἀδειάσῃ καὶ στὰ χείλη τὰ δικά μας ! Αὐτὴ εἶναι ἡ ἔνδειξη τῆς πιὸ μεγάλης εὐνοίας, ποὺ μποροῦσε νὰ δείξῃ ἀπέναντί μας ὁ Θεός. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἐνιώσαμε τὸ αἴσθημα τῆς εὐδαιμονίας. Ἐπειδὴ τὸ πήραμε ὡς εὔνοια. Ἐνιώσαμε εὐδαιμονία καὶ ὑπερηφάνεια ἐπειδὴ ἔχουμε Φ ι λ ο τ ι μ ί α, ποὺ οἱ ἐχθροί μας δὲν ἔχουν. Ἐνιώσαμε εὐδαιμονία καὶ ὑπερηφάνεια, ἐπειδὴ εἴμαστε ἄντρες, ἐνῶ οἱ ἐχθροί μας ... δὲν ξέρω, ἂς μὴν ἀποφανθοῦμε ἐπάνω στὸ θέμα αὐτό.

Καὶ τώρα ; Τώρα θὰ κάνουμε ... ὅ,τι ἐκάναμε κι' ὡς τὴν ὥρα τούτη. Θὰ πολεμήσουμε. Θὰ πολεμήσουμε μέχρι τέλους. Ὅ,τι δήποτε καὶ ἂν συμβῇ, ὁπωσδήποτε καὶ ἂν ἐξελιχθοῦν τὰ πράγματα, θὰ φθάσουμε — ναί, δὲν ὑπάρχει οὔτε ἡ πιὸ μικρὴ ἀμφιβολία, ὅτι θὰ φθάσουμε — στὸ τέρμα ἐκεῖνο, ποὺ ἐμεῖς ἐπιθυμοῦμε. Τὸ τέρμα αὐτὸ τὸ θέλει ὁ Θεός. Τὸ τέρμα αὐτὸ τὸ ζητᾶνε οἱ νόμοι τῆς ἱστορίας καὶ τὸ εὔχονται ἑκατομμύρια στήθη ποὺ στενάζουν κάτω ἀπ' τὸν πιὸ ἄτιμο ζυγὸ τῶν αἰώνων. Τὸ τέρμα, ποὺ ἐπιθυμοῦμε, τὸ ἐξασφαλίζει, βοηθῶντας τὴν ἀήττητη ψυχή μας, ἡ ἠθικὰ καὶ ὑλικὰ ἀτράνταχτη βαλανιδιὰ ποὺ λέγεται Μεγάλη Βρετανία, τὸ ἐξασφαλίζει ἡ ἀνεπιφύλακτη βοήθεια τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, τῆς χώρας

τῶν ἀνεξάντλητων ἠθικῶν καὶ οἰκονομικῶν δυνάμεων, τὸ ἐξασφαλίζουν τὰ ὅπλα τὰ δικά μας καὶ τὸ ἑνάμισυ ἑκατομμύριο τῶν γιουγκοσλαυικῶν λογχῶν, τὸ ἐξασφαλίζει ἡ ψυχὴ τῶν ἀδελφῶν μας Τούρκων καὶ ἡ βοήθεια ὅλων τῶν ἐπὶ γῆς ἀληθινῶν ἀνθρώπων. Ἡ Μεγάλη Βρετανία ἔφερε τὴ Γερμανία τοῦ Χίτλερ ἀπὸ πέρισυ τὸν Αὔγουστο σὲ ἀδιέξοδο. Ἀφοῦ δὲν μπόρεσε ὁ Χίτλερ — « νικητὴς » αὐτὸς — νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ὑπέροχη « ἔξοδο » τῆς Δουνκέρκης (τοῦ δεύτερου Μεσολογγιοῦ τῆς παγκόσμιας ἱστορίας), ἐνόμισε, ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν « εἴσοδο » στὴν Ἀγγλία. Ἡ ἀπάντηση τοῦ δόθηκε. Ὁ ἀγγλικὸς λαὸς εἶναι ὁ λαὸς τῆς πιὸ μεγάλης ἠθικῆς καὶ νευρικῆς ἀντοχῆς. Τὸ Λονδῖνον, ἡ Ἱερουσαλὴμ τῆς Ἐλευθερίας, κρατήθηκε ὄρθιο, ἀνέβηκε μάλιστα πολὺ ψηλότερα ἀπ' ὅ,τι τὸ βρῆκε στὴν πρώτη ἀεροπορικὴ ἐπίσκεψή του ὁ ἐχθρός. Σήμερα ἔχει ἡ Μεγάλη Βρετανία τὴν ὑπεροπλία καὶ στὸν ἀέρα. Ὁ γερμανικὸς λαὸς ἄρχισε ἀπὸ πέρισυ τὸν Σεπτέμβριο ν' ἀπογοητεύεται. Ὁ Χίτλερ, ποὺ ἔχει νὰ κάνῃ μ' ἕνα λαὸ ἀνίκανο ν' ἀντισταθῇ στὴ φθορὰ τῆς ἀναμονῆς, μ' ἕνα λαὸ παθολογικὰ ἀνυπόμονο, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ δίκιο του ἀνυπόμονο στὴν περίπτωση τὴ σημερινή, ὁ Χίτλερ ἔπρεπε, σφηνωμένος ὅπως εἶναι μέσα σὲ μιὰν Εὐρώπη ἐχθρική, νὰ βρῇ μιὰ κἄπως ἀπώτερη προθεσμία ζωῆς. Κι' ὅπως ὁ χαρτοπαίκτης, ὅταν ἀρχίζῃ νὰ τὸν παίρνῃ ὁ κατήφορος, ὄχι μόνο δὲν βάζει μυαλό, ἀλλὰ καταφεύγει σὰν τρελλὸς στὶς πιὸ ἀνόητες καὶ πιὸ χυδαῖες μπλόφες, ἔτσι κι' ὁ Χίτλερ — ὕστερα μάλιστα κι' ἀπὸ τὸ ἐπαίσχυντο κατρακύλισμα τοῦ χαρτοπαικτικοῦ συντρόφου του, τοῦ Μουσολίνι — ἐζήτησε μιὰ διέξοδο στὴν ἀνοησία καὶ στὸ ἔγκλημα ποὺ διαπράττει σήμερα, χτυπώντας τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Γιουγκοσλαυία. Τί ζητάει στὴ γῆ μας ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς πού, ἀφοῦ ἀπεμύζησε ὁλοκληρωτικὰ τὴν ψυχὴ καὶ τὴν οἰκονομία τοῦ ἴδιου τοῦ λαοῦ του, ὀνειρεύθηκε τὴν ὁλοκληρωτικὴ κατάκτηση τοῦ κόσμου καὶ χυμάει σὰν Ἀττίλας (ξεχνώντας ὅμως, ὅτι γιὰ κάθε Ἀττίλα ὑπάρχουν καὶ τὰ Καταλαυνικὰ Πεδία) σὲ λαοὺς ἀθώους καὶ φιλήσυχους, σὲ λαούς, ποὺ τοὺς χρειάζεται καὶ τοὺς προστατεύει ὁ Θεός ; Μήπως ὑπάρχει στὴν Ἑλλάδα ζήτημα « σουδητικό » ; Μήπως ὑπάρχει στὴν Ἑλλάδα πρόβλημα διαδρόμου καὶ πρόβλημα Δάντσιχ ; Μήπως ἐπειράξαμε κανέναν ὑπήκοο τοῦ Χίτλερ ; Μήπως ἐθίξαμε ἢ ἐφυσήξαμε ἔστω καὶ τὴ σκόνη, ποὺ εἶχε τρυπώσει κάτω ἀπ' τὸν ὕποπτο γιακᾶ ὁποιουδήποτε τουρίστα - ἐθνικοσοσιαλιστοῦ ; Μὰ δὲν στέκονται — εἶναι τόσο ἀφελῆ —

τὰ ἐρωτήματά μας. Οὔτε μὲ τὴν Πράγα εἶχε σχέση τὸ «σουδητικό», κι' ὅμως τὴν πόρτα τῆς Πράγας «διέρρηξε». Οὔτε μὲ τὴν Βαρσοβία εἶχε σχέση τὸ Δάντσιχ, κι' ὅμως τὴν πόρτα τῆς Βαρσοβίας «διέρρηξε»! Πολεμᾶμε, ἀδέρφια, ἐκεῖνον, ποὺ ζητάει (αὐτὸ ἦταν ἀνέκαθεν ὁ σκοπός του) νὰ μᾶς σβήσῃ ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς γῆς. Ὁ φίλος του, ὁ ὑποστράτηγος Χάουσχόφερ, ποὺ ἐδίδασκε ὅλα τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ μάθημα τῆς γεωπολιτικῆς στοὺς ἀξιωματούχους τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ καὶ στοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ, τὸ γράφει κυνικώτατα σ' ἕνα βιβλίο του. Γράφει — μνημονεύοντας μάλιστα ἐνδεικτικὰ καὶ τ' ὄνομα τῆς δικῆς μας τῆς Πατρίδας — ὅτι τὰ μικρὰ κράτη δὲν ἔχουν λόγο νὰ ζοῦν ἀνεξάρτητα. Δὲν ἔχει λόγο νὰ ζῇ ἀνεξάρτητη ἡ Ἑλλάς; Δὲν ἔχει λόγο νὰ ζῇ ἐλεύθερη ἡ χώρα ἐκείνη, ποὺ εἶν' ἡ δ ι κ ή μ α ς Πατρίδα; Καὶ ποιὸς τὸν ρωτάει τὸν Χίτλερ ἢ τὸν Χάουσχόφερ ἢ τὸν Γκαῖρινγκ ἢ τὸν Γκαῖμπελς ἢ ὁποιονδήποτε ξένο γιὰ τὴν δική μας τὴν Πατρίδα; Μ ο ν ά χ α ἐ μ ε ῖ ς — ἐ μ ε ῖ ς ! μ ο ν ά χ α, ἐ μ ε ῖ ς ! — ξ έ ρ ο υ μ ε ἂ ν π ρ έ π ε ι, κ ι' ἂ ν μ π ο ρ ο ῦ μ ε, κ ι' ἂ ν θ έ λ ο υ μ ε, κ ι' ἂ ν ἀ ξ ί ζ ο υ μ ε ν ὰ ζ ή σ ο υ μ ε ἐ λ ε ύ θ ε ρ ο ι ! Μονάχα ἐμεῖς μποροῦμε νὰ ξέρουμε, πόσον ἱδρῶτα ἢ ἐν ἀνάγκῃ καὶ πόσο αἷμα χρειάζεται ἡ γῆ μας γιὰ νὰ ἀνανεώνῃ αἰώνια τὴ βλάστησή της! Μονάχα ἐμεῖς μποροῦμε νὰ ξέρουμε, ποιὸς εἶναι ὁ λόγος τῆς ἐλευθερίας μας, ποιὰ εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς ζωῆς μας, ποιὸ εἶναι τὸ Δίκιο, τὸ μεγάλο Δίκιο μας!

Ἀκοῦστε, ἐχθροὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνθρωπότητος:

Ὁ λόγος τῆς Ἐλευθερίας μας εἶναι τὸ αἷμα, ποὺ πάντα ἐχύσαμε καὶ πάντα θὰ χύνουμε γιὰ νᾆμαστε ἐλεύθεροι!

Ἡ ἀλήθεια τῆς ζωῆς μας εἶναι ὁ καθημερινὸς — ἀχάριστος θὰ φαινόταν σ' ἄλλους — γλυκύτατος γιὰ μᾶς μόχθος, ποὺ ἐδῶ καὶ τρεῖς χιλιάδες χρόνια ἀνεξάντλητα προσφέρουμε ὡς σπονδὴ ψυχῆς καὶ πνεύματος σὲ μιὰν ἀπ' τὶς φτωχότερες γωνιὲς τῆς Εὐρώπης!

Τὸ Δίκιο, τὸ μεγάλο Δίκιο μας εἶναι ἡ ἔλλειψη κάθε φθόνου, κάθε κακίας, ἡ ἀπέραντη ἀγάπη, ποὺ τρέφουμε γιὰ κάθε ἄνθρωπο, γιὰ τοὺς γειτόνους μας, γιὰ κοντινοὺς καὶ μακρινούς, γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ὁποιασδήποτε φυλῆς, γιὰ τὴν Ἀνθρωπότητα ὁλόκληρη, μ' ἄλλα λόγια ὁ ἔμφυτος γλυκύτατος Ἀνθρωπισμὸς καὶ Χριστιανισμός μας!

Ἐχθροὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνθρωπότητος! Χτυπᾶτε ὅσο θέλετε τοὺς λαοὺς ἐκείνους, ποὺ τοὺς προστατεύει ἕνα τέ-

τοιο Δίκιο ! Χτυπᾶτε ὅσο θέλετε ! Τὰ χέρια σας, πού μᾶς χτυποῦν, θὰ ματώσουν πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὰ στήθη μας, πού δέχονται καὶ θὰ δεχθοῦν τὰ χτυπήματα. Τὰ στήθη μας ἔχουν ψυχὴ καὶ δὲν μποροῦν νὰ νικηθοῦν. Τὰ χέρια σας εἶναι ἄψυχα - ψεύτικα - καὶ θὰ συντριβοῦν. Χτυπᾶτε λοιπὸν ὅσο θέλετε ! Η ΕΛΛΑΣ ΘΑ ΝΙΚΗΣΗ ! Η ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΣ ΘΑ ΘΡΙΑΜΒΕΥΣΗ !

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΑΛΕΞ. ΜΑΖΑΡΑΚΗ

Πρὸς

Παναγιώτην Κανελλόπουλον

(Φεβρουάριος 1942)

Ἀγαπητὲ φίλε,

Θὰ ἤθελα νὰ σᾶς ἐκφράσω τὴν βαθυτάτην λύπην μου, διότι, ὕστερα ἀπὸ ἐτῶν εἰλικρινῆ ἀμοιβαίαν ἐκτίμησιν, ἀγάπην καὶ συμφωνίαν ἐπὶ τῶν βασικῶν τῆς πατρίδος μας ζητημάτων, εἶδα προχθὲς πόσον διϊστάμεθα ἐνώπιον τῶν σημερινῶν σοβαρῶν προβλημάτων.

Εἰς τὴν ρύμην μιᾶς συζητήσεως εἶναι δύσκολον νὰ ἐκφράσῃ κανεὶς πλήρη τὴν ἰδέαν του, ὅπως καὶ νὰ εἰσδύσῃ ἐντελῶς εἰς τοῦ συνομιλητοῦ του τὸ πνεῦμα· εἶναι τοῦτο εἷς ἐπὶ πλέον λόγος διὰ νὰ προσπαθήσω νὰ σᾶς ἐκθέσω τὰς ἰδέας μου, ἀρκετὰ ἄλλως τε ἁπλᾶς, ὡς προερχομένας ἀπὸ διανοητικότητα εἰθισμένην εἰς μαθηματικὴν ἢ στρατιωτικὴν τῶν θεμάτων ἀντίληψιν, ποὺ ἔμαθε νὰ ἐρευνᾷ ταῦτα σαφῶς, ἀπεριφράστως καὶ κατὰ σειρὰν τῆς σπουδαιότητος καὶ τοῦ ἐπείγοντος αὐτῶν, καὶ νὰ μὴ περιπλέκεται εἰς τοὺς μαιάνδρους τῆς θεωρίας. Βλέπω λοιπόν :

1) Ὡς πρωτίστην σκέψιν διὰ τὴν ἡμέραν Χ τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς ἀναρχίας καὶ τὴν τήρησιν τῆς τάξεως ὡς ὑπέρτατον καθῆκον τοῦ πολιτικοῦ κόσμου. Μετὰ δὲ τὴν ἐξασφάλισιν ταύτης, τὴν ἐκπροσώπησιν τοῦ Ἔθνους ἀπέναντι τῶν Συμμάχων τόσον διὰ τὴν διεκδίκησιν τῶν δικαίων τοῦ Ἔθνους ἀξιώσεων ὅσον καὶ διὰ τὴν διαρρύθμισιν, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς λαϊκῆς θελήσεως, τῶν ἐσωτερικῶν μας πραγμάτων διὰ τῆς προπαρασκευῆς καὶ θεμελιώσεως τοῦ ὁριστικοῦ πολιτεύματος τῆς χώρας. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον μόνον μία Κυβέρνησις περιλαμβάνουσα τὸ ὅλον ἢ τὸ μέγιστον μέρος τοῦ πολιτικοῦ κόσμου δύναται κατ' ἐμὲ νὰ ἀνταποκριθῇ καὶ ἀπέναντι τῆς ἐσωτερικῆς, ἀλλὰ π ρ ω τ ί σ τ ω ς ἀπέναντι τῆς ἐξωτερικῆς κοινῆς γνώμης. Δὲν ἐτονίσθη νομίζω ἐπαρκῶς κατὰ τὴν τελευταίαν

συνάντησίν μας ἡ σημασία τὴν ὁποίαν θὰ ἔχῃ εἰς τὴν κρίσιν τῶν ξένων, περὶ τῆς γνώμης τῶν ὁποίων ἐνδιαφερόμεθα, ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι πρακτικῶς δυνατὴ οὔτε συμφέρουσα ἡ ἄμεσος ἐκδήλωσις τῆς λαϊκῆς θελήσεως διὰ τῆς ἐνεργείας ἐκλογῶν, ἡ αὐτόματος οὕτως εἰπεῖν ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει ἐμφάνισις Κυβερνήσεως κατὰ τεκμήριον ἐκπροσωπούσης τὰ κυριώτερα ρεύματα τῆς κοινῆς γνώμης, ἰδίως ἀπέναντι λαῶν εἰθισμένων νὰ σέβωνται τὰς ἐκδηλώσεις τῆς λαϊκῆς θελήσεως, καὶ πόσον τοὐναντίον θὰ ἦτο δυσμενὴς ἡ ἐντύπωσις καὶ ἡ δυσπιστία πρὸς κυβέρνησιν ἐκπροσωποῦσαν μιᾶς μόνον μερίδος τῆς κοινῆς γνώμης τὴν θέλησιν καὶ ἀκόμη περισσότερον πρὸς κυβέρνησιν οὐσιαστικῶς δικτατορικήν, οἵαν ὀνειρεύονται μερικοὶ φιλόδοξοι πολιτικοὶ ἢ στρατιωτικοί. Ἀφ' ἑτέρου μιὰ Οἰκουμενικὴ Κυβέρνησις θὰ ἀποτελέσῃ φραγμὸν διὰ τὰς νοσηρὰς ἑλληνικὰς φιλοδοξίας, ἐνῷ ἀντιθέτως ἡ διαίρεσις καὶ ἡ συνεπείᾳ ταύτης ἀντιδικία καὶ αἱ ἀντεγκλήσεις τοῦ πολιτικοῦ κόσμου, συμπαρασύρουσαι πιθανώτατα εἰς τὴν δίνην των καὶ τὰ στελέχη τοῦ Στρατοῦ, θὰ προσθέσουν ἓν ἔτι πρόσκομμα εἰς τὴν ὁμαλὴν τῶν ἐθνικῶν ζητημάτων ἐξέλιξιν.

2) Δύναται ἴσως νὰ λεχθῇ ὅτι καὶ ἡ λύσις αὐτὴ δὲν εἶναι ἰδανική, διότι δὲν συμμετέχουν ὅλα τὰ κόμματα, διότι πολλὰ τούτων εἶναι μειωμένα, κατὰ τὴν ἀντίληψιν μερίδος τῆς κοινῆς γνώμης κτλ. κτλ. Ἀντιρρήσεις καὶ τρωτὰ σημεῖα εὐκόλως εὑρίσκει κανεὶς εἰς πᾶσαν προτεινομένην λύσιν. Ἀλλ' εἰς τὴν πολιτικήν, τὴν κατ' ἐξοχὴν τέχνην τοῦ δυνατοῦ γενέσθαι, αἱ λύσεις δὲν εἶνε ὅπως εἰς τὰ μαθηματικὰ μία δι' ἕκαστον τιθέμενον πρόβλημα. Ἡ λύσις δὲν πρέπει νὰ εἶνε ἀπαραιτήτως ἡ θεωρητικῶς ἀρίστη, ἀλλ' ἡ πρακτικῶς δυνατὴ καὶ ἡ σχετικῶς καλυτέρα. Πρὸ παντὸς ὅμως πρέπει νὰ εἶνε θετικὴ καὶ νὰ μὴ περιορίζεται εἰς ἄρνησιν. Εἰς τὴν συγκεκριμένην δὲ περίπτωσιν ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει δὲν εἶδα ἀπὸ κανένα τῶν προβαλόντων ἀντιρρήσεις εἰς τὴν ἕνωσιν τῶν πολιτικῶν κομμάτων νὰ προταθῇ ἄλλη λύσις θετική, δυνατὴ καὶ προάγουσα τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα.

3) Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀκριβῆ σφυγμομέτρησιν τῆς κοινῆς γνώμης, ἕκαστος ἀναλόγως τοῦ περιβάλλοντός του σχηματίζει διάφορον περὶ ταύτης ἰδέαν. Θὰ ἔχετε ἄλλωστε καὶ σεῖς, ὅπως πᾶς παρακολουθήσας τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῶν ἐλευθέρων λαῶν, πεῖραν τῶν ἀπροσδοκήτων καὶ τῶν ἐκπλήξεων ποὺ παρουσιάζουν αἱ ἀντιδράσεις τῆς κοινῆς γνώμης ἀπέναντι τῶν γεγονότων, διαψεύδουσαι καὶ τῶν ἐμπειροτέρων

τὰς προβλέψεις. Συγκεκριμένως δέ, ἐάν τινες εἰλικρινῶς καὶ ἐν μέρει δικαίως μέμφονται τοῦ πολιτικοῦ κόσμου, μὴ λησμονῶμεν, ὅτι ἡ εἰς αὐτὸν ἀπόδοσις ὅλων τῶν αἰτίων τῆς κακοδαιμονίας ὑπῆρξε τὸ κυριώτερον ἐπιχείρημα καὶ δικαιολογητικὸν τῆς τελευταίας πενταετοῦς δικτατορίας, ὅπως καὶ τῶν προηγηθεισῶν αὐτῆς, αἱ ὁποῖαι ἐν τούτοις, καὶ ἐδῶ τοὐλάχιστον εἶμαι βέβαιος, ὅτι συμφωνοῦμεν, ἔκαμαν καὶ ὑλικῶς καὶ ἠθικῶς μεγαλύτερον κακὸν εἰς τὸν τόπον ἀπὸ ὅλας καὶ τὰς χειροτέρας κοινοβουλευτικὰς κυβερνήσεις τοῦ παρελθόντος.

Βεβαίως πρέπει ἕκαστος λαὸς νὰ διοικῆται συμφώνως πρὸς τὸ παρελθόν, τὰς παραδόσεις, τὸ πνεῦμα, τὴν θέλησίν του. Ἀλλὰ δὲν νομίζετε ὅτι οἱ ἀληθεῖς ἡγέται — καὶ εἰς τὴν χορείαν αὐτῶν ἡ ἐκτίμησις, ἡ στοργὴ καὶ συμπάθειά μου θὰ ἤθελαν νὰ σᾶς ἔβλεπαν — ἡγοῦνται, διαφωτίζουν, κατευθύνουν καὶ δὲν ρυμουλκοῦνται ὑπὸ τῆς πολλάκις ἀσυναρτήτου, ἀσταθοῦς καὶ ταλαντευομένης κοινῆς γνώμης ;

Ἀκολουθήσατε τὴν παράδοσιν τῶν μεγάλων πολιτικῶν ποὺ δὲν ἐδίστασαν καὶ νὰ ἀντιταχθοῦν εἰς ἀκρότητας ἢ εἰς ἐκμεταλλεύσεις μερίδος τῆς κοινῆς γνώμης, ὅταν ἐπίστευον ὅτι αὐτοί, εὐρύτερον καὶ βαθύτερον ἐρευνῶντες τὰ ζητήματα, ὤφειλον νὰ προλάβουν διὰ τῆς ἀντιστάσεώς των μίαν ὀλεθρίαν διὰ τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα ἀπερίσκεπτον ἐκδήλωσιν τῆς κοινῆς ταύτης γνώμης.

4) Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πολιτειακὸν ζήτημα, φρονῶ ὅτι δὲν πρόκειται τώρα νὰ τεθῇ. Εἶνε τεθειμένον ἀπὸ τῆς στιγμῆς ποὺ παρεβιάσθη τὸ νόμιμον συνταγματικὸν καθεστὼς τῆς χώρας ὑπ' ἐκείνου ἀκριβῶς ποὺ εἶχεν ὁμόσει πίστιν εἰς αὐτὸ καὶ εἶχε ταχθῆ διὰ νὰ προασπίσῃ αὐτὸ ἐναντίον παντὸς ἄλλου ἐχθροῦ. Ἡ δῆθεν ἄγνοια ἢ παραμέλησις τοῦ ζητήματος τούτου θὰ ἀπετέλει πολιτικὴν στρουθοκαμήλου ἐπιτρεπομένην μόνον εἰς τοὺς ἐκ συμφέροντος ἢ προλήψεων κατὰ βάθος βασιλόφρονας, εἰς τοὺς προβάλλοντας ὡς πρόφασιν τὸ ἐθνικὸν συμφέρον, καὶ εἰς τοὺς ἀλλοτρίους ἐπιδιώκοντας σκοπούς, ὀψίμους ἐθνικιστάς, τοὺς ἔξωθεν λαμβάνοντας ὁδηγίας κομμουνιστάς. Ἄλλο τὸ ζήτημα κατὰ ποῖον τρόπον θὰ γίνῃ ἡ διαχείρισις τοῦ θέματος τούτου, ὥστε νὰ μὴ παραβλαφθῇ τὸ ἐθνικὸν συμφέρον· καὶ εἰς τοῦτο προέχει, ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην, τὴν ἀσφαλεστέραν ἐγγύησιν, μία Οἰκουμενικὴ κυβέρνησις, ὅτι δὲν θὰ κυριαρχήσῃ ἑνὸς ἀτόμου ἢ μιᾶς μερίδος τὸ πάθος ὑπὲρ τὸ ἐθνικὸν συμφέρον.

5) Φρονῶ ὅτι τὰ εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν ἐθνικῶν ζητημάτων διαπραχθέντα μεγάλα πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ σφάλ-

ματα συνεχίζονται ὑπὸ τῶν ἐν Λονδίνῳ, ὅρα καὶ συμφωνίαν μετὰ τῆς Γιουγκοσλαυΐας, καὶ εἶνε πεπρωμένον νὰ συνεχισθοῦν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι Συνεδρίῳ τῆς Εἰρήνης, ἐὰν τὴν κρατοῦσαν γνώμην ἐξακολουθῇ, ὡς ἐν τῷ προσφάτῳ παρελθόντι, νὰ ἔχῃ ἡγεμών, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἱκανότητα καὶ τὸν πατριωτισμὸν δὲν ἔχει οὐδεμίαν ἐμπιστοσύνην ἡ μεγίστη μερὶς τοῦ Ἔθνους. Προέχει ἄρα ἡ ἀπομάκρυνσις αὐτοῦ ἐγκαίρως ἐκ τῆς διευθύνσεως τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος.

6) Ὅσον ἀφορᾶ τὸ κύριον ἔργον τοῦ πολιτικοῦ κόσμου ἐφ' ὅσον διαρκεῖ ἡ ξενικὴ κατοχή, ἐγὼ θεωρῶ πρῶτον τὴν συνένωσιν, μετὰ δὲ ταύτην τὴν προπαρασκευὴν τοῦ μέλλοντος ἐν ὅλαις ταῖς δυναταῖς λεπτομερείαις. Διὰ τὸ παρόν, μόνον ἐνδιαφέρον καὶ ἐνέργειαι σχετικαὶ πρὸς τὸν ἐπισιτισμὸν καὶ τὴν ἀθλίαν κατάστασιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ εἶνε μέχρι τινὸς δυναταὶ καὶ ἐπιβεβλημέναι. Ἡ δῆθεν πρόφασις περὶ ἐθνικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος εἶνε δι' ἐμὲ τόσο ἀστήρικτος καὶ παιδαριώδης, ὥστε θὰ ἐθεώρουν τὸν πολιτικὸν κόσμον τελείως ἐκπεσόντα ἂν τὴν ἔπαιρνε στὰ σοβαρά, γινόμενος οὕτω ὑποχείριος τῶν εἴτε ἐκ σκοπιμότητος εἴτε ἐξ ἄκρας ἀγνοίας καὶ ἐπιπολαιότητος ὀψίμων ὑπερπατριωτῶν.

Τὸ παράδειγμα ὅλων τῶν πολὺ ἰσχυροτέρων ἡμῶν ὑποταχθέντων Εὐρωπαϊκῶν κρατῶν εἶνε, καλύτερον ἀπὸ κάθε ματαίαν συζήτησιν, ἀρκετὸν διὰ νὰ μᾶς πείσῃ περὶ τοῦ ἀδυνάτου τοῦ ἀγῶνος ἀόπλων καὶ ἀσυνδέτων ἀτόμων ἀπέναντι πανόπλου καὶ τελείως ὠργανωμένου κατακτητοῦ. Ὅλη ἡ ἱστορία πιστοποιεῖ τὸ αὐτό.

Ἀπὸ ἐτῶν στηρίζων τὰς χρηστοτέρας ἐλπίδας διὰ τὴν σταδιοδρομίαν σας, ἀναλόγους πρὸς τὰς φυσικὰς καὶ ἐπικτήτους ἀρετὰς καὶ ἱκανότητάς σας, διατηρῶ τὴν ἐλπίδα ὅτι δὲν θὰ θελήσετε νὰ ἀκολουθήσετε δρόμον, ὁ ὁποῖος εἰς τὰς ἀντιλήψεις τῆς κατ' ἐμὲ ὑγιοῦς μερίδος τῆς κοινῆς γνώμης θὰ σᾶς ἐπλησίαζεν εἴτε πρὸς τὰς ἄκρας ἀριστερὰς εἴτε πρὸς τὰς ἄκρας δεξιὰς παρατάξεις, τὰς ὁποίας ἕως τώρα ἐξ ἴσου καὶ δικαίως ἐπολεμήσατε.

Δι' ἐμὲ ἀτομικῶς θὰ εἶνε, ἐπαναλαμβάνω, μεγάλη λύπη ἡ σκέψις ὅτι παύομεν νὰ ἔχωμεν κοινότητα ἰδεῶν καὶ βλέψεων. Εὔχομαι τὴν κρίσιμον αὐτὴν στιγμὴν νὰ σᾶς φωτίσῃ καὶ ὁ Θεὸς καὶ ἡ ἀγάπη τῆς πατρίδος.

Μὲ πολλὴν πάντοτε ἀγάπην
ΑΛ. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ

ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ ΠΑΝ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Πρὸς

στρατηγὸν 'Αλ. Μαζαράκην

(Φεβρουάριος 1942)

Σεβαστέ μου φίλε,

Τὸ γράμμα σας τὸ πρόσεξα πολύ. Καὶ δὲν τὸ πρόσεξα μονάχα. Μπῆκα καὶ στὴν πηγή του. Διεπίστωσα ὅτι ἡ πηγή του εἶναι ἕνας βαθύτατος πόνος γιὰ τὴν 'Ελλάδα μας, ἀλλὰ καὶ μιὰ μεγάλη στοργὴ γιὰ μένα. 'Επιτρέψατέ μου νὰ σᾶς πῶ ὅτι συγκινήθηκα βαθειά.

'Ωστόσο, ἡ συγκίνησή μου συνυφάνθηκε καὶ μ' ἕνα αἴσθημα πικρό. Θἄθελα — θἄθελα πολὺ — νὰ συμφωνήσω πέρα γιὰ πέρα μαζί σας. Θὰ τὄθελα, ἀλλὰ δὲν μπορῶ. 'Η συνείδησή μου μοῦ ἐπιβάλλει νὰ σᾶς πῶ ἀνοιχτὰ καὶ καθαρὰ τὶς ἀντιρρήσεις μου. Θ' ἀκολουθήσω τὴ σειρὰ τῶν δικῶν σας σκέψεων.

1. Πρέπει, λέτε, ν' ἀντιμετωπισθῆ ἡ ἀναρχία καὶ νὰ τηρηθῆ στὴν κρίσιμη μεταβατικὴ στιγμὴ ἡ τάξη. Συμφωνῶ ἀπόλυτα. 'Ωστόσο, ἀκριβῶς ἐπειδὴ συμφωνῶ, δὲν μπορῶ νὰ συμμερισθῶ καὶ τὸ συμπέρασμά σας. 'Η ἕνωση τοῦ πολιτικοῦ κόσμου, ὅπως κατάντησε νὰ παρουσιάζεται ἡ ἕνωση αὐτὴ μετὰ τὴν ἄρνηση ποὺ προβάλλει ἡ ἀριστερὴ παράταξη, μετὰ τὴ διάσπαση τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος καὶ τὴ σχισματικὴ στάση σοβαρῶν δυναμικῶν παλαιοδημοκρατικῶν στοιχείων, δὲν ἐξασφαλίζει διόλου τὰ ὅσα περιμένετε νὰ ἐξασφαλίσει. Γιὰ χατήρι τοῦ Ἔθνους, βάζοντας κατὰ μέρος καὶ καταπνίγοντας κάθε διασπαστικὸ μέσα μου αἴσθημα, ἐκαλλιέργησα — ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ τόπος μας ἔπαψε νἆν' ἐλεύθερος — σχέσεις ἀνυστερόβουλες καὶ καθαρὰ ἑλληνικὲς μὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα, ὄχι μόνο μ' ἐκεῖνα ποὺ συμφωνοῦν ἰδεολογικὰ μαζί μου, ἀλλὰ καὶ μὲ ὅσα ἀνήκουν σὲ κόσμους ἄλλους, κόσμους ὡστόσο ποὺ συνιστοῦν ἐπίσης τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα. Τὸ νὰ συζητοῦμε μόνο μὲ ὅσους ταιριάζουν μαζί μας εἶναι, βέβαια, πολὺ ἄνετο καὶ βολικό, δὲν εἶναι ὅμως διόλου γόνιμο. 'Απὸ τὶς συζητήσεις

λοιπόν, πού εἶχα μὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα, ἔβγαλα τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπὸ τὴν Ἕνωση τοῦ πολιτικοῦ κόσμου θὰ λείψουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ παράταξη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ ἀντιβενιζελικοῦ κόσμου καὶ ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ δυναμικὰ παλαιοδημοκρατικὰ στοιχεῖα, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἡλικιῶν πού ἐπολέμησαν στ' Ἀλβανικὰ βουνὰ καὶ πού ἦρθε ἡ ὥρα νὰ δώσουν αὐτὲς τὴ σφραγίδα τους στὴ νέα ἑλληνικὴ ἐποχή, καθὼς καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν μονίμων ἀξιωματικῶν. Ἡ Ἕνωση λοιπόν, ὅπως καταντάει νὰ παρουσιάζεται, ἢ θὰ πρέπει ν' ἀρκεσθῆ στὴν τυπικὴ σύμπηξή της χωρὶς νὰ κάνει τίποτε γιὰ νὰ ἐξασφαλίση τὴν ἐπικράτησή της, ἢ θὰ πρέπει νὰ παλέψη καὶ ἀπὸ τώρα (πρὸ πάντων ὅμως στὴν κρίσιμη ὥρα) ν' ἀντιπαραταχθῆ σὲ ὅλες τὶς δυνάμεις πού βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιό της. Στὴν πρώτη περίπτωση θὰ εἶναι ἡ λεγομένη Ἕνωση μιὰ κωμωδία πού δὲν ἀξίζει τὸν κόπο νὰ γίνη, θὰ εἶναι ἕνα κατασκεύασμα ψεύτικο, εἰκονικό, συμβατικό. Στὴ δεύτερη περίπτωση θὰ εἶναι ἡ Ἕνωση μιὰ τραγωδία πού ἀξίζει τὸν κόπο νὰ ἀποτραπῆ. Ἡ τελευταία αὐτὴ σκέψη μου χρειάζεται κἄποιαν ἀνάλυση.

Εἴπαμε ὅτι ἡ Ἕνωση χρειάζεται γιὰ νὰ ἐξασφαλίση τὴν τάξη. Ἔτσι, ὅμως, ὅπως καταντάει νὰ εἶναι ἡ Ἕνωση, ἐναντίον τίνων θὰ ἐπιδιώξη νὰ ἐξασφαλίση τὴν τάξη ; Ἐπιτρέψατέ μου νὰ σᾶς πῶ ὅτι θὰ προσπαθήση νὰ τὴν ἐξασφαλίση στρέφοντας τὰ ὅπλα της κατὰ τῶν δυνάμεων τοῦ μέλλοντος. Ἡ Ἕνωση — ἕνας κόσμος στὴν πλειονότητα ἱστορικὰ ξεπερασμένος, πού δὲν ἔχει συμβάλει οὔτε στὴν ἱστορία, μὰ οὔτε καὶ στὴν ψυχολογία τῶν σημερινῶν στιγμῶν — θὰ τὰ βάλη μὲ τὶς κλάσεις πού πολέμησαν, σκοτώθηκαν καὶ πάγωσαν στὴν Ἀλβανία καὶ πού ἔχουν τὸν κύριο πιὰ λόγο στὴ νέα μας ἐθνικὴ ζωή, θὰ τὰ βάλη μὲ ὁλόκληρο τὸν ἀριστερὸ κόσμο, θὰ τὰ βάλη τέλος καὶ μ' αὐτὸ τὸ ἐκστρατευτικὸ ἑλληνικὸ σῶμα, πού ὅσο καὶ ἂν εἶναι ἀκόμα κάπως ἀσυνάρτητο, δὲν εἶναι πάντως (ὅπως τὸ λέμε, κρίνοντάς το ἀπὸ τὸ γραφεῖο μας ἢ ἀπὸ τὴ λέσχη καὶ τὸ καφενεῖο μας) σῶμα Πραιτωριανῶν, ἀλλ' ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἀξιωματικοὺς καὶ νέα παιδιὰ πού μὲ κίνδυνο ζωῆς διασχίζουν τὴ θάλασσα γιὰ νὰ συμβάλουν ἢ ἔστω νὰ συμβολίσουν μιὰ στρατιωτικὴ συμβολὴ τῆς Ἑλλάδος στὸν μεγάλο συμμαχικὸν ἀγῶνα. Ἐπάνω σὲ ποιὰν ἱστορικὴ δικαίωση θὰ στηριχθῆ ἡ Ἕνωσή μας — δηλαδὴ ὁ ἄνετος ψευδοκοινοβουλευτικός μας ὅμιλος — γιὰ νὰ ἀντιπαραταχθῆ στὶς δυνάμεις τῆς ἱστορίας, στὴ νέαν ἀνθρωπότητα καὶ στὴ νέαν Ἑλλάδα ;

Καὶ ἂν ἀκόμη θελήση, δὲν θὰ μπορέση νὰ ἀντιπαραταχθῆ. Ὅσο γιὰ τὴ νομιμότητα ποὺ θὰ παρουσίαζε ἡ Ἕνωση πρὸς τὰ ἔξω, ἂν τὰ κατάφερνε νὰ ἐπικρατήση, τὴ νομιμότητα αὐτὴ μοῦ φαίνεται ὅτι τὴν ἐξαρτᾶτε ἀπὸ κριτήρια ποὺ ἡ ἱστορία τὰ ἔχει βαθύτατα τροποποιήσει. Σ' ὁλόκληρον τὸν κόσμο ἀναθεωροῦνται αὐτὴ τὴ στιγμὴ τὰ συμβατικὰ μέτρα ζωῆς καὶ παρουσίας τῶν λαῶν. Φαντάζεσθε ὡς δυνατὴ μιὰ Γαλλία ἢ μιὰ Πολωνία ἢ μιὰ Τσεχοσλοβακία, ποὺ στὴν κρίσιμη μεταβατικὴ (δηλαδὴ κοσμογονικὴ) στιγμὴ θὰ τὴν ἐκπροσωπήση καὶ θὰ τὴ νομιμοποιήση διεθνῶς μιὰ παρέα ἀπὸ ἐκπροσώπους προπολεμικῶν πολιτικῶν ὁμάδων ; Τὴ νομιμότητα τῆς ἱστορικῆς παρουσίας τοῦ κάθε λαοῦ τὴν ἐξασφαλίζει μ ό ν ο κ α ὶ μ ό ν ο ἡ ἀνταπόκριση τῆς ψυχῆς του πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὸν ἐκπροσωποῦν, τὴν ἐξασφαλίζει μ ό ν ο κ α ὶ μ ό ν ο ἡ ἀντιστοιχία λαῶν καὶ κυβερνήσεων, μιὰ ἀντιστοιχία ποὺ πρέπει νὰ ἔχη ἄμεσα καὶ ζωντανὰ προκύψει ἀπὸ τὴν κίνηση τῆς ἱστορίας. Οἱ σκηνοθεσίες νομίμων ἐκπροσωπήσεων μπορεῖ νὰ εἶναι χρήσιμες σὲ ὧρες ἱστορικῆς ρουτίνας, δὲν ἔχουν ὅμως καμμιὰ θέση στὶς μεγάλες δυναμικὲς καμπὲς τῆς ἱστορίας. Τὰ ἑλληνικὰ δίκαια, ποὺ θὰ εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἄρρηκτα συνυφασμένα μὲ εὐρύτερες εὐρωπαϊκὲς καὶ πανανθρώπινες προοπτικές, θὰ τὰ διαχειρισθῆ νόμιμα καὶ θὰ μπορέση νὰ τὰ συλλάβη καὶ νὰ τὰ ἐπιβάλη μονάχα μιὰ Κυβέρνηση, ποὺ θὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ ἦθος, τὴν ψυχολογία καὶ τὰ ἰδεώδη τῶν γενεῶν τοῦ ἀλβανικοῦ μετώπου, καθὼς κ' ἐκείνων τῶν Ἑλλήνων (κι' αὐτοὶ εἶναι οἱ περισσότεροι) ποὺ μακριὰ ἀπὸ κάθε γκρίνια καὶ μεμψιμοιρία ζοῦν σήμερα τὴ μοῖρα τοῦ ἐθνικοῦ ζυγοῦ μὲ μιὰν ὑπέροχη πίστη γιὰ τὴν γρήγορη ἀποτίναξή του. Εἶμαι σχεδὸν βέβαιος ὅτι, ἂν δὲν ἔχουμε στὴν Εὐρώπη, ἀμέσως μετὰ τὸν πόλεμο, μιὰ βαθύτερη ἐπαναστατικὴ ἀνατροπή, στὴ διάσκεψη τῆς εἰρήνης θὰ ἐκπροσωπήσουν τὶς διάφορες εὐρωπαϊκὲς χῶρες (ἑπομένως καὶ τὴν Ἑλλάδα) Κυβερνήσεις ποὺ θὰ προέλθουν ἀπὸ ἐκλογές. Δὲν μπορεῖ τὴν καινούργια Εὐρώπη νὰ τὴν οἰκοδομήσουν ἄλλοι ἐκτὸς ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ θὰ ἔχουν στὰ χέρια τους καὶ στὴν καρδιά τους νωπὴ τὴν ἐξουσιοδότηση τῶν λαῶν τους.

2. Ἀπὸ ὅσα ἐθεώρησα χρέος μου νὰ σᾶς ἀναπτύξω παραπάνω βγαίνει μονάχο του τὸ συμπέρασμα ὅτι, ἂν δὲν μπορῶ νὰ μπῶ σὲ μιὰν Ἕνωση ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ψυχολογία καὶ μὲ τὰ ρεύματα ποὺ μένουν ἀπ' ἔξω, δὲν μπορῶ νὰ μπῶ στὴν Ἕνωση αὐτὴ ὄχι γιατὶ δὲν τολμῶ νὰ ἀντιπαραταχθῶ

στὰ ρεύματα, ὄχι γιατὶ παρασύρομαι ἀπ' αὐτὰ καὶ « ρυμουλκοῦμαι » (ὅπως τὸ λέτε στὴν ἐπιστολή σας), ἀλλὰ γιατὶ δὲν τὸ θεωρῶ ἠθικὰ σωστὸ νὰ ἀντιπαραταχθῶ σὲ ρεύματα ποὺ εἶναι ἱστορικὰ ζωντανά, σὲ ρεύματα ποὺ τὰ συμμερίζομαι σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ ποὺ θεωρῶ ἱερὴ τὴν πηγή τους. Λέτε (καὶ τὸ λέτε πολὺ σωστὰ) ὅτι οἱ ἀληθινοὶ ἡγέτες ἡγοῦνται, διαφωτίζουν, κατευθύνουν καὶ δὲν ρυμουλκοῦνται. Ναί, συμφωνῶ ἀπόλυτα. Οἱ ἀληθινοὶ ἡγέτες κατευθύνουν τὴν ἱστορία, ἀλλὰ καὶ δὲν κατευθύνονται ἐναντίον της. Ὅταν ἀναγνωρίζουν ὅτι ἕνα ρεῦμα εἶναι σωστό, συμμερίζονται ἁπλούστατα τὴ φορά του, καὶ τὸ μόνο τους χρέος εἶναι νὰ φροντίσουν νὰ τὸ διοχετεύσουν σὲ μιὰ κοίτη κανονική, δηλαδὴ νὰ τὸ μορφοποιήσουν ἱστορικά. Ἀντὶ νὰ σκηνοθετοῦν λύσεις ἀντίθετες μὲ τὸ ρεῦμα, πρέπει νὰ δημιουργοῦν λύσεις ποὺ νὰ μορφοποιοῦν τὸ ρεῦμα. Ὁ ἀληθινὸς ἡγέτης θ' ἀντιταχθῆ στὴν ἀκρότητα, ἀλλὰ δὲν θ' ἀρνηθῆ καὶ τὴ νόμιμη καὶ μάλιστα ἱερὴ πηγή, ποὺ κάνει τοὺς πολλοὺς ἀπὸ πεῖνα, ἀπὸ πόνο, ἀπὸ τὸ αἴσθημα τῆς ἀδικίας, νὰ φθάνουν στὴν ἀκρότητα. Ἂς πάρουμε ὅμως τὸ πρόβλημα καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τὴν καθαρὰ τεχνική. Ἂς ὑποθέσουμε ὅτι δὲν συμμερίζομαι τὰ ρεύματα, ποὺ θὰ μείνουν ἔξω ἀπὸ τὴν Ἕνωση τοῦ πολιτικοῦ κόσμου. Ἂς ὑποθέσουμε ὅτι, συμφωνώντας κ' ἐγὼ μὲ τὴν ψυχολογία τοῦ παλαιοῦ πολιτικοῦ κόσμου, θεωρῶ ὡς κύρια φροντίδα μου, σὲ ὥρα δουλείας καὶ πολέμου, τὸ πῶς θὰ συγκροτηθῆ αὔριο, ὅταν ἄλλοι μᾶς χαρίσουν τὴν ἐθνική μας ἀνεξαρτησία, μιὰ συμβατικὴ Κυβέρνηση, τὸ πῶς θὰ λυθοῦν μερικὰ ζητήματα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὸ κακὸ παρελθὸν καὶ ὄχι μὲ τὸ ὡραῖο μέλλον, καὶ τὸ πῶς θὰ πείσω ὅσους ἔρχονται σ' ἐπαφὴ μαζί μου ὅτι εἶναι παιδαριώδες νὰ θέλουν νὰ συμβάλουν καὶ νὰ πιστεύουν ὅτι μποροῦν νὰ συμβάλουν στὸν ἐθνικὸ καὶ παγκόσμιο ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα. Ἂν πεισθῶ (ὅπως εἶμαι ἐγὼ πεπεισμένος) ὅτι μεγάλα τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ δὲν συμμερίζονται αὐτὴν τὴν ἄκαιρη ψυχολογία, ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἐμένα μὲ κατέχει, πῶς μπορῶ σὲ ὥρα δουλείας (χωρὶς βῆμα, χωρὶς τύπο καὶ χωρὶς μπαλκόνι) νὰ διαφωτίσω τὰ τμήματα αὐτὰ τοῦ λαοῦ ποὺ ἀνήκουν σὲ ὀργανώσεις ἰσχυρὲς καὶ θ' ἀντιταχθοῦν στὴν Ἕνωση, πῶς μπορῶ νὰ ἀσκήσω ὡς ἡγέτης πολιτικὸς τὸ ἔργο τοῦ διαφωτισμοῦ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσω στὴν Ἕνωση τὴν ἐπικράτησή της καὶ μάλιστα τὴν ἐπικράτησή της χωρὶς ἀνωμαλίες καὶ ἀναστατώσεις ; Τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα μὲ τὸ « Ριζοσπάστη » θὰ καταγγείλη τὴν Ἕνωση σὰν μιὰν Ἕνωση ποὺ ἀντιπερισπᾶ τὸν ἐθνικὸ ἀγῶνα καὶ ποὺ τρα-

βάει τὰ μάτια τοῦ λαοῦ σ' ἕνα ἐσωτερικὸ μονάχα ζήτημα. Οἱ ἀντιβενιζελικῆς καταγωγῆς ἀξιωματικοί, ὀργανωμένοι ἀρκετὰ καλά, θὰ ποῦν (καὶ θὰ βροῦν μεγάλη ἀπήχηση) ὅτι, ἐνῶ τὰ σπίτια μας καίγονται, ἐμεῖς σκαρώνουμε στὰ χαρτιὰ κυβερνήσεις καὶ καθαιροῦμε τὸν Γεώργιο. Οἱ Πλαστηρικοὶ θὰ μᾶς ἀποσπάσουν τὰ πιὸ τολμηρὰ δυναμικὰ στοιχεῖα τοῦ παλαιοδημοκρατικοῦ κόσμου, λέγοντάς τους ὅτι ἡ κρίσιμη στιγμὴ χρειάζεται ἕναν ἄνδρα ἰσχυρὸ καὶ ὄχι κυβερνήσεις δυσκίνητες καὶ παρδαλές. Κι' ὅσο γιὰ τὶς δεκαπέντε κλάσεις τοῦ ἀλβανικοῦ μετώπου, αὐτές, ὀργανωμένες, ὅπως εἶναι, σὲ διάφορες ἐθνικὲς ὀργανώσεις, θὰ θεωρήσουν τὴν Ἕνωση σὰν μιὰ ἄρνηση τῆς γεμάτης παλμὸ ζωῆς τους.

Πῶς θέλετε νὰ διαφωτίσουμε χωρὶς μέσα διαφωτισμοῦ ὅλες αὐτὲς τὶς μᾶζες ; Ἡ Ἕνωση δὲν πρόκειται νὰ διεκδικήση μὲ ἐκλογὲς τὴν ἐπικράτησή της, ὥστε νὰ δικαιολογῆται ἡ φράση σας, ὅτι πρέπει ν' ἀντιταχθῆ στὶς μᾶζες διαφωτίζοντάς τες. Τὸ παράδειγμα τοῦ Βενιζέλου στὰ 1910, πού, ἐνῶ ὁ λαὸς ἐφώναζε « Συντακτική », αὐτὸς ἀντιτάχθηκε ἐπίμονα καὶ ἐφώναξε « Ἀναθεωρητική », δὲν ἔχει καμμιὰ σχέση μὲ τὴν κρίσιμη μεταβατικὴ ὥρα ποὺ θ' ἀντιμετωπίσουμε αὔριο. Ἐμεῖς δὲν θὰ ἔρθουμε σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ λαό, δὲν θὰ κατεβοῦμε σ' ἐκλογές, ἀλλὰ θὰ πρέπει, πρὶν ἐπικοινωνήσουμε μὲ τὸ λαό, νὰ ἔχουμε τὶς δυνάμεις ποὺ εἶναι ἀναγκαῖες γιὰ νὰ καταλάβουμε τὴν Ἐξουσία. Τὸ ἔργο μας εἶναι λοιπὸν ἔργο ἐπιτελῶν καὶ στρατηγῶν, ὄχι κοινοβουλευτικῶν ἡγετῶν. Μ' ἄλλα λόγια πρέπει νὰ ἐξετάσουμε πόσες καὶ ποιὲς μονάδες διαθέτουμε. Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε λοιπὸν νὰ πῶ ὅτι ἦσαν ἀπόλυτα δικαιολογημένοι οἱ συλλογισμοὶ ἐκεῖνοι ποὺ εἶχα τὴν τιμὴ πρὸ ἡμερῶν ν' ἀναπτύξω ἐνώπιόν σας καὶ ἐνώπιον τοῦ κ. Σοφούλη, συλλογισμοὶ ποὺ δὲν ἔδειχναν διόλου ὅτι ρυμουλκοῦμαι ἀπὸ τοὺς πολλούς, ἀλλὰ ποὺ ἔδειχναν μονάχα ὅτι ἔχω καὶ τὴν τεχνικὴ συνείδηση τοῦ προβλήματος ποὺ ἐτάχθηκα νὰ λύσω. Μὲ ἀντίθετο τὸν κομμουνισμὸ καὶ ὁλόκληρο τὸ « Ἐθνικὸ Ἀπελευθερωτικὸ Μέτωπο », μὲ ἀντίθετο τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ ἀντιβενιζελισμοῦ, μὲ ἀντίθετη τὴν παράταξη τῶν Πλαστηρικῶν ἀξιωματικῶν, μὲ ἀντίθετη τὴν ψυχολογία τοῦ μεγαλυτέρου ὄγκου τῶν κλάσεων τοῦ ἀλβανικοῦ μετώπου, μὲ ἀντίθετες ὅλες αὐτὲς τὶς δυνάμεις, ὄχι μόνο δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ ἐπιβληθοῦμε καὶ νὰ ἐπιβάλουμε τὴν τάξη, ἀλλὰ θὰ προσθέσουμε ἁπλούστατα ἀκόμα ἕναν παράγοντα στὴν ἀσυναρτησία, στὸ χάος, στὴν ἀναρχία.

3. Καὶ ποιὰ εἶναι ἡ θετικὴ λύση ποὺ προτείνω ; Στὴν ἐπιστολή σας γράφετε ὅτι ὅσοι ἔχουν ἀντίρρηση στὴν Ἕνωση τοῦ πολιτικοῦ κόσμου δὲν προβάλλουν καμμιὰ λύση θετικὴ καὶ δυνατή. Δὲν ξέρω τὶ σκέπτονται καὶ τί κάνουν ἄλλοι, ξέρω ὅμως τὶ σκέπτομαι καὶ τὶ (ἐδῶ καὶ δέκα μῆνες) κάνω ἐγώ. Καὶ ξέρω ὅτι τὰ ὅσα σκέπτομαι καὶ τὰ ὅσα κάνω ἐγὼ εἶναι πέρα γιὰ πέρα θετικά, πέρα γιὰ πέρα δυνατά. Συμφιλιώνω, ἑνώνω, ἐμψυχώνω, τονώνω τὴν ἐθνικὴ βούληση καὶ πίστη. Ἂν ἡ γκρίνια καὶ ἡ διάθεση τῆς αἰώνιας ἀντιδικίας (ἀκόμα καὶ ἀπέναντι τῶν μεγάλων μας συμμάχων), ἂν ἡ πικρία καὶ οἱ ἀρνητικότητες ποὺ ἀποτελοῦν τὸ κύριο περιεχόμενο τῆς ψυχολογίας τῶν παλαιῶν κομμάτων θεωρηθοῦν σὰν κάτι τὸ θετικώτερο ἀπὸ τὴ χαρούμενη συμφιλιωτικὴ διάθεση, ἀπὸ τὴν ὑπερκομματική, ὑπερταξικὴ καὶ ὑπερπολιτικὴ ἐθνικὴ βούληση ποὺ διέπει ἐμένα, τότε βέβαια εἶμ' ἐγὼ ἡ ἄρνηση καὶ ἔχουν τὸ μονοπώλιο τῆς θετικότητος ὅσοι κατὰ τὴν διάρκεια καὶ αὐτοῦ ἀκόμα τοῦ ἀλβανικοῦ πολέμου προτιμοῦσαν νὰ γκρινιάζουν παρὰ νὰ ἐμψυχώνουν. Ἐγώ, ὅπως καὶ τότε ἐθεώρησα καθῆκον μου νὰ παρατήσω κάθε κριτικὴ (ἀφοῦ ἡ κριτικὴ δὲν εἶχε ἀποτέλεσμα) καὶ μὲ τὰ λόγια μου καὶ τὸ μικρὸ παράδειγμά μου νὰ συμβάλω στὴν ἑνιαία καὶ χαρούμενη πολεμικὴ ψυχολογία, ἔτσι καὶ σήμερα, ἀκόμα περισσότερο σήμερα, θεωρῶ καθῆκον μου νὰ τοποθετήσω ἐπάνω ἀπὸ κάθε τί ἄλλο τὴν ἑνωτικὴ ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ βούλησή μου. Καὶ προτείνω συγκεκριμένα τὰ ἑξῆς :

Ὅ,τι κάνω ἐγὼ νὰ τὸ κάνουν ὅλοι. Εἶναι τόσο ἁγνό, τόσο ἁπλό, τόσο ἀληθινὸ αὐτὸ ποὺ κάνω, ὥστε ἀπορῶ πῶς δὲν τὸ κάνουν καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι. Ἡ Ἑλλὰς βρίσκεται σὲ πόλεμο καὶ ἡ χώρα της εἶναι ὑπόδουλη. Αὔριο θὰ περάσει μιὰ κρίσιμη μεταβατικὴ στιγμή. Σὲ ὧρες πολέμου καὶ δουλείας καὶ σὲ παραμονὲς μεγάλων κοσμοϊστορικῶν καμπῶν, εἶναι ἀδιόρθωτος Φιλισταιϊσμὸς τὸ νὰ σκαρώνονται κυβερνήσεις, νὰ λύνονται ἐσωτερικὰ ζητήματα καὶ νὰ σχηματίζονται παρατάξεις μὲ ἐμβλήματα παρμένα ἀπὸ τὸ ξεπερασμένο παρελθόν. Ἀντὶ νὰ φτιάχνουμε κυβερνήσεις καὶ νὰ ἐξασφαλίζουμε τὴν ἱκανοποίηση τῶν κομματικῶν ἢ προσωπικῶν συμφερόντων καὶ φιλοδοξιῶν μας, ἂς βάλουμε κατὰ μέρος τὰ κόμματά μας καὶ τὰ πρόσωπά μας, ἂς παροτρύνουμε τὰ δυναμικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπηρεάζουμε νὰ ἑνωθοῦν μεταξύ τους, ἂς διατηρήσουμε στὴν ἑνωτικὴ αὐτὴ προσπάθεια μιὰν ἐποπτεία ξένη πρὸς κάθε προσωπικὴ φιλοδοξία, ἂς βάλουμε τὰ ἑνωμένα στοιχεῖα νὰ βροῦν τὴν ἐκπροσώ-

πησή τους σὲ μιὰν ἐπιτροπὴ ποὺ στὴν κρίσιμη ὥρα δὲν θὰ ὀνομασθῆ Κυβέρνηση, ἀλλὰ θὰ εἶναι μιὰ ἐθνικὴ ἐπιτροπὴ ταγμένη νὰ ἐπιβάλη τὴν τάξη καὶ νὰ ἔρθη στὴν πρώτη ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἔξω (μὲ τοὺς Ἕλληνες καὶ μὲ τοὺς Συμμάχους), ἂς ἀρκεσθοῦμε σ' αὐτὸ τὸ καθαρὸ ἐθνικὸ ἔργο, καὶ τότε — τότε ὅλα τ' ἄλλα θὰ ἐξελιχθοῦν ὁμαλὰ καὶ χωρὶς νέους διχασμούς, θὰ πάρουν τὴ φόρμα καὶ τὸ περιεχόμενο ποὺ ἡ μεγάλη ἐκείνη ἱστορικὴ ὥρα θὰ ἀπαιτήση. Ἂν δὲν βρίσκουμε ὡς τὴ στιγμὴ αὐτὴ τὴ λύση, δὲν τὴν βρίσκουμε γιατὶ ἁπλούστατα ὁ καθένας ζητάει νὰ βρῆ τὴ λύση ἐκείνη, ποὺ τοῦ συμφέρει καὶ δὲν συμφέρει σὲ ἄλλους. Ὅταν κινδυνεύη τὸ Ἔθνος, χρειάζονται ὑποχωρήσεις ἀπ' ὅλες τὶς πλευρές, καὶ ἀπὸ τοὺς μονίμους ἀξιωματικοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀποτάκτους, καὶ ἀπὸ τοὺς δημοκρατικοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς βασιλόφρονες, καὶ ἀπὸ τοὺς δεξιοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀριστερούς.

4. Ἡ λύση ποὺ προτείνω θὰ σᾶς φανῆ ἴσως ἀδύνατη. Θὰ μοῦ πῆτε : Πῶς θὰ συμφωνήσουν ὅσοι ἔχουν τόσο διαφορετικὲς ἀντιλήψεις ; Πῶς θὰ πεισθοῦν νὰ προβοῦν σὲ ἀμοιβαῖες ὑποχωρήσεις ;

Θὰ σᾶς ἀπαντήσω, βασισμένος στὴν προσωπική μου πεῖρα τῶν τελευταίων δέκα μηνῶν καὶ θὰ συνδυάσω τὴν ἀπάντησή μου μὲ τὸ πρόβλημα ἐκεῖνο, ποὺ στὴν ἐπιστολή σας τὸ χαρακτηρίζετε ὡς παιδαριῶδες. Στοὺς δέκα τελευταίους μῆνες ἔφερα σὲ μιὰ ψυχικὰ στενώτατη ἐπαφὴ ἀξιωματικοὺς δημοκρατικοὺς καὶ μάλιστα Πλαστηρικοὺς μὲ ἀξιωματικοὺς ἀντιβενιζελικοὺς καὶ μάλιστα βασιλόφρονες. Ποιὸ σύνθημα εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κατάφερε νὰ τοὺς ἐμπνεύση ; Τὸ σύνθημα ποὺ ἐμπνέει σήμερα κ' ἐξακολουθεῖ ἔντονα νὰ ἐμπνέη (παρ' ὅλη τὴν πεῖνα καὶ τὴν συμφορὰ) τὸ μέγιστο μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ εἶναι τὸ σύνθημα « ὁ Ἐθνικὸς Ἀγών ». Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι μόνο τὸ σύνθημα τοῦτο ἑνώνει, ἐνῶ ὅλα τ' ἄλλα χωρίζουν. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ τὸ ἀντιπαρέλθουμε μὲ τὴν ἄνετη νοικοκυρίστικη σκέψη, ὅτι δὲν περνάει ἀπὸ τὸ χέρι μας νὰ ἐλευθερωθοῦμε. Καὶ μόνο τὴν ψυχικὴν ἑνότητα ἂν μπορῆ νὰ ἐξασφαλίση τὸ σύνθημα τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀγῶνος, τὶ ἄλλο μεγαλύτερο κέρδος ζητᾶτε ; Κανένας (οὔτε ὁ πιὸ ἐλαφρόμυαλος) δὲν ἰσχυρίζεται στὰ σοβαρά, ὅτι μποροῦμε ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες μονάχοι μας ν' ἀποτινάξουμε τὸν ξενικὸ ζυγό. Ἄν, ὅμως, ἡ ἰδέα ὅτι μποροῦμε νὰ τὸ κάνουμε μᾶς ἐμπνέη, μᾶς ἑνώνη ὅλους καὶ μᾶς χαροποιῆ, γιατὶ νὰ κρυώνουμε τὴν καρδιὰ τοῦ ἀποφασισμένου καὶ χαρούμενου μὲ τὶς ἀρνητικὲς

ἐκεῖνες συνταγὲς τῆς σωφροσύνης, ποὺ κοντὰ στ' ἄλλα ἔχουν καὶ τὸ ὀδυνηρὸ ἀποτέλεσμα ὅτι διασποῦν ὅσους ἑνώνει καὶ ἀδελφώνει ἡ ἔστω ἀφελέστατη ἰδέα τοῦ 'Εθνικοῦ 'Αγῶνος ;

Ἄλλωστε, ἡ ἰδέα αὐτὴ δὲν εἶναι δὰ καὶ τόσο ἀφελὴς ὅσο τὴ λέμε. Τὸ ἔνστικτο τοῦ λαοῦ εἶναι σοφώτερο ἀπὸ τὴ σωφροσύνη μας. 'Ο λαὸς πιστεύει καὶ ἐμπνέεται, ἐνῶ ἐμεῖς ζυγίζουμε τὰ πάντα. Δὲν νομίζετε, ὅμως, ὅτι οἱ προϋπολογισμοὶ τῶν ἠθικῶν κονδυλίων ἑνὸς ἔθνους δὲν καταρτίζονται ὅπως οἱ λογιστικοὶ προϋπολογισμοὶ ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ ὑλικὰ σταθμητὲς ποσότητες ; 'Η φράση ποὺ ἀκούγεται συχνὰ ἀπὸ μερικὰ στόματα, ἡ φράση ὅτι ἡ 'Ελλὰς ἔκανε στὴν 'Αλβανία μὲ τὸ παραπάνω τὸ χρέος της καὶ ὅτι ἑπομένως μπορεῖ νὰ περιμένη νὰ εἰσπράξη τὴν ἀμοιβή της, εἶναι μιὰ φράση ποὺ δὲν συμμερίζομαι διόλου. Τὸ Χθὲς δὲν αἴρει τὶς ὑποχρεώσεις τοῦ Σήμερα καὶ τοῦ Αὔριο. Τὴν ἱστορική τους παρουσία οἱ ζωντανοὶ λαοὶ δὲν τὴν ἀνάγουν ποτὲ στὸ παρελθόν, εἴτε μακρινὸ εἴτε κοντινὸ εἶναι τὸ παρελθὸν τοῦτο. Τὸ χρέος μας τὸ ἐκάναμε βέβαια μὲ τὸ παραπάνω, ἀλλὰ πάντα ὑπάρχει καὶ κάτι ἀκόμα παραπάνω. Δὲν μποροῦμε, βέβαια, μὲ τὶς δικές μας μονάχα δυνάμεις, ν' ἀπελευθερώσουμε τὸν τόπο μας. Σύμφωνος, συμφωνότατος. Μήπως ὅμως οἱ Μακεδονομάχοι ἐνόμιζαν ὅτι μόνοι τους μερικοὶ σκόρπιοι ἀντάρτες θ' ἀπελευθέρωναν τὴ Μακεδονία ; Μήπως τάχα ἕνα ἀποκεκομμένο μικρὸ σῶμα ποὺ σκέπτεται νὰ φανεῖ ἀντάξιο τῆς σημαίας του πιστεύει ὅτι ἀκολουθώντας τὸ δρόμο τῆς τιμῆς ἐξασφαλίζει τὴ νίκη στὴν πατρίδα του ; Ὄχι. Τίποτε ἀπ' αὐτὰ δὲν πιστεύει. Πιστεύει ἁπλούστατα ὅτι κάνει τὸ ἱερό του χρέος. Καὶ κατέχεται ἀπὸ τὴ βαθειά, βαθύτατη, χαρά, ὅτι τὸ κάνει. Γράφοντας τὰ λόγια αὐτά, τὰ γράφω ἐμπνευσμένος καὶ ἀπὸ τὸ δικό σας τὸ παράδειγμα. Καὶ ὅπως εἶχα ἐγὼ τὴν τύχη νὰ ἐμπνευσθῶ ἀπὸ σᾶς, ἔτσι θάθελα νάχουν καὶ οἱ μεταγενέστεροι τὴν τύχη νὰ ἐμπνευσθοῦν ἀπὸ πράξεις καὶ παραδείγματα τοῦ 1942. Δὲν εἶναι λοιπὸν διόλου παιδαριώδης ἡ ἰδέα τοῦ 'Εθνικου 'Αγῶνος. Πρῶτον : ἐμπνέει, ζωοποιεῖ, γεννάει αἰσιοδοξία καὶ δὲν ἀφίνει τὴν ὑπέροχη πηγὴ ποὺ ἄνοιξε στὴν ψυχὴ τῶν 'Ελλήνων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀλβανικῆς ἐκστρατείας νὰ στερέψη. 'Απὸ τὴν πηγὴ αὐτὴ ποὺ πρέπει νὰ διατηρηθῆ ζωντανή, περιμένω τὴν αὔριανὴ ἀναγέννηση τοῦ Ἔθνους, τὴν ψυχολογία τῆς δημιουργικῆς αἰσιοδοξίας. Δεύτερον : 'Η ἰδέα ὅτι κάπως μποροῦμε νὰ συμβάλουμε στὸν ἐθνικὸ καὶ τὸν παγκόσμιο ἀγῶνα αἴρει τὶς ἀντιθέσεις μεταξύ μας, μᾶς ἑνώνει, μᾶς κάνει νὰ δίνουμε ὅλοι μεταξύ μας

τὰ χέρια. Τὴν ἑνότητα τὴ θεωρῶ πολυτιμότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη ἰδεολογία, καὶ ἀφοῦ μπορεῖ νὰ ἐξαγορασθῆ μ' ἕνα νόμισμα τόσο ἀγνό, ὅπως εἶναι ἡ πίστη στὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα καὶ στὴ δυνατότητά του, γιατὶ τάχα ν' ἀρνηθοῦμε τὴν πρακτικότητα καὶ τὴ σοβαρότητα τοῦ νομίσματος αὐτοῦ; Ἡ πεῖρα τῶν δέκα τελευταίων μηνῶν μοῦ δείχνει ὅτι κάποιον τομέα στὸ παγκόσμιο μέτωπο μπορεῖ ν' ἀποτελέση καὶ μιὰ περιοχὴ ποὺ κατέχεται. Ἂν ὄχι τίποτε ἄλλο, ἡ τόνωση τῆς ἐθνικῆς ὑπερηφάνειας τοῦ ὑπόδουλου λαοῦ, μιὰ τόνωση ποὺ χρειάζεται ὀργάνωση κ' ἐργασία, προκαλεῖ ρωγμὲς μέσ' στὸ ἠθικὸ τῶν κατακτητῶν καὶ προσθέτει κάποιο μικρὸ (ἔστω πολὺ μικρό, ὡστόσο πολύτιμο) λιθαράκι στὸ οἰκοδόμημα τῆς Νίκης. Καὶ θὰ μποροῦσα πολλὰ ἀκόμα νὰ προσθέσω. Ἡ ἱστορία μπορεῖ ἴσως (ὅπως λέτε) νὰ πιστοποιῆ ὅτι ἕνας ὑπόδουλος λαός, ἄοπλος καὶ ἀσύνδετος, δὲν μπορεῖ νὰ τὰ βάλη μ' ἕναν πάνοπλο καὶ τελείως ὀργανωμένο κατακτητή, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἱστορία πιστοποιεῖ ἐπίσης, ὅτι λαοὶ ποὺ σὲ ὥρα πολέμου καὶ δουλείας δὲν πιστεύουν στὴ δυνατότητα νὰ συμβάλουν κάπως καὶ οἱ ἴδιοι στὴν ἀπελευθέρωσή τους, βγαίνουν ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς δουλείας μαραζωμένοι, ἠθικὰ ξεπεσμένοι, ἀνίκανοι ν' ἀναλάβουν μὲ χαρὰ καὶ αἰσιοδοξία τὸν μεγάλο ἀγῶνα τῆς εἰρήνης. Τί εἶναι ἐκεῖνο ποὺ τονώνει σήμερα τὴν ἀπελευθερωτικὴ βούληση τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ;

Μήπως τὸν τονώνουν οἱ πολιτικολογίες καὶ οἱ ἐσωτερικές μας ἀντεγκλήσεις, ἡ συζήτηση γύρω ἀπ' τὸ πρωτόκολλο τῶν κομμάτων καὶ ἡ δήλωση ὅτι τὴ μοῖρα τοῦ ζυγοῦ πρέπει παθητικὰ νὰ τὴν ἀνεχθοῦμε; Ὄχι. Τὴν ἀπελευθερωτικὴ (καὶ ἐπομένως τὴν ἀναγεννητικὴ) βούληση τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ τὴν τονώνουν οἱ σεμνὲς καὶ ὡραῖες ἐκδηλώσεις τῶν φοιτητῶν στὶς ἐθνικές μας ἐπετείους, ἡ στάση μερικῶν ἐντίμων καὶ ἐμπνευσμένων καθηγητῶν καὶ ἡ ἄδικη παύση τοῦ ἑνός*, οἱ πληροφορίες ὅτι ἔντιμοι Ἕλληνες βρίσκονται καὶ σαπίζουν στὶς φυλακὲς ἢ καταζητοῦνται ἀπὸ τὸν κατακτητὴ καὶ μολονότι καταζητοῦνται μένουν ἀσύλληπτοι, οἱ ὑπέροχες θυσίες ἁπλῶν Ἑλλήνων στὴν ὕπαιθρο ὅπου ἔχουν σημειωθῆ παραδείγματα ὑπέρτατου ἤθους, καὶ ἄλλα ἀνάλογα γεγονότα. Φαντασθῆτε γιὰ μιὰ στιγμὴ μιὰν Ἑλλάδα ποὺ θὰ περνοῦσε ἀπὸ τὸ στάδιο τῆς δουλείας χωρὶς νὰ σημειωθοῦν καὶ μερικὰ παραδείγματα ἀνδρισμοῦ, ἐπιπόλαιου ἔστω κι' ἀσυλλόγιστου ἀνδρισμοῦ.

* Πρόκειται περὶ τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου.

Μήπως δὲν ἦταν ἐπιπόλαιος, ἂν κριθῆ μὲ τὰ μάτια τῆς νοικοκυρίστικης σοφίας, ὁ ὑπέροχος ἀνδρισμὸς ἑνὸς Παύλου Μελᾶ; Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὡραῖες σελίδες στὴν ἱστορία τῶν λαῶν, οἱ παιδαγωγικὰ ἀποδοτικώτερες σελίδες, εἶν' ἐκεῖνες ποὺ δὲν εἶχαν ἄμεση πρακτικὴ ἀποδοτικότητα. Ἕνας ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς ἀρχηγούς, ποὺ ὡς ἄτομο τὸν τιμῶ ἰδιαίτερα (ὅπως ἄλλωστε τιμῶ καὶ σέβομαι καὶ ὅλους τοὺς ἄλλους) μοῦ εἶπε μιὰ μέρα ὅτι θεωρεῖ ὡς πρώτη ἀρετὴ τοῦ πολιτικοῦ τὴ σωφροσύνη κι' ὡς δεύτερη τὴ γενναιότητα. Γιατὶ τάχα νὰ θεσπίσουμε μιὰν ἀξιολογικὴ ἱεραρχία γιὰ τὶς ἀρετὲς τοῦ πολιτικοῦ καὶ νὰ μὴν ποῦμε — πρᾶγμα πολὺ σωστότερο — ὅτι πρώτη ἡ σωφροσύνη, ἀλλὰ πρώτη καὶ ἡ γενναιότης; Εἶναι τάχα ἀνάγκη νὰ τρέφεται καὶ νὰ παχαίνει ἡ σωφροσύνη εἰς βάρος τῆς γενναιότητος; Ἀσφαλῶς ὄχι, καὶ ἀκόμα λιγώτερο εἶναι ἐπιτετραμμένη ἡ ἀξιολογικὴ τοποθέτηση ποὺ ἐμνημόνευσα παραπάνω, σὲ ὧρες δουλείας, σὲ ὧρες ὅπου καὶ τὸ ἁπλὸ παράδειγμα μπορεῖ νὰ εἶναι ἱστορικὰ καὶ ἠθικὰ ἀποδοτικώτερο ἀπὸ πολλὲς σκόπιμες καὶ ὑπερβολικὰ μετρημένες πράξεις (ἢ μᾶλλον ἀπραξίες).

Ὅποιος ξέρει νὰ μυρίζεται τὸν ἀέρα τῆς ἱστορίας καταλαβαίνει ὅτι μπήκαμε στὸν πρόλογο μιᾶς νέας περιόδου τῆς ἱστορίας. Γιὰ νὰ οἰκοδομηθῆ μιὰ νέα ἐποχὴ γερά, χρειάζεται περισσότερο παραδείγματα παρὰ πολιτικὲς μανοῦβρες, χρειάζεται περισσότερο ἠθικὲς ἐπιταγὲς παρὰ συνταγὲς σωφροσύνης. Λυποῦμαι κ' ἐγὼ βαθύτατα ποὺ δὲν μπόρεσα νὰ συμφωνήσω μ' ὅσα γράφετε στὴν ἐπιστολή σας. Ὡστόσο, ἡ διαφωνία μας δὲν ἐπηρεάζει διόλου (τὸ διαπιστώνω αὐτὴ τὴ στιγμὴ μέσα μου μὲ χαρὰ) τὴ βαθειὰ ψυχικὴ σχέση ποὺ νοιώθω νὰ μὲ ἑνώνη μαζί σας. Ὅπως ἐκτιμῶ κ' ἐγὼ βαθύτατα τὴν ἑλληνικώτατη πηγὴ τῶν σκέψεών σας, ἔτσι εἶμαι βέβαιος ὅτι θὰ θελήσετε καὶ σεῖς ν' ἀναγνωρίσετε τὴν ἀπόλυτη εἰλικρίνεια τῶν δικῶν μου ἰδεῶν.

ΠΑΝΑΓ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἀθῆναι, Φεβρουάριος 1942

ΤΡΙΤΟΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ

1942 — 1944

ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΔΙΑΤΑΓΗ

Πρὸς

τὰς ἐνόπλους Ἑλληνικὰς δυνάμεις ξηρᾶς,

θαλάσσης καὶ ἀέρος

Ὕστερα ἀπὸ δεκαπέντε μηνῶν ἀπουσία τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ ἀπὸ κάθε μέτωπο, μιὰ μεγάλη Ἑλληνικὴ μονὰς ἀντικρύζει καὶ πάλι τὸν ἐχθρό, ἀντικρύζει τὸ θάνατο, ἀντικρύζει τὴ δόξα. Σᾶς καλῶ νὰ μελετήσετε ὅλοι μέσα σας — καὶ ὁ καθένας μόνος του σὲ μιὰν ὥρα βαθειᾶς περισυλλογῆς — τὴ σημασία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ.

Στὶς 28 Ὀκτωβρίου τοῦ 1940 ἄρχισε ὁ μέγας καὶ ὡραῖος μόχθος μας στὴν Ἤπειρο καὶ στὴν Ἀλβανία.

Τὰ ὀχυρὰ τῆς Μακεδονίας καὶ ἡ Κρήτη συμπλήρωσαν τὶς σελίδες τῆς ἐποποιίας ἐκείνης.

Τὸν Μάϊο τοῦ 1941, ὁ ἐχθρὸς ἐνόμισε ὅτι εἶχε διαλυθῆ καὶ τὸ τελευταῖο ἴχνος Ἑλληνικοῦ στρατοῦ.

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1942 τὸ Ἑλληνικὸ πυροβολικὸ ἄρχισε πάλι νὰ χτυπάει τὸν ἐχθρό, τὸ Ἑλληνικὸ πεζικὸ στέκεται ὁλόρθο ἀπέναντί του, τὰ ταχυκίνητα στοιχεῖα μας καὶ τὸ Ἑλληνικὸ μηχανικὸ ὀργώνουν τὴν ἔρημο, οἱ Ἑλληνικὲς διαβιβάσεις μεταβιβάζουν καὶ πάλι πολεμικὲς διαταγὲς καὶ ἀναφορές, καὶ ἐπιτελεῖο Ἑλληνικῆς μεγάλης μονάδος εἶναι σκυμμένο ἐπάνω σὲ χάρτες στρατηγικοὺς καὶ ἔχει τὴν εὐθύνη γιὰ ἕνα σημαντικὸ τομέα τῆς ἐρήμου.

Οἱ μεγάλοι καὶ γενναῖοι σύμμαχοί μας, οἱ Βρετανοί, μᾶς ἐτίμησαν μὲ μιὰν ἐμπιστοσύνη ποὺ μᾶς συγκινεῖ βαθύτατα. Τοὺς δίνουμε τὴν ἱερὴ ὑπόσχεση ὅτι θὰ τοὺς τιμήσουμε καὶ ἐμεῖς.

Στὶς 11 Σεπτεμβρίου στήθηκαν ἐπάνω σὲ κορμιὰ Ἑλλήνων οἱ πρῶτοι ξύλινοι σταυροὶ στὰ βάθη τῆς ἐρήμου. Ἐθεώρησα χρέος μου νὰ σταθῶ σὲ στάση προσοχῆς καὶ ν' ἀποκαλυφθῶ ἐμπρός τους ἐν ὀνόματι τῶν ἐνόπλων Ἑλληνικῶν δυνάμεων καὶ ἐν ὀνόματι ὁλοκλήρου τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Ξέρω καλὰ

ὅτι παρόντες μαζί μου, τὴν ὥρα ἐκείνη, ἦσαν ὅλοι οἱ Ἕλληνες πού ὑπάρχουν στὸν κόσμο.

16 Σεπτεμβρίου 1942

'Ο ὑπουργὸς τῆς 'Εθνικῆς 'Αμύνης
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Κάϊρον, 15.12.1942

ΚΡΥΠΤΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ
ΠΡΟΣ
ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΝ

ΛΟΝΔΙΝΟΝ

Διὰ κ. Πρωθυπουργόν. Ἐν συνεχείᾳ ἡμετέρου χθεσινοῦ. Ἀνακοινῶ ὑμῖν κατωτέρω τηλεγράφημα ὅπερ ἀπεστάλη ἐκ μέρους μου πρὸς κ. Ἤντεν μέσῳ ἐνταῦθα ἀγγλικοῦ Ὑπουργείου μετὰ τὴν ὑπὸ τούτου ἐπισήμως γενομένην εἰς ἐμὲ σήμερον κοινοποίησιν τοῦ κειμένου τῆς προετοιμαζομένης δηλώσεως. Ἀντίγραφον κατωτέρω τηλεγραφήματος παρέδωσα καὶ εἰς τὸν ἐνταῦθα πρεσβευτὴν Ἡνωμένων Πολιτειῶν.

1) Ἡ ἐπικειμένη δήλωσις τῆς Βρετανικῆς Κυβερνήσεως σχετικῶς μὲ τὴν Ἀλβανίαν θὰ ἔχῃ ὀδυνηρότατον ἀντίκτυπον εἰς τὸν μαχόμενον, πεινῶντα, φυλακιζόμενον καὶ τὰ πάντα ὑφιστάμενον διὰ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ κόσμου Ἑλληνικὸν Λαόν.

2) Ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς ἐν ὥρᾳ πολέμου γνωρίζει κάλλιστα ὅτι δὲν πρέπει νὰ διατυπώνῃ ἀξιώσεις, ἀλλὰ τὸ ὅτι καὶ τὴν 28ην Ὀκτωβρίου τοῦ 1940 καὶ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1941, καὶ ἀδιακόπως μέχρι σήμερον, ἐτήρησε καὶ τηρεῖ σιωπὴν ὡς πρὸς τὰ δίκαια καὶ τὰς προσδοκίας του καὶ δὲν κάμνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ θυσιάζεται ἀσυζητητί, τὸ γεγονὸς τοῦτο δὲν σημαίνει διόλου ὅτι θὰ δεχθῇ ἄνευ βαθείας πικρίας καὶ μεγάλης ψυχικῆς ἀντιδράσεως φράσεις ἐκδηλούσας ἀδιαφορίαν ἔναντι τῶν προσδοκιῶν του καὶ περιφρόνησιν ἔναντι τῶν ἐλπίδων του. Ὅταν διὰ τὸν ἑαυτόν του δὲν ἤκουσε μέχρι τοῦδε ἀπὸ τὰ χείλη τῶν ἡγετῶν τῆς Μεγάλης Βρετανίας ἄλλην τινα ὑπόσχεσιν εἰ μὴ τὴν αὐτονόητον φράσιν ὅτι θὰ ἀνακτήσῃ τὴν ἀνεξαρτησίαν του, θὰ παραξενευθῇ καὶ θὰ πικραθῇ βαθύτατα ἀκούων τὴν αὐτὴν φράσιν λεγομένην περὶ τῶν Ἀλβανῶν, οἱ ὁποῖοι θὰ ἠδύναντο νὰ περιμένουν μέχρι τέλους τοῦ πολέμου διὰ νὰ ἀκούσουν ποία πρόκειται νὰ εἶναι ἡ μελλοντική των θέσις. Καὶ θὰ διερωτηθῇ ὁ Ἑλληνικὸς Λαός : Μήπως πρόκειται νὰ λεχθοῦν

τὰ ἴδια αὔριον καὶ ὑπὲρ τῆς Βουλγαρίας ; Καὶ ἕνα ἄλλο ἐρώτημα θὰ προκύψῃ εἰς τὴν συνείδησιν ὅλων τῶν Ἑλλήνων: Πῶς συμβαίνει νὰ λέγεται διὰ τὸ δῆθεν πρῶτον θῦμα τῆς Ἰταλίας, διὰ τὴν Ἀλβανίαν, ἥτις ἐπρόδωσε τὴν ἑνότητα τῶν Βαλκανίων, ὅ,τι δὲν ἐλέχθη ἀκόμη διὰ τὸ πραγματικὸν πρῶτον θῦμα, δηλαδὴ διὰ τὰ Ἑλληνικώτατα ἡρωϊκὰ Δωδεκάνησα ;

3) Ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ μαχομένου Ἑλληνικοῦ Λαοῦ καὶ τῶν ἐν Μέσῃ Ἀνατολῇ ἐνόπλων Ἑλληνικῶν Δυνάμεων ἔχω ὑποχρέωσιν νὰ κάμω θερμὴν πρὸς τὴν Βρετανικὴν Κυβέρνησιν ἔκκλησιν — καὶ δὴ πρὸς τὸ κοινὸν συμμαχικὸν συμφέρον — ὅπως ἀπόσχῃ τῆς μελετωμένης δηλώσεως. Ἐνῷ ἡ στρατηγικὴ σκοπιμότης ἡ τυχὸν ὑπαγορεύουσα τὴν δήλωσιν ταύτην εἶναι ἀσήμαντος, ἡ στρατηγικὴ σκοπιμότης ἡ διὰ τῆς δηλώσεως ταύτης παραβλεπομένη εἶναι μεγίστη. Ἂν γίνῃ ἡ δήλωσις, τὰ ἀποτελέσματα θὰ εἶναι τὰ ἑξῆς :

α) Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός, ἀντὶ ἀμοιβῆς καὶ ἐνισχύσεως, θὰ δεχθῇ βαθεῖαν ἀπογοήτευσιν.

β) Ἡ ἀπογοήτευσις αὕτη θὰ μειώσῃ τὴν ἀντίστασίν του καὶ δὴ τὴν στιγμήν, καθ' ἣν ὁ ἐν Ἑλλάδι ἀγὼν εἰσῆλθεν εἰς τὴν κρισιμωτέραν φάσιν του καὶ αἱ συμμαχικαὶ δυνάμεις πλησιάζουν εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Ἑλλάδος.

γ) Ἡ προπαγάνδα τοῦ Ἄξονος θὰ ἐκμεταλλευθῇ ἐν Ἑλλάδι τὴν ὀππορτουνιστικὴν δήλωσιν εἰς βάρος τῆς Μεγάλης Βρετανίας.

δ) Οἱ Ἕλληνες, ἀπογοητευμένοι ἐν ὥρᾳ πείνης, ὑπερτάτων θυσιῶν καὶ μετὰ διετῆ ἀδιάκοπον ἀγῶνα, θὰ στρέψουν κατ' ἀνάγκην τὴν ἐλπίδα των ἀλλοῦ. Ποτὲ πρὸς τὸν Ἄξονα. Πιθανώτατα πρὸς τὴν Ρωσίαν.

ε) Ἐκπρόσωποι τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, ὡς ὁ ὑποφαινόμενος, εἶναι ζήτημα ἐὰν θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ παραμείνουν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Κυβερνήσει χωρὶς νὰ χάσουν τόσον μέρος τοῦ ἠθικοῦ των κύρους, ὅσον εἶναι ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἄσκησιν τῶν καθηκόντων των.

4) Νομίζω ὅτι θὰ ἦτο βαρεῖα παράλειψις συμμαχικοῦ χρέους, ἐὰν δὲν ἔθετα ἐγκαίρως ὑπ' ὄψιν τῆς Βρετανικῆς Κυβερνήσεως τὰ ἀνωτέρω. Παρακαλῶ νὰ πιστευθῇ ὅτι διὰ τοῦ παρόντος τηλεγραφήματος δὲν προτίθεμαι νὰ ἐγκαινιάσω ἄκαιρον περὶ μεταπολεμικῶν διαρρυθμίσεων συζήτησιν, ἀλλὰ θίγω ζητήματα κρίσιμα, ἅτινα συνδέονται ἀρρήκτως μὲ τὴν ἐπιτυχῆ διεξαγωγὴν τοῦ πολέμου.

ΠΑΝΑΓ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

AIDE MEMOIRE

ἐπιδοθὲν ὑπὸ τοῦ Λόρδου Moyne

εἰς τὸν Παν. Κανελλόπουλον

Following the Greek Vice President's call on the evening of the 15th December, 1942, Lord Moyne addressed a telegram to the Secretary of State for Foreign Affairs informing him of His Excellency's representations and suggesting that the proposed Declaration regarding Albanian Independence should be modified in order to make it clear that readjustements of frontiers were not excluded.

2. A telegram was subsequently received stating that the Greek Ambassador in London had left a Note with Mr. Eden expressing concern at the proposed statement. The Greek Ambassador was told that the Greek Government need feel no anxiety, in view of the fact that they had been definitely informed by His Majesty's Government that all questions concerning the frontiers of Albania remained to be settled at the Peace Conference. This was the principle which His Majesty's Government had adopted ever since the war began in regard to all territorial questions. It was furhter the intention to amplify the proposed statement in order to make it clear that His Majesty's Government regard the question of frontiers of the Albanian State after the war as a matter which will have to be considered at the Peace Conference.

Furthermore, British broadcasts to Greece will draw attention to the fact that the frontier question is left open, and that the Greek people will thus have an opportunity of putting forward their claim to Southern Albania at the end of the war.

3. On receipt of the Greek Vice President's personal telegram, Mr. Eden telegraphed to the Deputy Minister of State requesting that His Excellency be informed, in reply,

of the text of the following communication made to Monsieur Tsouderos on the 16th December, 1942:

«The principal object in making the statement about Albania is to make it quite clear that in no circumstances could we recognize that Italy has any claim or interest in Albania. It is one of the weapons in our present campaign against Italy. It seems to me clearly in the interests of Greece that the position of H.M. Government in this respect should be clear beyond any doubt. I may point out that U.S. Governmnet on December 11th made an announcement in favour of restoration of a Free Albania.

Statement in no way prejudices the question of Greek territorial claims. I realize that Greeks would wish us to come out in support of Greek claims to Southern Albania but I feel sure that you will realize on reflection the wisdom of our policy not to discuss territorial questions during the war. If we once began to embark upon such discussions now with one or other of our Allies and friends, the result would be a state of inextricable confusion. At the same time the door remains open. The statement has now been amplified to make this clear beyond doubt».

4. After hearing this explanation, M. Tsouderos informed Mr. Eden that the Greek Government understood the course which His Majesty's Government were taking, and had themselves decided to make a statement, commenting on His Majesty's Government Declaration, in the following terms:

«This declaration accords with the fundemendal principles for which the democratic peoples are today fighting against the Axis tyranny. The purposes of our struggle is to restore freedom and independence to peoples who have their own national consciousness, in particular, of small peoples who as Germany has proclaimed must become slaves of the great powers.

Very properly certain reservations are embodied in the declaration. For example (a) it does not prejudice territorial questions such as the question of Northern Epirus which is of paramount interest to Greece. We are urging that such questions should be decided after

the war in accordance with the inalienable historic rights of peoples who have fought and in accordance with guiding priciples affording them security against a reccurence of treacherous aggression initiated from neighbouring territories. (b) It does not concern itself with the political régime of Albania or with its form of Government for, as is expressly stated, these questions will be judged by the Albanian people after the war. (c) It does not prejudice Albania's position in relation to any agreements which may in future be signed between the Balkan States.

On the contrary the declaration recognizes the interest which neighbouring Balkan States have in Albania whereas untill now the predominant tendencies have been those which reinforced Italy's imperialistic designs and interests. Thus the British Government's declaration concerning the independence of Albania not only accords with the principles for which we are fighting, but it is a just one in the light of their Balkan Allie's interests. »

In the light of the foregoing explanation, and of the amendment to the proposed Declaration, Mr. Eden hopes that, on reconsideration, Monsieur Canellopoulos will understand and approve the course which His Majesty's Government are taking.

Cairo

17th December, 1942.

Κάϊρον, 17·12.1942

ΚΡΥΠΤΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ

ΠΡΟΣ

ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΝ

ΛΟΝΔΙΝΟΝ

Διὰ κ. Πρωθυπουργόν.

Εἰς ἀπάντησιν διακοινώσεως τοῦ Λόρδου Μόϋν περιεχούσης ἀπόψεις κ. Ἤντεν καὶ μετὰ μακρὰν μετ' αὐτοῦ συζήτησιν, παρέδωσα εἰς Ἀγγλικὸν Ὑπουργεῖον πρὸς διαβίβασιν εἰς κ. Ἤντεν κάτωθι τηλεγράφημά μου:

1) Ἐπιμένω εἰς τὴν διαπίστωσιν τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ γενομένη δήλωσις θὰ ἔχῃ ὀλεθρίαν ἀπήχησιν ἐν Ἑλλάδι καὶ ὅτι ἑπομένως εἶναι λίαν ἀτυχὴς καὶ ἀπὸ στρατηγικῆς ἀπόψεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἠθικῆς, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς κατὰ τὰς ὥρας αὐτὰς θὰ ἐδικαιοῦτο, ἀντὶ ἀπογοητεύσεων, νὰ ἀναμένῃ ἠθικὰς ἐνισχύσεις.

2) Λέγων τὰ ἀνωτέρω, δὲν ἐννοῶ διόλου ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς εἶναι κατὰ τῆς ὑπάρξεως ἀνεξαρτήτου Ἀλβανίας, ἀλλά:

α) Τὸ πρόβλημα τῆς Ἀλβανίας ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ εἶναι πρόβλημα ὅπερ — ὅπως καὶ ὅλα τὰ βαλκανικὰ προβλήματα καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου — δὲν εἶναι κατ' ἀρχὴν νοητὸν νὰ λύεται ἄνευ διαπραγματεύσεως μεταξὺ τῶν Μεγάλων Συμμάχων καὶ τῆς Ἑλλάδος.

β) Τὸ πρόβλημα τῆς Ἀλβανίας συνδέεται ὡς πρὸς μίαν οὐσιώδη γεωγραφικὴν πλευρὰν του μὲ ἱστορικά, ἐθνολογικὰ καὶ νομικὰ δίκαια τῆς Ἑλλάδος, τὰ ὁποῖα, ἀποσιωπώμενα εἰς μίαν περὶ Ἀλβανίας δήλωσιν, γεννοῦν εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι τὰ δίκαια ταῦτα δὲν προκαλοῦν τὴν συμπάθειαν τῆς Μεγάλης Βρετανίας.

γ) Ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς θὰ διερωτηθῇ: διατί ὅταν ἔχυνε τὸ αἷμα του ἐν Ἀλβανίᾳ, μαχόμενος ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τοῦ κόσμου ὁλοκλήρου καὶ ἀντιμετωπίζων τὴν ἐχθρικὴν στάσιν τοῦ ἀλβανικοῦ λαοῦ, ἡ Μεγάλη Βρετανία δὲν ἐσκέφθη νὰ κάμῃ δήλωσιν ὑπὲρ τῆς Ἀλβανίας, καὶ προβαίνει εἰς τὴν δήλωσιν αὐτὴν σήμερον;

δ) Ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς θὰ ἀπογοητευθῇ βαθύτατα, ἀκούων νὰ γίνεται ὑπὲρ τῆς μὴ συμμάχου Ἀλβανίας διακήρυξις βασιζομένη ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἀτλαντικοῦ προτοῦ γίνῃ ἡ ἀνάλογος διακήρυξις καὶ δήλωσις ἐφαρμογῆς τῶν ἀρχῶν τούτων ἐπὶ ἁπάντων τῶν Ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. Ἐὰν δὲν ἐλέγετο τίποτε περὶ Ἀλβανίας, δὲν θὰ εἶχε βεβαίως ἐν ὥρᾳ πολέμου τὴν ἀξίωσιν ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς νὰ γίνῃ διακήρυξις σχετικὴ πρὸς τὰ Δωδεκάνησα καὶ τὴν Κύπρον. Ἐφ' ὅσον ὅμως σπεύδει ἡ Μεγάλη Βρετανία νὰ προβῇ εἰς διακηρύξεις ὑπὲρ τῶν Ἀλβανῶν, ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς θὰ τὸ θεωρήσῃ ὡς ἀκατανόητον τὸ πῶς δὲν προβαίνει καὶ εἰς ἀνάλογον διακήρυξιν ὑπὲρ ἁπάντων τῶν Ἑλλήνων.

ε) Τὴν ἑρμηνείαν, ἣν περιλαμβάνει, ἐν τῇ πρώτῃ αὐτῆς φράσει, ἡ ἐπιδοθεῖσα εἰς τὸν κ. Τσουδερὸν τὴν 16ην Δεκεμβρίου διακοίνωσις, οὐδέποτε ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς θὰ σκεφθῇ νὰ δώσῃ εἰς τὴν γενομένην περὶ Ἀλβανίας δήλωσιν. Ὄχι μόνον δὲν εἶναι, ὡς λέγεται ἐν τῇ διακοινώσει, « ἀπολύτως φανερὸς » (quite clear) ὁ σκοπὸς τῆς δηλώσεως ὁ συνιστάμενος εἰς τὸ νὰ πεισθῇ ὁ κόσμος ὅτι ἡ Μεγάλη Βρετανία δὲν ἀναγνωρίζει Ἰταλικὰς ἀξιώσεις ἐπὶ τῆς Ἀλβανίας, ἀλλὰ ὁλοφάνερον εἶναι ὅτι δὲν ἐχρειάζετο καμμία δήλωσις διὰ τὸ αὐτονόητον τοῦτο πρᾶγμα. Ἑπομένως ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς ἀπὸ τὴν γενομένην δήλωσιν μόνον ἀνησυχίας, ἀπογοητεύσεις, ἀποθάρρυνσιν θὰ δεχθῇ.

3) Ἐπειδὴ ἀναμένω μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος τὰ ἐν Ἑλλάδι ὀδυνηρὰ ἀποτελέσματα τῆς γενομένης δηλώσεως, καὶ ἐπειδή, ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὴν ὑπέροχον ἰδέαν τῆς ἐρχομένης Νίκης, ἔχω ὡς Ἕλλην καὶ ὡς σύμμαχος τῆς Μεγάλης Βρετανίας ὑποχρέωσιν ἱερὰν νὰ ὑποδείξω τρόπον ἄρσεως τοῦ ἀπὸ στρατηγικῆς ἀπόψεως ἐπελθόντος κακοῦ, δι' αὐτὸ παρακαλῶ τὴν Βρετανικὴν Κυβέρνησιν ὅπως ἐξουδετερώσῃ τὴν γενομένην ἐν Ἑλλάδι μεγάλην ζημίαν διὰ μιᾶς ἄλλης δηλώσεως, ἥτις, μὴ θίγουσα διόλου τὸ ζήτημα τῆς Ἀλβανίας καὶ μὴ ἐμφανίζουσα ἑπομένως διόλου τὴν Μεγάλην Βρετανίαν ὑπαναχωροῦσαν, θὰ ἦτο ἀσφαλῶς δυνατὸν νὰ δώσῃ ἐκ νέου τὰς ἀποκοπείσας ἠθικὰς πτέρυγας εἰς τὸν ὑπερόχως μαχόμενον Ἑλληνικὸν Λαόν. Ὡς τοιαύτην δήλωσιν βλέπω ἐκείνην, δι' ἧς ἡ Βρετανικὴ Κυβέρνησις θὰ ἔλεγεν, ὅτι θεωρεῖ τὴν ἀπελευθέρωσιν καὶ ἀποκατάστασιν τῆς ἀνεξαρτήτου Ἑλλάδος συνυφασμένην πρὸς τὴν ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν ὅλων τῶν Ἑλληνικῶν πληθυσμῶν (ὡς ἡ Δωδεκάνησος καὶ ἡ Κύπρος).

ΠΑΝΑΓ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΗΝΥΜΑ
ΤΟΥ ΠΑΝ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Πρὸς

τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν

ἀπὸ τὸν σταθμὸν τοῦ B.B.C. Λονδίνου

21 Ἰανουαρίου 1943

Ἕλληνες,

Ἡ ἐξέλιξις τῶν γεγονότων μοῦ ἐπέβαλε καὶ πάλι — γιὰ δεύτερη φορὰ μέσα σὲ δύο μῆνες — νὰ ἀπουσιάσω ἀπὸ τὴν Μέση Ἀνατολὴ καὶ νὰ ἔλθω στὸ Λονδῖνον. Ὅπως καὶ ἡ προηγούμενη, ἔτσι καὶ αὐτὴ ἡ ἐπίσκεψίς μου ἦταν συνυφασμένη μὲ συνεννοήσεις καὶ ἀποφάσεις, ποὺ μὲ ἱκανοποίησαν βαθύτατα. Ὁ πόλεμος προσέλαβε μιὰ μορφὴ καὶ μπῆκε σὲ μιὰ περίοδο, ποὺ μέσα της ὅλα τὰ προβλήματα ἀρχίζουν σιγὰ - σιγὰ νὰ μεταμορφώνονται ἀπὸ πολεμικὰ σὲ μεταπολεμικά. Κανένας δὲν μπορεῖ, βέβαια, νὰ προβλέψῃ καὶ νὰ προκαθορίσῃ ποιὸ ἀπὸ τὰ ἐρχόμενα ἢ καὶ παρόντα στάδια πολεμικῆς ἐνεργείας θὰ γίνῃ αὐτόματα καὶ μὲ τὴν εὐλογία τοῦ Θεοῦ τὸ πρῶτο στάδιο μιᾶς μεγάλης εἰρηνικῆς ἐνεργείας. Ὡστόσο, πρέπει νὰ εἴμαστε προετοιμασμένοι, καὶ ἔτσι κάθε συζήτησις, ποὺ κάνουμε, καὶ κάθε ἀπόφασις, ποὺ παίρνουμε, εἶναι πιὰ προσδιωρισμένη ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τοῦ πολέμου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῶν συνεπειῶν τῆς Νίκης, ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς Εἰρήνης.

Θὰ ἤθελα νὰ σὲ βεβαιώσω, Ἑλληνικὲ λαέ, ὅτι οἱ συζητήσεις ποὺ διεξάγουμε ἐδῶ μὲ τοὺς ἡγέτες τῶν μεγάλων μας Συμμάχων, καὶ μὲ τὶς Κυβερνήσεις τῶν ἠπειρωτικῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, προοιωνίζουν ἕνα νέο μέλλον τῆς Εὐρώπης καὶ γενικὰ τοῦ κόσμου. Ἡ ἄμεση ἐπισιτιστική, ὑγειονομικὴ καὶ οἰκονομικὴ βοήθεια τῆς Εὐρώπης, ἡ οἰκονομική της ἀνασυγκρότησις, ἡ νέα κοινωνικὴ καὶ πολιτική της διαμόρφωσις, αὐτὰ ὅλα ἀποτελοῦν ἀντικείμενα μιᾶς μεγάλης φροντίδος, ποὺ συνυφαί-

νεται όργανικά καὶ ἀβίαστα μὲ τὴν διαρκῶς περισσότερο ἐντεινομένη μεγάλη πολεμικὴ φροντίδα καὶ προσπάθεια.

Ἐπίσης θὰ ἤθελα νὰ σὲ βεβαιώσω, Ἑλληνικὲ λαέ, ὅτι οἱ μεγάλοι μας σύμμαχοι καὶ φίλοι γνωρίζουν καὶ ἔχουν καταχωρήσει στὴ σκέψη τους καὶ τὶς εἰδικώτερες δικές μας σκέψεις καὶ φροντίδες. Ὅλες οἱ ἐθνικὲς ἐλπίδες καὶ βλέψεις μας εἶναι ἄθικτες, καὶ οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ θιγοῦν, γιατὶ βασίζονται σὲ μεγάλους ἀγῶνες, σὲ ὑπέροχες δοκιμασίες καὶ θυσίες, σὲ ἀπαράγραπτα ἱστορικὰ καὶ προπάντων ἠθικὰ δίκαια, σὲ ἀλήθειες ζυμωμένες μὲ αἷμα. Ἐνῷ ἔχουμε συμβάλει μὲ τὸ αἷμα μας σὲ ὅλους ἀνέκαθεν τοὺς ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνες, ἐνῷ ἐδείξαμε πάντοτε τὴν πιὸ μεγάλη διεθνῆ νομιμοφροσύνη καὶ ἐκάναμε πάντοτε, πλάϊ στὶς θυσίες τοῦ αἵματος, τὶς πιὸ μεγάλες καὶ τὶς πιὸ ὀδυνηρὲς ἐθνικὲς συμπτύξεις γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ ὑψηλοῦ ἰδεώδους τῆς εἰρήνης καὶ τῆς διεθνοῦς συνεργασίας, εἴδαμε τοὺς ἄλλους λαοὺς νὰ ὁλοκληρώνουν τὴν ἐθνική τους ἐλευθερία, κ' ἐμεῖς ὑποχρεωθήκαμε ὅλες τὶς φορὲς νὰ παραδεχόμαστε ὡς μοιραῖο τὸ ὅτι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐφαρμοσθῇ ἡ στοιχειώδης αὐτὴ ἀρχὴ καὶ σὲ μᾶς. Σήμερα ἦλθε ἡ ὥρα ποὺ πρέπει νὰ παύσουμε ν' ἀνησυχοῦμε. Μέσα στοὺς κόλπους ἑνὸς νέου κόσμου, ποὺ θὰ εἶναι δικαιότερος καὶ ἀληθινώτερος ἀπὸ τὸν παλαιό, θὰ πάρῃ ἡ Ἑλλὰς τὴν θέση ἐκείνη, ποὺ ὑπαγορεύουν ἡ ἀλήθεια, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ μεγάλη της θυσία. Πιστεύω ἀκράδαντα, Ἑλληνικὲ λαέ, ὅτι αὐτὸ θὰ γίνῃ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συνεργασίες μου μὲ τοὺς ἡγέτες τῶν μεγάλων μας συμμάχων καὶ μὲ τὶς κυβερνήσεις τῶν ὁμοιοπαθῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, συνεργασίες ποὺ γεννοῦν μέσα μου πάντοτε τὸ αἴσθημα μιᾶς βαθειᾶς ἠθικῆς χαρᾶς καὶ ὡραῖες ἐλπίδες γιὰ τὸ μέλλον τοῦ κόσμου, ἡ δεύτερη αὐτὴ ἐπίσκεψίς μου στὸ Λονδῖνον μοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ συνεργασθῶ καὶ πάλι μὲ τὸν Βασιλέα τῶν Ἑλλήνων, μὲ τὸν πρόεδρο τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ μὲ τοὺς ἐδῶ συναδέλφους μου ἐπάνω σ' ὅλα τὰ Ἑλληνικὰ ζητήματα. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, ποὺ εἶναι Κυβέρνησις ἐκτάκτων περιστάσεων, ἐμπνεομένη ἀπὸ τὴν ὑπέροχη ἰδέα τῆς Νίκης, δὲν ἐπιδιώκει παρὰ μόνο πέντε σκοπούς, ποὺ εἶναι ἄλλωστε συνυφασμένοι μεταξύ τους.

Πρῶτος σκοπός : Ἡ ὅσον τὸ δυνατὸν μεγαλυτέρα πολεμικὴ ἀξιοποίησις τῶν ἐθνικῶν μας δυνάμεων. Νομίζω, Ἑλληνικὲ λαέ, ὅτι, ὅπως πρέπει νὰ εἶσαι ὑπερήφανος γιὰ τὴ δική σου ὑπέροχη στάση καὶ δράση στὴν κατεχομένη Ἑλλάδα, ἔτσι δικαιοῦσαι νὰ εἶσαι βαθειὰ ἱκανοποιημένος καὶ ἀπὸ τὴν δράση

τῶν ἐνόπλων σου δυνάμεων — τοῦ στρατοῦ, τοῦ στόλου, τῆς ἀεροπορίας, καὶ αὐτῆς τῆς μαχητικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας μας — στὴ Μέση Ἀνατολή, στὴ Μεσόγειο, καὶ σ' ὅλες τὶς θάλασσες τοῦ κόσμου.

Δεύτερος σκοπός: Ἡ ὅσον τὸ δυνατὸν καλυτέρα ἀντιμετώπισις τῆς ἐπισιτιστικῆς τραγωδίας σου. Μὲ τὴν βοήθεια τῶν μεγάλων μας συμμάχων καὶ εὐγενῶν οὐδετέρων χωρῶν ἔκαμε καὶ κάνει ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις καὶ θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ κάνῃ ὅ,τι περισσότερο μπορεῖ γιὰ νὰ ἀνταποκριθῇ στὸ ἱερὸ βάρος τῆς μεγάλης αὐτῆς εὐθύνης της.

Τρίτος σκοπός: Ἡ διαχείρισις τοῦ προσφυγικοῦ ζητήματος στὴ Μέση Ἀνατολή. Μπορῶ νὰ σὲ βεβαιώσω, Ἑλληνικὲ λαέ, ὅτι καὶ ἡ διαχείρισις τοῦ ζητήματος αὐτοῦ γίνεται μὲ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο.

Τέταρτος σκοπός: Ἡ συνεργασία μὲ τὶς Κυβερνήσεις τῶν μεγάλων καὶ τῶν ἄλλων συμμάχων μας γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς εἰσόδου τῆς Εὐρώπης στὴν περίοδο τῆς εἰρήνης, μιὰ προετοιμασία συνυφασμένη μὲ τὴν ἐπίλυση δυσχερεστάτων οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν ζητημάτων, καθὼς καὶ ἡ ἄσκησις ἐξωτερικῆς πολιτικῆς βασισμένης στὸν ἀπόλυτο σεβασμὸ τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν δικαίων τοῦ ἔθνους.

Πέμπτος σκοπός: Ἡ προετοιμασία τοῦ ἐδάφους γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη λειτουργία τοῦ ἐλευθέρου πολιτεύματος στὴν Ἑλλάδα.

Στὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο πρέπει νὰ σταματήσω γιὰ λίγο. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις γνωρίζει, ὅτι εἶναι κυβέρνησις ἐκτάκτων περιστάσεων. Ἡ συγκρότησίς της ἔγινε σὲ στιγμὲς κρίσιμες, καὶ ἡ συμπλήρωσίς της γίνεται ἑκάστοτε ἀνάλογα μὲ τὶς δυνατότητες, ποὺ παρουσιάζονται ἔξω ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Ἑλληνικῆς γῆς, ἔξω ἀπὸ τοὺς κόλπους τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Κανεὶς μας δὲν ἐσκέφθηκε, οὔτε μπορεῖ ποτὲ νὰ σκεφθῇ νὰ προσδώσῃ στὴν ἔκτακτη καὶ ἀνώμαλη περίσταση, ποὺ τὸν ὑπεχρέωσε νὰ ἀναλάβῃ τὴν κυβερνητικὴ εὐθύνη, τὴν ἔννοια μιᾶς πηγῆς δικαιωμάτων. Ὅταν λέγω, ὅτι προετοιμάζουμε τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη λειτουργία τοῦ ἐλευθέρου πολιτεύματος, δὲν ἐννοῶ διόλου ὅτι θὰ εἴμαστε ἐμεῖς ἐκεῖνοι, ποὺ θ' ἀναλάβουμε νὰ τὸ ρυθμίσουμε καὶ νὰ τὸ ἐφαρμόσουμε, ἀλλὰ ἐννοῶ κάτι, ποὺ εἶμαι τεταγμένος σήμερα ὑπεύθυνα καὶ ἐπίσημα, ἐξ ὀνόματος ὁλοκλήρου τῆς Κυβερνήσεως, νὰ δηλώσω, καὶ ποὺ διατυπώθηκε ὡς ἀπόφασις τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου. Σοῦ δηλώνω, Ἑλληνικὲ λαέ, ὅτι ὄχι μόνο μετὰ τὴν ὁρι-

στική Νίκη καὶ τὸ τέλος τοῦ πολέμου, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ πολέμου ἐὰν πραγματοποιηθῇ ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς πατρίδος μας, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις θὰ καταθέσῃ ἀμέσως τὴν ἐντολὴ γιὰ νὰ σχηματισθῇ κυβέρνησις, ποὺ στοὺς κόλπους της θὰ ἐκπροσωπηθοῦν ὅλα τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ ρεύματα, ὅλες οἱ ἐθνικὲς δυνάμεις, εἴτε εἶναι συγκροτημένες σὲ κόμματα, εἴτε εἶναι συγκροτημένες στὶς ἀγωνιστικὲς ἐκεῖνες ὀργανώσεις, ποὺ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς κατοχῆς κατώρθωσαν νὰ ἐπιδείξουν τὴν ἱκανότητα νὰ διερμηνεύουν καὶ ἐν ὥρᾳ κινδύνου τὴν ἀπελευθερωτικὴ βούληση τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ κυβέρνησίς μας δὲν εἶναι οὔτε κυβέρνησις πολιτική, οὔτε κυβέρνησις ὑπηρεσιακή. Εἶναι κυβέρνησις ἀνάγκης. Δὲν εἴμαστε παρὰ ἕνα ἀπόσπασμα, ποὺ βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ ἐκπροσωπήσῃ τὸ σύνολο τοῦ Ἔθνους. Ἔχουμε ἀπόλυτη ἐπίγνωση τῆς βαρειᾶς ἀποστολῆς μας, ἀλλὰ καὶ μαθηματικῶς ἀκριβῆ ἐπίγνωση τῶν περιωρισμένων χρονικῶν καὶ οὐσιαστικῶν ὁρίων τῆς δικαιοδοσίας μας.

Ἑλληνικὲ Λαέ,

Ἡ ὥρα τῆς ἐλευθερίας πλησιάζει. Ἀπηλλαγμένος ἀπὸ κάθε ἀνησυχία, ἐξακολούθησε τὸν ὑπέροχον ἀγῶνα σου, ποὺ τώρα μάλιστα παίρνει καὶ πάλι μιὰν ἄμεση πρακτικὴ σημασία, ἐξακολούθησε μὲ τὴ διαγωγή σου, ποὺ ἔχει θαμπώσει τὰ μάτια τῆς ἱστορίας, νὰ ὑπαγορεύῃς καὶ τὸ νόμο τῆς δικῆς μας διαγωγῆς. Ἐσὺ εἶσαι ὁ ἡγέτης μας, κ' ἐμεῖς σὲ ἀκολουθοῦμε.

ΛΟΓΟΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΑΓ. ΚΑΝΕΛΟΠΟΥΛΟΥ

Εἰς τὸ Συνέδριον τοῦ Λιβάνου
(Μάϊος 1944)

Κύριε Πρόεδρε. Κύριοι Σύνεδροι.

Ὅταν, τὴν 21ην Ἰανουαρίου τοῦ 1943, ὁμιλῶν ἀπὸ τὸν ραδιοφωνικὸν σταθμὸν τοῦ Λονδίνου πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν, ἔκαμα τὴν δήλωσιν, ὅτι εἰς τὴν πρώτην εὐκαιρίαν θὰ ἔπρεπε νὰ συγκροτηθῇ Κυβέρνησις Ἐθνικοῦ Συνασπισμοῦ, Κυβέρνησις, εἰς τοὺς κόλπους τῆς ὁποίας θὰ ἔπρεπε νὰ περιληφθοῦν ἀντιπρόσωποι ὅλων τῶν κομμάτων καὶ τῶν ἀγωνιστικῶν ὀργανώσεων, τὴν πρώτην συνάντησιν τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ἠθικῶν καὶ δυναμικῶν μονάδων τοῦ Ἔθνους τὴν ἐφανταζόμην κάπως διαφορετικήν, τὴν ἐφανταζόμην ὡς μίαν μεγάλην ἠθικὴν ἑορτήν. Δυστυχῶς, τὴν βλέπω καὶ τὴν ζῶ σήμερα μαζί σας ὡς συνάντησιν συνυφασμένην μὲ κρίσιμον ἀγωνίαν, μὲ τὴν κρισιμωτέραν ἀγωνίαν ποὺ ἠμπορεῖ νὰ αἰσθανθῇ ἡ καρδιὰ ἑνὸς ἔθνους, μὲ τὴν φρικτὴν ἀγωνίαν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου.

Πρέπει νὰ ὁμολογήσω, κύριοι, ὅτι δὲν ἔχει συνηθίσει ἡ σκέψις μου, δὲν ἔχει συνηθίσει ἡ καρδιά μου εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Δὲν εἶμαι διόλου εὔκολος — δὲν ἐντρέπομαι νὰ τὸ παραδεχθῶ — εἰς ἀποφάσεις ποὺ συνδέονται μὲ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον. Ὑπάρχουν δισταγμοὶ ποὺ εἶναι ἀποφασιστικώτεροι καὶ γενναιότεροι ἀπὸ τὰς φαινομενικῶς ἀποφασιστικωτέρας πράξεις. Πρέπει ὁπωσδήποτε, κύριοι, νὰ εὑρεθῇ τρόπος νὰ ἑνωθῶμεν. Πρέπει νὰ σταματήσῃ τὸ μεγάλο κακό, πρέπει νὰ δοθῇ τέρμα εἰς τὸν ἐμφύλιον πόλεμον ποὺ ἤρχισεν ἤδη. Τὰ μάτια τοῦ κόσμου ὅλου εἶναι καὶ πάλιν πρὸς στιγμὴν ἐστραμμένα πρὸς ἡμᾶς, ἐστραμμένα πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Καὶ ὅλοι περιμένουν κάτι μεγάλο, κάτι τὸ ἀποφασιστικόν.

Πῶς θὰ ἀποτραπῇ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἢ μᾶλλον ἡ συνέχισις καὶ ἐπιδείνωσίς του ; Λεκτικὰ καὶ φρασεολογικά, ἡ ἀπο-

τροπὴ τοῦ κακοῦ ζητεῖ τὴν ἕνωσιν ὅλων μας. Κατὰ τὸ ἔτος 1941, εἰς τὴν 'Αλβανίαν, ἡ ἕνωσις αὐτὴ ἦτο ἀπόλυτος, μολονότι ἡ ἡγεσία ἦτο ξένη πρὸς τὸν λαὸν καὶ ὁ λαός μας ἀδιάφορος ἢ καὶ ἐχθρικὰ διατεθειμένος ἀπέναντι τῶν ἡγετῶν του. 'Αλλὰ καὶ τὸν πρῶτο χρόνο τῆς κατοχῆς ἡ ἕνωσις ἦτο ἀπόλυτος, μολονότι δὲν ὑπῆρχε καμμιὰ τότε ἡγεσία. Τί ἔγινε τάχα καὶ ἐχάθη τὸ μέγα αὐτὸ ἀγαθὸν τῆς ἑνότητος, τὸ ἀγαθὸν τοῦ αἰσθήματος, ὅτι ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἀνήκομεν εἰς τὴν αὐτὴν παράταξιν καὶ ὅτι πρέπει νὰ εἴμεθα ὑπερήφανοι διὰ τὴν 'Ελλάδα ;

Συνέβησαν, κύριοι, τραγικαὶ παραλείψεις ἀφ' ἑνός, καὶ πράξεις τραγικαὶ ἀφ' ἑτέρου. Δὲν θὰ χαρακτηρίσω εἰδικώτερα τὰς διαφόρους παραλείψεις καὶ πράξεις ποὺ θὰ μνημονεύσω. Θὰ ἀρκεσθῶ εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ τραγικοῦ. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ τραγικοῦ ὑπάγονται τὰ πάντα. Καὶ γενναιοψυχίαι καὶ μικρότητες. Καὶ ἡρωϊσμοὶ καὶ ἐγκλήματα.

Ἂς ἀρχίσω ἀπὸ τὰς παραλείψεις. Πρώτη βασικὴ παράλειψις, πρώτη τραγικὴ παράλειψις ἦτο ἐκείνη, ἡ ὁποία βαρύνει τὴν κυβέρνησιν ποὺ ἔφυγεν ἀπὸ τὰς 'Αθήνας τὸν 'Απρίλιον τοῦ 1941. Ἡ κυβέρνησις ἐκείνη δὲν ἀφῆκε τίποτε ὀπίσω της, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐπῆρε τίποτε μαζί της. Κενὸν ἐνώπιόν της, κενὸν καὶ ὀπίσω της. Ὅταν, ἕνα χρόνο ἀργότερα, ἔφθασα εἰς τὴν Μέσην 'Ανατολήν, ἐδοκίμασα — καὶ θὰ σᾶς παρακαλέσω νὰ πιστεύσετε ὅτι τὸ ἐδοκίμασα μὲ πλήρη καλὴν διάθεσιν — νὰ ἔλθω εἰς ἐπαφὴν μὲ ὅλους σας εἰς τὴν 'Ελλάδα. Τέσσαρας μάλιστα μῆνας μετὰ τὴν εἴσοδόν μου εἰς τὴν κυβέρνησιν ἐπέτυχα νὰ ἱδρυθῇ ἡ 'Αγγλο-'Ελληνικὴ 'Επιτροπὴ διὰ τὸν ἀγῶνα εἰς τὴν 'Ελλάδα. Καὶ ἡ 'Επιτροπὴ ἤρχισε νὰ ἐργάζεται καλά. Σκοπός της ἦτο — καὶ εἰς τοῦτο συνεφώνουν τὰ 'Αγγλικὰ μέλη ἀπολύτως μαζί μου — νὰ ἑνώσῃ ὅλους εἰς τὴν 'Ελλάδα καὶ μάλιστα νὰ ὀργανώσῃ ἕνα κέντρον συντονισμοῦ τοῦ ἀγῶνος εἰς τὰς 'Αθήνας, κέντρον ποὺ θὰ ἐγίνετο ἡ καρδιὰ τοῦ μαχομένου Ἔθνους. Δυστυχῶς, ὀλίγον μετὰ τὴν ἔναρξιν λειτουργίας τῆς 'Αγγλο-'Ελληνικῆς 'Επιτροπῆς ἠναγκάσθην νὰ φύγω ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν καὶ ἡ 'Επιτροπὴ διελύθη.

'Εὰν ἡ πρώτη μεγάλη παράλειψις βαρύνῃ τὴν Κυβέρνησιν ποὺ ἔφυγεν ἀπὸ τὰς 'Αθήνας, ἡ δευτέρα τραγικὴ παράλειψις ἔγκειται εἰς τὴν παθητικὴν στάσιν καὶ τὴν ἀπουσίαν τοῦ πολιτικοῦ κόσμου (τῶν περισσοτέρων πάντως πολιτικῶν, ἀλλὰ καὶ στρατιωτικῶν ἡγετῶν) ἀπὸ τὸ προσκήνιον τῆς ἐπικινδύνου εὐθύνης. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἡγέτας οὔτε εἰς τὴν Μέσην 'Ανατολὴν ἦλθαν — καὶ ἔπρεπε νὰ ἔλθουν ἔστω καὶ ἀπρόσκλητοι,

διότι τὸ καθῆκον τὸ ἐκτελεῖ κανεὶς καὶ ὅταν δὲν καλῆται — οὔτε εἰς τὰ βουνὰ ἀνέβαιναν, οὔτε εἰς τὸν ὑπόγειον ἀγῶνα τῶν πόλεων κατέβαιναν. Εἰς τὴν ἀρνητικότητα αὐτὴν ἀντετάχθημεν, βέβαια, μερικοί, ἀλλὰ ὁ ἀριθμός μας ὑπῆρξεν ἀνεπαρκής. Ἄλλως τε, ἐπιχειροῦντες κάτι εἰς τὰς Ἀθήνας, ἠκούαμεν τὴν ἑπομένην τὸ ὄνομά μας νὰ κυκλοφορῆ εἰς τὰ καφενεῖα, εἰς τὰς λέσχας, εἰς τὰ πολιτικὰ γραφεῖα. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο ἡ ἀπόλυτος ἢ σχετικὴ ἐξουδετέρωσις τῶν προσπαθειῶν μας, τὸ σκόρπισμα τῶν δυνάμεων, ἡ καταδίωξις, ἡ σύλληψις ἢ ἡ φυγοδικία μας. Καὶ ὅταν ἀπεφάσιζε κάποιος ἀπὸ ἡμᾶς να κατεβῆ εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν, διαφεύγων τότε χωρὶς μέσα καὶ χωρὶς συνεννόησιν μὲ κανένα, οἱ ἀρνητικοὶ κύκλοι εἰς τὰς Ἀθήνας τὸν ἐκάκιζαν, τὸν εἰρωνεύοντο, τὸν ὕβριζαν. Καὶ θὰ ἤθελα νὰ σᾶς ὑπενθυμίσω, ὅτι, ὅταν κατέβηκα ἐγὼ εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν, πρὸ δύο ἐτῶν, ὁ Ρόμμελ ἦτο νικητὴς καὶ ἐπλησίαζε τὴν Ἀλεξάνδρειαν, οἱ Γερμανοὶ εἰσήρχοντο εἰς τὸν Καύκασον καὶ οἱ Ἰάπωνες ἐθριάμβευαν ἀκόμη εἰς τὸν Εἰρηνικόν, καὶ ἔτσι εἶχε κάποιαν σημασίαν, ἠθικὴν καὶ πρακτικήν, νὰ διαφύγη ἕνας πολιτικὸς καὶ νὰ ἔλθη κάτω, ἠθικὴν σημασίαν, διότι ἔδειχνε πανηγυρικὰ τὴν ἀλληλεγγύην του μὲ τὰς δυνάμεις ποὺ τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἐδέχοντο ραπίσματα καὶ πλήγματα, ἀλλὰ καὶ πρακτικὴν σημασίαν, διότι ἠμποροῦσε νὰ συμβάλη εἰς τὴν ὀργάνωσιν πολεμικῶν μονάδων πού, ὅσον μικραὶ καὶ ἂν ἦσαν, ἐπλήρωναν τὴν ἐποχὴν ἐκείνην σημαντικὰ κενὰ εἰς τὴν ἔρημον. Εἶμαι εὐτυχής, διότι εἶδα τὴν Πρώτην Ἑλληνικὴν Ταξιαρχίαν νὰ μάχεται μὲ τρόπον ὑπέροχον εἰς τὴν ἔρημον καὶ δὲν μετανοῶ διόλου ποὺ κατέβηκα ἀπὸ τότε κάτω.

Διὰ νὰ κλείσω, κύριοι, τὸ κεφάλαιον τῶν τραγικῶν παραλείψεων, δὲν ἔχω νὰ εἰπῶ τίποτε ἄλλο παρὰ μόνον τοῦτο: Ἡ ἀρνητικὴ στάσις πολλῶν ἡγετῶν ἦτο τόσον ἀντίθετος πρὸς τὴν θετικὴν ἀποφασιστικότητα τοῦ λαοῦ μας, ὥστε ἦτο φυσικὸν νὰ δημιουργηθῆ ἡ ἠθικὴ ἀνωμαλία τῆς ἀνισορροπίας τοῦ ἐθνικοῦ μας ὀργανισμοῦ.

Καὶ ἂς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὰς τραγικὰς πράξεις. Ὡς πρώτην τραγικὴν πρᾶξιν βλέπω αὐτὴν ταύτην τὴν ἀπόφασιν, τὴν ὁποίαν ἔλαβε τὸ Κομμουνιστικὸν Κόμμα τῆς Ἑλλάδος, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1941, νὰ ἱδρύση τὸ ΕΑΜ ὡς λαϊκὸν πολιτικὸν μέτωπον, ὡς μέτωπον μὲ βάσιν εὐρεῖαν καὶ μὲ τάσιν πρὸς τὸν μεγάλον ἀριθμόν. Μέτωπον κατὰ τοῦ κατακτητοῦ ἦτο ὁλόκληρος ὁ λαός. Κάτω ἀπὸ ξενικοὺς ζυγοὺς δὲν ἱδρύονται μέτωπα πολιτικὰ μὲ τὴν τάσιν πρὸς τὸν μεγάλον ἀριθμὸν καὶ μὲ σκοπὸν τὴν

πολιτικὴν ἐπικράτησιν, ἀλλὰ ἱδρύονται Φιλικαὶ 'Εταιρεῖαι μὲ μικρὸν τὸν ἀριθμόν, ὄργανα μάχης, συνεργεῖα πάλης μὲ φόντο ὁλόκληρον τὸν λαὸν ἡνωμένον καὶ ἀδιαίρετον. Τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἀνέπτυξα, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1941, εἰς δύο ἀντιπροσώπους τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος, οἱ ὁποῖοι μὲ ἐκάλεσαν εἰς ἕνα κρυφὸ σπίτι πλησίον τοῦ Λυκαβηττοῦ διὰ νὰ μοῦ προτείνουν νὰ εἰσέλθω εἰς τὸ ΕΑΜ. Τοὺς εἶπα ὅτι δὲν ἔχομεν τὸ δικαίωμα νὰ μεταφέρωμεν τὸ σύστημα τῶν λαϊκῶν μετώπων ἀπὸ τὴν προπολεμικὴν εἰρηνικὴν περίοδον, ποὺ ἐπέτρεπε καὶ μάλιστα ἐπέβαλλε τοὺς ἐσωτερικοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνας, εἰς τὴν περίοδον τοῦ πολέμου ποὺ ἐπιβάλλει σταμάτημα κάθε ἐσωτερικῆς πάλης διὰ νὰ πολεμοῦν ὅλοι ἡνωμένοι τὸν ἐξωτερικὸν ἐχθρόν. Δὲν ἔπεισα τοὺς συνομιλητάς μου. Πάντως, ἀντὶ νὰ εἰσέλθω εἰς τὸ ΕΑΜ, ἵδρυσα μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ συνεργάτου μου κ. Τσέλλου ἕνα συνεργεῖον καὶ δίκτυον κατασκοπείας καὶ πληροφοριῶν ποὺ λειτουργεῖ εἰς τὴν 'Ελλάδα ἀκόμη καὶ ἔχει ἀποδώσει θαυμάσια ἀποτελέσματα, καὶ συνέβαλα ἐπίσης εἰς τὴν ἵδρυσιν τοῦ Π.Ε.Α.Ν., ἀναθέτων τὴν ἄμεσον ἀρχηγίαν της εἰς ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια στελέχη τοῦ κόμματός μου, εἰς τὸν ἀείμνηστον Κώστα Περρῖκο ποὺ ἐπλήρωσε μὲ τὴν ζωήν του τὸν ὑπέροχον ἡρωϊσμόν του. 'Επροτίμησα τὴν ἵδρυσιν τοιούτων μαχητικῶν μονάδων, ποὺ δὲν ἔχουν καμμίαν σχέσιν μὲ τὴν ἐσωτερικὴν πολιτικήν, διότι πιστεύω, ὅτι ὑπὸ τὸν ζυγὸν ξένων κατακτητῶν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ συνυφαίνωμεν τοὺς ἐθνικοὺς ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνας μὲ πολιτικὰς καὶ κοινωνικὰς ἐπιδιώξεις. Δυστυχῶς, εἰς τὸ ΕΑΜ συνυφάνθη ἀπὸ τὴν πρώτην στιγμὴν ἡ ἔννοια τῆς ἀπελευθερωτικῆς πάλης μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ πολιτικοῦ μετώπου.

Καὶ ἀφοῦ ἔλαβε τὸ Κομμουνιστικὸν Κόμμα τὴν ἀπόφασιν νὰ ἱδρύσῃ τὸ ΕΑΜ, δευτέρα τραγικὴ πρᾶξις ἦτο, ὅτι δὲν ἐζήτησε ὡς συνιδρυτὴν κανένα ἄλλο πολιτικὸν κόμμα, οὔτε τὸ ἱεραρχημένον σῶμα τῶν 'Ελλήνων ἀξιωματικῶν, δηλαδὴ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι, ἔγραψαν, μαζὶ μὲ τὸν ἁπλὸ φαντάρο, τὴν ἐποποιΐαν τῆς 'Αλβανίας. Μόνον ὅταν συνεκροτήθη τὸ ΕΑΜ ἐπάνω εἰς τὸν δυναμικὸν μυστικὸν ὀργανισμὸν τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος, ἀπηυθύνθη εἰς τὰ κόμματα καὶ εἰς ἀξιωματικοὺς ὡς μεμονωμένα ἄτομα. Καὶ μᾶς ἔφερε μάλιστα τότε ἐνώπιον διλήμματος, τὸ ὁποῖον διετυπώθη ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὡς ἑξῆς : « ἢ ἔρχεσθε μαζί μας ἢ δὲν εἶσθε ὑπὲρ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος ». Τὴν παράλληλον ἐνέργειαν δὲν ἤθελε νὰ τὴν

ἀναγνωρίσῃ τὸ ΕΑΜ. Καὶ κατὰ τὴν συνάντησίν μου μὲ τοὺς δύο ἀντιπροσώπους τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος, ἀλλὰ καὶ ἀφοῦ ἔφυγα ἐγὼ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, κατὰ τὰς συναντήσεις τοῦ κ. Τσέλλου μὲ τὸν κομμουνιστὴν ἡγέτην κ. Τζήμαν, διετυπώσαμεν τὴν ἄποψιν τῶν παραλλήλων ἐνεργειῶν καὶ τῆς συνεργασίας τῶν ἐπιτελείων μας. Τὴν ἄποψιν αὐτὴν δὲν ἠθέλησε νὰ τὴν υἱοθετήσῃ τὸ ΕΑΜ. Δὲν ἠθέλησε, μὲ ἄλλας λέξεις, τὸν συνασπισμόν, τὴν συμμαχίαν, τὴν δημοκρατίαν. Καὶ ἐνῷ ὁ μυστικὸς τύπος ποὺ εἶχεν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως προκύψει ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸν Ἑνωτικὸν Κόμμα—δηλαδὴ ἡ « Μαχομένη Ἑλλὰς » ὡς κύριον ὑπεύθυνον ὄργανον τοῦ κόμματός μου, ἡ « Δόξα » ποὺ ἦτο συνυφασμένη ἀμεσώτερον μὲ τὴν Π.Ε.Α.Ν., καὶ τὰ «Ἑλληνικὰ Νιᾶτα » — εἶχον ἐκδηλωθῆ ἑνωτικὰ καὶ μάλιστα διεφήμιζον πάντοτε τὰς μαχητικὰς ἐνεργείας τοῦ ΕΑΜ καὶ τὴν ἀνταρτικὴν δρᾶσιν τοῦ Ε.Λ.Α.Σ., ὁ τύπος τοῦ ΕΑΜ ἦτο σχεδὸν πάντοτε διασπαστικός, προκαλῶν ἐσωτερικοὺς πολιτικοὺς φανατισμούς. Ἔτσι, μὲ τὴν δρᾶσιν αὐτὴν καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ΕΑΜ, ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν ὑποδούλωσιν τῆς Ἑλλάδος, ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος εἶχε θολώσει.

Λείπω, κύριοι, δυὸ χρόνια ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ὅταν ἔφυγα, ἂν καὶ εἶχε ἀρχίσει νὰ θολώνῃ ἡ ἀτμόσφαιρα, ὁ λαὸς ἦτο ἀκόμη ἡνωμένος κατὰ τῶν κατακτητῶν, ἦτο γεμάτος ἠθικὴν εὐδαιμονίαν διὰ τὴν ὡραίαν ἑνιαίαν στάσιν του, καὶ ἄλλο πρόβλημα δὲν ἐγνώριζε παρὰ πῶς νὰ περιφρονήσῃ καὶ νὰ κτυπήσῃ τὸν κατακτητήν. Ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἦσαν τότε ἀδελφοί. Ὅταν ἔβγαινες εἰς τὴν ὕπαιθρον διὰ νὰ κατευθυνθῇς εἰς μυστικὸν ὅρμον καὶ νὰ κατεβῇς εἰς Αἴγυπτον, ὅλοι σὲ ἐβοήθουν καὶ κανένας δὲν σὲ ἠρώτα καὶ δὲν ἐξήταζε, εἰς ποίαν ὀργάνωσιν ἀνήκεις. Ὅλοι ἐθεώρουν καθῆκον των νὰ βοηθήσουν καὶ νὰ περιθάλψουν ὅλους. Δυστυχῶς, κατὰ τὰ δύο τελευταῖα χρόνια, τὰ πάντα ἤλλαξαν. Εἰς τὴν θέσιν τῆς ἑνότητος ὑπάρχει ἡ διαίρεσις, ἡ διάσπασις, ἡ ἀλληλοεξόντωσις, ἡ ἀγωνία, ὁ τρόμος. Αὐτὰ ὅλα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὰ προεκάλεσαν ὅσοι εἶναι ὑπεύθυνοι διὰ παραλείψεις, ὁσονδήποτε τραγικαὶ καὶ ἐὰν ἦσαν αὐταί. Τὰ φοβερὰ κακά, ποὺ ἐμνημόνευσα, ἔχουν προκληθῆ μὲ πράξεις. Μόνον τραγικαὶ πράξεις εἶναι δυνατὸν νὰ προεκάλεσαν τὸ φοβερὸν τοῦτο γεγονὸς ποὺ ἔγκειται εἰς τὴν ριζικὴν ἀλλαγήν, ἡ ὁποία ἐσημειώθη κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔτη εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ποῖον εἶναι τὸ γεγονὸς αὐτό ;

Τὸ πρόσωπον τῆς Ἑλλάδος, ποὺ ἦτο ὁλοκάθαρο καὶ γεμάτο φῶς, ἐσκιάσθη, ἐσκοτείνιασε. Πῶς συμβαίνει — καὶ αὐτὴ

εἶναι ἡ πικροτέρα ἀπορία πού ἠμποροῦσε νὰ γεννηθῇ εἰς τὴν καρδιά μας — πῶς συμβαίνει, ὥστε ὁ λαός μας, ὁ ὁποῖος ἦτο σχεδὸν ἑκατὸ τοῖς ἑκατὸ κατὰ τῶν Γερμανῶν, τὴν ὥραν πού οἱ Γερμανοὶ ἐθριάμβευαν, χειροκροτεῖ σήμερα τὰ ὄργανα τοῦ ἐχθροῦ, τὰ σώματα πού ὥπλισεν ὁ ἐχθρός ; Ἔγινε τάχα γερμανόφιλον, ἔστω καὶ ἕνα μικρὸν ποσοστὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, τὴν ὥραν πού ἡ Γερμανία πέφτει ;

Ἡ ἀπορία, κύριοι, εἶναι βαθύτατα ὀδυνηρά. Τὸ ὅτι παρεμορφώθη τὸ πρόσωπον τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ καὶ μετεβλήθη ἀπὸ πρόσωπον ὁλοκάθαρον εἰς μορφὴν γεμάτην σκιάς, γεμάτην συσπάσεις, αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ συνδέεται μὲ βαρείας εὐθύνας. Πρέπει νὰ εἶναι μεγάλα τὰ λάθη ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι, ἔστω χωρὶς νὰ τὸ θέλουν, ἤλλαξαν τὸ πρόσωπον τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Καὶ τὰ λάθη αὐτὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὰ ἔκαμαν ὅσοι εἶναι ὑπεύθυνοι διὰ παραλείψεις, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὰ ἔκαμαν ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι λέγουν καὶ ὑπερηφανεύονται λέγοντες, ὅτι μόνοι των διεχειρίσθησαν τὸν ἀγῶνα εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἀντὶ μὲ τὸν ἀγῶνα νὰ φοβίσουν τὸν ἐχθρόν, ἐφόβισαν ἀντιθέτως τὸν ἴδιον τὸν Ἑλληνικὸν Λαόν. Ὁ ἐχθρός, κύριοι, ὅ,τι καὶ νὰ λέμε, δὲν ἔχει φοβηθῆ, ἐνῷ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἔχομεν φοβηθῆ ὁ ἕνας τὸν ἄλλον.

Καὶ ἂς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὰ γεγονότα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Πῶς, ὅταν ὁ Ρόμμελ ἠπείλει τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὁ στρατός μας ἐδῶ ἦτο ἕνα ὑπέροχον πολεμικὸν σύνολον, καὶ σήμερα, ὁπότε ἐπίκειται ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς πατρίδος μας, διεσπάσθη ; Πῶς εὑρέθησαν σήμερα ἄνθρωποι ἀρνούμενοι ὑπακοήν, ὅταν καλοῦνται νὰ κυνηγήσουν ἕνα γερμανικὸν ὑποβρύχιον ἢ νὰ συνοδεύσουν νηοπομπὴν ἢ νὰ ξεκινήσουν διὰ τὴν Ἰταλίαν διὰ νὰ πολεμήσουν ; Ἠθικῶς εἶναι, βέβαια, ἀξία σεβασμοῦ ἡ ἀπόφασις τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, τοῦ ΕΑΜ καὶ τῆς ΠΕΕΑ, νὰ κακίσουν καὶ νὰ καταδικάσουν τὰς διαλυτικὰς ἐνεργείας πού ἔγιναν εἰς τὴν Μέσην Ἀνατολήν. Εἶναι, ὅμως, ἀνάγκη νὰ ξεκαθαρίσωμεν τὸ ἑξῆς πρᾶγμα : ἐν ὀνόματί των ἔγιναν ὅσα ἔγιναν, καὶ ἡ συνωμοτικὴ ὀργάνωσις εἰς τὰς ἐνόπλους δυνάμεις μας — ὀργάνωσις, ἡ ὁποία ἀνεπτύχθη μὲ σύστημα αὐστηρότατον — ἔδρασε μέσα εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ ΕΑΜ. Τὸ πνεῦμα αὐτὸ εἶχε διοχετευθῆ ἐδῶ ὡς πνεῦμα ἐμφυλίου πολέμου, ὡς πνεῦμα μίσους, ὡς πνεῦμα ἀνατροπῆς τῆς φυσικῆς στρατιωτικῆς ἱεραρχίας, τὴν ὁποίαν ἐξηγίασεν ἡ ἐποποιΐα τῆς Ἀλβανίας, ὡς πνεῦμα συστηματικοῦ κατεξευτελισμοῦ τοῦ ἀνωτέρου ἀπὸ τὸν κα-

τώτερον, ὡς τακτικὴ συκοφαντίας, βρισιᾶς καὶ χυδαιότητος.

Κύριοι, ὁ καθένας μας εἶναι ὑπεύθυνος ὄχι μόνον διὰ τὰς πράξεις του ἐκείνας, ποὺ συνδέονται ἀμέσως μὲ τὸν φυσικόν του ὀργανισμόν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ πνεῦμα του. Χρειάζεται λοιπὸν ριζικὴν ἀναθεώρησιν τὸ πνεῦμα τοῦτο, ὅταν διαπιστωθῇ — καὶ διεπιστώθη ἤδη καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ ΕΑΜ ποὺ κατεδίκασαν τὸ κίνημα — ὅτι οἱ φορεῖς καὶ τὰ ὄργανα τοῦ πνεύματος αὐτοῦ δὲν ἠμποροῦν νὰ τὸ ἐγκολπωθοῦν καὶ νὰ τὸ διερμηνεύσουν παρὰ μόνον ἐν συνδυασμῷ μὲ διαλυτικάς, ἀντιπειθαρχικάς, ἀντεθνικὰς καὶ ἀντισυμμαχικὰς ἐνεργείας. Διότι καὶ αὐτὸ τὸ τελευταῖον ἐγένετο. Καὶ ἐγένετο μάλιστα καὶ κάτι πολὺ χειρότερον. Κατεβλήθη προσπάθεια ἀνατροπῆς τῆς ἰσορροπίας, ἡ ὁποία ὑπάρχει καὶ πρέπει νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὰς σχέσεις τῶν Μεγάλων Συμμάχων μεταξύ των. Δὲν ἔπιασε, βέβαια, ἡ οἰκτρὰ αὐτὴ προσπάθεια. Μόνον ἠλίθιοι ἠμποροῦσαν νὰ φαντασθοῦν ὅτι θὰ ἔπιανε. Ἂν ὅμως δὲν ἔγινε τὸ κακὸ εἰς τὰς σχέσεις τῶν Ἄγγλων μὲ τοὺς Ρώσους, ἔγινε, ὡστόσο, εἰς τὴν ἰδικήν μας συνείδησιν, τὴν ὁποίαν κακοὶ Ἕλληνες ἐπεχείρησαν νὰ φέρουν ἐνώπιον τοῦ διλήμματος: ἢ Ἀγγλία ἢ Σοβιετικὴ Ἕνωσης — ἢ Ἀγγλοσάξωνες ἢ Ρῶσοι. Τὸ δίλημμα αὐτὸ δὲν ὑπάρχει, καὶ εἶναι χρέος ὅλων μας νὰ δώσωμεν τέρμα εἰς αὐτὸν τὸν κατήφορον τῆς ἠθικῆς ἀσυδοσίας γνωμῶν καὶ συνθημάτων.

Τὰ κακά, κύριοι, τὰ ὁποῖα ἐσημειώθησαν μὲ τὰς τραγικὰς ἀφ' ἑνὸς παραλείψεις καὶ μὲ τὰς ἀκόμη τραγικωτέρας ἀφ' ἑτέρου πράξεις αἴρονται βέβαια, λεκτικὰ καὶ φρασεολογικά, μὲ τὴν ἕνωσιν ὅλων μας, οὐσιαστικὰ ὅμως καὶ πρακτικὰ αἴρονται μόνον μὲ τὴν ἕνωσιν ἐκείνην, ἡ ὁποία θὰ βασισθῇ εἰς τοὺς ἑξῆς ὅρους:

α) Αἱ ἔνοπλοι δυνάμεις Μέσης Ἀνατολῆς πρέπει νὰ στηριχθοῦν ἀπ' ἐδῶ κ' ἐμπρὸς εἰς τὸ καθεστὼς ψυχῶν καὶ εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν στελεχῶν ποὺ ἔχουν προκύψει ἀπὸ τὴν καταστολὴν τοῦ κινήματος. Ὀργανώσεις πολιτικαὶ εἰς τὸν στρατὸν δὲν εἶναι νοηταὶ καὶ πρέπει νὰ ξεριζωθοῦν ὁριστικά. Χωρὶς αὐστηρότατα πειθαρχημένον στρατὸν δὲν ἠμπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἐλεύθερος λαός.

β) Ὁ ἀνταρτικὸς στρατὸς τῆς Ἑλλάδος πρέπει νὰ ὑπαχθῇ εἰς τὸν ἄμεσον καὶ ἀπεριόριστον ἔλεγχον τοῦ Ἔθνους. Ὁποιαδήποτε καὶ ἐὰν εἶναι τὰ μέτρα ποὺ χρειάζονται διὰ τὸν ἀπόλυτον ἀποχρωματισμὸν τοῦ ἀνταρτικοῦ ἀγῶνος ἀπὸ κάθε κομματικὴν ἢ ταξικὴν χροιάν, τὰ μέτρα αὐτὰ πρέπει νὰ συμ-

φωνηθοῦν καὶ νὰ ἐπιβληθοῦν χωρὶς δισταγμόν. Δημοκρατία καὶ δυναμικὴ ὀργάνωσις ἑνὸς κόμματος ἢ μιᾶς μερίδος τοῦ λαοῦ εἶναι πράγματα ἀσυμβίβαστα. Κόμματα ποὺ ἔχουν δυναμικὰς ὀργανώσεις συντηροῦν μέσα των τὸν ἀντιδημοκρατικὸν πειρασμόν. Καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν τὸ θέλουν, εἰς τὴν πρώτην εὐκαιρίαν θὰ ἀσκήσουν βίαν. Τὴν ἀσκοῦν ἄλλως τε ἤδη. Ὁ ἀνταρτικὸς ἀγὼν τοῦ ΕΑΜ ἔχει, βέβαια, πολλὰς πλευρὰς ποὺ τιμοῦν τοὺς ἀντάρτας, ἔχει ὅμως συνυφανθῆ καὶ μὲ βαρύτατα ἁμαρτήματα κατὰ τῆς δημοκρατίας, καθὼς ἐπίσης καὶ μὲ μεθόδους ἀνηκούστους ποὺ δὲν τὰς ἐπιτρέπουν ἡ παράδοσις, ἡ φιλοτιμία καὶ ἡ ἱπποτικὴ ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων.

γ) Ἐν συνδυασμῷ μὲ τὰ μέτρα, τὰ ὁποῖα θὰ ἄρουν τὰ δυναμικὰ ἐμπόδια ποὺ παρεμβάλλονται μεταξὺ τοῦ λαοῦ μας καὶ τῆς δημοκρατίας, πρέπει νὰ ἀποφασίσωμεν πανηγυρικὰ νὰ ἀσκήσωμεν τὴν οἰκουμενικὴν ἐθνικὴν ἐξουσίαν μας μὲ σκοπὸν καὶ τέρμα τὴν ἀπολύτως ἐλευθέραν ἐκδήλωσιν τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ ἐπὶ ὅλων τῶν προβλημάτων, τοῦ πολιτειακοῦ, τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ.

δ) Πρέπει νὰ συμφωνήσωμεν μεταξύ μας ἐπὶ τῶν βασικῶν ἐθνικῶν μας βλέψεων, πρὸ πάντων τῶν ἐδαφικῶν, καὶ πρέπει νὰ διακηρύξωμεν πανηγυρικὰ ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατὸν νὰ διακηρυχθοῦν, διὰ τὰ πείσωμεν τοὺς τόσους ἐχθροὺς τῆς Ἑλλάδος, ὅτι δὲν ἔχουν τὴν πιθανότητα νὰ ἐκμεταλλευθοῦν οἱανδήποτε ρωγμὴν εἰς τοὺς κόλπους μας, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ ἐμψυχώσωμεν τὸν λαόν μας, χαρίζοντες εἰς αὐτὸν ἕνα νέον τόνον αἰσιοδοξίας.

ε) Πρέπει, θέτοντες κατὰ μέρος κάθε κομματικὸν ἢ προσωπικὸν ὑπολογισμὸν καὶ ἀξιοποιοῦντες τὴν νέαν ἐθνικὴν αἰσιοδοξίαν ποὺ θὰ ἐμπνεύσωμεν εἰς τὸν λαόν μας, νὰ ἀνεβάσωμεν πάλιν εἰς τὸ ἀνώτατον δυνατὸν σημεῖον τὴν πολεμικὴν συμβολὴν τοῦ λαοῦ μας εἰς τὴν νίκην τῶν συμμάχων. Ὅπως ἐνικήσαμεν πρῶτοι, ἂς εἴμεθα καὶ εἰς τὴν τελευταίαν καὶ ὁριστικὴν φάσιν τῆς νίκης παρόντες.

Κύριοι, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ συλλάβῃ ἡ καρδιά μου, ὅτι δὲν θὰ συνεννοηθῶμεν εἰς τὰ σημεῖα αὐτά. Εἶναι σημεῖα ἑλληνικά, ἑλληνικώτατα. Ἀτομικαὶ φιλοδοξίαι, κομματικοὶ ὑπολογισμοί, πικρίαι, πάθη, ὅλα πρέπει νὰ παραμερισθοῦν. Ὁλόκληρος ὁ κόσμος περιμένει ἀπὸ μᾶς νὰ ἐξαρθῶμεν εἰς τὸ ὕψος μιᾶς μεγάλης ἱστορικῆς εὐθύνης. Ἐὰν τὴν συλλάβωμεν σωστά, θὰ δοξάσωμεν ἀκόμη μιὰ φορὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἐπέσαμε, κύριοι, τὸν τελευταῖο καιρό, ἐπέσαμε πολύ. Στὸ χέρι μας

εἶναι νὰ ἀνεβοῦμε ξαφνικὰ καὶ πάλιν εἰς τὸ ἀνώτατον ὕψος τῆς προσδοκίας τοῦ παγκοσμίου κοινοῦ. Ἡ προσδοκία τοῦ κόσμου εἶναι ἀφάνταστα μεγάλη. Ἐὰν τὴν ἱκανοποιήσωμεν, θὰ μᾶς χαρακτηρίσῃ πρωτοπόρους εἰς τὴν λύσιν τοῦ πανευρωπαϊκοῦ προβλήματος.

Καὶ πρέπει νὰ προκύψῃ ἀπὸ τὸ συνέδριόν μας λύσις θετικὴ καὶ δι' ἕναν ἄλλον λόγον. Ἐὰν δὲν προκύψῃ — αὐτὸς εἶναι ὁ ἄλλος λόγος — θὰ παίξωμεν τὸ παιχνίδι τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ ἐχθρὸς ἔχει ἀπὸ καιρὸ θέσει εἰς ἐφαρμογὴν τὸ δεύτερον στρατηγικὸν σχέδιόν του. Τὸ πρῶτον ἦτο ἡ νίκη. Ἀπὸ τὴν νίκην ἔχει παραιτηθῆ. Τὸ δεύτερον εἶναι ἡ ματαίωσις τῆς νίκης τῶν ἀντιπάλων του, τῆς ἰδικῆς μας νίκης. Ἡ μόνη ἐλπὶς διὰ τοὺς Χιτλερικοὺς σήμερα εἶναι νὰ ματαιώσουν τὴ νίκην τῶν συμμάχων, προκαλοῦντες ἢ ὑποβοηθοῦντες, πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴν ἧτταν τοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ, τὴν ριζικὴν ἀλλοίωσιν τῶν παρατάξεων τῆς μεγάλης μάχης, δηλαδὴ μεταβάλλοντες τὴν διάταξιν τοῦ ἀγῶνος ἀπὸ διάταξιν πολέμου μεταξὺ κρατῶν εἰς διάταξιν ἐμφυλίου πολέμου. Ἐὰν τὴν ὥραν, κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ σπάσῃ ὁριστικὰ ἡ πολεμικὴ μηχανὴ τοῦ Χίτλερ, ἔχῃ ἀνάψει ἐμφύλιος πόλεμος εἰς τὴν Εὐρώπην, αἱ ἔννοιαι νικητῶν καὶ ἡττημένων δὲν θὰ προφθάσουν νὰ κρυσταλλωθοῦν, διότι θὰ παραχωρήσουν τὴν θέσιν των εἰς τὰς ἐννοίας καὶ διατάξεις ποὺ θὰ ἔχουν προκύψει ἀπὸ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον. Καὶ ὑπολογίζει ὁ Χίτλερ, ὅτι ἕνας ἐμφύλιος πόλεμος εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Εὐρώπην θὰ φέρῃ καὶ τοὺς τρεῖς μεγάλους Συμμάχους μας ἐνώπιον ἀδιεξόδων, ἐνώπιον τοῦ πειρασμοῦ ἀντιθέτων μεταξύ των στάσεων. Ἔχομεν καθῆκον νὰ ματαιώσωμεν τὸ σχέδιον αὐτὸ τοῦ ἐχθροῦ. Ἐὰν δὲν τὸ ματαιώσωμεν, θὰ εἴμεθα ἔνοχοι ἀπέναντι τῆς Ἱστορίας. Ἐὰν τὸ ματαιώσωμεν, θὰ εἴμεθα ἄξιοι τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ κόσμου.

Κύριοι, ἐκλέξατε καὶ ἀποφασίσατε !